

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किं लक्षणकं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकं जगत्कर्तृ समवायि चेत्युक्तम् । एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञासालक्षण-विचारकर्तव्यता सिद्धा ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परं प्रस्तोष्यमाणग्रन्थावतरणाय पूर्वोक्तस्य शास्त्रार्थसंग्रहरूपत्वं बोधयन्तः तदर्थमनुवदन्ति एवं ब्रह्मेत्यादि । तेन सिद्धमाहुः एवं त्रिसूत्र्येत्यादि । कर्तव्यतापदस्य जिज्ञासादिपदैः प्रत्येकं संबन्धः । सिद्धेति सूचिता । तथाच पूर्वसूत्रे जिज्ञासापदमहिम्ना ज्ञाने-रश्मिः ।

अतः परं चिद्रूपेऽव्याप्तिवारकं प्रकृतिपरमाण्वादावतिव्याप्तिवारकं च सप्तसूत्रमीक्ष्यधिक-रणभाष्यमाक्षेपसंगत्या पूर्वमवतारयन्ति अतः परमित्यादि । संगतिस्तु पूर्वपक्षभाष्ये स्फुटि-ष्यति 'क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदिह्येते परस्थिते' इति भाष्यकारिकाया ज्ञानशक्तिसंदेहोत्र । त्रिसू-त्र्येति । करणत्वबोधकतृतीयानुरोधादत्र द्वन्द्व इति सूचयन्त आहुः कर्तव्यतेत्यादि । प्रत्येक-मित्यादि । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः । जिज्ञासासूत्रे कर्तव्यपदानध्याहाराज्जन्मादिसूत्रे च लक्षणपदानुक्तेः समन्वयसूत्रेपि कारणविशेषविचारानुक्तेराहुः सूचितेति । सूचकपदेन सिद्धेत्यर्थः । साचेयं नार्थव्यञ्जना किन्तु शब्दव्यञ्जनेत्याहुस्तथाचेत्यादि । जिज्ञासापद-महिम्नेति । अयमर्थः । यथा—

‘भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्’ । इत्यत्र

भद्रात्मनोऽनाक्रमणीयमूर्तेः, विस्तीर्णे वंशे कुले उन्नतिरभ्युदयो यस्य, कृतः शरसंग्रहो येन, अनुपप्लुता मण्डूकवद्गतिर्यस्य, वैरिनिवारकस्य, एतादृशस्य यस्य राज्ञो हस्तः सततं दानोदकसेक-सुन्दरोऽभूदिति मुख्यो वाच्योर्थः । इदानीं व्यञ्ज्योर्थः । अत्युच्चतयाऽनाक्रमणीयस्य, विशाला पृष्ठवंशस्योन्नतिर्यस्मिन्, कृतभ्रमरसंग्रहस्य, अनुपप्लुतगतेः, एवंविधस्य परवारणस्य, पर उत्कृष्टो वारणस्तस्य, हस्तः शुण्डादण्डः, मदोदकसेकसुभगोभूदिति । अत्र व्यञ्जनया गजप्रतीतिः । राज्ञो वाच्यत्वस्य प्रकरणनियतत्वात् उक्तव्यञ्जनाद्वारा व्यञ्जकशब्दं लक्षयति । शब्दस्यार्थविशेषयुक्तस्य व्यञ्जकत्वादर्थोपि सहकारित्वेन व्यञ्जको बोध्यः । तद्वत्प्रकृतेपि । तथाहि ।

तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः । स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदान्त-
वाक्यानि त्रिविधानि मतान्तरनिराकरणं च । तत्र स्वरूपे विचारिते
मतान्तरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूप-
निर्णयः । तदनु मतान्तरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र
प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यन्ते । तानि द्विविधानि । संदिग्धानि, निः-
संदिग्धानि च । तत्र निःसंदिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः । संदिग्धानि पुनश्चतु-
र्विधानि । कार्यप्रतिपादकान्यन्तर्यामिप्रतिपादकान्युपास्यरूपप्रतिपादकानि
प्रकीर्णकानि चेति । तत्र प्रथमपादे कार्यवाक्यानां निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्द-

भाष्यप्रकाशः ।

च्छासारेण, 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इति ब्रह्मस्वरूपमर्यादाबोधनाद् ब्रह्म-
ज्ञानोत्तरमपि तस्याः करणावश्यकता सूचिता । द्वितीये स्वरूपलक्षणमनुक्तत्वेव कार्यलक्षण-
कथनेन तस्य गौणत्वनिवारणात् तत्करणावश्यकता सूचिता । तृतीये समवायित्वनिर्णायक-
हेतुकथनेन विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधनाद् विचारकरणावश्यकता च सूचितेति त्रिसूच्युक्त एवा-
र्थोऽग्रे विशेषाकारेण बोधनीय इत्यर्थः । तमेव वैशेषिकं बोधयितुं प्रकारमाहुः तत्र ब्रह्म-
णीत्यादि । अत्राध्यायार्थक्रमनियमे तत्तदुपजीव्योपजीवकभावं हेतुत्वेनाहुः तत्र स्वरूप
इत्यादि । तथाचैवं चतुर्धा विचारः शास्त्रार्थः । तत्तद्विधाविचारस्तत्तदध्यायार्थ इत्यर्थः ।
प्रथमाध्यायस्य विशेषाकारेणार्थमाहुः तत्र प्रथम इत्यादि । निःसंदिग्धानीति 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादीनि । न वक्तव्य इति निर्णयस्य संदेहनिरासा-
र्थत्वात् तेषु च तस्याभावान्न वक्तव्यः । तथाच स्वरूपनिरूपकत्वेऽपि संदेहाजनकत्वादेव
तद्विचारो व्यासेन न क्रियत इत्यर्थः । पादसंख्यायां हेतुभूतां विधामाहुः संदिग्धानी-
त्यादि । प्रथमपादार्थमाहुः तत्रेत्यादि । निर्णेतव्यानां वाक्यानां विधां वदन्ति सच्चि-
दित्यादि । सच्चिदानन्दरूपेण कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानि, आकाशवायुतेजोवाचक-
रश्मिः ।

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः' ॥ इति ।

संयोगादयो विशेषस्मृतिहेतव उक्तास्तत्र जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मपदसंनिध्येन विचारस्य
वाच्यत्वे नियमिते ज्ञानेच्छाकरणावश्यकताव्यञ्जकः शब्दो लाक्षणिकस्तस्य व्यङ्ग्योर्थस्तत्करणावश्य-
कारूप इत्यर्थः । 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णम्' इति वाक्यात् । नैयायिकास्तु लक्षणयैव निर्वाहयन्ति ।
विजानतामिति इदमित्यतयाऽस्माभिर्ब्रह्म ज्ञातमित्यभिमानवतामित्यर्थः । अविजानन्मिति
तादृशाभिमानशून्यानामित्यर्थः । करणेत्यादि । जन्मादिसूत्रेषु ज्ञानेच्छाधिकारादर्शनात् व्यङ्ग्ये
विवक्षिते कर्तव्यपदस्यार्थस्य बाध्याहार इति भावः । कर्तव्यपदप्रत्ययार्थत्वेन तदैवावश्यकत्वाप्रतीतेः ।
भाष्ये कर्तव्यतापदान्न व्यङ्ग्येधिकारक्रियानन्वयो दोषाय । तस्येति जन्मादिकर्तृत्वस्य निर्वाहकसं-
गत्या निरूपणेनेत्यर्थः । वैशेषिकमिति विशेषेण संसृष्टमित्यर्थः । 'संसृष्टे' इति सूत्रेण ठक् । तस्येति

भाष्यप्रकाशः ।

शब्देन कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानीत्येवं पञ्चविधान्याद्ये पादे निर्णीयन्त इत्यर्थः । नन्वन्यवाचकैः शब्दैः कुतो निर्देश इति शङ्कानिरासायाहुः अन्यत्रेत्यादि । तथाच तेषां नैसर्गिकशक्तिबोधनेन भूताकाशादिषु ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारायैवं निर्देश इति बोधयितुमयं निर्णय इत्यर्थः । एवमुपोद्घातेनार्थकथनादिदं बोधितम् । विचारस्य शास्त्रार्थत्वाजिज्ञासासूत्रस्य सर्वत्र विषयिविषयभावः संगतिः । शास्त्रस्याध्यायेषु तेषां स्वपादादिषु पादानां स्वावयवेषु सामान्यविशेषभावः । अधिकरणानां परस्परमन्यान्या एव संगतय उन्नेया इति । संगतिस्त्वनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोऽर्थः । इदं वाक्यमेतद्वाक्यानन्तरं कस्मादुक्तमीदृशी या जिज्ञासा सा अनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षा । तज्जनकं तत्स्वरूपयोगियज्ज्ञानं तत्र विषयत्वेन योऽर्थः प्रकाशते सोऽर्थः संगतिशब्दवाच्यः । तद्वेदाश्च पट् ।

‘सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताञ्चसरस्तथा ।

निर्वाहकैककार्यत्वे पोढा संगतिरिष्यते’ ॥

रश्मिः ।

संदेहस्येत्यर्थः । तेषामित्यादि आकाशादिपदानां नैसर्गिकशक्तेर्ब्रह्मणि बोधनेनेत्यर्थः । स्वावयवेष्विति अधिकरणेष्वित्यर्थः । अन्यान्या इति तत्तदधिकरणे वक्तव्याः । आनन्तर्यपदघटितत्वं दीधितिःकृतोपगतं संगतिलक्षणस्य तथापि गदाधर्या चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वाधेः ष्यञमभिधायोत्तरार्धत्वमात्रं व्याख्यातमिति तदाहुः अनन्तरेत्यादि । विश्लिष्यावयवानर्थमाहुः इदमित्यादि । यथा प्रत्यक्षनिरूपकवाक्यनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपकवाक्योक्तिस्तत्रानुमाननिरूपकमिदं वाक्यं प्रत्यक्षनिरूपकवाक्यानन्तरं कस्मादुक्तमीदृश्या अनन्तराभिधानहेतुविषयकं यज्ज्ञानं तद्विषयिणी या इच्छा तद्रूपाया जिज्ञासायाः स्वरूपं ज्ञानेच्छारूपं तत्रोपयोगिज्ञानपूर्वकत्वेन कार्यत्वमनुमानमिति तन्निरूपकवाक्ययुक्तमित्येवमुपयोगि यज्ज्ञानं कार्यत्वत्वेनोपस्थितं कार्यत्वं तद्विषयज्ञानं तत्र विषयत्वेन ज्ञाननिरूपितविषयतावच्छेदकविशेषात्मकेन कार्यत्वत्वेन प्रकाशमानस्य धर्मस्योपजीव्योपजीवकत्वस्य संगतित्वमिति । एवं कारणत्वस्यापि न तु कारणत्वस्यैव । अत्र प्रत्यक्षोपजीवकज्ञानमुपजीवकत्वत्वेनोपस्थितोपजीवकत्वसामान्यप्रकारेण ततः कार्यविशेषान्वेषणनिवृत्तिस्त्वनन्तरमनुमानपददर्शनात् । एवं हि स्वरूपोपयोगः स्यात् । अनुमाननिरूपकमिदं वाक्यं प्रत्यक्षनिरूपकवाक्यानन्तरं कस्मादुक्तमिति पूर्वोक्तजिज्ञासायां ततश्चानुमानं प्रत्यक्षस्य कार्यत्वात्तदनन्तरमुक्तम् । इति विशेषावधृतिरिति । इयं च जिज्ञासा व्याख्यातुरेव न तु निरूपयितुः । निरूपयितुरपि वा ग्रन्थकरणानन्तरं मया कस्मादुक्तमिति जिज्ञासासंभवात् न च निरूपितप्रत्यक्षानुमानयोः संभवतीयम् । उक्तमिति त्तान्तपदघटितत्वादिह त्वनुमानस्य निरूपयिष्यमाणत्वादिति वाच्यम् । तत्कालीनप्रत्यक्षानुमानयोर्निरूपयितुरपि वा ग्रन्थकरणानन्तरं मया कस्मादुक्तमिदं स्यादिति जिज्ञासासंभवात् । वस्तुतस्तु ‘धातुसंबन्धे प्रत्ययाः’ इति सूत्रेण भविष्यत्काले लुङ् स्यादित्यध्याहारः । मनोरमायां विशेषानुल्लेखात् तथाप्युदाहरणानुरोधेन श्रूयमाणतिङन्तस्थले एव सूत्रप्रवृत्तिस्तदा तु उक्तमित्यत्र वचनीयं स्यादिति वक्तव्यम् ।

रश्मिः ।

बुद्धिस्थं यद्विचारितं तत्पर्यायोक्तमिति । वस्तुतस्तु अस्य वाक्यस्यैतद्वाक्यानन्तरं निरूपणे को हेतुः स्यादित्येव जिज्ञासा । एवं चानुमानस्येत्यस्य स्पष्टप्रतिपत्तिप्रयोजनकतया तत्रोपयोगिज्ञाना-
गोचरत्वम् । तथा ज्ञानविषयेत्यत्र हेतुभिन्नेति वक्तव्यत्वेन नेत्यर्थस्य हेतुगोचरत्वमिति कार्यत्वस्य संगतित्वमित्यपि न । कार्यत्वमनुमानस्येत्यत्र कार्यत्वमित्येतावतैव जिज्ञासापूर्तेरिति ध्येयम् ।
सामान्यहेतोर्विशेषकार्यत्वरूपहेतुत्वादित्यपि ध्येयम् । तथा तज्जनकमित्यस्य कार्यज्ञान-
मिष्टसाधनमिति ज्ञानमिति विवरणं गदाधरभट्टकृतम् । कारणस्य कार्यमावश्यकमिति कार्य-
त्वरूपेण कार्यसामान्यज्ञानमिति विवरणं भवानन्दरामनाथकृतम् । तत्र गदाधरकृत-
व्याख्यानेभिधातुः पूर्वोक्तं ज्ञानं संभावितं न तु निश्चितं दीधितिः कृतानुलेखात् । अस्मदुक्त-
ज्ञानजिज्ञासयोरपि संभवाच्च विषयताविशेषस्य विवक्षा चेति दूषणद्वयम् । इतरयोस्तु शिष्यस्य
प्रतिभाविरेहेण तद्विरहेण च शिष्यज्ञानयोर्वक्तुमशक्यतया ज्ञाने व्याख्यातुरभिधातुर्वा ग्राह्येते
संभाविते न अपि तु निश्चिते दीधितिः कृतोलेखात् । अतस्तज्जनकं तत्रोपयोगीति व्याख्यातम् ।
तथा तत्रोपयोगिज्ञाननिरूपितविषयतावच्छेदकं कार्यत्वत्वोपस्थितकार्यत्वावच्छिन्नकार्यानुमाननि-
रूपकवाक्यवद्यद्यपि वक्तुं शक्यते तथापि कार्यत्वं कण्ठरवेणोक्तं झटिति बुद्ध्यावारोहति । एवं
च उपयोगिज्ञाननिरूपितविषयतावच्छेदकं कार्यत्वत्वमिति ज्ञेयम् । गदाधरभट्टास्तु प्रत्यक्षान-
न्तरमस्य किमुपजीवकमित्यादिजिज्ञासां प्रति उपजीवकत्वादिज्ञानं हेतुरित्यनुमानस्य प्रत्यक्षा-
नन्तरमभिधाने प्रयोजिका किमस्योपजीवकमिति जिज्ञासा तज्जनकं कार्यज्ञानमिष्टसाधनमिति उप-
जीवकत्वविषयकज्ञानं तद्विषयत्वमुपजीवकत्व इति लक्षणसंगतिः । एवमुपजीव्येपि बोध्यम् । तथा
च कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च संगतित्वं न तु कार्यत्वस्यैव जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकीभूते-
ष्टसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठविशेष्यतायां विषयतासंवन्धेन यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपितावच्छेदकतात्म-
कविषयताविशेषस्य विवक्षितत्वात् । न ज्ञाननिष्ठेष्टसाधनत्वेतिव्याप्तिर्भवति चोपजीवकज्ञान-
मिष्टसाधनमित्यत्रेष्टसाधनताज्ञानैकदेशज्ञाने या विशेष्यता उपजीवकत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठेष्टसाधन-
ताविषयकं ज्ञानमिति बोधात् । तादृश्यां विशेष्यतायां विषयितासंवन्धेन यदवच्छेदकत्वं
इष्टसाधनतावच्छेदकत्वं इष्टसाधनतानिष्ठविषयता निरूपिता तद्द्वारा विषयितासंवन्धेन विशेष्य-
तायाः इष्टसाधने सत्त्वात् तादृशेष्टसाधनतानिरूपितमवच्छेदकत्वमुपजीवकत्वे इष्टसाधनताधिकरणे
ज्ञाने विषयतासंवन्धेनोपजीवकत्वस्य सत्त्वात्तदात्मकस्य विषयताविशेषस्योपजीवकत्व एव सत्त्वा-
दतिव्याप्तिवारणम् । भवानन्दभट्टास्तु प्रत्यक्षस्य कारणत्वज्ञाने कारणस्य कार्यमावश्यक-
मिति क्रमेण कार्यस्वरूपेण कार्यसामान्यज्ञानं ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रका-
रकजिज्ञासाजनकत्वात् किमस्य कार्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासा, ततः शिष्यस्य किमस्य कार्यमिति
शब्दप्रयोगः, ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः, तत इष्टसाधनताज्ञानेनानन्तराभिधानमिति क्रमेण
जिज्ञासायामनन्तराभिधानप्रयोजकत्वमिति वदन्ति । रामनाथस्तु आनन्तर्याभिधानप्रयोजक-
शिष्यज्ञानगोचरतदिच्छाजनकीभूतशिष्यज्ञानविषयत्वमेव संगतिरित्याह । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं कार-
णस्य कार्यमावश्यकमिति शिष्यस्य कार्यत्वसामान्यज्ञानं ततश्च किमस्य कार्यमिति शिष्यजिज्ञा-
सायां गुरुणानुमानाभिधानं क्रियते इति शिष्यज्ञानजिज्ञासे अनुमानाभिधानावसरे शिष्यजिज्ञा-

रूपेणाकाशवायुतेजोवाचकवाक्यानि षड्विधान्यपि निर्णयन्ते । अन्यत्रान्य-
वाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति ।

रश्मिः ।

सायाः प्रतिभाविरेहेण तद्विरेहेण च वक्तुमशक्यतया जिज्ञासा चानन्तराभिधातुरेवेति गदाधराः ।
घटत्वादिप्रत्यक्षेण को घट इति जिज्ञासोदयात् घटत्वादौ प्रत्यक्षसंगतित्ववारणाय प्रयोजकान्तम् ।
नन्वेवमपि न निस्तारः । प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीवशात् को घट इति कस्यचि-
जिज्ञासया केनचिद् घटो निरूपितः तादृशनिरूपणप्रयोजकतथाविधजिज्ञासामादाय, घटत्वादावपि
प्रत्यक्षादिसंगतित्वप्रसक्तेः प्रयोजकान्तमुपादायाप्यशक्यवारणत्वात् । अथ तत्र घटत्वादेः संग-
तित्वमिष्टमेव प्रसङ्गमध्ये तस्यान्तर्भावनीयत्वाच्च । अन्यथा तादृशनिरूपणं संगत्यभावेनावद्धप्रलापः
स्यात् । आकाङ्क्षिताभिधाने तु स न स्यादिति । एवं च घटत्वादीनां लक्ष्यत्वेन प्रयोजका-
न्तमनर्थकमित्युच्यते तदा तु यन्निरूपणानन्तरं कदाचिदपि कस्यचिद्धर्मस्यावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा
न जायते अपि तु कालान्तरे जायते, तदा तस्य तत्संगतित्ववारणाय प्रयोजकान्तोपादानात् । न च
तादृशधर्म एव दुर्लभः । तादृशधर्मसंभावनयातिव्याप्तिसंदेहेनातिव्याप्तिवारकविशेषणदानौचि-
त्यात् । यद्वा यन्निरूपणानन्तरं यद्धर्मावच्छिन्नस्य यस्य पुंसो विशेषजिज्ञासा न जाता अपि
त्वन्याभिधानानन्तरमेव, तद्धर्मस्य तं प्रति तत्संगतित्ववारणाय प्रयोजकान्तमुपादेयम् । अस्तु
तर्ह्यनन्तराभिधानप्रयोजकज्ञानविषयत्वं सा प्रयोजकजिज्ञासाजनकेत्यधिकं मैवं पटादिकं निरूप्य
प्रतिपाद्यस्य जिज्ञासामन्तरेणैव यत्रासंबद्धघटाद्यभिधानं कृतं केनचित् तत्रास्य घटज्ञानं भव-
त्वित्याकारकेच्छाजनकीभूतं वक्तृघटादिज्ञानं तद्विषयघटत्वादावतिप्रसङ्गः । घटविषयकज्ञानस्यापि
घटादिबुबोधयिषाद्वारा पटाद्यभिधानानन्तरं घटाद्यभिधानप्रयोजकत्वादतो जनकान्तरमप्युपादेयम् ।

न चैवमपि पटघटादिनिरूपणोत्तरं घटसंबन्धेन दण्डादिस्मरणे को दण्ड इत्यादिजिज्ञा-
सया दण्डादिनिरूपणं तत्र तादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्य पटनिरूपितसंगतित्वापत्तिरिति
वाच्यम् । यदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति
पदकृत्यं गदाधर्याम् । निवेशप्रकारस्तु यदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजनकतदभिधानाप्रयोज्य-
जिज्ञासाजनकज्ञानविषयोर्यः संगतिरिति बोध्यः । पटाभिधानानन्तरं दण्डादिनिरूपणाभावात् पट-
निरूपितसंगतित्वं दण्डादिनिरूपणे अस्य लाघवाय जिज्ञासा निरूपिता ज्ञानमिष्टविषयतावच्छेद-
कत्वविशेषः संगतिर्लाघवात् । भवति च जिज्ञासा तत्स्वरूपैकदेशभूतेच्छा तन्निरूपिता या तद्वि-
तीयदलज्ञाननिष्ठायोग्यता तदवच्छेदकमनुमानं विषयविधया तत्ता चानुमाने तदवच्छेदकमनुमानत्व-
मपि परंत्ववच्छेदकत्वविशेषः कार्यत्वमिति लक्षणसमन्वयः । जिज्ञासा चात्र किमनुमानं कार्यभूत-
मित्येव विचारः । तादृशजिज्ञासयैवानुमाननिरूपणादिति स्थितं गदाधर्याम् । गदाधरव्याख्या-
नयनुवदन्ति तत्रेत्यादि । स्मृतस्य पूर्वाभिहितवस्तुसंबन्धेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् । विरोधो
नञर्थः । द्वेष्यज्ञानविषयता चोपेक्षार्हत्वम् । एवं च द्वेष्यज्ञानविषयताविरोधि यद्रूपं तत्,
जिज्ञासाविषयतावच्छेदकरूपमिति यावत् । स्मृतस्येत्यभिधानं जिज्ञासाया आनन्तर्याभिधानप्रयो-
जकत्वलाभाय । उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नत्वे सतीति पूरणीयम् । तथाचोपोद्घातादिपञ्चकभिन्नसं-
गतिः प्रसङ्ग इति पर्यवसितार्थः । तेनाधेयत्वाधिकरणत्वघटत्वादीनामत्रैवान्तर्भावः । उपेक्षान-

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्र स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । प्रकृतार्थसाधकत्वमुपोद्घातः । उपजीव्योपजीवकभावो हेतुता । सा सापेक्षत्वादुभयसंग्राहिका । प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्ताववश्यकत्वव्यत्ययमवसरः । निर्वाहप्रयोजकता निर्वाहकत्वम् । एकजातीयकार्यजनकत्वमेकरश्मिः ।

हत्वं च विभाजकमात्रमतस्तादृशधर्माणां मुमुक्षानर्हत्वादिरूपाणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः । उदाहरणं त्वाधारनिरूपणेन स्मृतस्याधेयस्योपेक्षानर्हत्वज्ञानेन किमाधेयमिति जिज्ञासयाधेयनिरूपणमिति । प्रकृतार्थेत्यादि । तदुक्तं 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः' इति । प्रकृतसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपपादकत्वविषयिणीं किमस्योपपादकमिति चिन्तामुपोद्घातसंगतित्वनिर्वाहिकां विदुरित्यर्थः । तादृशजिज्ञासामादायैवोपोद्घातत्वे लक्षणसमन्वयात् । अर्थसाधकत्वं च उपपादकत्वं तच्च निर्वाहकत्वं तच्च क्वचित् तद्वटकतया क्वचित्तदवटकतयेति । तत्राद्यं विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वं परामृश्यमानलिङ्गलिङ्गपरामर्शान्यतरव्यापारकज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिरित्यनुमितिलक्षणघटकतयानुमितिलक्षणोपपादकम् । परामर्शज्ञानेन विना परामर्शघटितलक्षणानिर्वाहादिति परामर्शव्यवस्थापने उपोद्घातः संगतिः । द्वितीयं तु सामान्यप्रत्यासत्तेरनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहकतया विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ना यानुमितिकारणता तन्निर्वाहकत्वादेव परामर्शघटितानुमितिलक्षणोपपादकत्वं न त्वनुमितिलक्षणघटकतयेति द्विविधमुपपादकत्वम् । उपजीव्येत्यादि इयं विवेचिता । ननु कार्यत्वं षोढात्वं व्याहृतिव्यतीत्याकाङ्क्षायां हेतुतापदमजहत्स्वार्थवृत्त्या कार्यत्वकारणत्वोभयसाधारणेन केनचिद्रूपेण तदुभयपरमिति नाधिक्यमित्यनुवदन्ति सा सापेक्षेत्यादि । प्रतिबन्धकीत्यादि । अत्र किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमादाय लक्षणसमन्वयः । यद्यपि तादृशजिज्ञासाविषयतायां जिज्ञासानिवृत्तिघटितं नावच्छेदकमिति तेन रूपेण संगतित्वं नास्ति अपि तु निवृत्त्युपलक्षिततत्कालवक्तव्यत्वरूपेणैव तथापि न क्षतिः । यादृशस्य संगतित्वं तादृशस्यैव विभाजकत्वमित्यनियमात् । जिज्ञासानिवृत्तेर्विभाजकधर्माघटकत्वे बाधकाभावादिति । इयं च प्रत्यक्षोत्तरोपमाने संगतिः । अत्र प्रतिबन्धकीभूतानुमान जिज्ञासा किमनुमानमिति तस्या अनुमाने उपमानोपेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वप्रयोजकबहुवादिसंमतत्वकथनेन नानुमाननिरूपणाद्विषयसिद्ध्यनिवृत्तौ सत्यामुपमानमवश्यं वक्तव्यमिति जिज्ञासया किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासया उपमाननिरूपणात् । निर्वाहेत्यादि । उदाहरणं तु व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेन तादृशव्याप्तिनिरूपणानन्तरं किमनुमितिनिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया पक्षधर्मतानिरूपणमिति । पक्षधर्मताज्ञानं कारणमिति पक्षधर्मता निर्वाहप्रयोजिका । एकजातीयेत्यादि । उदाहरणं तु अनुमानस्येश्वरसिद्ध्यपवर्गयोः संगतिरत्रैकजातीयं येन केनापि धर्मेणेश्वरसिद्ध्यपवर्गाख्यं कार्यं तज्जनकत्वमनुमान इति । सामान्यत एकजातीयानेककार्यजनकत्वज्ञाने ईश्वरसिद्ध्यनन्तरं किमन्यकार्यजनकत्वमिति जिज्ञासयापवर्गरूपकार्यनिरूपणात् सामान्यलक्षणसमन्वयः । भवानन्दभट्टैस्तु नैयायिकेनेश्वरसिद्ध्यनन्तरं शक्तिं निरस्य परमप्रयोजनं त्वनुमानस्यापवर्ग इत्यनेनेश्वरसिद्ध्यपवर्गयोरनुमानजन्यत्वलक्षणैककार्यत्वसंगतिः सूचिता । एकस्य कारणकार्यतायाः तदर्थ-

भाष्यप्रकाशः ।

कार्यत्वम् । इदं च संगत्यभिधानमात्रोपयोगित्वात् स्वरूपकथनमात्रम् । लक्षणं तु प्रसङ्गाद्य-
न्यतमत्वमेव । तेन पूर्वस्येष्टसाधनत्वाधाराधेयभावादावव्याप्तावपि न दोष इति नैयायिका

रश्मिः ।

त्वादित्युक्तम् । इदानीं भवानन्दोक्तमनुवदन्ति इदं चेत्यादि । विभाजकं चेत्यर्थः ।
सामान्यलक्षणं चेति वार्थः । लक्षणफलमनुवदन्ति तेन पूर्वस्येत्यादि । इष्टसाधनत्वेति
इदं त्विह वक्तव्यं इष्टसाधनत्वस्य कार्यकारणभावात्मकत्वं कैश्चित्स्वीकृतं तन्मतं भवानन्धादावनू-
दितं तत्राव्याप्तिः । नैयायिकैस्तत्र संगतित्वानङ्गीकारात् । नैयायिका इति अस्य 'कतू-
कथादिसूत्रान्ताद् ठक्' इति ठकि नैयायिका इत्येव । अतः परं पूर्वोक्तं संगतिसामान्यलक्ष-
णमुपजीवकत्वे न संभवति किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासयानुमाननिरूपणाभावात् । अपि
तु किमनुमानमिति जिज्ञासयैव निरूपणं तस्य । इयं च जिज्ञासानिरूपयितुः अनुमाननिरू-
पणात्पूर्वं संभवात् । या तु प्रत्यक्षग्रन्थानन्तरं मया कस्मादुक्तमिदमिति पूर्वोक्ता जिज्ञासा सा-
नुमाननिरूपणानन्तरं निरूपयितुर्विचारसामयिकी । नचात्र किं मानमिति वाच्यम् । अनुमान-
त्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे लक्षणप्रतिपादकस्य तत्करणमनुमानमित्युत्तरस्य संगतेरेव मानत्वात् ।
अन्यथा पूर्वोक्तजिज्ञासास्वीकारे तु यद्धर्मप्रकारकयद्विषयिणी जिज्ञासा तद्धर्मावच्छिन्नतदुद्देश्यकं
लक्षणादिनिरूपणमिति नियमस्य को घटः कम्बुग्रीवादिमान् घटः इत्यादिषु दर्शनात् उप-
जीवकमनुमानमित्युत्तरस्य प्रसङ्गात् । ननु पूर्वोक्तां जिज्ञासां स्वीकृत्योपजीवकपदमध्याहृत्योत्तरस्यो-
पजीवकमनुमानं तच्च तत्करणमित्यर्थात् संगतिरिति चेन्न । किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासायाः
प्रत्यक्षोपजीवकत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वरूपविशेषधर्मबोधकात्तत्करणमित्यादिवाक्यादेव निवृत्तेः । तथा
चानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसंगतित्वं प्रकृते नोपजीवकत्वे संभवति ।
किंतु निरूप्यतावच्छेदकेऽनुमानत्वे इत्यनन्तराभिज्ञानप्रयोजकजिज्ञासाजनकनिरूप्यतावच्छेदकधर्मप्रका-
रकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसंबन्धः संगतिरित्येव लक्षणं युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोरुपजी-
व्योपजीवकभावसंबन्धज्ञानादनुमानपदार्थत्वरूपप्रकृतलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकप्रकारेणानुमानस्मरणादनु-
मानपदार्थः क इति विशेषजिज्ञासयानुमितिकरणमनुमानपदार्थ इति निरूपणादुपजीवकत्वे
संगतित्वनिर्वाहात् । एवं च पूर्वापरनिरूपणविषययोः संबन्ध एव संगतिः । न तु निरूप्यतावच्छे-
दक इति । इदं यद्यपि साधीयः संगतमित्यत्र संबद्धमिति व्यवहारात् तथाप्यवश्यवक्तव्य-
त्वस्य संबन्धत्वविरहादवसरे व्यासतादृशस्थले हेतुतासंबन्धाश्रयणात् । किंच यत्र गां पश्यन्
सास्त्रादिमतीयं गौरिति प्रयुङ्क्ते तत्र संगतेऽप्यानन्तर्याभिधानाभावादव्याप्तिः । किंच शरीरगौरवं
शक्यतावच्छेदकगौरवं च । अपिच जिज्ञासाधिकरणसंगतौ लक्षणस्याप्रवेशः । आनन्तर्याभि-
धानघटितत्वात् । अधिकरणस्य प्राथम्येनानन्तराभिहितत्वात् । अन्यच्च प्रतिपत्तिगौरवं चेति मत्वा

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः । वयं तु, सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव संगतिः ।

रश्मिः ।

संगतमित्यत्रोपेक्षानर्हमिति व्यवहारारम्भं वा लक्षणान्तरमाहुः वयं त्वित्यादि । इति रोच-
यामह इति संबन्धः । प्रयुज्यत इति प्रयुज्यमानमुच्चार्यमाणमित्यर्थः । एतादृशवाक्यस्य प्रयो-
जकं परंपरया कारणं यद्धेतुतादिस्तदवच्छेदकत्वेनानुमानवाक्यत्वादिना स्मृतिविषयोनुमानवा-
क्यादिः । अवच्छेदकत्वं तृतीयार्थः । उपेक्षानर्हता च कचिद्धेतुतया कचिदुपोद्घातेनेत्येवं
ज्ञेया । तथा च सावधानाभिन्नपुरुषकर्तृकप्रयोगकर्माभूतवाक्यनिरूपितप्रयोजकतावच्छेदकरूपेण
कर्तृनिष्ठस्मृतिनिष्ठविषयितानिरूपितविषयताशालिवाक्यपदान्यतरनिष्ठोपेक्षानर्हत्वं संगतिः । अत्रेदं
हृदयम् । सावधानपुरुषप्रयुज्यमानं वाक्यमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तत्प्रयोजकं प्रकृतोपपादकत्वमस्य
जातित्वविरहाद्धर्मत्वेन प्रकृतोपपादकरूपत्वात्तत्तावच्छेदकेन ब्रह्मभक्त्यादिविचारप्रतिज्ञावाक्यत्वेन
स्मृतस्य ब्रह्मभक्त्यादिविचारप्रतिज्ञावाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः । बुद्धिस्थमेव सर्वोपि प्रयुज्ज इति
दृष्टानुयायिनः । तादृशावच्छेदकस्य संगतित्वविरहात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । अनु-
भवविषयीभूतघटादिसंबन्धेन स्मृतस्य दण्डादेरुपेक्षानर्हत्वं द्वेष्यज्ञानविषयताविरोधिरूपात्मकमिति
तत्रातिव्याप्तिः तद्वारणाय विशेषणदलम् । दण्डः संगत इत्यव्यवहाराद्वाक्यधर्म एव संगतिः ।
प्रयुक्तवाक्यनाशोत्तरं कालान्तरे तदुपपादकत्वेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः स्यात् तत्रातिव्याप्ति-
वारणाय प्रयुज्यमाने इति । यदि च तादृशस्थले संगतित्वव्यवहारः प्रामाणिक एव तदा तु
स्पष्टप्रतिपत्तिः प्रयोजनं वाक्येत्यादितृतीयानां तूपेक्षानर्हताप्रयोजकस्फूर्त्यै । प्रकृतोपपादक-
त्वावच्छेदकब्रह्मभक्त्यादिविचारप्रतिज्ञावाक्यत्वादिना वाक्यादिस्फुरणे सत्युपेक्षानर्हता वाक्यादेर्यतः ।
पुरुष इति तु वक्तव्यमेव योग्यत्वात् । तत्त्वं च जीवेशत्वं तच्च स्त्रीपुरुषसाधारणं तेन
स्त्रीप्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वे नाव्याप्तिः । केनचित्प्रतिष्ठायै पुरुषेण
प्रयुज्यमानं वाक्यमानन्तर्यावच्छेदकावच्छेदेन प्रतिपत्त्यमानावच्छेदकमित्याद्यनर्थकं तादृशवा-
क्यप्रयोजकत्वेनासंबद्धोच्चारणे पदप्रतारणाय यदुपेक्षानर्हत्वं तत्रातिव्याप्तिवारणाय सावधानेति ।
स चानवधानपुरुष इति नासंबद्धेतिव्याप्तिः । किं च सावधानेत्यनुक्तौ भ्रान्तपुरुषोपि
संगृह्येतेति सावधानेत्यवश्यं वक्तव्यमेव । तर्हि स्मृतस्येत्यवक्तव्यं, वक्तव्यं तत् । सावधानपुरुष-
प्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेनाधारत्वेनोपेक्षानर्हत्वस्य कालेपि सत्त्वात् । स्मृतस्येत्युक्ते तु स्मरण-
विषयत्वविरहात् काले नातिव्याप्तिः तादृशप्रयोजकत्वेन स्मृतत्वमेव संगतिरिति तु न । स्मरण-
विषयतायां संगतित्वव्यवहाराभावादतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । अथवात्र भगवान् व्यासः सर्वमपि
ब्रह्मभक्तिविचारं स्मृत्वेदं सूत्रं प्रणिनिनायेति । सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यं 'जन्माद्यस्य यतः'
इत्यारभ्य 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तं तत्प्रयोजकत्वेन तदुपपादकत्वेन स्मृतस्य ब्रह्मभक्तिविचारवाक्य-
स्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः । पूर्वत्र तु स्मर्यमाणप्रयुज्यमानयोः वाक्ययोः संगतिरत्र तु प्रयुज्यमा-
नयोरेव । एवं स्मर्यमाणयोरपि ज्ञेया । झटिति बुद्ध्यारोहणेन प्रतिपत्तिगौरवमपि नास्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

हेतुतादयः सर्वे उपेक्षानर्हत्वस्यैव प्रयोजका धर्मास्ते तद्वोधकतया संगतित्वेनोच्यन्ते ।
रश्मिः ।

शक्यतावच्छेदकलाघवं स्फुटम् । शरीरलाघवं च । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिरित्यन्यस्य परिष्कारत्वात् । ईश्वरलिखापितं पञ्चम्यन्तम् । यत्र गां पश्यन्नित्याद्युक्तस्थलेपि सावधान-
पुरुषप्रयुज्यमानं सास्त्रादिमती गौरियमिति वाक्यं तत्प्रयोजकत्वेन हेतुत्वेन स्मृतस्य वाक्यस्यो-
पेक्षानर्हत्वं संगतिरिति नाव्याप्तिः । अत्र गां पश्यन्नित्यनुभवस्थले गां पश्यामीत्येवं वाक्यं
स्मृत्वा स्मर्यमाणोच्चार्यमाणयोर्वाक्ययोः संगतिर्ज्ञेया । अत्र यद्यप्युच्चार्यमाणवाक्यं संगतमिति
प्रतीतेः संगतिरत्रापेक्ष्यते तथापि स्मर्यमाणत्वोच्चार्यमाणत्वमात्राहितभेदावच्छिन्नत्वान्न दोषः । अथवा
भारतकरणोत्तरं ब्रह्मसूत्रप्रणयनेन सावधानपुरुषप्रयुज्यमानं वाक्यं भारतरूपं वर्तमानत्वाविवक्ष-
णात् । तत्प्रयोजकत्वेन भारतार्थवेदार्थनिर्वाहकत्वेन स्मृतस्य ब्रह्मभक्तिविचारस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः ।
एवमन्येन सावधानपुरुषेण प्रयुक्तं यद्वाक्यं घटोयमिति तदुपपादकत्वेनेतरेण स्मृतस्य प्रयुक्तस्य च
नीलोयं घटोतः प्रत्यक्ष इति वाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः । प्रथमवाक्ये तु तद्वटुकपदानां
वाक्यत्वमाश्रित्य पदधर्मः संगतिवाक्ये चकास्तीति । यद्यपि गदाधरभट्टैः यद्यप्युपोद्घातादि-
पञ्चकभेदमनिवेश्य सर्वा संगतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छ-
कृततया न पर्यनुयोगावसर इति सामान्यलक्षणं प्रसङ्गलक्षणमित्युक्तं तथापि तद्विशेषणरहितमिति
ततोपि वैलक्षण्यं ज्ञेयम् । न च जिज्ञासानिरूपिताज्ञाननिष्ठविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेषः
संगतिरस्तु किमनेनेति वाच्यम् । निरूप्यतावच्छेदकस्य संगतित्वविरहात् । अवच्छेदकत्व-
विशेषपदेन यत्रावच्छेदकत्वे संगतित्वव्यवहारस्तन्मात्रविवक्षणेपि जिज्ञासाविरहेण गोदर्शना-
नन्तरं सास्त्रादिमती गौरिति संगतवाक्येऽव्याप्तिः । नापि प्रसङ्गाद्यन्यतमत्वं, निरुक्तलक्षणमनु-
सरतामुपेक्षानर्हतापदेनोपेक्षानर्हतावच्छेदकोपस्थितेरावश्यकत्वात् । अन्यथा निरुक्तसामान्यलक्षणे-
नैकवाक्यतानापत्यास्याव्याप्तिरापद्येत । तथा सति निरूप्यतावच्छेदकस्य संगतित्वविरहेणासंभव
एव दूषणम् । अवच्छेदकत्वविशेषग्रहणेपि पूर्वोक्तस्थलेऽव्याप्तिः । आनन्तर्यघटितनिरुक्तसामा-
न्यलक्षणमनुसरतां तु प्रसङ्गादिलक्षणान्यानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वघटिता-
न्यावश्यकानि । अन्यथा यत्रानन्तर्याभिधानं जातं न भवति तत्रत्यस्यापि स्मृतनिष्ठोपेक्षानर्ह-
त्वादेः प्रसङ्गादिसंगतित्वापत्तेः । संगतिसामान्यलक्षणानाक्रान्ततया संगतत्वेन प्रतीतेष्वपि संग-
तत्वशून्यत्वाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि सर्वत्र हेतुतादिषु संगतित्वव्यवहाराय विशेषलक्षणान्यपि
वक्तव्यानीत्याशङ्कायां तत्र लाक्षणिको व्यवहार इति तानि न वक्तव्यानीत्याहुः हेतुतादय
इति । एतेन तत्र तत्र तत्तद्व्यवहारे नियामकमप्युक्तम् । एवं हि प्रयोजकास्तथाहि सावधान-
पुरुषप्रयुज्यमानवाक्यमाधारनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनाधेयत्वेन स्मृतस्याधेयनिरूपकवाक्यस्योपेक्षा-
नर्हत्वं भवतीति आधेयत्वस्य प्रसङ्गान्तर्गतस्योपेक्षानर्हत्वप्रयोजकत्वम् । तथा सावधानपुरुषप्रयु-
ज्यमानवाक्यमनुमितिनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनानुमितिलक्षणोपपादकत्वेन स्मृतस्य परामर्शस्यो-
पेक्षानर्हत्वं भवतीति उपोद्घातस्य प्रयोजकता । एवं सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यं प्रत्यक्ष-

तत्र लक्षणाविचार एव सद्रूपाणां वाचकता निर्णीता । चिद्रूपस्य ज्ञान-
प्रधानस्य निर्णयार्थसीक्षत्यधिकरणभारभ्यते सप्तभिः सूत्रैः । सप्तद्वारत्वाज्ज्ञानस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेयत्तानियामकस्यास्पर्शनेऽनुक्तत्वादन्वेषामपि संग्रहो न दुष्ट इति रोचयामहे । तत्र जन्मा-
द्यधिकरणे जगदुत्पत्त्यादिरूपसदात्मककार्यनिरूपणेन सामान्यतः कारणतया विशेषतः कर्तृ-
तया च स्वरूपं निरूपितम् । समन्वयाधिकरणे च सर्वत्र ब्रह्मणः समनुगतत्वादुपादानतया
विशेषतस्तन्निरूपितम् । तत्र यत् सामान्यतः सिद्धं तदनुवदन्ति तत्रेत्यादि । उक्तविधेषु वाक्येषु
पूर्वसूत्राभ्यां कृते लक्षणाविचार एव । सद् रूप्यते यैस्तेषां 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्या-
दिवाक्यगतानां पदानां ब्रह्मवाचकता निर्णीता । कार्यस्य सदात्मकत्वेन तत्कारणभूतं ब्रह्मैव
सच्छब्दैर्वाक्येषूच्यत इति निर्णयः कृत इत्यर्थः । अतः परमग्रिमाधिकरणप्रयोजनमाहुः चिद्रू-
पस्येत्यादि । निर्णयप्रयोजनमग्रिमसूत्रे स्फुटीभविष्यति । सप्तद्वारत्वादिति पञ्च चक्षु-
रक्षिः ।

निरूपकं तत्प्रयोजकत्वेन कार्यत्वेन स्मृतस्यानुमानवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति हेतुताकार्यतयोः
प्रयोजकता । एवं सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यं प्रत्यक्षनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनावसररूपनिरूप-
णीयतावच्छेदकेनावश्यवक्तव्यत्वेन स्मृतस्योपमानवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति अवसरस्य प्रयोज-
कता । एवं तादृशवाक्यं व्याप्तिनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेन तत्कार्यनिर्वाहकत्वेन स्मृतस्य पक्षधर्म-
तानिरूपकवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति निर्वाहकस्य प्रयोजकता । एवं तादृशवाक्यमीश्वरनि-
रूपकं तत्प्रयोजकत्वेन तत्सजातीयत्वेन स्मृतस्यापवर्गनिरूपकस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति एककार्य-
त्वस्य प्रयोजकता । अथवा तादृशवाक्यमपवर्गनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनेश्वरसिद्धिसजातीयकार्यजन-
कत्वेन स्मृतस्यानुमानवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति एकजातीयकार्यजनकत्वस्य प्रयोजकता ।
नन्वेवं घटत्वादावपि उपेक्षानर्हताप्रयोजकत्वदर्शनेन कथमिमे षडेव प्रयोजका इत्याकाङ्क्षायां तत्त्वे
इष्टमभ्युपगच्छन्ति तत्रेत्यादि । उपेक्षानर्हत्वप्रयोजकेष्वित्यर्थः । अन्येषामिति उपेक्षानर्हत्व-
प्रयोजकानां घटत्वादीनामित्यर्थः । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवविरहाच्छेभनमिदं लक्षणमिति
सुधीभिराकलनीयम् । संगतिव्यवहारस्तु तत्रतत्र स्पष्टत्वाय हेतुतादिभिः प्रयोजकधर्मैरेव वक्तव्य
इत्यपि ज्ञेयमित्यलं विस्तरेण । एवं संगतिं निरूप्य भाष्यमवतारयन्ति जन्मादीत्यादि । जग-
दित्यादि जगदुत्पत्त्यादिना रूप्यते व्यवहियते यत्सदात्मकं कार्यं तस्य निरूपणेनेत्यर्थः । यद्यपि मृदो
घट इति समवायित्वेपि पञ्चमी दृष्टा तथापि विकृतत्वापादकत्वेन न तथा वक्तुं शक्येति मत्वाहुः
विशेषतः कर्तृतयेति । उपादानतयेति समन्वयपदसामर्थ्यात्तथेत्यर्थः । निर्णयप्रयो-
जनमिति ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वेन पूर्वाधिकरणाभ्यां सद्रूपे लक्षणसमन्वय उक्तः । चिद्रूपे
लक्षणसमन्वयनिरूपणेनाव्याप्तिपरिहाररूपं तदित्यर्थः । उपलक्षकमेतत् । संगतिरपि निर्वाहक-
त्वरूपा स्फोटिव्यति । सप्तद्वारत्वादिति मनसोधिकरणत्वेन द्वारत्वमिव ब्रह्मणश्चिद्रूपोऽंशो
जीव इति द्वारत्वम् । चक्षुरादिद्वारा मनसा जीवस्य द्रष्टृत्वमिव जीवद्वारा ब्रह्मणो द्रष्टृत्वात् ।
'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः । न च द्रव्यत्वम् । स्वप्ने चिद्रूपतानुभवात् ।

तत्रैवं संदेहः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वाद् 'यतो वाचो निवर्तन्ते'
इति श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते । स्वप्रकाशत्वविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

रादीनि मनो जीवश्चेत्येवं सप्तद्वारत्वात् । तथाचान्यत्र गुणवाचका अपि ज्ञानादिशब्दा वेदा-
न्तवाक्यविशेषेषु ब्रह्मवाचका इति बोधनाय सप्तसूत्राणीत्यर्थः । संशयस्याकारमाहुः तत्रैव-
मित्यादि । स्वप्रकाशत्वेनेति । 'तमेव भान्तमनुभाति विश्वम्' इति श्रुत्या स्वप्रकाशत्वेन ।
स्वप्रकाशत्वविरोधादिति प्रमाणविषयत्वे तज्ज्ञानस्य प्रमाणतन्त्रत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावेन
तद्विरोधात् । श्रुतिविरोधादिति विचारस्य मनोवाग्विषयत्व एव संभवेनोक्तश्रुतिविरोधात् ।

रश्मिः ।

ब्रह्मवाचका इति । 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यकात्सप्तस्वरूपाणि
वक्ष्यमाणानि, प्रज्ञां स्मरणात्मकानि कुर्वीत कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणेन पटतन्तुवत् । ततो
ज्ञानैकब्रह्मवाचका इत्यर्थः । ज्ञानस्येति भाष्यात् । सप्तसूत्राणीति सूत्रसंख्यातात्पर्योक्तिरियं
पुत्रेष्टिन्यायेन । तथाहि । पुत्रेष्टौ श्रूयते 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्युपक्रम्य
'यदष्टकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नव कपालं त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति
यददशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालं त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यस्मिन्
जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । अत्रोत्पन्नशिशो-
र्गायत्र्यादिजनितपूततासिद्ध्यर्थमष्टादिसंख्याककपालसंस्कृतपुरोडाशा न न्यूनाधिकसंख्याककपाल-
संस्कृतपुरोडाशाः । एवं त्रिवृदादिवाक्येष्वपि तत्तत्संख्याबोधने किं गमकमिति चेत् मैवं गाय-
त्रीपादस्याष्टाक्षरत्वेनाष्टाकपालसंस्कृतपुरोडाशप्रचारे उत्पन्नशिशोर्गायत्र्यैव पावित्र्यं नन्दयितु-
मर्हति नान्यथापि । तथा च श्रुतिः 'गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा' इति एतदभिप्रायेणै-
वाचार्यैः पुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रे 'गायत्री च तथा छन्दो देवता पुरुषोत्तमः' इति द्वात्रिंशद-
क्षरेषु गायत्रीत्वमुक्तं श्लोकस्य चतुष्पात्त्वात् । किंच गायत्र्याश्चतुर्थोपि पादोस्ति बृहदारण्यके
गायत्र्युपासने 'अष्टावक्षरः ह वा एकं गायत्र्यै पदम्' इत्यादिना पादत्रयमुक्त्वा 'अथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शितं पदम्' इति श्रुतेः । एतदित्यस्य पादत्रयात्मकमित्यर्थः । तथा च गायत्र्यास्त्रिपादीत्वेनै-
कैकस्य पादस्याष्टाक्षराणि भवन्तीति गायत्रीजन्यपावित्र्यापेक्षायामष्टाकपालसंस्कृतपुरोडाशप्रचारो युक्त
इति । एवमन्यत्रापि । एतच्च स्फुटं 'त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः' इत्यस्य सुवोधिनीटिप्पण्याम् ।
अन्यत्र यथा 'आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा' इत्याद्युक्ते सप्तके । आत्मा जीवः
यशः मनः चक्षुः लीलाः क्रियाः, ज्ञानं पञ्चरात्रात् ऐश्वर्यं वाक् भागवतरसनं 'स्वाहु स्वाहु
पदे पदे' इति भागवतात् धर्मी, प्राणः त्वक् वैराग्यं, प्राणवैराग्ययोर्भागवत्त्वात्, इन्द्रियं
प्राणः श्रीः । अत्र चक्षुर्मनो वा वक्तव्यमिन्द्रियमुख्यत्वात्तथापीन्द्रियश्रीः शृङ्गारं विना न भव-
तीति पृथ्वीः श्रीतन्मात्रा, गन्धस्तु ग्राहकप्राणः शरीरं श्रोत्रं वीर्यं नभस्त्वात्, रूपं समष्टिः ।
अष्टरूपाणि कृतकृत्स्नीकुर्वन्तीति । अत्राष्टाकपालत्वादयो गुणाः कर्मान्तर्विधायकाः, उत वैश्वानर-
स्तावका वेति संशये कर्मान्तरविधायका इति पूर्वपक्षे शते पञ्चाशदिति न्यायेन द्वादशकपालेष्व-
ष्टादीनां संभवास्तावका एवेति प्रथमस्य तृतीयपादे 'पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाध्याये'

आहोस्विद् विरोधपरिहारेण शक्यत इति । किं तावत् प्राप्तम् । न शक्यत इति । कुतः ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षादिमार्गतः ।

सर्वथाऽविषयेऽवाच्येऽव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥

ऐहिकसुष्मिकव्यवहारयोग्ये हि पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति । नन्वेतदपि वेदादेवावगम्यत इति चेत् तर्हि

भाष्यप्रकाशः ।

विधिकोटिस्तु स्फुटैव । पूर्वपक्षयुक्तिं गृह्णन्ति ज्ञापनार्थमित्यादि । सन्निकर्षादिमार्गत इति । आदिपदेन सहकारीणि । मार्ग उपायः । सर्वथाऽविषय इति स्वप्रकाशत्वेन मनो-निवृत्तिश्रुत्या च सर्वप्रमाणाविषये । अवाच्य इति वाङ्मनिवृत्तिश्रुत्या सत्यज्ञानादिपदैरपि लक्ष्यत्वादवाच्ये । अव्यवहार्यत्वं विभजन्ते ऐहिकेत्यादि । व्यवहारो नाम मनोमात्रेन्द्रियप्राणजन्यपुरुषप्रवृत्तिरूपो व्यापारः । सर्वव्यवहारातीतमिति लौकिकवैदिकव्यापारानर्हम् । एतदिति अविषयत्वादिकम् । वेदादिति । 'न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात्' । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्यादिरूपात् । अयमर्थः । प्रमाणैर्हि द्रव्यगुणक्रियादिरूपाः पदार्था लौकिकालौकिकसन्निकर्षेण यथार्हं प्रमीयन्ते । ब्रह्म त्वस्थूलादिवाक्यैरतद्रूपत्वादसंगत्वेनासन्निकृष्टत्वाच्च सर्व-

रश्मिः ।

इत्यधिकरणे पूर्वतन्त्रसिद्धान्तः । न च संख्यायाः पुरोडाशविशेषणतया श्रावणेन पुरोडाशेष्टाकपालत्वादिरूपतद्धर्मे वा पर्यवसानान्नेदं संगच्छत इति वाच्यम् । अप वै सोमेनेजानाद्देवताश्च यज्ञश्च कामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसनीयं निर्वपेत्, अग्निः सर्वा देवताः, पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चावरुन्धे गायत्रो वाग्निर्गायत्रच्छन्दस्तं छन्दसा व्यवर्धयति यत्पञ्चकपालं करोति । अष्टकपालः कार्योंष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो वा अग्निः गायत्रच्छन्दः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयति पङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः पङ्क्तौ यज्ञः तेनैव यज्ञानैतीत्युदवसनीयविधायकश्रुतेस्तथानिश्चयात् । तत्र हि अष्टाकपालपुरोडाशविधाने तस्मिन् पञ्चकपालत्वस्य सत्त्वेपि तदनादृत्य याज्यानुवाक्ययोः पञ्चसंख्याकत्वविधानेन पञ्चसंख्याकयज्ञादनपगमविधानतस्तथानिश्चयो ज्ञेयः । अतः संख्यायाः सतात्पर्यकत्वमपेक्षितस्थले निश्चेयम् । अनपेक्षितायाः निस्तात्पर्यकत्वमिति दिक् । ब्रह्मवाचका इति उक्तरीत्या व्यष्टा समष्टा च । तमेवेति काचित्कोयं पाठः । पुस्तकान्तरे मुण्डके श्वेताश्वतरे च 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति पाठात् । उक्तश्रुतीति भाष्योक्तश्रुतिविरोधात् । विधिकोटिरिति विरोधपरिहारेण शक्यते इति विचारः कर्तव्य इति विधिकोटिः । लोके लेटोऽदर्शनात् । लेटो विध्यर्थत्वाभावात् । यद्वा छन्दोवत्सूत्राणि व्याख्यानं चेति शक्यते इति लेट् । भक्ष्यत्वादिति सत्यज्ञानानन्तजगज्जन्मादिकर्तृपदानां वाङ्मि-श्रुत्या शक्यार्थे वाचे सत्यपदं सत्यत्वमनभिदधच्छक्यार्थमभेदेनासत्यत्वाभावरूपलक्ष्यार्थं वक्तीत्यभेदसंयन्वो लक्षणा । एवं लक्षणद्वये ज्ञानादिपदानामभेदसंयन्वो लक्षणेति ज्ञेयम् । मन इत्यादि 'व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः' इत्येकादशस्कन्धात् । द्रव्य-

बाधितार्थप्रतिपादकत्वान्न वेदान्ता विचारयितव्या इति प्राप्ते उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥ (१।१।४)

न विद्यते शब्दो यत्रेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति ।
कुतः । ईक्षतेः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत
बहु स्यां प्रजायेय' इति । 'तत्तेजोऽसृजत' । तथाऽन्यत्र । 'आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन मिषत्' । 'स ऐक्षत लोकानुसृजा' इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रमाणाविषयम् । अतद्रूपत्वादेव च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपचतुर्विधपदजाताप्रतिपाद्यतया
अवाच्यम् । अवाच्यत्वादेव वैदिकव्यवहारादप्यतीतम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य, 'यतो वाचः'
इत्यादयस्ततो वागादीनां निवृत्तिं तस्य विदिताविदितान्यत्वं च श्रावयन्तीत्यतस्तदविचार्यम् ।
तस्याविचार्यत्वादेव तत्प्रमितिफला वेदान्ता अप्यविचार्याः । अथ ब्रह्मण एवरूपतापि वेदा-
देवावगम्यत इति तस्याप्रमेयत्वज्ञानायैव विचार्या वेदान्ता इति विभाव्यते, तदा तु स्वव्या-
पारेण तत्समर्पयन्तस्तस्य तथात्वं बोधयन्तीति, मम माता बन्ध्येतिवाक्यवद् बाधितार्थप्रतिपाद-
कत्वादेवाविचार्या इति । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं पठन्ति ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥ व्याकुर्वन्ति नेत्यादि । ननु ब्रह्मणो वेदान्ताद्यात्मकशब्दप्रतिपाद्य-
त्वे ईक्षतिधातुनिर्देशस्य कथं हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यान्युदाहरन्ति सदेवेत्यादि ।
अत्र प्रथमं वाक्यं छान्दोग्यस्थम् । द्वितीयमाश्वलायनानामैतरेयोपनिषत्स्थम् । तृतीयं प्रश्नो-
पनिषदः षष्ठप्रश्नस्थम् । मिषदिति व्यापारं कुर्वत् । आदिपदेनादिसृष्टिविषयकक्षणाघटितानां,
'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् स्वयंभवेकमेव तदैक्षत महद्वै यक्षं तदेकमेवासि हन्ताहं मदेव
मन्मात्रं द्वितीयं तदेव निर्मम' इत्यादीनां संग्रहः । तथाच, न केवल ईक्षतिर्ब्रह्मणो वेदान्त-
शब्दप्रतिपाद्यत्वे हेतुभूतः, किं तु वाक्यगतः । तेन च स्वार्थप्रत्यायने वाक्येषु ब्रह्मकर्तृका
ईक्षा प्रतीयते । ईक्षा च पर्यालोचनम्, एवं करिष्यामीत्यध्यवसायः । सोऽत्रैतादृश
रश्मिः ।

गुणेति आदिशब्देन विशेषसमवायाभावाः पूर्वपक्षग्रन्थत्वात् । अतद्रूपत्वादिति अद्रव्या-
दिरूपत्वादित्यर्थः । तर्हीत्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः अथ ब्रह्मण इति । विवृण्वन्ति स्म
तदा त्विति । स्वव्यापारेणेत्यादि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'न तत्र चक्षुर्गच्छति' इत्यादि-
वेदान्तः स्वीयवागप्राप्यचक्षुरप्राप्यमनोऽप्राप्यरूपार्थिकपदानामभिधारूपव्यापारेण प्रमेयत्वं समर्थ-
यन्नेव ब्रह्मणोप्रमेयत्वं बोधयतीति तथेत्यर्थः । अथवा यथा अशेषनिषेधशेषपदाभ्यामभिधावृत्त्या
ब्रह्मप्रमापकाभ्यामेवाप्रमेयत्वं बोध्यते । इत्यभ्युपगमवादवदस्थूलादिपदानामभिधारूपव्यापारेण
प्रमेयत्वं समर्थयन् वेदान्तो ब्रह्मणस्तैरेव पदैरप्रमेयत्वं तात्पर्येण बोधयतीति तथेत्यर्थः ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥ ब्रह्म वेदः अशब्दं न विद्यते शब्दः बोधकव्यापारवाम्
पदसमूहो यत्रेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं न भवति ब्रह्मकर्तृकैक्षाप्रत्ययादिति सूत्रार्थः । यथा
'तदैक्षत' इत्यादिवाक्यं शब्दार्थयोर्नित्यसंबन्धादर्थोपि ब्रह्मपक्षः । सोऽत्रेति ईक्षाकर्ताधो-

भाष्यप्रकाशः ।

इति कार्यबलादुच्यते । अत एतादृशेक्षाबोधकेनेक्षतिना यत्र यत्रैवं पूर्वमव्यवहार्यत्वेऽपि पश्चाद् व्यवहार्यत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभावस्तत्र तत्रैवमीक्षणकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभाव इति

रश्मिः ।

क्षजस्तच्छब्दार्थः । न चाधोक्षजोपि शब्द इति तस्याप्यविषय इति वाच्यं ईक्षतेः । तथा चेदमित्यतयाधोक्षजशब्दविषयो भवत्येव । अथवा विरुद्धधर्माश्रयत्वात् विषयोविषयो वान्यथा 'न कोपि भग' इति छान्दोग्यीयसच्छब्दाविषयत्वे ब्रह्माज्ञानमेव भवेदिति महानेवान्यायः स्यात् । न च 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदग्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुत्या शब्देतरमनसा ब्रह्मज्ञानं भवतीति शब्दाविषयत्वेऽप्यक्षतिरिति वाच्यम् । भक्तिरूपमनोनुद्रष्टव्यत्वेन प्रमाणप्रस्तावे तद्विचाराप्रसक्तेः । भक्तिरस्य भजनमिति श्रुतिः भक्तिरूपमनसा द्रष्टव्यत्वं वक्ति ततश्च प्रकृतेः प्रमाणबलेनाविषयः स्वेच्छया विषयश्च । एतादृश इति लोकदृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति भाष्योक्ताकारक इति विचक्षणस्य ब्रह्मणोस्तिभातिप्रियत्वेनात्र व्यवहाररूपकार्यबलादुच्यते तर्क्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतौ ऐक्षतेत्यस्य बहुत्वज्ञानेक्षो जात इत्यर्थः । बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छाकारावेदकश्रुतिप्रामाण्यात् । ईक्ष दर्शन इति धातुः, अत्र त्वीक्षापर्यालोचनमित्युक्तं तद्दर्शनार्थमादायेत्यविरोधः । यत्र यत्रैवमिति ब्रह्मरूपार्थः पक्षस्तत्र । एवमिति । वेदान्तशब्दैः प्रतिपाद्यत्वाभाव इति प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेनाशब्दत्वाभावः । एवमिति भाष्योक्तरीत्या वाक्यगतेक्षणकर्तृत्वेनेत्यर्थः । प्रतिपाद्यत्वाभाव इति प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन ब्रह्मव्याप्यभावः । व्याप्तिरिति यदि च यथा तेजः इति दृष्टान्तेनान्वयव्याप्तिरपीति विभाव्यते तदा तद्वाक्यगतेक्षणकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन ब्रह्मव्याप्यं हेतुवर्धयः । ब्रह्मपक्षः ज्ञानप्रधानः । 'तत्तेज ऐक्षत' इति छान्दोग्यमन्त्रानुसंधेयम् । प्रकृते पूर्वमव्यवहार्यत्वेऽपि पश्चात्प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन व्यवहार्यत्वमशब्दत्वरूपं व्यापकं साध्यम् । एवमीक्षणकर्तृत्वेन रूपेण प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन ब्रह्मव्याप्यं हेतुः । अतः साध्यत्वेऽपि व्याप्यत्वात् पूर्वं वचनं व्यतिरेकव्याप्तित्वाद्वा । सा च 'नियतधर्मसाहित्ये उभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रादव्यभिचारविशिष्टा हेतुनिष्ठा साध्याधिकरणवृत्तिता । सूत्रार्थस्तूभयोः समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वादिरूपयोः एकतरस्य विषयव्याप्तिकस्य धूमादेः नियतधर्मसाहित्येऽव्यभिचारितधर्मरूपे सामानाधिकरण्ये व्याप्तिः व्याप्तिशब्दः शिष्टैः प्रयुज्यत इति । अव्यभिचारस्तु यत्र यत्र हेतुस्तत्र तत्र साध्यं यत्र साध्याभावस्तत्र हेत्वभावः इति नियमः । सिपाधयिषायां सत्यां साधकत्वेनोपादीयमानत्वं हेतुत्वं, सिपाधयिषाविषयत्वं साध्यत्वं, घनगर्जितेन मेघानुमाने सिपाधयिषास्त्येव विनापि तं तथानुमानमानुभाविकमिति चेदस्तु तर्हि सिपाधयिषाविषयत्वयोग्यत्वात्साध्यत्वम् । एवं च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमनिष्ठं तादृशाव्यभिचारविशिष्टं वह्निसामानाधिकरण्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् । अयःपिण्डादौ वह्नेः साध्यव्यभिचारान्नातिव्याप्तिः । हेतुसाध्यपदे तु व्याप्त्यस्वरूपभूते यद्यपि तथापि सामानाधिकरण्यस्य ससंबन्धिकतया संबन्धबोधनायोपात्ते विशेषाकाङ्क्षानिवृत्त्या

रश्मिः ।

विशेषणस्वरूपपरिनिष्ठायां विशेष्यम् । अव्यभिचरितं हेतोः साध्यमित्यलक्षणम् । व्याप्तेर्हेतुधर्मत्वात् । कथंचिद्गुणभूतत्वेन व्यवहियमाण आधेयोऽर्थो हेतुः । न चैवमव्याप्तिः । पर्वतीयधूमे महानसीयवहिसामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । हेतुसाध्ययोर्हेतुतावच्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नत्वाभ्यां विशेषणीयत्वात् । न च धूमावयवेषु धूमसत्त्वाद्ब्रह्मेश्चासत्त्वादन्वयव्यभिचारः । समवायसंबन्धेन बह्व्यभाववति महानसादौ धूमसत्त्वाद्ब्रह्मतिरेकव्यभिचारश्च शङ्क्यः । हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वाभ्यामपि तयोर्विशेषणीयत्वात् । नाप्येतत्क्षणीये धूमे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवहिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणीयत्वात् । वस्तुतस्तु सिषाधयिषोदयानन्तरं हेतुसाध्यभावेन ततः पूर्वं तदभावात्तस्य बह्वेराध्यत्वेन तदसामानाधिकरण्येऽप्यदोषात् । सिषाधयिषोत्तरक्षणात्मकक्षणात्पूर्वक्षणत्वविवक्षयाऽव्याप्त्युद्भावनं तु काकदन्तविचारमनुहरति । आप्राकृतमापण्डितं च पूर्वोक्तरीतिकव्याप्तिज्ञानमात्रेणानुमितिदर्शनस्य सार्वजनीनत्वात् । एतादृशदर्शनेनैव बह्विधतोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकबह्व्यभाववति केवलबहिदेशे धूमदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारग्रासात्प्रसिद्धानुमाने व्याप्तिशङ्कापि निरस्ता वेदितव्या । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्थले साध्यदर्शनेन सविशेषणे हीति न्यायादभावस्योभयत्व एव विश्रान्तेश्च । ज्ञेयं वाच्यत्वादित्यादौ केवलान्वयि साध्यके हेतुनिष्ठा साध्यसमानाधिकरणताऽव्यभिचरितेति ध्येयम् । एवं सत्तावान् जातेरित्यत्रापि ज्ञेयम् । एवं च साध्यवदन्यावृत्तित्वं साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं च नातिदुष्टम् । ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाद्यभावेन सर्वत्रापि केनचिद्रूपेण ज्ञेयत्वाद्यभावेन प्रमेयत्वे प्रमेयत्वस्य वाच्यत्वे वाच्यत्वस्यानवस्थात्माश्रययोः यथासंभवं भियाऽभावेन च केवलान्वयिसाध्यकानुमानस्यैवाभावात् । मीमांसकानामपीदमिष्टम् । न चाव्याप्यवृत्तिसाध्यके कपिसंयोगी एतद्बृक्षत्वादित्यादौ साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्तत्वं शङ्क्यम् । दृष्टे कपिसंयोगे सिद्धसाधनत्वेनादृष्टे चाहेतुत्वेन तस्य दुरनुमानत्वात् । न च दृष्टेऽपि कपिसंयोगे सिषाधयिषयानुमितिसंभवात्तादृशस्थले सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । सदनुमानमेवेदं यथाहुः प्रत्यक्षेण परिकल्पितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इतीति शङ्क्यम् । एतद्बृक्षत्वस्यैकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वेनान्यत्र सहचारग्रहस्य व्याप्त्यानुग्राहकस्याभावेन मूलावच्छेदेन व्यभिचारज्ञानाद्व्याप्तिप्रतिबन्धात् । न चैवं संयोगे द्रव्यत्वादित्यादावपि सहचारग्रहाभावाद्व्याप्तिप्रतिबन्धो भवेदिति शङ्क्यं पक्षैकदेशे सहचारग्रहसत्त्वेनादोषात् । अस्तु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः परं तु सिषाधयिषा तु न भवत्येव । इच्छाया ज्ञानानुरूपकार्यत्वात् । अत एव ज्ञाते इच्छानुदयात् । तथाचानुमितप्रकारकमपि संयोगज्ञानात्पूर्वमभावात्कथमनुमित्सा । न च कपिसंयोगज्ञानमात्रमिच्छोदये प्रयोजकं न तु विचारणावच्छिन्नं तस्य च पूर्वं सत्त्वादनुमित्सोदय इति वाच्यम् । अयं घट इति ज्ञानादनुमित्सोदयप्रसङ्गात् । अतो यत्र पूर्वमनुमिति विषयत्वस्य यद्धेतुकत्वस्य च ज्ञानं तत्र सिद्धौ सत्यां सिषाधयिषा तथा चानुमानं नात्र तथेति । महानसादिवह्व्यनुमितौ तथादर्शनादिति ध्येयम् । परं तु सत्तावान् जातेरित्यत्र साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ जाल्यभावादव्याप्त्यभावेऽपि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरिति नातिदुष्टं लक्षणद्वयम् । एवं च कपिसंयोगी एतद्बृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिपरिहाराय यच्चिन्तामणौ प्रति-

‘स इमाँल्लोकानसृजत’ इति । ‘स ईक्षाञ्चक्रे’ । ‘स प्राणमसृजत’ इत्येवमादिषु सृष्टिवाक्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते ।

किमतो यद्येवम् । एवमेतत् स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोऽपि ईक्षाञ्चक्रे लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति । अतो यथा यथा कृतवाँस्तथा तथा

भाष्यप्रकाशः ।

व्याप्तिर्बोध्यत इतीक्षतेहेतुत्वमित्यर्थः । एवं सर्वत्र हेतुशोधनप्रकारो बोध्यः । ननु प्रतीयतामीक्षा, तावता पूर्वोक्तविरोधस्य कथं परिहार इति पृच्छति किमतो यद्येवमिति । समादधते एवमित्यादि । तथाच ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपत्वस्येक्षायाश्च श्रुतिसिद्धत्वाच्छ्रौतत्वेनैकतरवाधस्याप्यनुचितत्वाद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य ब्रह्मणि भूषणत्वात् तस्यापि ‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्’, ‘तदेजति तन्नैजति’ इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादभिन्ननिमित्तोपादानवादमुपगच्छता तस्याप्यङ्गीकाराच्चैवमीक्षाकारसिद्धौ सुखेन सिद्ध्यति विरोधपरिहारे ब्रह्मणो विचार्यत्वस्यापि सिद्धि-

रश्मिः ।

योगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति प्रतियोगिव्यधिकरणो यः साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव इति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषितस्तदपि मुधैव । तस्य दुरनुमानत्वात् । यदपि मञ्जरीकारः हेतुसमानाधिकरणा यावन्तस्ते साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वं व्याप्तिरिति । तदपि न रुचिरम् । यावत्त्वस्यानेकपदार्थघटितत्वेनापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपयावत्त्वाङ्गीकारेऽपि अपेक्षाबुद्धेरयमयमेते सर्वे इत्याकारकत्वेन तत्पदार्थविषयकतयानेकपदार्थघटितत्वानपायेन प्रतिपत्तिगौरवग्राप्तात् । यावत्त्वस्य व्यापकत्वरूपत्वेऽपि व्यापकत्वस्य तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपतया भावद्वयनिवेशेनोक्ततुल्यकक्षत्वादित्यलं पल्लवितेन । यद्यप्यत्र न विशेषस्तथापि सिद्धान्तादृतलक्षणबोधयेदम् । आत्मशब्दादित्यादिहेतुष्वतिदिशन्ति एवं सर्वत्रेत्यादि । अनुमानं तु ब्रह्म पूर्वं सर्वव्यवहारप्रमाणाद्यतीतमपि पश्चात्तद्विषयः । एवमीक्षितृत्वात् यन्नैवं तन्नैवं जीववदिति व्यतिरेकी हेतुः । न च केवलान्वयित्वमस्य । जीवस्यैवंप्रकारेण श्रुत्याद्यनुक्तत्वेन दृष्टान्ताभावाद् व्यतिरेकी हेतुरित्यत उक्तं शोधनप्रकार इति । पूर्वोक्तविरोधस्येति पश्चाद्व्यवहार्यत्वे स्वीकृते पूर्वपक्षोक्ताव्यवहार्यत्वविरोधस्येत्यर्थः । विरुद्धधर्मेति सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोऽपि ईक्षाञ्चक्रे लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति भाष्योक्तस्य तस्य । भाष्यार्थस्तु व्यवहाराश्च प्रमाणानि च व्यवहारप्रमाणानि सर्वाणि च तानि व्यवहारप्रमाणानि सर्वव्यवहारप्रमाणानि तेभ्योतीतः अतिक्रम्य गतः ‘यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि’ इत्यादि केनोपनिषदा वागादीन्द्रियाविषयः स सर्वप्रमाणातीतः । व्यवहार इन्द्रियादिकार्यं तदतीतः । तत्रैकत्रेक्षतिहेतुः । गौणश्चेत्यादिसूत्रैः साधितः । स्वतन्त्रहेतूनां स्वाप्ययादीनां सर्वव्यवहारातीतत्वं साध्यं बोध्यम् । उपगच्छतेति सिद्धान्तिनेत्यर्थः । सिद्ध्यतीति सप्तम्यन्तमिदम् । अतो यथेत्यादिभाष्यं विवृ-

स्वयमेवोक्तवान् । पूर्वरूपं फलरूपं च सृष्ट्वांशपुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणबले-
नाविषयः, स्वेच्छया विषयश्चेत्युक्तम् ।

ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सिद्धान्तीक्रियते ।
उच्यते । चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखनिरीक्षकत्वेन, न स्यात् । अमानुत्पत्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

स्तादृशब्रह्मकृतिबोधकत्वेन वेदान्तानामप्यवाधितार्थत्वात् तेषामपि विचार्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवं
करणकथनयोः प्रयोजनमाहुः पूर्वमित्यादि । स्वांशा जीवास्तदुपयोगिपुरुषार्थत्वं तेजःप्रभृतीनां
भवत्वितीच्छया पूर्वं प्रथमतो रूपं प्रजादिशब्दवाच्यं शरीरं फलरूपं लोकादिकं च सृष्टम् ।
तथाचैतेषां पुरुषार्थत्वेन जीवाशास्यत्वायैवं कृत्वा तत्कर्तृतया फलदातृतया च स्वस्य
व्यवहार्यत्वं च कृतवानिति तत्संपादनं प्रयोजनमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादि । केवलवेदविषयत्वं कथमिति सर्वप्रमाणानां तुल्य-
त्वेनाविशेषात् केवलवेदवेद्यत्वं ब्रह्मणः कयोपपत्त्येत्यर्थः । अत्र समाधातुमुपपत्तिमाहुः उच्यते
इत्यादि । न हि प्रमाणानां प्रामाण्यं तुल्यम् । तथा सति शुक्तिरजतादिविषयकश्चाक्षुषादिभ्रमो
न स्यात् । हेतुषु चाभासता न स्यात् । शब्देषु च वाक्यप्रामाण्याप्रामाण्यविभागो न स्यात् ।
अतश्चक्षुरादिमनोऽन्तानां तदुपजीविनां च प्रामाण्यं न स्यात्, किंतु परमुखनिरीक्षकत्वेना-

रश्मिः ।

ष्वन्ति स्म एवं करणेत्यादि । एवं सृष्टिकरणं वेदान्तेषु व्यासाद् भागवतात्तत्कथनं
च तयोरित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनामिति बृहदारण्यके ह्यसवालाकिब्राह्मणे 'स होवाच गार्ग्यः य
एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे' इत्यादि । यद्वा । छान्दोग्ये 'तत्तेज ऐक्षत' 'तदाप
ऐक्षन्त' इति च पुरुषार्थत्वम् । तत्संपादनेति करणकथनसंपादनप्रयोजनमित्यर्थः । वेदान्तेषु
ब्रह्मकृत्यबोधने पूर्वोक्तरूपेण व्यवहार्यत्वं कृतं न स्यात् । लोकानां शास्त्रादेव ब्रह्मज्ञानं भवतीति भावः ।
तत इत्यादीति यथा गोवर्धननाथजित् । आभासता न स्यादिति व्याप्तिज्ञानरूपप्रमाणकजन्य-
हेत्वाभासता धूमवान् बह्नेरित्यत्र न स्यात् । उपमानस्यामानान्तरत्वादनुक्तिः । सादृश्यातिदेशवा-
क्यार्थस्मरणसहकारेण चक्षुरादिनैव संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदोपपत्तौ सादृश्यज्ञानादेर्मानान्तरत्वकल्पनस्यायु-
क्तत्वात् । अन्यथा घटाभाववति घटोपलब्धावपि इन्द्रियसंचद्धविशेषणतायाः सत्त्वेन घटाभावप्रतीतिः
स्यात्तद्वारणायाभावग्रहे हेतुतया स्वीक्रियमाणाया योग्यसहकारिसंपन्नानुपलब्धेरुपयोग्यानुपलब्धेरपि
मानान्तरत्वप्रसक्तेः । न चैवं सति परोक्षत्वं व्याहन्येतोपमितेरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । न च
चक्षुर्व्यापारापगमेपि जायमानत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । पूर्वं जातस्य ज्ञानस्य करणव्यापारोपरमेप्यनुपरम-
स्यानुभवसाक्षिकस्य सत्त्वात्पुनर्जननकल्पनस्यायुक्तत्वात् । उपेक्षान्यज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पन-
स्याभ्युपगमैकशरणत्वात् । मानसं वा तदस्तु । अतिदेशवाक्याल्लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञातस्य ततः पदार्थ-
स्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ दृष्टसंवादनिश्चितप्रामाण्यस्य च वाक्यस्य
च सहकारेण मनसाप्ययं गवयपदवाच्य इति संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदस्य प्रसिद्धपदसमभिव्याहृतवाक्य-
स्मरणसहकृतमनसा मधुकरादिशक्तिग्रहस्येवोपपत्तेः । तदुत्तरमेतत्पदवाच्यत्वेनैवं जानामी-
त्यनुव्यवसायेन मानसत्वनिश्चयाच्चेति । तत्रापि सादृश्यभ्रमो ज्ञेयः । चक्षुरादीना-
मिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतश्चेति । तदुपजीविनामिति अनुमानादीनामित्यर्थः ।

प्रसङ्गात् । सत्त्वसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् । अतो निरपेक्षा एव भगवन्निःश्वासरूपवेदा एव प्रमाणम् । संकेतग्रहस्तु वैदिक एव वेदविद्भिः कृतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्याधीनम् । यदधीनं स तु सत्त्वगुण एव प्रकाशकत्वात् । तत्सहितानामेव तेषां प्रामाण्यात् । तस्य यदा गुणान्तरेणोपमर्दस्तदानुग्राहकाभावेन तेषां नैर्बल्यादप्रामाण्यमेव । सत्त्वशुद्धिस्तु वेदोदितयथास्थितसाधनैरेवेति तेषां सर्वेषां सुदूरवर्तिनोऽपि वेदस्यैव स्वसार्थकत्वार्थमपेक्षा । वेदस्य तु न कथमपि तदपेक्षा । जैमिनीयादिनये तस्यापौरुषेयत्वात् । फाणादादिनये चेश्वरजन्यत्वात् । अतोऽन्यनिरपेक्षा वेदान्तनये भगवन्निःश्वासरूपत्वेनैव सिद्धा आस्तिकमात्रमते अविप्रतिपन्ना वेदा एव प्रमाणम् । अतः सर्वप्रमाणाविषयत्वेऽपि सर्वनिरपेक्षत्वाद्भगवन्निःश्वासरूपत्वात् सर्वास्तिकोपजीव्यत्वाच्च वेदैकविषयत्वं सिद्धान्तीक्रियते । तथा चैषा युक्तिरित्यर्थः । नन्वेवंरूपत्वेऽपि वेदस्य न सर्वनिरपेक्षत्वं शब्दत्वात् । शब्दस्य बोधकतायाः पदपदार्थसंबन्धग्रहाधीनत्वात् तद्ग्रहस्य च प्रयोजकप्रयोज्यव्यवहाराधीनत्वाद्, वस्तुतस्तु ब्रह्मणोऽव्यवहार्यत्वेन तत्र संबन्धग्रहस्य दौर्घ्याद् बोधकताया अभावेन वेदविषयत्वसाधनमप्यनर्थकमेवेत्याशङ्क्यामाहुः संकेतेत्यादि । नैवमबोधकत्वं सापेक्षत्वं वा शङ्कनीयम् ।

रश्मिः ।

एवेति अनुभवसाक्षिकत्वादेवकारः । सत्त्वेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति यदधीनमिति । तेषामिति चक्षुरादीनामित्यर्थः । वेदोदितेत्यादि । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्यभिप्रेतश्रुत्येकदेशप्रामाण्यात्तथेत्यर्थः । अतो निरपेक्षा इति भाष्यं विवृण्वन्ति अतोऽन्येति । अत्र विशेषणसंगतैवकारद्वयमयोगव्यवच्छेदकं शङ्कः पाण्डुर एवेति । तथा च भगवन्निःश्वासरूपवेदाः निरपेक्षत्वायोगव्यवच्छेदवन्तः प्रमाणं भगवन्निःश्वासरूपवेदत्वायोगव्यवच्छेदवदिति बोधो भाष्ये । पदपदार्थेति वाक्ये तु ह्याकाङ्क्षादिग्रहाधीनापि । प्रयोजकेत्यादि पूर्वतन्त्रे प्रथमे 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यधिकरणे प्रयोजकस्य तत्प्रयोज्यस्य च पुरुषस्य यो व्यवहारो गामानयेति वाक्ये गवानयनरूपमध्यमप्रवृत्तिरूपस्तमवलोक्य सर्वैर्गोशब्दस्य सास्त्रादिमिति पिण्डे संगतिर्युह्यते इति तदधीनत्वमिति स्थितम् । तत्रेयं प्रनाडी गामानयेति प्रयोजकवृद्धेनोक्तः प्रयोज्यवृद्धस्तदर्थमवगत्य गामानयति तत्पश्यन् बालस्तया क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमिनोति प्रयत्नवान् क्रियायाः यथाहमिति तेनेच्छामिच्छवान् प्रयत्नाद्यथाहमित्यनुमिनोति तदनन्तरं गोविषयकज्ञानवान् तद्विषयकेच्छया यथाहमितिच्छया तद्विषयकं ज्ञानमनुमिनोति ततस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कारणत्वेन कल्पयति ततो गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापाभ्यां गोपदं गोधीजनकमित्यादि कल्पयति कृते च तस्मिन्नतिप्रसङ्गभङ्गमिया तज्जननानुकूलं शक्तिरूपं संबन्धं कल्पयति तदुत्तरं च कचिद्व्यवहारात् कचिदुपमानात् कचिच्छब्दाद्वाकरणादिरूपाद्भवतीति । संबन्धग्रहस्येति प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्य । आशङ्क्यामिति शांकराशङ्क्यामित्यर्थः । इदानीं ब्रह्मलोको व्यापकः सर्वोपरि वरीवर्ति 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विजिज्ञासितव्यम्' इति श्रुतेः । अग्रे च तस्य पुरत्वसंपादनार्थं किं तत्र वर्तते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यमिति प्रश्ने 'यावान् वायमाकाशः तावानेपोन्तर्हृदय आकाशः उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इत्या-

भाष्यप्रकाशः ।

यतः सदेवेत्यादिसंदर्भ एव तेजःप्रभृतिसृष्ट्युत्तरमेव श्राव्यते । 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति । नहि तदानीं वैदिक्या इतरा कापि सृष्टिर्न वा वेदविद्ध्य इतरे पुरुषाः, न वा भगवतोऽन्यः कश्चिच्छिक्षक इति प्रथमतः संकेतग्रहो वैदिक एव

रश्मिः ।

दिनामिर्वायुः सूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्राण्युत्त्वा 'यच्चस्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्' इति श्राव्यते । अनित्यतानिवृत्तयै च ब्रह्मपुरे जीर्णे ध्वस्ते वा तदाश्रितं किमवशिष्यते इति प्रश्ने 'नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मा अपहतपाप्मा' इत्यादि श्राव्यते । तेन ब्रह्मपुरशब्देन शरीरं परा-मृशन्तः परास्ताः । ब्रह्म तु विरुद्धसर्वधर्माधिकरणमित्युपपन्नतरमेतत् । उपवृंहितं च द्वितीये—

'तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयामास परं न यत्परम् ।

व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं खट्वष्टवद्विविधैरभिष्टुतम् ॥

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।

न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः' ॥ इति ॥

किंच परिदृश्यमान आदित्यलोके नित्यत्वमस्मदाद्यपेक्षया दृष्टम् । शरीराणां तैजसत्वेन उत्कर्षश्चेति नैयायिका अप्यनुमन्यन्ते । ततोऽप्युत्कृष्ट आनन्दात्मा ब्रह्मलोकोनुमास्यतेऽतो ब्रह्मपुरं निःसंदिग्धं गर्जति सा वैदिकी सृष्टिरस्याः प्रपञ्चात्मिकायाः व्यतिरिच्यत एवैतत्सर्वं हृदि कृत्याहुः यतः सदेवेत्यादि । तेजःप्रभृतीत्यादि 'तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति । 'ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि' इति ईक्षाश्रावणात् तेजोपां व्यस्तानां ब्रह्मार्चनताबोधने-नोपलक्षणस्य सदेवेत्यत्र वारणार्थं तेजःप्रभृतिसृष्ट्युत्तरमेव श्राव्यत इत्यर्थः । एतद्वन्धप्रयोजनं सदेवेत्यत्रोपलक्षणवारणमुक्तं बीजभेदात्सृष्ट्योर्भेद उक्तः । तदानीमिति ब्रह्मांशसच्चिद्भ्यां जायमानत्वेनोपलभ्यमानेदानींतनसृष्टेः सदात्मकतापत्तिकाले वैदिक्या ब्रह्मलोकरूपायाः इतरा कापि सृष्टिर्न वक्तुं शक्येत्यर्थः । संकेतग्रह इति साधुत्वापरपर्याया अनादिवाचकत्वरूपाया अर्थ-बोधाविर्भावकशक्तेर्ग्रह इत्यर्थः । अन्यत्र ब्रह्मणः संकोचस्य शक्तित्वम् । सा च शक्तिरतिरिक्तेति भीमांसकाः । तदेव सिद्धान्तेऽप्यविरुद्धत्वात् । न त्वतिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवादर्थसापेक्षं शब्द-स्वरूपमेव वाचकत्वापर्यायनामकं शक्तिः कारणत्वादिवदिति वैयाकरणोक्तमादरणीयमिति चेन्न । आविर्भावकशक्तिसत्त्वेन तस्या एवार्थबोधार्थं शब्देऽपि स्वीकारेणातिरेकस्यादोषत्वात् । तदाधारत्वस्य च बोधरूपकार्यादेव सिद्धत्वात् । ननु केयमाविर्भाविका शक्तिरिति चेन्न । उपादानस्य कार्यस्य व्यवहारगोचरत्वसंपादिका शक्तिः सेति । आविर्भावस्य व्यवहारयोग्यतात्मकत्वात् । न च किमनयेति शङ्क्यम् । तदाधारत्वस्य कारणलक्षणत्वात् । यत्तु अनन्यथा-सिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं तन्न । पूर्ववर्तित्वस्य कार्यसापेक्षत्वात् कार्यस्य च नियतप-श्चाद्भावित्वात् अन्योन्याश्रयग्रासात् । अनन्यथासिद्धत्वस्यान्यथासिद्धभिन्नत्वेनान्यथासिद्धेश्चा-त्यत्र गृहीतकारणताक्रत्वरूपत्वेन तत्राप्यस्यैव कारणलक्षणस्य वक्तव्यत्वादात्माश्रयापत्तेश्च । गौर-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रपञ्चे वेदविहिर्भगवच्छिक्षया वा भगवदत्तस्वमनीषया वा भगवदिच्छामात्रेणैव वा कृत इति तया गृहीतसंन्यस्य वेदस्य नावोधकत्वम्, न वा लौकिकसापेक्षत्वमित्यर्थः । एवमेव पुरुषसूक्तेऽपि सहस्रशीर्षा महापुरुषाद्विराजस्तन्मध्यगानां च सृष्ट्यादिकं श्रावयित्वा,

‘वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते’ ॥

इत्यादि मन्त्रत्रयं पठ्यते । तत्रास्मिन् मन्त्रे हेतुः पूर्वपक्षनिरासे । अस्मिन् प्रपञ्चेनादित्वं परमाणुजन्यत्वगुणजन्यत्वादिशङ्का महति पुरुषे च श्वलत्वादिशङ्का न कार्या । तत्र हेतुः, ‘तमसः पारे’ इति । अस्य पदद्वयस्य महापुरुषे सर्वेषु रूपेषु च देहलीदीपन्यायेन संवन्धः । यदास्त इति यत्पदं हेतुबोधकम् । तेनास्मिन् मन्त्रे छान्दोग्यवदेव सर्वं सृष्टिस्वरूपमभिवदितृत्वेन भगवत् एव शिक्षकत्वं च बोधितम् । ततो द्वितीये,

‘धाता पुरस्ताद् यमुदाजहार शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः ।

तमेवंविद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते’ ॥

इति मन्त्रे धातुः प्रथमं तद्बोद्धृतया तद्वक्तृत्वं शक्रस्य दिशां देवतानां श्रोतृत्वं चोक्त्वा उत्तरार्धे केवलस्यैव सर्वकर्तृत्वेन सर्वात्मकत्वेन यद्वेदनं तस्य फलमाह । ततस्तृतीये,

रश्मिः ।

वाच । नापि कारणं कारणमित्यनुगताकारप्रतीतिसंज्ञिकजातिविशेषस्तत् । अभावेऽपि तस्याङ्गीकारेण जातेरेवाशक्यवचनत्वात् । अखण्डोपाधित्वं त्वगतिकगतिः । नापि कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकित्वं तत् । मूलकारण आकाशादौ च व्यभिचारात् । तत्तन्मते तस्य तस्य नित्यविभुत्वेन कालतो देशतश्चाव्यतिरेकात् । नन्वीश्वरेच्छासंकेतः । मैवम् । शब्दवृत्तित्वाभावात् । संवन्धान्तरस्याप्रयोजकत्वात् । अतस्तद्देशकालविभेदेनास्माभिस्त्वार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु न त्वन्यमितीश्वरेच्छाकृतनियमशक्तिसंकोच एव संकेतः । तत्रत्यानामपि न सर्वदा ब्रह्म प्रत्यक्षमिति ध्वनयन्तः पक्षान्तरमाहुः भगवदत्तेत्यादि । पूर्वं भगवद्वीक्षयेत्यत्राप्तवाक्याच्छक्तिग्रह उक्तः । इदानीं विवृतेर्वदन्तीत्युच्यते यत्तदुच्यते भगवदत्तमनीषां विना विवृत्यसंभवात् । वक्ष्यमाणभगवदिच्छामात्रेणेत्यत्र व्याकरणाच्छक्तिग्रहः । ‘अनागतमतीतं च’ इतिवाक्याद्वेदविदां व्याकरणदर्शनेच्छाविषयत्वात् । न च विपरीतं कुतो न स्यादिति वाच्यम् । मात्रप्रत्ययेन भगवदत्तमनीषाव्यवच्छेदात् । दत्तमनीषाया इच्छाविषयमनीषातिरिक्तत्वात् । महाराजाधिराजत्वेनोपपत्तेः । ब्रह्मलोकेऽप्युत्तममध्यमनिकृष्टव्यवहारोऽस्तीत्यपि सूचितमनेन । अन्यथा लीलानुपपत्तेः । तदुक्तम्-‘तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये’ इति । पूर्वपक्षेति ‘सहस्रशीर्षा’ इति ग्रन्थस्मारितपूर्वपक्षनिरासे । अस्मिन्निति परिदृश्यमानेपीत्यर्थः । न कार्येति विधेरपि सृष्टस्रष्टृत्वादस्य प्रपञ्चस्य तत्सृष्टसृष्टस्रष्टृत्वाच्च मीमांसकनैयायिकसांख्यैर्न कार्येत्यर्थः । संवन्ध इति यतस्तमसोऽविद्यायाः पारे धीरः सर्वाणि रूपाणि विचित्य नामानि कृत्वाभिवदन्नास्तेऽतस्तमसः पारे महान्तं पुरुषमादित्यवर्णमेतमहं वेदेत्यर्थात्तथेत्यर्थः । प्रकर्षश्चाधिदैविकतेत्याहुः देवतानामिति । प्रविद्वानित्यस्यार्थमाहुः श्रोतृत्वमिति । एवमित्यस्यार्थमाहुः सर्वकर्तृत्वेनेत्यादि । फलमिति अमृत इह भव-

आकृतिमात्रार्थं लोकापेक्षा । अनधिगतार्थगन्तुं च प्रमाणं, लोकानधिगत-
इत्यर्थः । यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव । लौकिको व्यवहारः सन्निपात-

भाष्यप्रकाशः ।

‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः’ ॥

इतिमन्त्रे तादृशे यज्ञे सिद्धानामेव धर्माणां प्राथम्यं तत्फलं चाह । तेनापि पूर्वोक्त एवार्थः
सिद्धः । एतदेव श्रीभागवतद्वितीयस्कन्ध उपवृंहितम् ।

‘यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।

नाविदं यज्ञसंभारान् पुरुषावयवाद्भते ॥

तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशा’ । इत्यारभ्य,

‘तमेव यज्ञपुरुषं तेनैवायजमीश्वरम्’ ॥

इत्यन्तेन । अतो वेदैकसमधिगम्यत्वसाधनं नानर्थकमिति । ननु भवत्वेवं तदानीन्तनानां,
तावतेदानीन्तनानां कथं संकेतग्रह उपायाभावात् । तथा सतीदानीं तु स दोषस्तदवस्य इत्यत आहुः
आकृतीत्यादि । आकृतिमात्रार्थमिति आकृत्यवधारणार्थम् । सिद्धमेवेति तत्र मतेऽपि सिद्ध-
मेव । तथाच यथा दारवमार्तिकान्युपकरणे गृहीतसंकेताः सौवर्णेऽपि तस्मिन्तया आकृत्या संकेत-
मवधारयन्ति, तथात्राप्तवाक्याद् यादृशो लौकिकस्तादृशे वैदिकेऽपि प्रपञ्चे संकेतमवधारयिष्यन्ती-
तिबोधनार्थम्, ‘यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन’ इत्यादीनां लौकिकदृष्टान्तानां श्रुतावप्यादरणादिति
लौकिकानां पुरुषाणामेव परापेक्षत्वं, न वेदस्य । यदि चैवमपि सापेक्षत्वमेवेति विभाव्यते तदा
तु धर्मब्रह्मणोरपि बोधने लोकप्रसिद्धपदादिसमभिव्याहारसापेक्षत्वादनपेक्षतायै तिलाञ्जलिरेव
प्रदीयताम् । तथानधिगतार्थगन्तृत्वस्यापि । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारशून्यतायामबोधकताया एवा-
पत्तेर्धर्मोऽपि न बुद्ध्येतैव । तथा निषेधावधिभूतब्रह्मस्वरूपमपि लोकप्रसिद्धमर्थमेव निषिद्ध्य बोध्यत
रश्मिः ।

तीत्यमृतरूपं फलमित्यर्थः । तानीत्यस्य यज्ञेन पुरुषावयवेन यजनं यत्तत्परामर्शकत्वात्तदर्थमाहुः
सिद्धानामेवेति । तत्फलमिति महिमानो भगवद्विभूतिरूपाः नाकं स्वर्गं सचन्ते ‘ष्वच सम-
वाये’ संवधन्तीति धर्मफलमित्यर्थः । पूर्वोक्त इति वैदिक्येव सृष्टिवेदविद एव पुरुषा भगवानेव
शिक्षक इति वैदिकसृष्टौ वेदशब्दानां संकेतग्रह इत्युक्त इत्यर्थः । ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त’ इत्यं-
शमुपगृह्णन्ति एतदेवेत्यादि । स दोष इति संकेताग्रहरूपदोष इत्यर्थः । आकृतीति ‘मात्रं
कात्त्येऽवधारणे’ इति कोशात् । तत्र मत इति पूर्वोक्तलक्षणाङ्गीकर्तुर्मीमांसकशांकरादेर्मतेऽपि ।
आप्तवाक्यादिति तेन पूर्वोक्ता प्रनाडी संगृहीतेति बोधितम् । प्रश्नानरत्नाकरे तु प्रगल्भाति-
वालानुपादाय प्रत्यक्षविरोधो दत्त इत्यदोषः । आदरणादिति एतेनैवकारो बहुश्रुत्युपगृह्य-
त्वालौकिकसिद्धत्वव्यवच्छेदकः । परापेक्षत्वमिति लौकिकपदेष्वकाङ्क्षादिरूपपरापेक्षत्वमित्यर्थः ।
वेदे पुरुषाभावादाहुः वेदस्येति । एवमपीति आकृतिमात्रार्थे लोकापेक्षायामपीत्यर्थः ।
निषेधावधीति निषेधश्चासावधिरिति कर्मधारयः तद्भूतेत्यर्थः । निषेधशेषभूतवस्वरूपमि-

रूपत्वात् पुरुषार्थासाधक एव । तर्हि शब्दमात्रस्य कथं ग्रहणम् । वेदव्याख्या-
तृवाग्विषयत्वादिति ब्रूमः ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यस्ति तद्वोधनेऽपि लोकापेक्षेति । तदभावे तदपि न बुद्ध्येत । अथ तत्र प्रसिद्धान्यपि पदादीनि
वैदिकान्येवेति न दोष इति चेत् तर्ह्यत्रापि व्यवहारं वैदिकमेवानुसंधत्स्व । इदानीं विष्णुमानेऽपि
तस्मिन् भगवता,

‘मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ।

मायामात्रमनृद्धान्ते प्रतिपिच्छ प्रसीदति’ ॥

इति श्रीभागवते कथनात् । अतो धर्मब्रह्मबोधन इव वैदिकप्रपञ्चबोधने आकृतिमात्रार्थ
लोकापेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः । तदेतदुक्तं, सिद्धमेवेत्यन्तेन । नन्वेवं सति लौकिकव्यव-
हारस्याप्यादरे को दोष इत्यत आहुः लौकिक इत्यादि । एकादशस्कन्धे,

‘सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ।

व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः’ ॥

इति भगवता प्राकृतगुणान् प्रकृत्य मनआदिव्यवहारस्य सन्निपातत्वकथनाल्लौकिकव्यव-
हारस्य सन्निपातकार्यत्वेनाऽप्रामाणिकत्वात् पुरुषार्थासाधक इत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं
ब्रह्मणो वैदिकव्यवहारविषयत्वमसहमानश्चोदयति तर्हीत्यादि । यदि सूत्रकृत एवं ब्रह्मणो
वैदिकव्यवहारविषयत्वमभिप्रेतं स्यात् तर्हि शब्दमात्रस्य नाशब्दमित्यनेन कथं ग्रहणं कुर्यात् ।
नावेदं, नावेदान्तमित्येव वदेत् । अतो नायं सूत्रार्थ इत्यर्थः । अत्र समादधते वेदेत्यादि ।
‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यसंवेतानि सर्वाणि निःश्वसितानि’ इति
मैत्रेयीब्राह्मणे श्रावणाद् वेदव्याख्यातृवाचामपि तथात्वेन ब्रह्मणस्तद्विषयत्वमपि सूत्रकृतोऽभिप्रेत-
मित्यतः शब्दशब्दग्रहणमिति ब्रूमः । तथा चैवमभिप्रेतत्वादयमेव सूत्रार्थो, नान्यः । सांख्यनिरा-
रम्भः ।

त्यर्थः । तदभाव इति लोकाभावे । तदपि निषेधावधिब्रह्मस्वरूपमपीत्यर्थः । दोष इति
सापेक्षत्वलक्षणः । तत्रेति वेद इत्यर्थः । सिद्धमेवेत्यन्तेनेति । भाष्ये । अनधिगतेति
अनधिगतो योर्थो यागब्रह्मात्मकः तस्य गन्तृत्वप्रतिपादकत्वेन प्रापकत्वं प्रमाकरणत्वं तु नोक्त-
मनधिगतार्थप्रमाकरणत्वेन संशयविपर्यासकरणत्वाभावापत्त्या संशयविपर्यासप्रतिपादकवेदेऽप्रामा-
ण्यप्रसङ्गात् । अधिगतार्थगन्तृत्वं वेदभागेऽपि पुनर्दर्शने भवति तद्वारणायाहुः लोकानधि-
गत इति । यागब्रह्मणोः पुनः पुनर्ज्ञानेऽपि वेदाधिगतत्वेऽपि लोकानधिगतत्वान्नाच्याप्तिरित्यर्थः ।
इदं लक्षणं दूष्यत्वेन जयराम्यामपि शिरोमणिटीकायामादृतम् । दूषणं तु लोकानधीति
भाष्याभासोक्तम् । परिहारस्तु भाष्यम् । प्रकृते । अप्रामाणिकत्वादिति द्वैतापादकत्वेन
द्रव्याद्वैतप्रमाजनकत्वात्तथा । तथात्वेनेति ब्रह्मप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । नान्य इति अशब्दशब्दोत्र
प्रकृतिवचन इति शंकराचार्यप्रभृतयः । सोऽन्यः सूत्रार्थः । स नेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदोप्य-
यमर्थः । अन्यः सांख्यमत्र निरस्तमित्युक्तम् । तस्यानतिप्रयोजकत्वे हेतुमाहुः सांख्येत्यादि ।

एतेन 'मनसैवानुद्गृह्यम्' इत्यपि समर्थितम् । तस्मात् सृष्ट्यादिप्रतिपादका अपि वेदान्ताः साक्षाद् ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

करणस्याग्रे आनुमानिकाधिकरणे करिष्यमाणत्वेनात्र तत्प्रयोजनाभावात् । अतो गृहप्रविष्टचौर-तुल्यस्य मिथ्यावादिन एव निराकरणायेदं सूत्रमित्यर्थः । नन्वेवं सति सूत्रत्वव्याख्यानत्वादीनां सूत्रान्तरादिष्वपि सत्त्वाद् तद्व्याख्यानादिकमपि कुतो न संगृह्यत इति चेद्, उच्यते ।

'किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।

इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्देद कश्चन' ॥

इत्येकादशस्कन्धे 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' इति गीतायां च भगवद्वाक्याद् यथा-वस्थितवेदार्थवेत्ता भगवानेव । स तु, मां विधत्त इत्यादि, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च वक्ति । तथा,

'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।

तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता' ॥ इत्युद्धवप्रश्ने,

'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥

तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।

ततो भृगवादयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।

मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥

किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः ।

बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥

याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।

यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥

एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् ।

पारंपर्येण केषांचित् पापण्डमतयोऽपरे ॥

मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ।

श्रेयो वदन्त्यनैकान्त्याद् यथाकर्म यथारुचि' ॥ इत्याद्याह,

अत्रागृह्णन्नित्यस्य किंपुरुषादय इत्यन्तं पृथक्संवेन्धः । बहूनां प्रकृतीनां चित्रवाङ्निर्गम-हेतुत्वम् । शेषं तु स्फुटमेव । तेन भगवदुक्तिविरुद्धस्य वेदव्याख्यानत्वप्रतीतावपि तस्य व्याख्यानत्वाभाव एव सिद्ध इति तन्न संगृह्यत इत्यवधेहि । एवं शब्दशब्दोक्तिं साधयित्वा तेन सिद्धमाहुः एतेनेत्यादि । एवं वैदिकशब्दप्रतिपाद्यत्वसमर्थनेन मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतिसिद्धं कामवि-

रश्मिः ।

अग्र इति चतुर्थपाद इत्यर्थः । चित्रवागिति वाचश्च वेदव्याख्यानरूपा ज्ञेयाः । एतेनेति अर्थ उक्तः । कामपदं क्रोधोपलक्षकम् । वेदव्याख्यातृवाग्विषयत्वेन तत्साध्यस्वारस्येन ।

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'स आत्मानं स्वयमकुरुत', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्', 'असृङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्येवमादिवाक्येषु । तत्र द्वेधा निर्णयः संभवति । सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन, अन्यतरवाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वात् कर्तृत्वादेर्लौकसिद्धत्वात् कर्तृत्वबाध एव युक्तः । ईक्षत्यादिकं तु प्रकृतिगुणसंबन्धादपि ब्रह्मणो युज्यते । तस्मादलौकिकसर्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया लौकिक एवान्यतरबाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेवैतदिति स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रजितातिशुद्धमनसानुद्रष्टव्यमिति समर्थितम् । अपिशब्दात्, 'कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इत्यादीनामपि संग्रहः । एवं व्यवस्थया विरोधपरिहारेण ब्रह्मणः सर्वप्रमाणाविषयत्वतद्विषयत्वयोः समर्थनेन यत् सिद्धं तन्निगमयन्ति तस्मादित्यादि । एवं ब्रह्मणोऽलौकिकप्रमाणगम्यत्वाद्देदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन विचारणीयत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अतः परं, गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति द्वितीयं सूत्रमवतारयन्ति स्यादेतदित्यादि । कर्तृत्वमकर्तृत्वं चेति चकारादुपादानत्वमनुपादानत्वं च । अत्र पूर्वश्रुतौ हेतुत्वमात्रं प्रतीयते । तत्प्रकारान्तरेणापि संभवतीत्यतो द्वितीयश्रुत्युपन्यासः । तत्र कर्तृत्वं स्फुटमिति तद्विरुद्धं निष्क्रियत्वं शान्तत्वं च । तृतीयश्रुतौ तथैवोपादनत्वविरुद्धं निष्कलत्वं निरवयत्वं च । चतुर्थ्यामसृङ्ग इत्यनेनासक्तेः संसर्गस्य च निषेधः क्रियां विकारित्वं च विरुणाद्वि । युक्त इति उत्पत्ति-शिष्टोत्पन्नशिष्टन्यायेनोपजीव्योपजीवकभावेन च बुद्धावारोहाद्युक्तः । एतदिति शबलं स्वरूपम् ।

रश्मिः ।

समर्थितमिति न यत्र मनो निविशत इतिवाक्येन मनोऽविषये मनसैवेति बृहदारण्यक-विरुद्धमतो विमतं ब्रह्म वेदो व्याख्यातृमनोविषयं वेदव्याख्यातृवाग्विषयत्वात् । अस्मदादिवाग्विषयवत् । तथा च श्रुतिः 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' इति । एवं समर्थितमित्यर्थः । भक्तेर्दुर्लभत्वादप्रकरणत्वाच्च । 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराशयेनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम्' इति श्रुतेर्विषयः । अत एवाहुः अपीति । अत्र धीरत्वेन प्रत्यगात्मदर्शनत्वे कार्यकारणभावः सोपि भक्तिमार्गविषयः । विवेकधैर्याश्रयग्रन्थस्य भक्तिमार्गीयत्वात् । आदिशब्देन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति श्रुतिः मैत्रेयीब्राह्मणस्थत्वाद्भक्तिमार्गीयत्वम् । एवं 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यत्र सर्वात्मभावप्रकरणीयत्वात् । तस्मादुक्तश्रुतिरत्रेति ज्ञेयम् । व्यवस्थेति प्रमाणवलेनाविषयः स्वेच्छया विषयः । ब्रह्मप्रतीति स्वरूपलक्षणवन्निर्वाहकसंगत्या साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । तेन चिद्रूपे लक्षणाव्याप्तिः परिहृता । तेनैव प्रकृतिपरमाण्वादावतिव्याप्तिरपि निवारिता ॥ ४ ॥

अवतारयन्तीति प्रसङ्गसंगत्यावतारयन्तीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणेति निमित्तत्वमात्रेणेत्यर्थः । उत्पत्तिशिष्टेत्यादि द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात्' इतिसूत्रे वैश्वदेव्यामिक्षेति यागं विधायाग्नयते वाजिन्यो वाजिनमिति । तत्रोत्पत्तावामिक्षारूपद्रव्ययुक्तं कर्माविधारितमिति न तत्र वाजिनरूपद्रव्यान्तरसंबन्धापेक्षेति वाजिनं तत्र प्रवेशमलममानं सत् कर्म भिनत्ति इति स्थितम् । तेन न्यायेनेत्यर्थः । उपजीव्येत्यादि एतच्च—

'उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः । अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यते' ॥

इत्यादिपूर्वपक्षग्रन्थे विद्वन्मण्डने स्फुटम् । एतदितीति स्यादेतदिति भाष्यान्वय इत्यर्थः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥

ईक्षत्यादियुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्त्वसंबन्धवानिति चेन्न तथा वक्तुं न शक्यते । कुतः । आत्मशब्दात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य, 'स ऐक्षत' इत्युक्तम् । आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्त-
मन्यतरबाधो युक्त इति । न युक्तः । स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वायोगात् । वेदाश्च प्रमाणभूताः । ततः सर्वभवनसामर्थ्यमेव श्रुतिबललभ्यमङ्गीकर्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥ अयुक्तत्वे हेतुमाहुः स्वातन्त्र्याभावेनेत्यादि । कारक-
मात्रस्य स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्ये सत्यपि यत् कर्तृलक्षणतया स्वातन्त्र्यस्य कीर्तनं तत् कारकान्तर-
नियामकतयैवातो गुणानामुपादानत्वे वा करणत्वे वाऽवश्यं कर्तृनियम्यतैव युक्ता, न तु प्रयोजकता ।
तथा सति तेषामेव सृष्ट्यादिकार्ये स्वातन्त्र्येण ब्रह्मनियामकतया सगुणस्य स्वातन्त्र्याभावेन कर्तृत्वा-
योगादित्यर्थः । ननु गुणानां जडत्वेन चेतनाधीनत्वान्न सगुणस्य स्वातन्त्र्यहानिरतो गुणसंबन्धि-
न्येव कर्तृत्वं युक्तमित्यत आहुः वेदाश्चेत्यादि । अनपेक्षत्वाद्भगवन्निःश्वासरूपत्वाच्च वेदाः स्वतः
प्रमाणभूताः । ते च, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्या-
दिषु विशेष्यान्वितेनैवकारेणैतरयोगं व्यवच्छिन्दन्तस्तदानीं केवलस्य शुद्धस्यैवात्मनः कर्तृ-
त्वमावेदयन्ति । नच कालवाचकाग्रपदेन तत्सत्ताया अपि बोधनादेवकारो नान्ययोगव्यव-
च्छेदक इति शङ्क्यम् । बोधनार्थमेव तथोक्तेः । कथमेतदिति चेदित्थम् । इयं हि श्रुतिः सर्वा-
पेक्षया प्राथमिकं वृत्तान्तं वक्ति । तत्रैवकारेण सदितरयावद्व्यवच्छेदे भिन्नविधप्रमाणान्त-
रस्यापि व्यवच्छिन्नत्वात् तस्याप्यभावेनाग्रपदे प्रमाणान्तरसिद्धकालानुवादकतया वक्तुमशक्य-
त्वेन, एतस्यैव वाक्यस्य कालसत्ताबोधकत्वे चात्मासीत् कालोऽप्यासीदित्येवं वाक्यभेदग्र-
सङ्गेन कालसत्ताया अशक्यवचनत्वे केवलस्यात्मनोऽपि निरूपणमशक्यमिति वाक्यस्याबोधकत्वे
प्रसक्ते सृष्ट्युत्तरव्यवहारानुसारेण सर्वाधारतया प्रतीयमानो यः कालस्तदुपरञ्जनेन पूर्ववृत्तान्तं
वक्तीत्येवं बोधनार्थत्वं जानीहि । अत एव सृष्ट्युत्तरमपि केवलं ब्रह्मैवेति बोधनाय सोऽनु-
वीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्येवं श्रुत्यन्तरेऽप्युच्यते । एवं तदानीमितराभावे गुणानां सत्ता
तदानीं वक्तुं न शक्यत इति न सगुणः कर्ता । नचोत्पत्तिशिष्टन्यायस्योपजीव्यन्यायस्य वा

रश्मिः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥ कीर्तनमिति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रे कीर्तनमित्यर्थः ।
गुणानामिति प्राकृतानामित्यर्थः । निःश्वासेत्यादि व्यासादिभिरुच्चार्यमाणा वेदाः परंपरया
निःश्वासा इति वक्तव्यम् । एवकारेणेत्यादि सदन्ययोगव्यवच्छेदवदिदमिति । एकान्य-
योगव्यवच्छेदवानात्मेति च यथायथं बोधात्तथेत्यर्थः । नान्ययोगेत्यादि किंत्वयोगव्यवच्छेदक
इति भावः । तथा च सत्त्वावच्छिन्न इदंत्वावच्छिन्नायोगव्यवच्छेदवान् तथैकत्वावच्छिन्न आत्मायोगव्यव-
च्छेदवानिति च बोधात्कालसत्तायामपि न क्षतिरिति भावः । वाक्यभेदेत्यादि वाक्यभेदस्य
दोषत्वं गौरवप्रसङ्गकतया पौरुषेयत्वं वा दूषकतावीजं पुरुषाणां दोषत्वस्य संभावितत्वात् ।

किञ्च । अस्तिभातिप्रियत्वादिधर्मवद्ब्रह्मगतकर्तृत्वं लोके प्रतीयते । कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगाद् गुणातीतमेव कर्तृ ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रवृत्तिरत्र शङ्कनीया । विरुद्धधर्माधारत्वेन बाध्यबाधकभावाभावात् । ततः श्रुतिवललभ्यं, श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपेषु पदसु प्रमाणेषु श्रुतिवलसिद्धं ब्रह्मणः सर्वभवनसामर्थ्यमे-
वाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।

ननु मास्त्वेवं कर्तृत्वादिबाधस्तथापि कर्तृत्वस्य लौकिकत्वं नापैतीति तत एव तद्वोदोऽ-
स्त्वित्यत आहुः किञ्चेत्यादि । प्रियत्वादीत्यादिपदेनापहतपाप्मत्वसंग्रहः । तथाच ब्रह्मधर्मस्य

रश्मिः ।

विरुद्धेत्यादि । साधनाध्यायद्वितीयपादे 'अम्बुवदग्रहणात्' इत्यधिकरणे वक्ष्यमाणेन विरुद्ध-
धर्माधारत्वेन बाध्यबाधकभावाभावेन निर्गुणे धर्मप्रवेशस्य संभवेनोपजीव्यत्वादीनां सगुणप्रति-
पादकास्वपि सत्त्वेन न न्यायप्रसर इत्यर्थः । ततः सर्वेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति ततः
श्रुतीत्यादि । तत्र 'निरपेक्षो रवः श्रुतिः' 'सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते' इति पदार्थं
लिङ्गं 'समभिव्याहारो वाक्यम्' 'उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्' 'देशसामान्यं स्थानम्' समाख्या यौगिकः
शब्दः तत्र यजेत इत्याद्या विधात्री श्रुतिः । ग्रीह्यादिरूपा अभिधात्री विनियोक्त्री च । स यस्य
शब्दस्य श्रवणमात्रेण संबन्धप्रत्ययः । सा च त्रिधा विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एक-
पदरूपा चेति । 'ग्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र विभक्तिरूपया तृतीयया श्रुत्या ग्रीहीणां यागाङ्गत्वम् ।
पशुना यजेत इत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानरूपया श्रुत्याङ्गत्वम् । यजेत इत्याख्याताभि-
हितसंख्याया भावनाङ्गत्वम् । समानाभिधानश्रुतेरेव पदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं 'वर्हिर्देवसदनं दामि'
इत्यस्य लवनाङ्गत्वलिङ्गेनायं मन्त्रो लवनं प्रकाशयितुं समर्थः । वाक्येन यस्य पर्णमयी जुहूर्म-
वतीत्यत्र पर्णताया जुह्वङ्गत्वम् । साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चरण-
रूपवाक्यसत्त्वात् । प्रकरणेन प्रयाजादिषु समिधो यजतीति । अत्रेष्टविशेषस्यादर्शनात्समिधा
योगेन किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् कथ-
मित्यस्त्युपकारकाकाङ्क्षा तथा प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । स्थानेन यथासंख्यपाठरूपेण
'ऐन्द्रायमेकादशकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इत्येवं विहितेष्टिषु इन्द्राग्नी रोच-
नादिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं
विनियोगाः संनिधिपाठरूपेण स्थानेन वैकृतानामङ्गानां प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानां विकृ-
त्यर्थत्वम् । तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायाः फलवद्विकृत्यपूर्वस्य भाव्यत्वेन संबन्धादेव पूरणात् ।
अनुष्ठानसादेश्यरूपेण स्थानेन पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वं समाख्यया वैदिक्या होतृचमस इति
होतृचमसभक्षणाङ्गत्वं लौकिक्याध्वर्यवसमाख्ययाध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वम् । एवेति लिङ्गा-
दिषु प्रत्यक्षस्य विनियोजकस्य शब्दस्याभावात्ते श्रुतितो निर्वला इत्येवकारः । अत एव गार्हपत्य-
मुपतिष्ठत इत्यत्र लिङ्गादेन्द्र्या इन्द्रोपस्थानार्थत्वं कल्प्यते । तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्यापस्था-
नार्थत्वं प्राप्यत इति दृश्यते मीमांसायाम् । अपैतीति अप आ एतीति पदच्छेदः तेन
नात्र वृद्धिदोषः न पररूपं, वृद्धनन्तरं तथास्तु । तथाचेति अस्तिभातिप्रियत्वाश्रयत्वेन

नन्वात्मशब्दोऽपि लोकवद् गौणोऽस्तु । लोके हि केनचित् पृष्ठो विष्णुमित्र आह, यज्ञदत्तो समात्मेति । अत्र गौणत्वमुपचार इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥

एवं हि श्रूयते । ‘असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत,’ ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इत्युपक्रम्य, ‘यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति’ इति । प्रापञ्चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन् पूर्वोक्तजगत्कर्तारि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात् तन्निष्ठस्य संसार एव स्यान्न मोक्षः ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वस्य लोके प्रत्ययेन तस्य कार्यासाधारण्याभावान्न लौकिकत्वमिति न तत्प्रयुक्तोऽपि बाध इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । केनापि प्रकारेण बाधस्य वक्तुमशक्यत्वादात्मशब्दश्रुतिरूप-मुख्यप्रमाणप्रमितत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥ एवं द्वितीयसूत्रं व्याख्याय, ‘तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्’ इति तृतीयसूत्रमवतारयन्ति नन्वात्मेत्यादि । लोकवत्पदं विभजन्ते लोके हीत्यादि । तथाच मास्तु गुणसंबन्धाद् गौणत्वमात्मनस्तथाप्यात्मपदश्रुतेर्मुख्यौपचारिकसाधारण्येन संदिग्धत्वान्नानया निर्णय इति पूर्वपक्षाशयः । अत्र सूत्रं पठित्वा समादधते एवं हीत्यादि । असदिति लौकिक-विलक्षणमव्याकृतम् । यदा ह्येवेत्यस्यार्थस्तु, यदा यस्मिन् काले, ह्येव निश्चयेनैव, एष साधक, एतस्मिन् पूर्वोक्ते ब्रह्मणि, अदृश्ये नामरूपशून्ये, अनात्म्ये आत्मन इदमात्म्यं शरीरं तद्रहिते, अनिरुक्ते विकारो हि विशेषवशान्निरुच्यते नत्वविकार इति विकारशून्यत्वाद् विदिताविदितात् परत्वेन निर्वक्तुमशक्यत्वाद्वा अनिरुक्ते, एवं भूते ब्रह्मणि अभयं यथा स्यात् तथा प्रतिष्ठां स्थितिं विन्दते ‘यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति’ इत्येवंरूपां प्राप्नोति, अथ तदनन्तरमेव स साधकः, अभयं गतो मुक्तिं प्राप्नो भवतीति । तदाहुः प्रापञ्चिकेत्यादि । सूत्रसिद्धं निर्णयमाहुः-

रश्मिः ।

कुलालादिषु ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मत्वे सतीत्यर्थः । अथवा ब्रह्मास्तीत्यादिप्रत्ययात् सत्तादिकर्तृत्वे विवादे ब्रह्मगते लोके प्रतीयमाने सतीत्यर्थः । एतद्वोधनार्थैव भाष्येऽस्तिभातीत्यादिकं ब्रह्मविशेषणम् । कार्यासाधारण्येत्यादि कार्यमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । आत्मशब्देति आत्मशब्दरूपा श्रुतिः । निरपेक्षस्वरूपा तद्रूपेत्यादि । अवतारयन्तीति हेतूपपादकत्वेनोपोद्धातसंगत्यावतारयन्तीत्यर्थः । गुणसंबन्धादिति प्राकृतगुणसंबन्धादित्यर्थः । भाष्ये । लोके यादृशं गौणत्वं तदाहुः अत्रेत्यादि ॥ ५ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥ प्रकृते । पञ्चमस्कन्धे ‘योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवे तन्निमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः’ इतिगद्यात् । स्थितिश्च सर्वात्मभावस्तस्यैव फलजनकत्वादित्याशयेनाहुः यत्र नान्यदित्यादि । तदुक्तम् ।

‘ता नाविदन्मय्यनुषङ्गवद्बुधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।

यथा समाधौ मुनयोन्वितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे’ ॥ इति ।

किंच ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥

इतोऽपि निर्गुण एव जगत्कर्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साधनोपदेशे पुत्रादिवज्जगत्कर्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते । यदि सगुणः स्यात् प्राकृतगुणपरिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्ता नोपास्यः स्यात् पुत्रादिवत् । अत ईक्षत्यादयो न सगुणधर्माः । सूत्रत्रयस्य ईक्षतिहेतुसाधकत्वाच्चकारः । एवं सूत्रचतुष्टयेन ईक्षतिहेतुना जगत्कर्तृत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपादितम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्तत्रेत्यादि । तथाचास्यां श्रुतावुपक्रमगतं कर्तृभूतं ब्रह्मैवेति तस्मिन्नित्यनेन परामृश्य तस्यैव प्रापञ्चिकधर्मराहित्यबोधनेन विरुद्धधर्माधारत्वं निगमयित्वा तादृशे तस्मिन् परिनिष्ठितस्य मुक्तिं वदन्ति । तथान्यत्रापि, सदेव सौम्येदमित्यादिना कर्तृत्वादिविशिष्टं ब्रह्मोक्त्वा, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति । अतस्तादृशब्रह्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यत इति सृष्टिप्रकरणोक्तं फलमेव तत्रत्यात्मशब्दस्यौपचारिकत्वनिवर्तकं तात्पर्यलिङ्गत्वादिति सूत्राशय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥ आत्मशब्दस्यात्र गुणातीत एव कर्तरि तात्पर्यमिति बोधयन्तश्चतुर्थसूत्रमाहुः किंच । हेयत्वावचनाच्चेत्यादि । अर्थस्तु निगदव्याख्यातः । तथा चात्रोपपत्तिरश्मिः ।

तथान्यत्रेति छान्दोग्येऽष्टम इत्यर्थः । पुरुषो वेदेति पुरुषः स्त्री वेहेत्यर्थः । संपत्स्य इति भक्तिफलबोधकपदसमभिव्याहारात् । चिरमिति सत्संपत्तौ विलम्ब इत्यर्थः । तदाहुः अत इत्यादि । तत्रत्येति आत्मा वा इदमिति श्रुतिभवेत्यर्थः । न 'चात्मा वा इदम्' इत्यादिश्रुतिरन्यत्र वर्तते । 'असद्वा इदम्' इत्यादिश्रुतिः तैत्तिरीय आनन्दब्रह्मामित्यन्यत्रोक्तं फलमुपचारनिवर्तकं कथं कथं चास्य तन्निवर्तने हेतुतेति शङ्के पराकुर्वन्ति तात्पर्येत्यादि । तथा च तदात्मानमित्यत्रात्मशब्दस्यानुपचरित एवात्मनि तात्पर्यमिति फलेन स्वसमभिव्याहारद्वारा बोधनात्तादृशतात्पर्यं लिङ्गत्वादुपचारनिवर्तने हेतुत्वं तैत्तिरीयस्थात्मनोनुपचरितत्वसमर्थनेनान्यत्रात्मा वा इदमिति श्रुतावपि तदुपचारनिवर्तनादित्यर्थः । भाष्ये । किं चेति हेत्वन्तरनिरूपणमारभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥ भाष्ये । निर्गुण इति प्रकृतिगुणसंवन्धरहित इत्यर्थः ।

'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः ।

न घटेतार्थसंवन्धः स्वप्नद्रष्टृरिवाज्जसा' ॥

इति वाक्येवस्थितमतस्थेष्यात्ममाया सा शुद्धसत्त्वरूपास्त्येव 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः' इति वाक्यात् । सर्वत्रेति बृहदारण्यकादिषु 'किं प्रजया करिष्यामः अमृतत्वस्य तु नाशास्ति' इत्यादिनेत्यर्थः । सगुण इति प्राकृतगुणसत्त्वसहित इत्यर्थः । नोपास्यः स्यादिति 'तज्जलान् शान्त उपासीत' इत्यादिषु तथा न स्यादित्यर्थः । न च शुद्धसत्त्वप्रधाना माया तत्र प्रतिविम्बितं चैतन्यमीश्वरपदवाच्यं मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या तत्र प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव इत्युपाधिभेदकृतविशेषेण हेयत्वोपादेयत्वोपपत्तिरिति शङ्काम् । प्रतिविम्बपक्षस्य

अतः परं स्वतन्त्रहेतूनाह, 'स्वाप्ययाद्', 'गतिसामान्यात्', 'श्रुतत्वाच्च' इति सूत्रत्रयेण ।

ननु किमर्थं हेत्वन्तराणि । साधकत्वे एकेनापि तत्सिद्धेः । असाधकत्वे शतेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूपभेदार्थं हेत्वन्तराणि । नानाविधान्नभोजन-
तृप्तिवत् । तद्यथा आत्मशब्दात्, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्, हेयत्वावचनाच्चेति निर्गुणस्य स्वरूपपरतया कार्यपरतया च । कार्यस्य पुनर्विधिनिषेधभेदाद् द्विरूप-
तेति । एवमुत्तरत्रापि प्रपञ्चयिष्यते ।

तत्र सृष्टिवाक्यानामीक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदानीं प्रलय-
वाक्यानामाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

रूपात् तात्पर्यलिङ्गादप्यात्मशब्दस्य गुणातीतवाचकत्वेन निर्णयादीक्षत्यादयो न सगुणधर्मा
इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ७ ॥

अग्रिमसूत्राण्यवतारयन्ति अतः परमित्यादि । स्वतन्त्रहेतूनि विद्वान्तवाक्यानां
ब्रह्मपरत्वप्रतिपादने प्रत्येकं समर्थान् हेतून् । एतेषां हेतूनां वैयर्थ्यमाशङ्कते नन्वित्यादि ।
समादधते मैवमित्यादि । रूपभेदार्थमिति ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वे केवलं सृष्टिरेव न
द्वारं, किंतु द्वारान्तराण्यपि सन्ति तानि तत्तद्रूपनियतानीति तेषां रूपाणां विशेषस्य ज्ञाप-
नार्थम् । एवं तात्पर्योक्तौ गमकमाहुः तद्यथेत्यादि । तथाच चतुःसूत्र्यामाद्येनेक्षति सामान्यत
उक्त्वा द्वितीयो हेतुः स्वरूपपरतया ततोऽग्रिमौ द्वौ कार्यपरतया चेति हेतुत्रयमुक्तम् ।
तथाग्रे त्रिसूत्र्यामपि कार्यान्तरपरतयेत्यर्थः । कथं कार्यान्तरपरतयेत्यत आहुः कार्यस्येत्यादि ।
द्विरूपतेतीति । इति अस्माद्वेतोर्हेत्वन्तराण्युच्यन्त इत्यर्थः । एवमेवात्र तात्पर्यमित्यत्र गमक-
माहुः एवमित्यादि ।

रश्मिः ।

द्वितीयाध्याये दूष्यत्वात् । इदं च भाष्यं साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येव दृष्ट एव स्नेह इत्युपपत्तेरिति पक्ष-
मनुग्रहीतुम् । अदृष्टेऽपि मनोव्यापाररूपोपासासंभवात् । सौत्रश्चकारः समुच्चयं द्योतयतीत्याहुः
सूत्रेत्यादि । एवं सूत्राद्यर्थो निगदेन व्याख्यात इत्यर्थः । प्रकृते । सिद्धमाहु-
स्तथाचेत्यादि । तात्पर्यलिङ्गादिति । षष्ठीतत्पुरुषः उपपत्त्या तात्पर्यं वक्तुरिच्छा लिङ्ग्यते
प्राप्यत इति । शेषमिति सूत्रत्रयेत्यादिभाष्यमित्यर्थः । घञजपाः पुंसीत्यस्य प्रायोवाद-
त्वान्नपुंसकत्वमपि । हेतूनि । साध्यं तु नाशब्दमित्येव । एतदेवाहुर्वेदान्तवाक्या-
नामित्यादि । द्वारान्तराणीति लयमोक्षसाम्यसर्वकार्यरूपाणीत्यर्थः । तेषामिति स्वाप्यय-
त्वगतिसामान्यश्रुतत्वानामित्यर्थः । द्विरूपतेतीति विधिनिषेधरूपविषयभेदान्मोक्षहेयत्वरूप-
विषयस्य भेदः । एवमित्यादीति । उत्तरत्रेति अत्रैवाग्रे तेनात्र त्रिसूत्र्याम् । यथा गौणश्चेदिति सूत्रे
ब्रह्मशब्दं विहाय आत्मशब्दो निर्गुणस्य स्वरूपपरतयोक्तः । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्तीति
गृह्यसूत्रात् प्रयोगेधोक्षजब्रह्मस्थल आत्मशब्दप्रयोगेधोक्षजत्वेऽपि हिरण्यगर्भप्रयोगे तथादर्शनात् ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कुतः स्वाप्ययात् । स्वस्मिन्नप्ययात् । तत्र चित्प्रकरणत्वाजीवस्योच्यते । एवं हि श्रूयते । 'यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति तस्मादेनं स्वपिति' इत्याचक्षते । स्वं ह्यपीतो भवतीति ।

स्वपितीति न क्रियापदं, किंतु जीवस्य नाम । तदैव स्वपितिनामत्वं यदा सता संपद्यते । सति स्वशब्दवाच्ये अपीतिं लयं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहरहर्जीवो ब्रह्म संपद्य ततो बलाद्यधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नव इव समायाति । वासनाशेषात् । स्वशब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यान्निर्गुणत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥ एवं सूत्रत्रयप्रयोजनमुक्त्वा पूर्वसंगतिज्ञापनाय तत्रोक्तमनुवदन्तः स्वाप्ययसूत्रमवतारयन्ति तत्रेत्यादि । व्याकुर्वन्ति तत्र चिदित्यादि । उच्यत इति लय उच्यते । श्रूयत इति छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्याने श्रूयते । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति स्वपितीति । नेत्यादि तथाच सत्संपत्तिरहितस्वापदशायां तु स्वपितीति यत्र प्रयोगस्तत्रास्य क्रियापदत्वमेव । सत्संपत्ति-दशायां तु स्वशब्दस्यात्मवाचकत्वेन सति स्वशब्दवाच्य आत्मनि अपीतिं लयं प्राप्नोति । तदा तस्मिन् पितिर्लयो यस्यासौ स्वपितिः । पृषोदरादित्वादकारनाश ईकारस्य विकृतौ च सत्यां स्वपितिनाम्नः सिद्धिः । वस्तुतस्तु केवलयोगिकत्वे नामत्वाभावाद् योगरूढोऽयं शब्द इत्यर्थः । एवंप्रकारेण हेतुकथनस्य प्रयोजनमाहुः अहरहरित्यादि । अयमर्थः । सुषुप्ति-स्तावद् द्विधेति तदभावो नाडीष्वित्यत्र वक्तव्यम् । तथा छादोग्य एव श्राव्यते 'तद्य-धापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तोऽपि न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा रश्मिः ।

'ब्रह्मन् पुंसि च' इति व्याकरणसूत्रात् । कार्यं मोक्षो हेयत्वं च ते सूत्रद्वये तथात्र स्वाप्ययादित्यत्र निर्गुणस्य स्वरूपपरतया सूत्रद्वये मोक्षः सर्वकार्यत्वं चेत्येवं कार्यपरतया तत्राप्यस्य प्रपञ्चः करिष्यत इति । पूर्वसंगतीति निर्वाहकत्वसंगतिज्ञापनायेत्यर्थः । ननु भाष्ये प्रसङ्गसंगतेः सूचनान्नायं प्रकाशार्थ इति चेन्न । सामान्यलक्षणस्य गौरवग्रस्तत्वेनास्यार्थस्यानतिरेकात् । भाष्ये तु सूत्रयोः संगतिरुक्ता प्रसङ्गरूपा । सा सामान्यलक्षणम् । किमन्यं नाशब्दत्वनिर्वाहक-मिति जिज्ञासया त्रिसूच्यवतारात् । एवं च सामान्यसंगतेः सूचितत्वेनाभिहितमुक्तम् । तत्रे-त्यादीति । प्रलय इति ब्रह्मविद्योपनिषदि 'यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्' इत्य-त्रोत्पत्त्यनन्तरं लयोक्तेरत्रापि लय उक्तः । स्थितिस्तु चशब्दार्थ इत्यकथनेप्यदोषः ॥ ७ ॥

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥ भाष्ये । ब्रह्मण इत्यादि, अग्रे व्युत्पाद्यम् । तत्र चिदित्यादीति चित्प्रकरणं चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्येत्यादिभाष्येणोक्तमेव । प्रकृते । अपितेः पितिरूपतां संपादयन्ति पृषोदरेत्यादि । विकृताविति ह्रस्वेकाररूपायामित्यर्थः । नामत्वाभावादिति पाचकपाठकादि-वत्तयात्वादित्यर्थः । योगरूढ इति पङ्कजादिपदवदित्यर्थः । स्वं ह्यपीतो भवतीत्यस्य यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः । वक्तव्यमिति तृतीयस्य द्वितीयपादे

ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुषुप्तिः । मोक्षातिरिक्तदशायां तथाकर्मसंवन्धा-
भावादिति ब्रूमः ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अहरर्हच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दत्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' इति । तत्र नाज्यां दुःखाभावमा-
त्रम्, ब्रह्मणि सुषुप्तौ तु तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरमिति बृह-
दारण्यके श्रावणाद् ब्रह्मसंपत्त्या बलादिरूपं यदधिष्ठानं, करणे ल्युट्, देहनियमनसाधनं तत्
प्राप्य तथा समायातीति बोधनमेकम् । च पुनः स्वशब्द आत्मवाचकोऽत्र प्रयुक्तस्तेन पूर्वी-
पक्रान्तस्य सत आत्माऽभेदबोधनमपरम् । किंचात्र विभक्त्यन्तरप्रयोगेण शब्दतः सामाना-
धिकरण्याभावेऽप्युपक्रमे सत एव निर्दिष्टत्वेनार्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यात् सतो निर्गु-
णत्वबोधनं चेति तृतीयं प्रयोजनमिति । तथाचैवंप्रकारेण गुणातीतस्य प्रलयकारणतां बोध-
यितुमेवं हेतुनिर्देश इति हृदयम् । अत्र सूत्रस्य विषयवाक्यस्य च विरोधमाशङ्कते नन्वि-
त्यादि । समादधते मोक्षेत्यादि । मोक्षातिरिक्तदशायां कर्मसंवन्धे सत्यपि यथा जाग्र-
त्स्वप्नयोः कर्मसंवन्धस्तथा सुषुप्तौ प्रलये च नास्ति, किंतु वासनामात्र इति प्रलयसा-
म्यात् तत्कथनमिति ब्रूम इत्यर्थः । एवं चात्र ब्रह्म न सर्वव्यवहारातीतं, सुषुप्तिप्रलययो-

रश्मिः ।

वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये । वासनेति कर्मवासनावशात् । कर्मजसंस्कारो वासना । प्रकृते ।
स्वशब्देन चाभेद इति भाष्यं विवृण्वन्ति च पुनरित्यादि । अत्रेति चतुर्वर्थेषु मध्येत्र
सूत्रे प्रयुक्त इत्यर्थः । पूर्वेत्यादि श्रुतौ 'सता सोम्य' इत्यनेनेत्यर्थः । आत्माभेदेत्यादि ।
एतादृशबोधनफलं तु सच्छब्दस्य जडपरत्वनिवृत्तिः । अर्थत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति
किंचात्रेत्यादि । ननु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं सच्छब्द-
स्यात्मवाचकत्वाच्छब्दतोपीत्यर्थत इति भाष्यांशोऽसंगत इत्याकाङ्क्षायामाहुः विभक्त्यन्तरे-
त्यादि । अयमर्थः । सतेति तृतीया विभक्तिः सहाय्या तथा चात्मसाहित्यवानिति तस्यार्थः ।
स्वमित्यत्र कर्म द्वितीयार्थः । आत्मा संयोगाश्रय इत्यर्थः । सूत्रेपि व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यपक्षे
स्वस्मिन्नित्यस्य आश्रय आत्मेत्यर्थः । एवं सति निरुक्तं सामानाधिकरण्यमत्र विशेष्याभावान्नास्ती-
त्यर्थः । ननु तथापि कथमर्थतः सामानाधिकरण्यं यावता प्रवृत्तिः शब्दत इति चेन्न । एकार्थ-
विशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वात् । अत एव युगपदधिकरणवचनतापेक्षपट्टीमृद्ध्या-
वित्यत्र पुंवत्वमाशङ्क्य वृत्तौ वृत्तेः प्राक् यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तिः । प्रकृते च न ततः
प्राक्सामानाधिकरण्यमित्युत्तरितं द्वन्द्वसूत्रभाष्ये 'नामन्निते समानाधिकरणे' इतिसूत्रभाष्ये च
सामान्यवचनमित्यस्याध्याये देवि सरस्वति इति पर्यायेषु प्रत्युदाहरणं दत्तमिति स्थितं 'स्त्रियाः
पुंवद्भाषितपुंस्कात्' इति सूत्रस्य शब्देन्दुशेखरे । एवं चोक्तरूपस्यैकार्थबोधकत्वस्य सामा-
नाधिकरण्यस्य शब्दप्रयुक्ताभावप्रतीतावप्यर्थस्य विषयविधया कारणत्वेन ततः सामानाधिकर-
ण्यादित्यर्थः । निर्गुणत्वेत्यादि । तेनैतत्सिद्धम् । गुणातीतोयमात्मा यत्र लीयते तत्स-
त्पदवाच्यं ब्रह्म गुणातीतमेव । नह्येतादृशस्य स्वसंवन्धेन कर्मसंवन्धविनिर्मुक्तपरमसुखानुभवसंपादकं
सगुणं भवितुमर्हतीति । अतः स्वाप्ययसंपादकत्वात् न सर्वव्यवहारातीतं नापि सगुण-
मित्यतस्तथेत्यर्थः । वासनामात्र इति । कर्मसंवन्ध इति शेषः । प्रलयस्याभ्यादिति

मुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥

गतौ सामान्यात् । गतिर्मोक्षः । समानस्य भावः सामान्यम् । मोक्षे सर्वस्यापि भगवतापि तुल्यत्वात् । एवं हि श्रूयते । 'स यथा सर्वासामपाः समुद्रं एकानयनम्' इत्युपक्रम्य वागेकायनमिति दृष्टान्तार्थं निरूप्य, 'स यथा सैन्धवखिल्य

भाष्यप्रकाशः ।

जीवाधारत्वेन श्रुतत्वाद्, यद् यदा यदाधारत्वेन श्रुतं तत् तदा तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयमित्येवमनुमानं बोध्यम् । ततश्च यस्मिंश्चिदयं याति पुरत्रयं चेत्यादौ जडलयाधारत्वेन श्रावणात् तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वादपि सर्वव्यवहारातीतत्वाभावः सेत्स्यति । तेनायं हेतुर्लक्षणवाक्यस्थस्य यत्प्रयन्तीति भागस्य समर्थनार्थं इति बोधितम् । प्रलयवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वये वक्तव्ये सुषुप्तिवाक्योदाहरणं सूत्रे स्वाप्ययपदसूचितव्यासाशयज्ञापनार्थम् । अग्रिमसूत्रे मुक्तिवाक्यविचारात् पूर्वस्मिन् प्रलयोऽपि सूच्यत इति ज्ञायते । अन्यथा न्यूनता स्यादिति ॥ ८ ॥

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥ गतिसामान्यादिति षष्ठं सूत्रमवतारयन्ति मुक्तीत्यादि । तेषां ब्रह्मपरत्वमाहेत्यर्थः । गतिर्मोक्षः । गतिशब्दः फले रूढः । 'अन्ते या मतिः सा गतिः', 'सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अत्र चाप्ययोत्तरमभिसंवेशस्यैव समर्थनीयत्वात् तथेत्यर्थः । श्रूयत इति बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते । दृष्टान्तार्थमिति लयाधिकरणदृष्टान्तार्थम् ।

रश्मिः ।

तथा च सूत्रेणैव विषयवाक्यं स्मार्यत इति भावः । एकसंवन्धिज्ञानमपरसंवन्धिस्मारकमिति न्यायात् । यथा मोक्षे कर्मसंवन्धाभावस्तथा मोक्षातिरिक्तदशायां सुषुप्तावकामभगवद्रूपायां तथा कर्मसंवन्धाभावः प्राप्तः स नेति प्रलयसाम्यम् । एवं चेति स्वाप्ययहेतुसमर्थनेन सर्वव्यवहारातीतसाध्यस्य न्यूनतारूपदोषनिवारणाय ग्रहणे च । तत्प्रयुक्तेत्यादि तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयं यथा भवति तथा ज्ञेयमिति क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयान्तमिदम्, आदिं पचतीतिवत् । तेन 'वाजन्तश्च' इति सूत्रेण विषयशब्दस्य नियतपुंस्त्वेपि न दोषः । यथा वियति विहंगम इत्यत्र विहंगमाधारत्वेन वियति विहंगमप्रयुक्तो यस्तदाधारत्वव्यवहारः तद्विषयत्वमिति दृष्टान्तः । अनुमानमिति पूर्वं तु ब्रह्म नाशब्दं वाक्यगतेक्षते । यन्नैवं तन्नैवं, जीववत् । वेदान्तशब्दप्रतिपाद्यं नाशब्दम् । अन्वयव्याप्तिरपि तेजोदृष्टान्तेन । स्वाप्ययपदसूचितव्यासाशयमाहुः अग्रिमेत्यादि । सूच्यत इत्यादि स्वाप्ययपदेन सूच्यत इति । 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः कर्मसंवन्धार्हदशायामपि तदभिभूय तादृशसुखसंपादकत्वसामर्थ्यरूपव्यासाशयो ज्ञात इत्यर्थः । 'बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपद्मं प्रसीदतु' इति 'अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्वीयतां सुखम्' इति च । अत्र युक्तिमाहुरन्यथेत्यादि । प्रलयवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयाप्रतिपादनेऽस्य समन्वयाध्यायत्वं न्यूनं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥ उक्तभाष्यं समर्थयन्ति स्म । गतिशब्द इति । अभिसंवेशस्य इति लक्षणवाक्यस्थस्याभिसंविशन्तीति भागाभिहितस्येत्यर्थः । बृहदिति स्पष्टा सूत्र-

उदके प्रास्त' इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य, 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रतिपाद्य तन्निरूपणार्थं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम्' इत्यादिना सर्वस्य शुद्ध-
ब्रह्मत्वं प्रदर्शितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादिनेति प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीतेति ग्रन्थेन,
न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्येति, विमुक्त्यनन्तरं भोक्तृभावादिनिवृत्त्या जीवादिसंज्ञा-
राहित्यं प्रतिपाद्य । तन्निरूपणार्थमिति संज्ञाभावनिरूपणार्थम् । सर्वस्येति जडस्य जीवस्य
च । अत्रायमर्थः । यथाऽवादीनामंशानां कार्याणामवाद्यात्मकाः समुद्रादयो लयाधिकरणभूता-
स्तथा सदात्मकस्य सर्वस्य सदात्मकं कारणभूतं ब्रह्मैव लयाधिकरणभूतम् । नच स्पर्शादीनां
त्वगाद्यंशत्वस्य प्रत्यक्षाधातत्वात् केवलं लयस्थानत्वमेव विवक्षितं न तु तस्य कारणत्ववै-
शिष्ट्यमपीति शङ्क्यम् । त्वगस्य स्पर्शवायोश्चेति ।

'मुखतस्तालुनिर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायत ।

ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते' ॥

इत्यादिश्रीभागवतद्वितीयस्कन्धवाक्येषु तथादर्शनेनात्र वैराजानामेव तेषां दृष्टान्तत्वेन
विवक्षितत्वात् । यथा सदंशानां कार्याणां लयस्थानं ब्रह्म तथा चिदंशानां जीवानामपि लयस्थानं
ब्रह्मैवेति वक्तुं स यथा सैन्धवेत्यादिना यथा सामुद्रलवणशकल उदके प्रक्षिप्त उदकमेव लक्ष्मीकृत्य
विलीयते, न तु खिल्यत्वेन ग्रहणाय कोऽपि समर्थः संभाव्यते, किंतु यस्माद्यस्मादेशादादीयते
तत्र तत्र लवणरस एवास्वाद्यत इति तत्र तत्सत्ता निश्चीयत इत्येवं लयदृष्टान्तं निरूप्य, एवं वा अरे
इदं महद्भूतमनन्तपारम्, अरे मैत्रेयि, इदं जीवात्मत्वेनानुभूयमानं महत् पूर्वोक्तेभ्योऽवादिभ्य
उत्कृष्टम्, अनन्तम्-अविनाशि, अपारम्-अनादितत्त्वं विज्ञानघने चिदेकस्वरूपे ब्रह्मण्येवैतेभ्यः
स्थूलसूक्ष्मशरीरात्मकेभ्योऽबुपलक्षितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय पृथग्भूय तान्येव भूतान्यनु
तल्लयोत्तरं विनश्यति विशेषेणादर्शनं प्राप्नोति ब्रह्मणः पृथङ् न ज्ञायते । तत्र हेतुः । न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । लयोत्तरं जीवसंज्ञैव निवर्तते, ब्रह्मैव भवतीति । ततो लवणरसस्य सर्वत्रो-
रश्मिः ।

संगतिरत्र । प्रास्त उदकमिति तेन नवसु पदेषु मोक्षे लवणमुदके निधायेत्याद्युपदेश इति
ज्ञापितम् । तेन जीवेऽणुत्वं वास्तविकमित्युपदेशः । तेन मोक्षे नान्यविधत्वमत्र प्रयोजनम् ।
तेन मैत्रेयीब्राह्मणे भक्तिप्रतिपादनात्तत्रत्या मुक्तिरप्युपदेशः । अवादीनामिति अपस्पर्शगन्धा-
दीनाम् । तत्रत्यश्रुत्युक्तानामंशानां सदंशानां कार्याणां न तु चिदानन्दांशानामवादीनां तिरो-
हितत्वेन प्रकटसदंशत्वेन तथेति । अत्र कार्यार्थकानामंशानामिति त्याज्यमिति वक्तुमवादीनामि-
त्यादिपदार्थं किंचिदाशङ्क्य निषेधन्ति न च स्पर्शोऽत्यादि । 'स यथा सर्वासामपाऽसमुद्र एका-
यनमेवऽसर्वेषांऽस्पर्शानां त्वगेकायनमेवऽसर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम्' इत्यादिश्रुतिष्वे-
तद्विध्यम् । तस्येति लयस्थानस्य । तथेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति श्रुतिकार-
णत्ववैशिष्ट्यदर्शनं तेन । अत्रेति छान्दोग्ये मैत्रेयीब्राह्मणे च । उपष्टम्भकत्वात्पुराणानामेवकारः ।
तथाच 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्रोपष्टम्भकमिदं पुराणमिति विकल्पः । इति वक्तु-
मिति सैन्धवखिल्यस्य जलीयसदंशत्वमिव जीवस्थानप्रभावसंबन्धेन, वृक्षः पुनः पुनः प्रेपीय-

आदिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपपादानात् । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्म-
समन्वय उचित इति ॥ ९ ॥

किंच ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥

‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशि-

भाष्यप्रकाशः ।

दकेऽनुभवाल्लवणत्वेन वर्तत एवोद्ब्रह्मणमिति कुतो निषिद्ध्यते संज्ञेत्येवं मैत्रेय्या मोहे पुनः
संज्ञाभावनिरूपणार्थं, यत्र हि द्वैतमित्यादिना भेदकधर्मसत्तायां द्वैतदर्शनकथनपूर्वकं, ‘यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येज्जिघ्रेदभिवदेच्छृणुयान्मन्वीत विजानीयाद् येनेदं सर्वं
विजानाति तं केन विजानीयाद् विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इत्यन्तेन, यत्र तु यस्मिन्नाधि-
करणे अस्य संबन्धि सर्वं स्थूलं सूक्ष्मं चात्मैवाभूद् आत्मरूपमेवाभूत् तत् तदा करणस्य
विषयस्य च लयादैकरूप्ये करणविषयभावापगमात् केन कं पश्येदित्यादि । ननु यद्यप्यन्य-
ह्मीनं, तथापि विज्ञाता तु तिष्ठति स यथा स्वप्ने स्वयंज्योतिः पश्यत्येवं स्वयं कुतो न
विजानातीत्याकाङ्क्षायां विज्ञातुः स्वरूपस्यापि समुद्रे लवणस्येवात्मत्वं सारयति, विज्ञातारमि-
त्यादिना । तथाच तदा विज्ञातापि न विज्ञातरूपेणास्ति, किंतु गुणातीतेनात्मरूपेणातो न विजा-
नातीत्युत्तरमुखेन सर्वस्य ब्रह्मतौल्यं च निरूपितम् । एवं च ब्रह्म न सर्वदा सर्वव्यवहारातीतं
मोक्षे तथात्वेन श्रावितत्वाद् यदेवं तदेवं मैत्रेयीब्राह्मणश्रावितसर्ववदित्येवमत्रानुमानसिद्धेरस्य
हेतुत्वं बोधितम् । तेनात्र यतो वेतिश्रुतिस्योऽभिसंविशन्तीति भागः समर्थितः । किं चैते-
नैव सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वमपि दर्शितमिति । तेन फलितमाहुः आदीत्यादि । आदावमृ-
तत्वलिङ्गेन, मध्ये आत्मदर्शनादिना सर्ववेदनप्रतिज्ञामारभ्य, वागेकायनमित्यन्तेनावसाने सर्व-
स्यात्मभावकथनेन च तेषु शुद्धब्रह्मण एव सर्वरूपत्वेन सर्वकर्तृत्वेन चोपपादनाद् ये केऽपि
वेदान्तास्ते सर्वे येनकेनचिद्रूपेण ब्रह्मैव वदन्तीति सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येणान्वय
उचित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥ सप्तमं सूत्रं पठित्वा तद्विषयवाक्योपन्यासेनैव व्याकुर्वन्ति पूर्णमि-
रश्मिः ।

मान इति परंपरितजीवसंबद्धत्वमपीति छान्दोग्यीयेन ‘अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य’ इत्याद्यु-
पदेशेन सिद्ध्यति । तत्केन कमिति जिघ्रेदित्यादिष्वेतत्पठनीयम् । अधोक्षजे सर्वव्यवहारा-
तीतत्वेनेति वक्तुं सर्वदेति । तथात्वेनेति सामान्येनेत्यर्थः । मैत्रेयीति ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत्’ इति पूर्वोक्तमैत्रेयीत्यादिः । अस्येति गतिसामान्यस्येत्यर्थः । आदाविति ‘येनाहं
नामृतां स्मां किमहं तेन कुर्याम्’ इति श्रुतावित्यर्थः । ननु तर्हि घटादिभ्योपि ब्रह्मबोधो भवेदिति
चेत्तत्राहुः येनकेनेति । तेन घटत्वादिभिर्वोधे न ब्रह्मबोधः । ब्रह्मत्वेन बोधे तु ब्रह्मबोधो भवत्येव ।
तात्पर्येणेति पत्यादिकेषु अभिधयान्वयः इति भावः ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥ अभिसंवेशविचारमनुपूर्तौ सप्तसूत्रमिति भाष्यविरोधोतः सप्तममिति ।
पठित्वेति सर्वभाष्यरीत्या । तद्विषयेति तत्प्रसिद्धमुपवृंहितं विषयवाक्यं तस्योपन्यासेन । उपवृंहणं
समाधिभाषा तेनाभिसंवेशनकथनेपि यत इत्यस्यार्थाकथनात् नाभिसंवेशान्ताधिकरणपूर्तिः । व्याकुर्व-

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । अयं बृहदारण्यके द्वितीयवंशब्राह्मणानन्तरं परिशिष्टलक्षणखिलकाण्डारम्भे वर्तते । अस्मिन् मन्त्रे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मैकत्वनिर्णयार्थम् 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्' इत्यादिश्रुत्यर्थ एवोपसंह्रियते । व्याख्या तु, पूर्णमदः, अदः परोक्षं ब्रह्म पूर्णम्, आकाशवद् व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकम् । पूर्णमिदम्, इदं नामरूपाभ्यां व्यवहियमाणमवतारादिरूपमपि पूर्णं पूर्वोक्तरूपमेव । एवं व्यवहार्याव्यवहार्यस्वरूपयोर्निरुपाधिकत्वमुक्त्वा कार्यरूपेऽपि तथात्वमाह पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णात् कारणात्मनः सकाशात् पूर्णमुत् पूर्णानन्दं सद् अच्यते, पूर्णं सद् उदच्यते वा । अञ्चु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति पाणिनिः । पूज्यते उदच्यति वा । एवं स्थितिदशायां कार्यस्य ब्रह्मरूपतामुक्त्वा प्रलयदशायां तथात्वमाह । पूर्णस्य ब्रह्मणः पूर्णं निरुपाधिकमेकरसत्त्वलक्षणं स्वभावं प्रलयदशायामादाय पूर्णं ब्रह्मैव सदवशिष्यते अव्यवहार्यत्वेन रूपेण तिष्ठतीति । तथाचानया श्रुत्याऽसंदिग्धं यथा स्यात् तथा सर्वकार्यरूपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । तेन पूर्णज्ञानिनां व्यवहारदशायामपि कार्यं गुणातीतं ब्रह्माभिन्नमेव । व्यवहारस्तु भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वाद् 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिरूपया इच्छयैव । नचात्र सर्वत्र पूर्णपदादुद्गतस्य कार्यस्यांशस्य च पूर्णेश्वर्यादिमत्त्वं शङ्क्यम् । ऐश्वर्यप्रकरणाभावात् । पूर्णेश्वर्यादिबोधकस्य भगवच्छब्दस्य भगवत्येवानुपचारिकत्वमिति विष्णुपुराणे सिद्धत्वात् । नच परममोक्षदशायां ब्रह्मैक्ये तत्र तथात्वं शङ्क्यम् । दशमस्कन्धे श्रीवसुदेवं प्रत्यखण्डाद्वैतोपदेशे, खं वायुरिति श्लोके भगवता सचिदानन्दधर्मतारतम्यादिकृतनानात्वाविरुद्धैकत्वस्यैव प्रतिपादनेन पूर्णेश्वर्यादीनां स्वस्मिन्नेव निय-
रश्मिः ।

न्तीत्यस्य विवृण्वन्ति स्मेत्यर्थः । अयमिति मन्त्रः । एवेति उत्तराधिकरणादेवेति । यत्न इत्यस्य पूर्णार्थकत्वानुक्तेः विषयवाक्यमिव विषयवाक्यमित्युपचारस्तत्प्रयोजनं तु 'सदेव सोम्य' इत्यत्र सच्छब्दार्थनिर्णयद्वारा 'यतो वा' इत्यत्र यच्छब्दार्थनिर्णयः । विषयवाक्यं तु समाधिभाषा उपष्टम्भिका न वेति संदेहेनेति प्राप्तं सापेक्षत्वापत्तेर्वेदस्येति । उपष्टम्भिकेति सिद्धान्तः । 'इतिहासपुराणैस्तु वेदं समुपबृंहयेत्' इतिवाक्यात् । प्रामाणिकी सापेक्षतापि न दोषायेति । तथा चैवकारेण मुख्यविषयवाक्योपन्यासव्यवच्छेदः । अत्र सूत्रं विवृण्वन्तीति वक्तव्ये सप्तम-
मित्यादेरयमर्थः । 'विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यग्व्यवस्थितम् । सत्यं पूर्णम्' इति द्वितीयस्कन्धादाहुः सप्तममिति । अन्यथास्या एव श्रुतेर्ग्रहणे मानाभावापत्तिः । एवं तु सच्छब्दार्थ-
पूर्णग्रहणार्थं सूत्रम् । तमेवोपसंहारं दर्शयन्ति व्याख्या त्वित्यादि । परोक्षमिति ।

'इदमः प्रत्यक्षगं रूपं समीपतरवर्तिनि चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्' ॥ इति

विष्णुपुराण इति ।

'ऐश्वर्यस्य समस्तस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' ॥

इतिवाक्य इत्यर्थः । पूर्णेश्वर्यादीति पूर्णत्वं बृहदारण्यकोक्तं ज्ञेयम् । स्वजायाधनपुत्र-
कर्मात्मकमलौकिकं प्राणाग्निहोत्रोपनिषदि । प्रमाणवलेनाविषयः स्वेच्छया विषयश्चेति भाष्यादाहुः

प्यते' इति श्रुत्यैवासंदिग्धं सर्वकार्यत्वं प्रतिपादितम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च । चकारोऽधिकरणसंपूर्णत्वद्योतनाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

मितत्वाच्च । अतः सर्वव्यवहारातीतत्वमनपह्यैव सर्वव्यवहारविषयं ब्रह्मेत्यर्थः संपद्यते । एतेन फलितमाहुः सर्वे वेदा इत्यादि । तथाचाभिधया वृत्त्यापि सर्वे शब्दा ब्रह्मवाचका इति सर्वेषां वेदान्तानामभिधया तात्पर्येण च ब्रह्मण्येव समन्वय इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । इयं श्रुतिः काठके द्वितीयवल्लीस्था, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् पश्यसि तद्वद' इति प्रश्ने मृत्युनोक्ता । 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इति पदं पदनीयं प्राप्तव्यमिति यावत् । आमनन्ति प्रतिपादयन्ति । यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानि । संग्रहेण संक्षेपतः । तदेव संक्षेपत आह, ओमित्येतदिति । तथाचोङ्कारेण यत् संक्षेपत उच्यते तदेव सर्वैर्वेदैर्विस्तरणोच्यत इत्यर्थः । एतदेव द्वादशस्कन्ध उपवृंहितं, 'समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः' इत्यारभ्य,

'ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः खराट् ।

स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः ।

स सर्वमत्रोपनिषद्देवजीजं सनातनम्' ॥

इत्यादिभिः । तथाच बीजशक्तिरेव सर्ववृक्षे प्रसरतीत्योङ्कारस्य या परमात्मवाचकता सैव सर्वस्मिन् वेदतरौ प्रसृतेति सर्वे वेदा अभिधया प्रतिपादयन्तीति युक्तम् । किं च । जैमिनीये नये सर्वे शब्दाः प्रायेण धर्मवाचका एव । धर्मश्च घटत्वादिरूपः । त्वप्रत्ययश्च भावे । भाव इति भूधातोर्ध्वि रूपम् । भूधातुश्च सत्तायां व्याप्तौ वा । उभयथापि सतो व्यापकस्य वा धर्मो घटत्वादिरिति सिद्ध्यति । तादृशश्च धर्मा भगवानेवेति धर्मद्वारा भगवद्वाचका एव सर्वे शब्दाः । वैयाकरणमतेऽप्येवम् ।

'संवन्धिमेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वत्तलादयः' ॥ इति वाक्यपदीयात् ।

रश्मिः ।

अत इति । अधोक्षजत्वेन निषेधेन च प्राप्तं सर्वव्यवहारातीतत्वम् । भाष्योक्तस्वेच्छया विषयदशायामाहुः अभिधयेत्यादि । प्रमाणवलपर्यालोचने त्वाहुस्तात्पर्येणेति । तपांसि पुराणानि । वदन्नज गताविति गत्यर्थकाद्वदतेः शतरि रूपमिदं न तु क्रियापदमित्याशयेनाहुः यत्प्राप्त्यर्थानीति । नय इति मते । यद्यपि 'प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात्स्यात्' इत्यादिसूत्रेषु प्रथमाध्यायस्थेषु आकृतावेव शक्तिरिति स्थितं शास्त्रदीपिकायाम् । तथापि सर्वेषां न संभवति यथा 'यः सित्करेताः स्यात् स प्रथमामुपदध्यात्' इत्यादिश्रुतौ । सित्करेतस्त्वादेराकृतित्वाभावेन व्यक्तौ संगन्ध ईदृशस्थलेवश्यं तैरभ्युपगन्तव्यः । वैदिकपदार्थानां नित्यत्वेन न व्यक्त्यनित्यत्वप्रयुक्तं

भाष्यप्रकाशः ।

नैयायिकादिमतेन विशिष्टवाचकत्वपक्षेऽप्येव व्यवस्था । घञ् चात्र स्वार्थे । अन्यथाऽन्य-
वस्था स्यादिति । एवं पदवद्वर्णा अपि स्वभावतो भगवद्वाचका एव ।

‘वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः’ ॥

इति शिष्टवैदिकप्रसिद्धवाक्यात् । वाक्यानि तात्पर्येण बोधयन्तीति सर्वस्य वेदस्य भगव-
द्वाचकत्वमप्रत्यूहमिति । सौत्रस्य चस्य प्रयोजनमाहुः चकार इत्यादि । एवमत्र त्रिसूत्र्यां सुषुप्ति-
विचारेण दैनन्दिनप्रलयकर्तृत्वं, द्वितीये मोक्षविचारेणात्यन्तिकतत्कर्तृत्वं, तृतीये सर्वकार्यकर्तृ-
त्वप्रतिपादनेन नैमित्तिकादितत्कर्तृत्वं बोधितमिति प्रतिभाति ।

रश्मिः ।

संवन्धानित्यत्वम् । अत एव व्यक्तावेव संवन्ध इति सिद्धान्त इति प्रस्थानरत्नाकरे । एतदभिप्रेत्याहुः
प्रायेणेति । व्यासौ चेति भू प्राप्ताविति धातुपाठात् । एषैवेति जातिधर्मान्यतरविशिष्टवाच-
कत्वरूपेत्यर्थः । अत्रेति । ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ इति सूत्रे सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे घञ् न तु
प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारतयाभिमत इत्यर्थः । यद्यपि वृत्तौ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्य इति
विस्पष्टमुपलभ्यते तथापि प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इत्यस्यापि संभाव्यतयोक्तिरियम् । अनवस्थेति
त्वस्यार्थो भावः भावश्च घञा निष्पन्नो भावान्तर इत्यनवस्थेत्यर्थः । भगवद्वाचका इति न च
न तथाप्रतीतिरिति वाच्यम् । संकेताग्रहेणावाधकत्वात् । तदाहुः वेदाक्षराणीत्यादि । ननु ‘यतो
वा इमानि’ इत्यादि वाक्यानां यद्वेतुका प्रत्यक्षभूतनिष्ठोत्पत्तिरित्याद्यर्थात् कथं ब्रह्मबोधकत्वमित्यत
आहुः वाक्यानीत्यादि । तात्पर्यनिर्णयलिङ्गभूतरूपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिभिः
‘वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिस्मृतेश्च भगवदिच्छया ब्रह्म बोधयन्तीत्यर्थः । ननु पूर्वं सृष्टेरुक्तत्वात्
ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वमपि लयाधारत्वेनैव वाच्यम् । इति सुषुप्तिमोक्षसर्वकार्यत्वविचारोऽप्रासङ्गिक इति
चेत् तत्राहुः एवमत्रेत्यादि । दैनन्दिनेत्यादि तत्स्वरूपं द्वादशस्कन्धे चतुर्थेऽंति ।

‘नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप । उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते ॥

कालस्रोतो जवेनाशु हियमाणस्य नित्यदा । परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥

अनाद्यन्तवतानेन कालेश्वरमूर्तिना । अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव’ ॥ इति ।

तथा च देहादेर्दिने दिने ध्वंसो दैनन्दिनप्रलयः । सुषुप्तिरपि दैनन्दिनेति तादृशप्रलयकर्तृत्वं
बोधितमित्यर्थः । तथा च सुषुप्तौ दिने दिने च ब्रह्मण्यप्यय इति सूत्रार्थः । आत्यन्तिकेत्यादि । अयं
च मोक्षात्मा तदुक्तम्—

‘यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहंकरणात्मवन्धनम् ।

छित्वाच्युतात्मानुभवो वतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्गं संप्लवम्’ ॥ इति ।

गतेः प्रलयरूपताकथनेनाप्रासङ्गिको मोक्षविचार इति परास्तम् । नैमित्तिकादिति । ब्रह्मणो
निद्रां निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलय इत्यर्थः । तदुक्तम्—

‘चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते । स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशंपते ॥

तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहता । त्रयो लोका इमे यत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् । शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाल्मभूः’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अत्रैकदेशिन इमानि सूत्राणि सांख्यनिरासकतया व्याकुर्वते । तथाहि । सांख्यपरि-
कल्पितं प्रधानं जगत्कारणत्वेन नाश्रयितुं शक्यम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दम् । ईक्षतेः ।
'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति 'तत्तेजोऽसृजत' इति जगत्कार-
णस्येक्षणकर्तृत्वश्रावणात् । तथाऽन्यत्रापि । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य, स
ईक्षत लोकानुसृजा' इति । क्वचिच्च षोडशकलं प्रस्तुत्य, स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजतेति । ईक्ष-
तेरिति धात्वर्थनिर्देशो लक्षणया । विषयिणा विषयलक्षणात् । यथा यजतेः । तेन 'यः सर्वज्ञः
सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इत्यादीनां सर्वज्ञेश्वर-
कारणपराणामपि वाक्यानां संग्रहः । नच सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन प्रधानस्यापि सर्वज्ञताया ईक्षितृ-
त्वस्य च शक्यवचनत्वान्नानेन प्रधानवारणमिति वाच्यम् । तस्य प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्
सत्त्वधर्मस्य ज्ञानस्य तदानीमशक्यवचनत्वात् । तदा तदादरे रजस्तमोर्धर्मस्याप्यवर्जनीयत्वेन
ज्ञानप्रतिबन्धस्यापि संभवेन किञ्चिज्ज्ञत्वस्याप्यापत्तेश्च । किञ्चासाक्षिकाऽसत्त्ववृत्तिर्न क्वापि
जानाति, नाभिधीयत इत्यचेतनस्य प्रधानस्य सार्वज्ञ्यमनुपपन्नम् । नच योगिवदिति वाच्यम् ।
रश्मिः ।

इति । आदिना प्राकृतिकः प्रलयः । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां सप्तप्रकृतीनां तत्कार्यस्य ब्रह्मा-
ण्डस्य लयात्प्राकृतिकः । तदुक्तम् ।

'द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥

एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते । आण्डकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते' ॥

इति द्विपरार्धे ब्रह्मायुस्तेनास्मिन् सूत्रेऽप्यप्रासङ्गिको विचार इति परिहृतम् । एकदेशिन
इति । तथाहि ब्रह्मैकदेशस्य पुच्छरूपस्य ब्रह्मताङ्गीकारात् प्रमाणैकदेशस्य 'यतो वाचो
निवर्तन्ते' इत्यस्य प्रमाणत्वेन स्वीकारात् । 'एवं कदाचिद्भगवान् साक्षात्सर्वं करोत्यजः'
इत्यादिना षड्भेदभिन्ना सृष्टिरुक्ता निबन्धे । तत्रैकदेशस्यान्तरालिकसृष्टिरूपस्य स्वीकारादेकदे-
शित्वम् । स ईक्षत इति स ऐक्षतेति पाठः । (बृहदारण्यके तु स ऐक्षत इत्येव) ।
षोडशकलमिति । पुरुषमिति शेषः । स प्राणमसृजत प्राणात्त्वं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी-
न्द्रियं मनोन्नमन्नाद्वीर्यं तपोमन्त्राः कर्मलोकनाम चेति रत्नप्रभाकरेणोक्ताः षोडशकलाः ।
नन्वीक्षतेरिति धातुनिर्देशो भवति इक्षुशितपौ धातुनिर्देश इति कात्यायनस्मरणान्न तु धात्वर्थनिर्देश
इत्यत आहुः ईक्षतेरितीति विषयी धातुः विषयो धात्वर्थः प्रतिपाद्यतासंबन्धेनेति यावत् ।
यथा यजतेरिति । यजतेरर्थपरत्वम् । 'इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम्' इति जैमिनिसूत्रे
यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थस्य यागस्य कथनाद् बोध्यम् । ज्ञानमयमिति ज्ञानमीक्षणं तद्विकार
इव विकार एव तप इत्यर्थः । सत्त्वधर्मेणेति प्रधानस्य त्रिगुणात्मकत्वेन ज्ञानस्य च
'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति स्मृतेः । सत्त्वधर्मत्वेन तथेत्यर्थः । सत्त्वधर्मस्येति सत्त्ववृत्ते-
रित्यर्थः । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वं स्वीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम् । इदानीं जडवृत्तिर्ज्ञान-
शब्दार्थो न भवति किं तु साक्षिवोधविशिष्टा वृत्तिः वृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानं तज्जडस्य
प्रधानस्य न संभवतीत्याहुः किं चासाक्षिकेति । क्वापीति देवदत्तो जानातीत्येव न तु घटो
जानातीति । योगिवदिति सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमिति शेषः । । सेश्वरसांख्यमतमाहुः

भाष्यप्रकाशः ।

तेषां चेतनत्वेनादृष्टान्तत्वात् । यदि च तस्मात्पिण्डस्य दग्धत्ववत् साक्ष्यधिष्ठितस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं कल्प्यते, तदा तु यन्निमित्तं प्रधानस्येक्षितृत्वं तस्यैव सर्वज्ञत्वाज्जगत्कारणत्वं वक्तव्यम् । तद्वेतोरेवेति न्यायात् । नच ब्रह्मणो नित्यज्ञानत्वेन विवक्षितत्वादीक्षणात्मकज्ञानक्रियां प्रति स्यादभ्यासंभवात् कथं सर्वज्ञत्वमिति वाच्यम् । प्रतत्तौण्यप्रकाशेऽपि सूर्ये सविता दहति प्रकाशत इति प्रयोगदर्शनादिहापि तद्वत् सत्यसति च ज्ञानकर्मभूते विषये नित्यज्ञानतया तादृशप्रयोगोपपत्तेः । नच प्राक् सृष्टेः पदार्थान्तराभावादीक्षणात्मकस्येश्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वं शङ्क्यम् । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्ययोर्नामरूपयोर्व्याचिकीर्षितत्वेन तयोरेव विषयत्वात् । नच तयोरनागतत्वेनाविषयत्वं शङ्क्यम् । अतीतानागतविषयकज्ञानस्य योगिषु दर्शनात् तद्व्यये ईश्वरे तादृशाशङ्काया एवासंगतत्वात् । नच प्राक् सृष्टेर्ब्रह्मणोऽशरीरित्वादीक्षितृत्वमनुपपन्नमिति शङ्क्यम् । सवितृप्रकाशवद् ब्रह्मणो नित्यज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञानसाधनानपेक्षत्वात् । 'न तस्य कार्य करणं च विद्यते' इति, 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इतिमन्त्राभ्यामपि तथा निश्चयात् । नच चैतन्यैक्यवादिनो जीवेश्वरभेदाभावात् संसारिणो जीवस्यापि तथाज्ञानापत्तिरिति शङ्क्यम् । घटगिरिगुहाद्युपाधिभेदेन व्योम इव ब्रह्मचैतन्यस्याप्युपाधिभेदेन भेदस्याप्यङ्गीकारेणोक्तदूषणाभावादित्यादि । तज्जयतीर्थेन माध्वेनैवं दूष्यते । सांख्यप्रतिपन्नं प्रधानं न श्रौतं जगत्कारणं, तदैक्षतेतीक्षतिश्रवणादशब्दं तदिति यद् व्याख्यातं तदयुक्तम् । तथाहि । अत्राशब्दमित्यनेनोक्तमश्रौतत्वं न सांख्यस्य प्रतिवादिनः सिद्धम् । तेन वैदिकत्वाभ्युप-

रश्मिः ।

यदि चेत्यादि । तद्वेतोरेवेति हेतुहेतुमतोर्हेतुत्वे तद्वेतोरेव हेतुता इति न्यायादित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं नाम ज्ञानकर्तृत्वमिति मत्वाशङ्क्य निषेधन्ति न च ब्रह्मण इत्यादि । ज्ञानक्रियामिति ईक्ष दर्शनाङ्कनयोरिति धातुपाठाज् ज्ञानस्य धात्वर्थत्वेन क्रियात्वम् । भूवादयो धातवः क्रियावाचिन इति । नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्पदार्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद् भेदं कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद् ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सदृष्टान्तमाहुः प्रततेत्यादि । तद्वदिति दाहप्रकाशयोः कर्मभूते विषये सत्यसति च प्रयोगवत् । ज्ञानकर्मेति । सर्वं जानातीत्यत्र नित्येति । नित्यत्वं ज्ञाने विषयाविनाभूतत्ववत् विषयविनाभूतत्वमपीति । तादृशेति सर्वं जानातीति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति सतोऽवाधात् सत्त्वेनानिर्वाच्ययोरसतो-प्रत्ययादसत्त्वेनानिर्वाच्ययोरित्यर्थः । ईश्वरत्वेश्वरान्यत्वाभ्यामिति वार्थः । सत्तामात्रत्वान्नामरूपयोः प्राक् सृष्टेरिति भावः । गङ्गानिष्ठशुक्लत्वनीलत्वाभ्यां गङ्गात्वगङ्गातीरत्वाभ्यां सर्वात्मत्वदशायामनिर्वाच्ययोर्वा नामरूपयोः । घटगिरीति मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या जीवोपाधिः शुद्धसत्त्वप्रधाना मायेश्वरोपाधिः । यत्र मते त्वणुत्वं वास्तविकं यत्तदेव भेदकम् । इत्यादीति आदिना यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात् सृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्बोद्धं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यति 'न विलक्षणत्वादस्य' इत्येवमादिनेति भाष्यसंग्रहः । अशब्दपदेन प्रधानं न ग्रहीतुं शक्यमित्याह अत्राशब्दमित्यादि । इतीति तथाच सगुणस्य कारणता न स्यात् किं तु

भाष्यप्रकाशः ।

गतेः । नापि स्वन्यायेन तदुक्तिः । अजामेकामित्यादौ प्रधानस्य श्रुतत्वात् । नच तत्रान्यत् कल्प्यम् । नाममात्रे विवादादर्थान्तरस्य चाभावात् । किं च ब्रह्मणोऽपि श्रौतत्वं न युक्तम् । अवाच्यत्वात् । अवाच्ये वृत्त्यन्तरायोगात् । नापि तस्येक्षितृत्वम् । तस्येक्षतिस्वरूपत्वात् । नच मायावच्छिन्नस्य जगत्कारणस्येक्षितृत्वं संभवतीति वाच्यम् । जिज्ञास्यस्यैव जगत्कारणताया उक्तत्वात् । नहि जिज्ञास्यं मायावच्छिन्नम् । तज्जिज्ञासाया अप्रयोजकत्वात् । किंच माययेक्षितृत्वं भवत्युपचर्यते वा । आद्ये दृश्यत्वाद्यपि किं न स्यात् । द्वितीये प्रधानेऽपि तत्संभवादिति ।

मम त्वन्यदपि स्फुरति । सूत्रव्याख्याने यदुक्तम्, ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशो लक्षणाया विषयिणा विषयलक्षणाद् यथा यजतेरिति तदपि फल्विति । सूत्राणां वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वस्य पूर्वं स्वयमेव कथनादत्रापि पूर्वं विषयवाक्योपन्यासाद्वाक्यविशेषगतत्वेन स्वार्थप्रत्यायकस्यैव धातोर्निर्देशस्य सूत्रकाराशयगोचरतया लक्षणाया अत्राविवक्षितत्वात् । किंच पञ्चशिखवृत्तौ ब्रह्मपदस्य प्रधानवाचकताङ्गीकारात् तेन चेत् तत् स्मरेत् तदा प्रसङ्गे जात आनुमानिकादिसूत्राण्यप्यत्रैव वदेत् । जन्मादिसूत्रविषयश्रुत्या तु न वक्तुं शक्यम् । तत्र तत्प्रसङ्गाभावात् । श्रुत्यन्तराणां त्वानुमानिकपाद एव विचारादिति । सूत्रान्तरव्याख्यानं तु नातिविरुद्धमित्युपरम्यते । हेयत्वावचनसूत्रे चकारं प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयार्थमाहुः श्रुतत्वाच्चेति । चकारप्रयोजनं न किमप्याहुः ।

रश्मिः ।

शुद्धसत्त्वप्रधानमायाभासस्य । पूर्वमिति जन्मादिसूत्र इत्यर्थः । अविबक्षितत्वादिति तेन 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादीनां संग्रहो य उक्तः सोऽप्यसंगत इति भावः । अधुनास्मिन् प्रधाननिरूपणरूपपूर्वपक्षोत्थानमसंगतमित्याहुः किंचेत्यादि । अत्र प्रधानस्मारकपदाद्यभावेन प्रसङ्गसंगतेर्वक्तुमशक्यत्वात् । उपोद्घातादीनां चासंभवादसंगतमिदं स्यात् । यदि च ब्रह्मपदस्य प्रकृतिवाचकत्वं सांख्यसंमतमिति जिज्ञासासूत्रेण प्रधानं स्मरेदिति नासंगतं प्रधाननिरूपणरूपपूर्वपक्षोत्थानमिति विभाव्यते तदा दूषणान्तरमाहुः पञ्चशिखेत्यादि । सूत्राणीति चतुर्थपादे वक्ष्यमाणानि । जन्मादीत्यादि 'यतो वा इमानि भूतानि' इतिश्रुत्या जन्मादिसूत्रेण चेत्यर्थः । तथा च जगत्कर्तृत्वेनार्थेन प्रधानस्मरणं वक्तुं शक्यं प्रधाने जगत्कर्तृत्वस्य सांख्याभिमतत्वादित्यपि नेत्यर्थः । तत्प्रसङ्गेति किं तु 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति ब्रह्मण एवोपक्रान्तत्वात्तत्संगतिरिति भावः । जन्मादिसूत्रविषयश्रुतिपदस्योपलक्षकत्वात् । श्रुत्यन्तराणामिति 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यादीनामित्यर्थः । 'विचारादिति जीवप्रकरणेन जीवपरत्वोपपादनरूपाद्विचारात् । तथा चात्र सूत्रे प्रधानस्मरणाभावात्पूर्वपक्षोऽसंगत एवेति भावः । ईक्षतिसूत्रे प्रधानस्मरणस्यासंगतत्वेनात्रेपि तत्स्मरणस्यासंगतत्वमित्याशयेनाहुः नातिविरुद्धमिति । प्रतिज्ञेत्यादि यथारुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथममरुन्धतीं ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुः प्रधानस्य हेयत्वं वदेत् स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र न चैवमवोचदिति सूत्रं व्याख्याय 'उत' तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतम्' इत्याद्युपक्रमे श्रावणात् कारणविज्ञानेन

भाष्यप्रकाशः ।

भास्कराचार्या अप्येतदधिकरणं प्रधानकारणतानिरासार्थैवेति व्याचक्रुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, मुख्यतया प्रधानकारणवादनिरासं व्याख्याय निर्विशेषचिन्मात्र-
ब्रह्मवादोऽप्येताभिर्युक्तिभिः सूत्रकारेण निरस्यते । पारमार्थिकमुख्येक्षणादिगुणयोगिजिज्ञास्यं
ब्रह्मेति स्थापनात् । निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम् । वेदान्तवेद्यं ब्रह्म च जिज्ञास्यतया
प्रतिज्ञाय तच्चेक्षतेर्नाऽशब्दमित्यादिसूत्रैश्चेतनमिति प्रतिपाद्यते । चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः ।
अत ईक्षणगुणविरहिणः प्रधानतौल्यमेव । किंच निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य प्रकाशत्वमपि
दुरुपपादम् । प्रकाशोऽपि नाम स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः ।
निर्विशेषवस्तुनस्तदुभयरूपत्वाभावाद् घटादिवदचित्त्वमेवेति । अथ तदुभयरूपत्वाभावेऽपि
तत्क्षमत्वमस्तीति चेन्न । तत्क्षमत्वं हि तत्सामर्थ्यवच्चम् । तत्सत्त्वे निर्विशेषत्वहानेः । अथ
श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यते, हन्त तर्हि सर्वशक्तित्वादयोऽन्येऽपि तथेति निर्वि-
शेषवाद एव त्यक्तः स्यादित्याद्याहुः ।

शैवस्तु रामानुजमतस्यैव चौरौ मध्यमतस्य च क्वचित् क्वचित् तद्विरुद्धां शैवश्रुतिमुदाहरन्
भिन्नं प्रस्थानमभिमन्यते । तन्मते ईक्षत्यधिकरणं जन्माद्यधिकरणोक्तलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिवार-
णाय । आनन्दमयाधिकरणं च जीवेऽतिव्याप्तिवारणायैति ।

मध्वाचार्यास्तु, 'यतो वाचः', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्', 'अवचनेनैव प्रोवाच' 'यद्वाचा-
नभ्युदितम्' इत्यादिषु श्रुतिषु वाच्यत्वनिषेधाद् ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वसूत्रोक्तं शास्त्रप्रमाणकत्वं
न युज्यत इति पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थमीक्षत्यधिकरणम् । तत्र विषयवाक्यं तु, 'स एतस्माज्जीवघनात्
परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते', 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्', 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादि । एतेष्वी-
क्षणीयत्वश्रावणाद् वाच्यमेव ब्रह्म । न चेक्षणस्य दर्शनात्मकत्वात् कथं तेन वाच्यत्वसिद्धिरिति
शङ्क्यम् । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति वाक्यान्तरे उपनिषदेकगम्यत्वश्रावणेन प्रत्यक्षाद्य-
वेद्यत्वे सिद्धे वचनेनैवेक्षणस्य विवक्षितत्वात् । नचाऽवचनेनोवाचेत्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र साकल्ये-
नावचनस्य विवक्षितत्वात् ।

‘अप्रसिद्धेरवाच्यं तद् वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।

अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतम्' ॥

इति गारुडेन तथानिश्चयादिति व्याख्यायाग्रे प्रधानस्याश्रौतत्वं न सांख्यमतसिद्धमत-
स्तस्याशब्दत्वव्यवस्थापनमसंगतमिति सूचयन्ति । ततो गौणश्चेत्यादिसूत्रेषु जीवात्मनीक्षणीय-
त्ववाच्यत्वादिश्रौतगुणयोगं नानाश्रुतिस्मृत्युपन्यासेन निराकुर्वन्ति । समाप्तौ च पुनरपि
रश्मिः ।

सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञानस्य विरोधः । नहि सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन
वा ज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवतीति । चकारं प्रतिज्ञाविरोधसमुच्चयार्थमाहुरित्यर्थः । चौर
इति भगवाच्चौर इत्यर्थः । अतिव्याप्तीति तेनैतन्मते मध्वरामानुजमतोक्तं ज्ञेयम् । तथेतीति
प्रमाणभूतश्रुतिवोदिता इति निश्चयादित्यर्थः । नानाश्रुतिस्मृतीति ।

‘यो गुणैः सर्वतो ह्रीनो यश्च दोषविवर्जितः ।

हेयोपादेयरहितः स आत्मेत्यभिधीयते' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सिंहावलोकनन्यायेन ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमेव युक्त्यन्तरैर्दूषयन्ति ।

तत्रेदमवधेयम् । तथाहि । द्विविधं कपिलसूत्रप्रसिद्धं सांख्यम् । समासरूपमष्टाविंशतिसूत्रम् । तदुपरि पञ्चशिखर्षेर्दृष्टिः । प्रवचनसूत्रात्मकं च षडध्याययुक्तम् । तत्राद्ये तु शास्त्रप्रतिपाद्यानामर्थानामुद्देशमात्रं नान्यत् । द्वितीये तु, 'सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहंकारोऽहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति । पञ्चविंशतिर्गणः' इत्येकस्मिन् सूत्रे सर्वानुद्दिश्य ततोऽग्रे 'स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य', 'बाह्याभ्यान्तराभ्यां तैरहंकारस्य', 'तेनान्तःकरणस्य', 'ततः प्रकृतेः', 'संघातपरार्थत्वात् पुरुषस्य' इति पञ्चसूत्र्या स्थूलभूतानि प्रत्यक्षसिद्धान्यादाय तेभ्यः कार्येभ्य उपरितनानामानुमानिकत्वमेव कपिलाचार्यैरादृतम् । ततोऽग्रे यद्यपि 'प्रधानाजगज्जायते' इति श्रुतिं सूत्राकारेण पठन्ति त्रिविधं प्रमाणं चाङ्गीकुर्वन्ति, तदप्युक्तोपष्टम्भायैव, न तु शब्दस्य प्राधान्याय । अत एव व्यासचरणैरप्यानुमानिकसूत्रे तथैव तन्मतं सूचयित्वा दूष्यते । तेन सांख्यमते प्रकृतेर्मुख्यतया शब्दगम्यत्वाभावेनाशब्दत्वमेव सिद्ध्यति । शब्दगम्यत्वस्यानुमानिकपादे निराकरणेन तस्याभिमानिकत्व एव पर्यवसानादिति । अत एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं

रश्मिः ।

'एतदन्यस्वभावो यः स नात्मेति सतां मतम् ।

अनात्मन्यात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते' ॥

इति वामन इति स्मृतिः 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा च तत्र यः स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च अथ ह योऽनीदृशः सोऽनात्मा' इति तलवकारश्रुतिः । युक्त्यन्तरैरिति न ह्यशब्दः श्रूयते न चाप्रसिद्धं कल्प्यं सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणायुक्तेरित्येवं युक्त्यन्तरैरित्यर्थः । प्रधानस्याश्रौतत्वं न सांख्यमतसिद्धमिति भागोऽसंगतः । तन्मते प्रधानादीनामानुमानिकत्वेनाश्रौतत्वात् । अन्यत्सर्वं संगतमित्याहुः तत्रेदमित्यादि । नान्यदिति । तथा च तस्य प्राथम्येऽपि विस्पष्टप्रतीत्यजनकत्वान्नोच्यत इति भावः । द्वितीये त्वित्यादि प्रवचनसूत्रात्मके । सत्त्वरजस्तमसामिति व्यस्तोऽपि पाठः । आनुमानिकत्वमिति 'कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात्' । 'अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात्' । 'तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः' । 'सामान्येन विवादाभावात्' 'धर्मवदनुमानम्' इति सांख्यप्रवचनसूत्रेषु सत्त्वादिधर्मवदव्यक्तस्यानुमानेन तथेत्यर्थः । अथवा 'अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव बहेः' इति सूत्रे तथेत्यर्थः । तथा च स्थूलभूतातिरिक्तानां प्रकृत्यादीनामानुमानिकत्वमेवेति भावः । ननु 'प्रधानाजगज्जायते' इति सूत्रे प्रधानं श्रौतमित्यप्यादृतं तत्राहुस्तन्नोऽग्र इति । स्थूलादित्याधारभ्य त्रयोदशसूत्रीपठनानन्तरमित्यर्थः । श्रुतिमिति इतिशब्दान्तां श्रुतिम् । त्रिविधमिति 'त्रिविधं प्रमाणं तत्सिद्धौ' सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः' इति सूत्रेणेत्यर्थः । तच्च प्रत्यक्षानुमानशब्दात्मकम् । उक्तोपष्टम्भायेति प्रकृत्यादीनां यदुक्तमानुमानिकत्वं तदुपष्टम्भायेत्यर्थः । 'प्रधानाजगज्जायते' इति जगता प्रधानमनुमातव्यमिति श्रुतिमात्रप्रामाण्ये पूर्वोक्तं न सिद्ध्येदिति प्रमाणत्रयमङ्गीकृतमिति हृदयम् । प्राधान्यायेति तथा च प्रधानादित्यादिसूत्रं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वबोधने परिसमाप्तं न तस्य श्रौतत्वबोधनायालमिति भावः । तथैवेत्यादि । आनुमानिकमिति प्रकृत्यादि-

भाष्यप्रकाशः ।

सम्यगेव । अत एव भाष्यान्तरेऽपि प्रकृतेस्तथात्वस्यैवादरणमिति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रभिक्षुस्तु, ननु यदि प्रलये प्रधानादिसमन्वयो ब्रह्मण्युपगतस्तर्हि तस्यैव श्रुत्युक्तं जगत्कारणत्वमस्तु । भवदभिमतब्रह्मकल्पने तस्य जगदधिष्ठानकारणत्वकल्पने च गौरवात् । सांख्यसूत्रेष्वीश्वरस्य निराकृतत्वात् । ब्रह्मशब्दश्च व्यापकत्वात् प्रधानजीवयोरुपपद्यत एव । अधिष्ठानकारणत्वं च जीवानामेवास्तु । समस्तकार्याणामदृष्टद्वारा जीवकार्यत्वस्य अदृष्टवदात्म-संयोगजन्यतया जीवाधेयत्वस्य च सर्वास्तिकसंमतत्वात् । 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इति, 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि,' 'येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' इति जीवप्रकरणस्थश्रुतिस्मृतिभ्यामपि तथावसायाच्च । अतः शास्त्रस्य नित्येश्वरपरत्वे शास्त्रयोनित्वादिति हेतुराश्रयासिद्धः । कार्येश्वरपरत्वे च पृथक् शास्त्रारम्भवैफल्यम् । सांख्यादिभिरेव तथा-विधब्रह्मनिरूपणादिति शङ्कायासिद्धं सूत्रं प्रवृत्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमिति । विवादास्पदप्रधानादिभ्योऽतिरिक्तं ब्रह्म न अशब्दं, न अशास्त्रयोनि, न जगत्कारणश्रुत्यप्रतिपाद्यमिति यावत् । कुतः । ईक्षतेः । इतरावृत्तिश्रुत्युक्तेक्षतिधर्मकत्वात् । तथाच कारणश्रुतिः पराभिमतप्रधानाद्यन्य-विषया, तदवृत्तिधर्मप्रकारेण बोधकत्वात् । आकाशाद् वायुरित्यादिश्रुतिवदिति । अथवा तज्जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म चेतनमचेतनं वा । चेतनत्वेऽपि स्वयंभूतदतिरिक्तो वेति विशेषाकाङ्क्षायां प्रवृत्ते ईक्षतेर्नाशब्दमिति । जगत्कारणं ब्रह्म ना पुरुष एव । कुतः ईक्षतेः । ईक्षणश्रुतिगोचर-त्वाद् । अत एवेक्षणात् तद् ब्रह्म अशब्दं शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भादतिरिक्तं च भवति, सुतरां पुरुषान्तरेभ्य इत्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य वेदमयत्वेन वेदगर्भत्ववच्छब्दब्रह्मत्वमपि स्मर्यते 'पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।

कल्पो यत्राऽभवद् ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः' ॥

इति भागवतादिष्विति । एवं द्विधा सूत्रं व्याख्याय, तदैक्षत बहु स्यामिति विषयवाक्यं दर्शयित्वा ।

रश्मिः ।

विशेषणदानेनानुमानिकं प्रकृत्यादीति तन्मतं सूचयित्वेत्यर्थः । भाष्यान्तर इति अनुव्याख्यान-संज्ञके मध्वभाष्य इत्यर्थः । तथात्वस्यैवेति मुख्यतयात्राऽशब्दत्वस्यैवेत्यर्थः । यथाहुः ।

'न च सांख्यनिराकृत्यै सूत्राण्येतान्यचिकूषत् ।

भगवान् न ह्यशब्दत्वं प्रधानेङ्गीकरोत्यसौ' ॥

इति । तस्यैवेति अविभक्ततया स्थितस्य ब्रह्मणः 'अविभक्तं च भूतेषु' इति वाक्यात् । भवदभीति प्रायोपाधिक इत्यर्थः । पदार्थद्वयकल्पने गौरवात् । प्रकृत्यविभक्तं तु क्लृप्तमेवेति गौरवम् । जगदधिष्ठानेति एतदुपपादितम् । सांख्यसूत्रेष्विति 'ईश्वरासिद्धेः' इत्यादिष्वित्यर्थः । 'मुक्तचन्द्रयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः' । 'उभयथाप्यसत्कारत्वम्' । 'मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासासिद्धस्य वा' इति सूत्रेष्वित्यर्थः । अधिष्ठानेत्यादि उक्तसूत्राग्रे 'तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्' इति सूत्रात्तथेत्यर्थः । 'विशेषकार्येपि जीवानाम्' 'सिद्धरूपबोद्धत्वात् वाक्यार्थोपदेशः' 'अन्तःकरणस्य तदुच्छ्वसितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम्' इति सूत्राण्यालोच्याह स्वप्नस्तेत्यादि । शास्त्र-योनित्वहेतोरीश्वरेऽभावाज्जीवेनादावाहुः आश्रयेति । शास्त्रारम्भेति । शास्त्रं वेदान्तः । नेति चेतन

भाष्यप्रकाशः ।

‘सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम् ।

अन्तर्लीनविकारं च तत् स्रष्टुमुपचक्रमे ।

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं ततश्चापि महानभूत्’ ॥

इति स्मृतिं च दर्शयित्वाह । नहीदमीक्षणं प्रधानादीनामचेतनानां संभवति । ईक्षण-
ध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य विशेष्यत्वात् । ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिवाचकत्वेऽपि प्रकृति-
स्वातन्त्र्यवादिभिरपि प्रधाने तत्पूर्विकाया वृत्तेरनङ्गीकाराच्च । नापि जीवानां, महदादिसृष्टेः पूर्वं
करणाभावेन तेषां चैतन्यफलोपधानाभावात् । नचेयमीक्षणपूर्विका सृष्टिर्महत्तत्त्वसृष्टेः पश्चादिति
वक्तुं शक्यम्, तथा सतीक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापत्त्या, ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इती-
क्षणाव्यवहितपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः । ततश्चापि महानभूदिति स्मृतिविरोधाच्च । नच तत् पूर्वसर्गाय-
मिति वक्तुं शक्यम् । सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वेति सर्गसमकालीनज्ञानावगमादित्यादि । ततः
शांकरमतीयं सूत्रव्याख्यानं, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिव्याख्यानं च दूषयित्वा ततः
सांख्ययोगयोर्वेदाविरुद्धत्वं च साधयित्वा रजस्तमःसंभिन्नतया मलिनं कार्यसत्त्वं परमेश्वरस्य
नोपाधिः, किंतु केवलं नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत् सदैकरूपं कारणसत्त्वमेव तस्योपाधिः ।
‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्’ इत्यागामिसूत्रात् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्तु सृष्टिस्थितिसंहाराधि-
कारिणः कार्यसत्त्वाद्युपाधिका महदाख्या अवान्तरेश्वरा एव । तेषां च कार्योपाधित्वम् ।

‘गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

साच्चिको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्’ ॥

इति मात्स्यादिभ्यः । बुद्ध्याख्यसमष्टिमहत्तत्त्वं हि त्रिगुणात्मकरज्जुवत् त्रिगुणात्मकमेकमेव ।
सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां च शरीरं भवतीत्येका मूर्तिरित्युच्यते हरिहरात्मकदेहवत् । अतः
एव चैतत्सूक्ष्मशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरीरमेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते ।
त्रयश्च देवाश्चेतनरूपा भिन्ना एव । अत एव त्रयाणामेकपिण्डतया वातपित्तकफवत् परस्पर-
सापेक्षत्वाद् ।

रश्मिः ।

इत्यर्थः । विशेष्यत्वादिति आश्रयतयाऽपेक्षणीयत्वेन तथात्वादित्यर्थः । ईक्षणादिमच्चैतन्यमिति प्रयो-
गोऽत्र । नन्वीक्षणादेर्द्वित्वादिवद्भासज्यवृत्तित्वेन शबलवृत्तित्वात् प्रधानज्ञानवाचकत्वमपि निर्दुष्टमिति
शङ्कायामाहुः ईक्षणेत्यादि । तत्पूर्विकाया इति चैतन्यवृत्तिपूर्विकायाः प्रधानवृत्तेरित्यर्थः ।
उपाधिपूर्विकाया वा, वृत्तिर्ज्ञानविशेषः । नापीत्यादि ईक्षणं संभवतीति योजना । करणेत्यादि
शरीरेन्द्रियादिरूपस्य करणस्याभावेनेत्यर्थः । चैतन्येत्यादि जीवानां चैतन्यस्य फलं कार्यं तस्य
यदुपधानं जननयोग्यत्वं तदभावादित्यर्थः । ‘मनोमात्रमिदं ज्ञात्वा’ इत्यादिवाक्यान्महत्तत्त्वाख्यं
मनो ब्रह्मण्यन्तर्भाव्याशङ्कते न चेयमिति । द्वैतापत्त्येति महदादिसर्जनार्थं शरीराद्यपेक्षणादिति
भावः । महत्तत्त्वेन द्वैतापत्तिर्वा । इतिस्मृतीत्यादि महत्सृष्टेः पूर्वमीक्षणबोधकस्मृतिविरोधाच्चेत्यर्थः ।
ततश्चेत्यादि तत इत्यनेनाव्यक्तपरामर्शादिति भावः । तत्पूर्वेति । तदिति स्मृत्युक्तं महत्सर्जनम् ।
सर्गसमेति ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इति त्वो विधायकसूत्रात्तथेत्यर्थः । संभिन्नतयेति

भाष्यप्रकाशः ।

‘अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमनुजीविनः ।

अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः’ ॥

इति मत्स्यादिवाक्यमप्युपपन्नम् । एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्यौ । ननु तेषां कार्योपाधिकत्वेऽपि, ‘त्रिधा कृत्वाऽऽत्मनो देहं सोऽन्तर्यामीश्वरः स्थितः’ इति स्मृतेर्योगि-
क्रायव्यूहवल्लीलावतारत्वमेवाऽस्तु, किमर्थं विष्ण्वादीनां चेतनान्तरत्वं कल्प्यत इति चेन्न । कौर्म-

‘प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।

क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥

प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।

प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्’ ॥

इत्यनेन, तथा विष्णुपुराणादिषु च पुरुषान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभया-
त्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं सृजतीत्यवगमात् ।

‘ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः ।

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः’ ॥

इति मात्स्यादिभ्यस्तेषामुत्पत्तिलयसिद्धेः । अस्मिन् कूर्मवाक्ये ईश्वरप्रवेशो जीवस्य
ज्ञानेच्छाप्रयत्नव्यापनरूपः । क्षोभश्च गुणद्वारा । योगश्चैकाग्र्यम् । अयं च क्षोभः संयोगविशेषद्वारा
महतो हेतुः । एवं पुराणान्तरेभ्योऽपि न तेषां साक्षादवतारत्वम् । किंच । मनुना

‘यत् तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते’ ॥

इत्यनेनाव्यक्तब्रह्मकार्यस्यापि लौकिकब्रह्मत्वमुक्त्वा, ‘आपो नारा इति प्रोक्ताः’ इत्यादिना
योगेन तस्यैव नारायणत्वमुक्तमतो नारायणादप्यतिरिक्त एव परमेश्वर इति । नच नारायणादि-
शब्दानामुपाधिमात्रपरत्वमिति वाच्यम् । तथा सति लक्षणापत्तेरिति । अत एव विष्ण्वादिदेवतायाः
कृष्णाद्यवतारेषु न पुरुषान्तरप्रवेशः श्रूयते, फलवान् वा भवतीत्यतोऽशावतारत्वमेव । अत एव
भागवते ऋष्यादीन् प्रकृत्य स्मर्यते,

रश्मिः ।

मिश्रतया । ननु ‘प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्य’ इत्युक्तौ जीवद्वयमेकत्र देहे स्यादित्यत आहुः अस्मिन्
कूर्मवाक्ये इति । प्रधानपुरुषयोः संचालनसंभवेन कर्मत्वानुपपत्तिमाशङ्क्याह क्षोभश्चेति । तथा च
गुणान् संचालयामासेत्यर्थः । धात्वर्थमाह अयं चेति तथा च गुणानां मुख्यगौणभावेन संयोगं
कृतवानित्यर्थः । उपाधिमात्रेति मात्रायां शुद्धस्वरूपव्यवच्छेदः । तथा चाविभागाद्वैतहानिरिति
भावः । लक्षणापत्तेरिति जहदजहल्लक्षणापत्तेरित्यर्थः । नारायण इत्यत्र नारा आपस्तासां
त्यागोऽध्वमात्रमात्मा नारायणान्तर्गतीयोऽस्वसंबन्धस्य त्यागः । अस्वात्मनोरैक्यम् । एवं तत्त्वमसीत्यत्र
मायाविद्ययोस्त्यागः ब्रह्मविष्ण्वोरप्येवम्, एतन्मते त्वविभक्तत्वेनैवाद्वैतम् । गीतोक्तसात्त्विकविषयम् ।
अत आपत्तिशब्दः । अत एवाविभागाद्वैतं सिद्धम् । पुरुषेति विष्णुपुरुषादन्यः पुरुषः पुरुषान्तरं
तस्मिन् प्रवेशः । किंतु स्वस्मिन् विष्ण्वंश एव कृष्णे । फलं कार्यं तद्वान् पुरुषान्तरप्रवेशः । अंशेति
विष्ण्वंशावतारत्वमित्यर्थः । ‘सर्वं तं परादात्’ इत्युक्तश्रुत्यैवकारः । अत्र प्रमाणमाहुः अत इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे’ ॥ इति ।

अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं परमेश्वरः, तस्य पुत्रवत् साक्षादंश इत्यर्थः । ऋष्यादीनामंशांशि-
वचनादिति । न चैवं सति, ‘मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय’ इति गीतावाक्यविरोध इति
वाच्यम् । तथाविधवाक्यानां व्यक्तपरत्वात् । ईश्वरस्य चाव्यक्ततया व्यवहार्यत्वाभावात् । एतेनापि
विष्ण्वादीनां परमेश्वरत्वादिकं व्यक्तापेक्षया बोध्यम् । नित्यत्वं च ‘आभूतसंभवं स्थानममृतत्वं हि
भाष्यते’ इति स्मृतेर्बोध्यम् । अथवा, ‘यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत्’ इति श्रुतेर्विष्णु-
देवताया औत्पत्तिकब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनोपपत्तिः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यः,
‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्’ इति । अत एवानुगीतायां, ‘परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन
तन्मया’ इति श्रीकृष्णवचनाद् भगवद्गीतायां परब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा श्रीकृष्णेनाहमित्युपदिष्टमिति
निर्णीतम् । किञ्च । अन्येषामपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णावेव मुख्यतो ब्रह्मभावान्मत्तः परतरं
नास्तीति वचनमुक्तं, नान्यस्य । तस्य सर्वज्ञानिमुख्यत्वमुक्तं मोक्षधर्मे,

‘अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः ।

एकस्तद्वेद भगवान् धाता नारायणो विशुः ॥

नारायणादपि गणः’ इत्यादिना ।

तथा शिवस्यापि मत्तः परतरं नास्तीति वचनं बोद्धव्यम् । किञ्च । योगयुक्ता ये जीवाः पूर्व-
पूर्वेषु सर्गेषु करणवर्गेण सह च सायुज्यमुक्त्या परमेश्वरतां गतास्ते वासुदेवव्यूहेऽन्तर्भवन्ति । तत्र
च व्यूह एक एव वासुदेवो नित्येश्वर इतरे तदंशा वासुदेवाः । तथा संकर्षणप्रद्युम्नोऽनिरुद्धाख्य-
व्यूहरूपिणो विभूतिगणाः पूर्वसिद्धाः । त एते यथायोग्यं महदादिविराडन्तरूपेण ब्रह्मविष्णु-
रुद्ररूपेण चांशावताराः परमेश्वरस्य भवन्ति । ‘आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः’ इति
मोक्षधर्मात् । तथाच ये हरिहरादयः परमेश्वरकोटयस्तेषां, मत्तः परतरं नास्तीति वचनमुपपद्यत
एव । यद्यपि तेषां जगद्व्यापारवर्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्वरात्मकतया सर्वस्रष्टृत्वसर्वाधारत्वा-
रक्षिः ।

मृडयन्तीति सुखयन्तीत्यर्थः । अत्रार्थे प्रमाणमाहुः ऋष्यादीनामिति । वाक्येशस्य कला इति
समासं मत्वाहुः अंशांशीति । तथा चांशस्यापेक्षणात्कृष्णांश इत्यर्थः साधुः । ऋष्यादीनामंशाः
पुत्रादयस्ते सन्त्येषां तैशिन इत्यर्थः । व्यक्तपरत्वादिति तथा च व्यक्तं ‘मत्तः परतरं नान्यत्’
इत्यर्थः । परमेश्वरत्वबोधकानां संगतिमाह एतेनेति । विष्ण्वादिनित्यत्वबोधकानां संगतिमाह
नित्यत्वं चेत्यादि । एकस्यांशांशिभावः उक्तः स विरुद्ध इति पक्षान्तरमाहुः अथवेति ।
‘प्रत्यबुद्ध्यत’ यथावदात्मानं प्रतिबोधितवान् । औत्पत्तिकेति नित्यब्रह्मात्मभावस्तत्कृतः स, कृष्ण-
स्तदभिन्नान्मत्तः इत्यर्थः । तर्ह्यन्येषामपि ब्रह्मभाव एतादृशः स्याद्भवन्नये आत्मनोप्यविभाग इति ।
ब्रह्मात्मभावादित्यत्रात्मशब्दोऽधिक इत्यत आह किं चेत्यादि । ब्रह्मभावादिति कृष्णरूपात् ।
वचनमिति तस्य वचनमुक्तं नान्यस्यर्पेः । योगयुक्ता इति । स्वसर्गेषु मानसीसिवाया
योगत्वेन व्याख्यानात् । अन्ये तु ‘पतन्त्यधो नादतयुग्मदङ्गयः’ इति वाक्यविषयाः । करणेति
सूक्ष्मदेहेन । द्वितीयस्कन्धेऽस्ति । इतर इति कृष्णाद्याः । परमेति परमेश्वर आत्मा येषां त्रयाणां

भाष्यप्रकाशः ।

द्युपदेशोऽपि तेषु युज्यत एव । ननु यद्येवं तदा गीतादिषु विष्ण्वादिदेवतैश्वर्यमेव कुत उक्तं, न परमेश्वरस्तदैश्वर्यं वेति चेन्न ।

‘एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः’ ॥

इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विष्णुदेवाद् भेदेन परमेश्वरकथनात् । ‘अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते’ इत्यादिना च परमेश्वरस्यैश्वर्यादिकथनादिति । ये त्वीश्वरस्यान्तर्याम्यतिरिक्तविधयापि योगिनामिव लीलाशरीरमिच्छन्ति, तेषां मते, ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते’, ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’, ‘अक्षरात् परतः परः’ इत्यादिश्रुतीनां, ‘अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्’ इत्यागामिसूत्रस्य च विरोधः । कार्यं शरीरम् । करणं बुद्ध्यादि । बुद्ध्यादिना हि शरीरं प्रेर्यत इति । ‘सर्वदेहविवर्जितः’ ‘अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ’ इति, ‘देहद्वयस्थितो नित्यः सर्व देहविवर्जितः’ । इति भारतादिष्ठीश्वरस्य देहद्वयप्रतिषेधात् । अतो विष्ण्वादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षणस्वाधिकारपालनाय मत्स्यादयो लीलावताराः । ते च परब्रह्मणः प्रकृष्टशक्तितया आवेशावतारतया वा परमेश्वरत्वेनोपासा इति । तथाच श्रुतिः—

‘यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते’ ॥

‘यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्’ ॥

इति । नन्वेवं परब्रह्मणः सकाशाद् विष्ण्वादिदेवानां भिन्नत्वे विष्णुशिवप्रकरणस्थानि सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मनिरूपणे साध(क)नतया विचारकैः किमित्युपन्यस्यन्त इति चेत्तयोरीश्वरकोटितया परमेश्वरेण सह व्यवहारसाम्यादिति गृहाण । अत एव, ‘त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति- वै भिदाम्’ इत्यादिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यात् सर्वोपनिषत्सु त एवोपासनार्थं ब्रह्मतयोपदिश्यन्त इति । परब्रह्मणश्च स्वतो नामरूपाद्यभावः ।

‘न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ।

सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥

नामरूपे न यस्यैको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते’ ।

इत्यादिरूपविष्णुपुराणादिवाक्यात् । आत्मनः पर इति जीवादतिरिक्ते । अतः परब्रह्मणो नामरूपाद्यभावान्मुख्यविकारयोर्हरिहरयोर्नामरूपाभ्यामेव शास्त्रेषु प्रायशो व्यपदेशः । अत एव वैष्णवाः शैवाश्च विष्ण्वाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विष्ण्वादिपरतया व्याचक्षाणा अविवेकिन एवेति मन्तव्यम् । एवं पञ्चसूत्र्यां संक्षेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रपञ्च्यत इत्याह ।

रश्मिः ।

तत्फलं वा । अविभागाद्वैतादेवेति । ऐश्वर्यादीति अहं परं यस्येति बहुव्रीहिणेत्यर्थः । अन्तर्यामीति अन्तर्यामिब्राह्मणे स्फुटमिदम् । देहद्वयेति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वय इत्यर्थः । व्यष्टिसमष्ट्यात्मकदेहद्वयेति वा । व्यवहारेति अविभागाद्वैतेन तथा । पञ्चसूत्र्यामिति एतत्सूत्रपर्यन्तायां जन्माद्यस्येति

भाष्यप्रकाशः ।

तदप्यविचाररमणीयमेव । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यनेन निरूपितायां आदिसृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैव, नान्यदित्यस्यार्थस्य साधने तदभिमतविभागलक्षणाद्वैतस्याऽज्वान्तरसृष्टिप्राक्काल-विषयत्वव्युत्पादनेन तदानीं तदभिमतप्रकारेण प्रधानादिसमन्वयस्याशक्यवचनतया जीवा-दृष्टस्याप्यभावेन प्रथमव्याख्यानगतपूर्वपक्षस्यैवासंगतत्वेन तदपाकरणाय सूत्रप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्य-त्वात् । द्वितीयव्याख्यानं तु न दुष्टम् । सांख्ययोगयोः सर्वांशेन श्रुत्यविरुद्धत्वोपपादनं त्वसंगतमेव ।

‘अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चन’ ।

इति पराशरोपपुराणीयवाक्यविरोधात् । नच योऽभ्युपगमवादत्वेनोक्तो नित्येश्वरदूषणादिः स एव त्याज्योऽस्त्विति वाच्यम् । तदुक्तषडध्याय्यां तस्याभ्युपगमवादत्वगमकानुपलम्भात् । नित्यानित्यवस्तुविवेकव्यतिरिक्तांशान्तरेऽपि तथात्वात् । ‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्’ इति श्रुत्या तथा निश्चयात् । एवं योगेऽपि द्रष्टव्यम् । जीवात्मज्ञान-मात्रेण मोक्षाङ्गीकारस्यापि तथात्वात् ।

‘येऽन्येऽरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृत्युष्मदङ्घ्रयः’ ॥

इति श्रीभागवते विविक्तजीवात्मज्ञानाद्विमुक्तमानिनां पातकथनेन तथा निश्चयादिति । तथा परमेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरातिरिक्तस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वस्थापनमप्यसंगततमम् । शिवतत्त्वविवेकस्थापितस्योङ्कारवाच्यस्य गुणसाम्योपाधिकस्य सर्वेश्वरस्येव कारणसत्त्वोपाधिकस्यापि रश्मिः ।

सूत्रद्वयमिति । एतदपि विशिष्टाद्वैततुल्यमिति दूषयन्ति तदपीत्यादि । तदभिमतेत्यादि त्रिगुणा-त्मकरज्जुवत्रिगुणात्मकब्रह्मविष्णुशिवात्मकमेकमेव नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत्सदैकरूपकारणसत्त्वोपाधिकं ब्रह्मकार्यं तत्कारणं ब्रह्म इत्येवं तदभिमतेत्यादि । तदानीमिति प्रथमसृष्टिकाल इत्यर्थः । अती-तार्थमात्रपरत्वकल्पनेपि साकारप्रतिपादकत्वेनादोपादाहुः द्वितीयेति । अभ्युपगमवादत्वेनेति आग्रहवादो युक्तिरहितोऽभ्युपगमवादः । ननु किं तेनेत्यत आहुः नित्यानित्येत्यादि । तथात्वा-दिति श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वेनाभ्युपगमवादत्वादित्यर्थः । तदर्थं श्रुतिविरोधमाहुः काल इत्यादि । अत्र योनिवादनिरासात्प्रधानवादोप्यभ्युपगमवाद इति निश्चयादित्यर्थः । ‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ इतिसूत्रादष्टाङ्गयोगे किञ्चिदाहुः एवं योग इति । षडङ्गयोगस्यौपनिषदत्वात् । शिवतत्त्वेत्यादि ‘अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धा तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति जागरिते ब्रह्मा सुप्ते विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरं स आदित्यो विष्णुश्च’ इति ब्रह्मादिभ्यः परमक्षर-शब्दं सर्वदेवतात्मकं तत्त्वान्तरं दर्शितम् । स एव ‘न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते’ इति श्रुत्यानन्ये-श्वरः । ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः’ इति श्रुत्यान्तर्यामी चेति ब्रह्मोपनिषदि । अपि च जगत्कारणं ब्रह्म मायोपाधिकचैतन्यमित्यविवादं ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तु तदीयगुणविशेषोपाधिचैतन्यरूपाः ‘सैषा चित्रा सुहृदा बहहुरा स्वयं गुणभिन्नाङ्गरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी’ इति श्रुतेः । ततश्चोपा-

भाष्यप्रकाशः ।

निरुपाधिकपरमेश्वरप्रतिनिधित्वेनैव ब्रह्मोपनिषद्सिंहतापनीयमैत्रायणीयाथर्वशिखासु सिद्धत्वात् । इदं यथा तथा ग्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्च्यते । नच निरुपाधिकस्य निराकारत्वं शङ्क्यम् । 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति मुण्डके, 'अकारं ब्रह्माणं नामौ उकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भ्रूमध्ये ॐकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते आनन्दाऽमृतरूपं प्रणवं षोडशान्ते' इति तापनीये, 'आनन्दमात्रकरपापमुखोदरादिः' इति पञ्चरात्रस्मृतौ, 'अथवा परमात्मानं परमानन्द-
रश्मिः ।

धिभेदे उपहितभेदस्यौचित्यात्, गुणमूर्तिभ्यः परं मायोपाधिकं जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् । तच्चोमास-
हायं परमेश्वरं प्रभुम्, 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' इति कैवल्योपनिषच्छ्रुतेरेतद्वपुरित्यप्पयदीक्षितास्तत्र वदन्ति
तादृशेश्वरस्येवेत्यर्थः । प्रतिनिधित्वेनेति अत्रैवं ज्ञेयम् । यन्मूर्तित्रयातीतं तुरीयं तत्त्वं परं ब्रह्मेति
प्रत्यपादि तन्मन्दम् । ब्रह्मोपनिषद्येव पूर्वोक्तानन्तरं पठ्यते तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति स्वयमम-
नस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जितं नेत्यक्षरस्वरूपं निरुच्य तस्य ब्रह्मलोकत्वप्रसिद्ध्यै 'तत्र लोका
न लोका देवा न देवा वेदा न वेदा यज्ञा न यज्ञा माता न माता पिता न पिता स्नुषा न स्नुषा
चाण्डालो न चाण्डालः पौलकसो न पौलकसः श्रमणो न श्रमणः पशवो न पशवस्तापसो न तापसः
इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति' इत्यनेन तत्र लोकादीनां ब्रह्मत्वमुच्यते न तु लोकादयो निषिध्यन्ते ।
एकेनैव लोकादिपदेन चारिताध्यात् । ततो हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत्सुषिरमाकाशमित्यनेन
तस्य भक्तहृदयाकाशत्वलोकादीनां ब्रह्मत्वोक्तेर्निरुच्य प्रायपाठानुरोधप्राप्तप्रथमार्थसप्तम्या ततस्तादृश-
हृदि वेद्यं पूर्णं ब्रह्म ज्ञपयितुं तद्वेद्यं हृद्याकाशे 'यस्मिन्निदं सं च विचरति' 'यस्मिन्निदं
सर्वमोतप्रोतमिति तल्लक्षणमुक्तम् । तथा च ब्रह्म प्रतिनिधीयतेस्मिन् इति प्रतिनिधिरक्षरं तत्त्वेनेत्यर्थः ।
नृसिंहतापनीयेत्यादि यदप्यप्पयदीक्षितेन 'अकारं ब्रह्माणं नामौ उकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं
भ्रूमध्ये' इति नाभिहृदयभ्रूमध्येष्वकारादिमात्रात्रयवाच्यानां ब्रह्मादीनामुपासाविधानानन्तरं ॐ कारं
सर्वेश्वरं द्वादशान्त इति द्वादशान्तोपास्यं तेभ्यः परं तत्त्वान्तरं तापनीये दर्शितमित्युक्तम् । तत्रापि
तदनन्तरं सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमानन्दामृतरूपं प्रणवषोडशान्तर इति
भक्तसाहित्यलिङ्गेन प्रतिनिधेरेवोक्तेर्युक्तत्वात् । यदपि तेन मैत्रेयोपनिषदि 'तमो वा इदमेकमास'
इत्यारभ्य 'तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपम्' इत्यादिना तपोधिष्ठातुः परस्य संकल्पेनावि-
प्राख्यस्य तमसो गुणविभागं निरूप्य तस्य प्रागुक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति 'अथ यो ह
खलु वा वास्य राजसोऽशो योयं ब्रह्माथ यो ह खलु वा वास्य तामसोऽशोऽसौ योयं रुद्रोथ यो ह खलु
वा वास्य सात्त्विकोऽशोऽसौ योयं विष्णुः' इति तेभ्यः परं तत्त्वान्तरं दर्शितमित्युक्तम् । तत्रापि ततः पूर्वं
ब्रह्मणो वा एता अग्न्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्येत्युक्तत्वात् तस्यैव तमोभवनादिरुच्यते इति प्रति-
निधेरेव तत्त्वान्तरम् । यत्तथर्वशिखायां शिव उच्यत इति तदप्योऽकारप्रणवनाम्नो निर्वचनाद् ब्रह्म-
विष्णुरुद्रेन्द्राः संप्रसूयन्ते इति वचनात् प्रतिनिधित्वेन सिद्धम् । नात्र प्रसवविरोधः संपद्याविर्भावात् ।
तदुक्तं मैत्रायणीये 'ब्रह्मणो वा एता अग्न्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्य तस्यैव लोके प्रतिमोदन्ति' इति ।
एतदेवाहुः निपुणतरमुपपादितमिति । यत्तत्पदाध्याहारे गौरवं मत्वाहुः किंचेति । अग्रिमाधिकरणे

भाष्यप्रकाशः ।

विग्रहम्' इति योगियाज्ञवल्क्यस्मृतौ चानन्दाकारस्यैव सिद्धत्वात् । नच, 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यस्य विरोधः । तस्य तत्संबन्धि यत् तत् कार्यं जन्यं न, किं त्वजन्यमेव । किंच, तस्येति षष्ठ्या भेदो निरूप्यते । तथाच जीववत् स्वरूपातिरिक्तं ज्ञानक्रियादिषु करणमिन्द्रियादिकं च तस्य नास्ति । अथवा नित्यत्वादाकारस्य तद्वेतुभूतं करणं क्रिया, सापि नास्ति । अत एव, न तत्सम इत्यादीति तदर्थात् । एतेनैव 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यस्याप्यविरोधः सिद्धः । नाप्यरूपवत्सूत्रस्य विरोधः । तत्रापि रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्युक्तं रूपवद्विश्वम् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणम् । यद्वा रूप्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति रूपं करचरणादि तद्वत् तद्युक्तं ब्रह्म न, किंतु तद्विलक्षणम् । करादेरपि ब्रह्माभेदाद्रूपरूपं ब्रह्मैव, नतु रूपवदिति । ननु कुत एतदवगम्यत इत्याकाङ्क्षायां तद्विनिगमकं सूत्रशेषेणाह 'तत्प्रधानत्वात्' इति । सर्वेषां वेदान्तानां प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् । तथाच ब्रह्मप्रकरणे निरूपित आकारो ब्रह्माभिन्न एवेति । नचाऽऽकारनिरूपकाणां ब्रह्मपरिचायनार्थत्वात् तेषां ब्रह्माभिन्नकराद्याकारनिरूपकत्वेऽपि न प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वप्रतिरोध इति शङ्क्यम् । 'स यथा सैधवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञान(घन) एव' इति श्रुतौ बाह्याभ्यन्तर-भेदराहित्यबोधने ज्ञानाकारत्वस्यैव सिद्धत्वात् । आकारभूतकरादिराहित्येन केवलज्ञानात्मकतायां बाह्याभ्यन्तरत्वप्रतीतिराहित्येन तन्निषेधानुपपत्तेः । अकृत्स्नादिप्रतीतिराहित्येन कृत्स्नघनपदयो-र्वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतः केवलसच्चिदानन्दात्मकब्रह्माभिन्नकरचरणाद्याकाराङ्गीकारे न कस्यापि विरोधः । यत् पुनस्तलवकारादिश्रुत्या परमेश्वरस्य साक्षादुपास्यत्वाभाव उक्तः स तु तामेव श्रुतिं विरुणाद्वि । पूर्वार्धे मनःप्रवृत्तिरहितं तत्प्रेरकं यद्युक्तं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं प्रेर्यत्वेनानुभू-यमानं जीवात्मरूपं न विद्धि । यत् प्रेरकं तत् किमित्यत आह । यदिदं सच्चिदानन्दाकारमुपासते वैदिकोपासका इति तत्रार्थात् । अनुपास्यत्वेऽभिप्रेते तु द्वितीयेदंकारं न वदेदेव । नेदं यदुपासत इत्येतावतैव चारितार्थात् । 'यस्यामतं तस्य मतम्' इत्यत्रापि, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्याम्' इति वरणहेतुकतनुविवरणस्य श्रुत्यन्तरे श्रावणाद् वरणाभावे यस्यामत मविदितं तस्य मतं, यस्य पुनस्तदभावेऽपि मतं स न वेदेति । यद्वा, अनिरुक्तश्रुतौ ब्रह्मणो वाक्यपरिच्छेद्यत्ववारणाद् यस्यामतमनिरुक्तत्वात् सम्यक्तया अज्ञातं तस्य मतम् । यस्य पुनस्त द्विपरीतं स न वेदेति । अविज्ञातं करचरणादिविशिष्टतया जानतां, विज्ञातं तदभिन्नतय

रक्षिः ।

वक्ष्यन्ति च ब्रह्मणि त्विन्द्रियाद्यभावादानन्देनैव कार्यं क्रियते इति । अविरोध इति आकारहेतुभूत प्राणादिर्नास्तीत्यविरोध इत्यर्थः । एवेतीति करादीनां प्रत्येकं सच्चिदानन्दात्मकत्वादेवकारः सर्वेषामिति समासस्तु तस्य प्रधानत्वं तत्प्रधानत्वं तस्य ब्रह्मणः प्रधानत्वात् मुख्यत्वादिति भाष्यात् । अविभागाद्वैतवादी शङ्कते न चाकारेति । बाह्याभ्यन्तरेत्यादि । कृत्वेति शेषः यद्वा सप्तम्यन्तं पदं तृतीयान्तं वा । उक्त इति तथा च श्रुतिरित्यादिनोक्तः । अस्मिन् व्याख्याने वरणाभावेपि ब्रह्मावबोध आयाति स सिद्धान्तविरुद्ध इति भिन्नां व्याख्यामाहुः यद्वेत्यादि । अनिरुक्तेत्यादि तन्निष्ठस्येत्यादिसूत्रविषयभूतायामित्यर्थः । सम्यक्तयेति इदमित्यतयेत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

जानतामित्यर्थादिति । अतो न परब्रह्मणोऽनुपास्यत्वाज्ञेयत्वादिकं युक्तम् । यदपि परब्रह्मणः स्वतो नामाद्यभावसाधनाय विष्णुपुराणादिवाक्यमुपन्यस्तं तत्रापि कल्पनापदात् काल्पनिकनामादिनिवृत्तिरेवाभिप्रेता, न यावन्नामादिनिवृत्तिः । 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' । ॐकारं प्रकृत्य 'स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः' । 'तस्य वाचकः ग्रणवः' इति गीता-श्रीभागवतपातञ्जलसूत्राणां विरोधात् । वाचकस्यैव नामत्वात् । एवं सिद्धे सदादिनामकत्वे,

'नारायणः शिवो विष्णुः शंकरः परमेश्वरः ।

एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम्' ॥ इति वाराहपुराणवाक्यात्,

'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यश्च नामान्तरस्वीकारेऽप्यदोषात् । 'अनादिमत्परं ब्रह्म' इति खलिखित-गीतावाक्याग्रिमगीतावाक्य एव सर्वतः पाणिपादान्तमित्यादिना परमेश्वररूपस्याप्युक्तत्वेन तस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । ज्ञेयं प्रस्तुत्यैव तस्य कथनेनोपासनागन्धस्याप्यभावात् । अतो नामरूपे न यंस्येति द्वितीयवाक्येऽपि काल्पनिकनामाद्यभाव एवास्येय इति परमेश्वरस्य लीलाविग्रहाङ्गीकारे दोषाभावान्मत्स्यादीनां परमेश्वरलीलावतारत्वेऽपि न दोषः । द्वितीयस्कन्धे, 'लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः' इति प्रतिज्ञाय ब्रह्मणा मत्स्यादीनां कथनात् । न च 'एते चांशकलाः पुंसः' इति प्रथमस्कन्धविरोधः । तेषामेतद्भिन्नत्वात् । त्वदुपगतमित्यकार्यवासुदेववन्नामरूपादिसाम्येऽपि भेदस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां यथायथमवगन्तुं शक्यत्वात् । गीतायां श्रीभागवते च विभूतिमध्ये रश्मिः ।

तद्विपरीतमिति इदमित्यतया ज्ञातम् । युक्तमिति न च मन्त्रोपासनेति भक्तिहंसविरोध इति वाच्यं मन्त्रोपासनेत्येकपदात् । वस्तुतस्तु भक्त्येकसमधिगम्यं 'नेदं यदिदमुपासते' किं तु यदिदं भजन्त इति भावः । तस्य वाचक इत्यादि । अस्य सूत्रस्य समाधिपादे 'क्लेशकर्मविपाकाशयैर-परामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इति सूत्रमुपक्रम्य पाठात्तत्पदेनेश्वरपरामर्शादिति भावः । तस्यापीति तथा चैतत्स्वारस्येनाहं परो यस्येति बहुव्रीहिर्ज्ञेयः । ननूपासनास्पृश्यत्वलिङ्गेन नायं समासः साधीयानित्यत आहुः ज्ञेयमित्यादि । उपासनागन्धस्येति । त्रयोदशे 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इति पूर्वार्धात् 'एवं सतत' इत्यादेर्द्वादशस्थत्वात्तथेत्यर्थः । लीलावतारत्वेपीति लीलावतारपदं योगरूढं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपाणामैश्वर्यादिगुणसहितानां मुख्यानां भगवदवताररूपाणां वाराह-यज्ञकपिलदत्तसनकादिनरनारायणध्रुवादीनां नाम । अवतारशब्दार्थस्तु ।

'सत्त्वरूपशरीरेषु ब्रह्मणः संक्रमः स्मृतः ।

अशुद्धशुद्धभावेन शरीराणामतो द्विधा ।

कार्यकाले संक्रमणमावेशः सर्वदा परम्' ॥ इति ।

एतच्च 'स एव प्रथमं देवः' इत्यस्य सुबोधिण्यां प्रथमस्कन्धे स्फुटम् । न दोष इति यथाविभवादिका-र्यकर्तृत्वेन विष्णवाद्यवतारत्वं भगवतो भिक्षोर्मते तथा भक्तैः सह निगूढभावकरणाऽभावेपि लीलाक्षरं तत्का-र्यकर्तृत्वेन लीलावतारत्वेपि निगूढभावाकरणं दोषो नेत्यर्थः । नन्वक्षराद् विविधा भावाः प्रजायन्ते तत्रैव चापियन्ति नैवमन्यत्रेति चेन्न । तत्पुराणादिषु तेभ्योपि जननप्रलयाद्युक्तेः । अंशकला इति धर्मावेशिन इत्यर्थः । तेषामिति मत्स्यादीनामित्यर्थः । भेदकमाहुः त्वदुपगतेत्यादि । उपक्रमेत्यादि द्वितीयस्कन्धे

भाष्यप्रकाशः ।

वासुदेवस्य गणनाच्च । यत्पुनः, 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इत्येतत्स्वयंपदस्य पुत्रवत् साक्षात् परमेश्वरांशः । ऋष्यादीनामंशांशिवचनादित्युक्तम् । तदप्यसंगतम् । भूभारहारकं कृष्णमंशेषूत्त्वा तदंशित्वेन पुमांसं चोक्त्वा ब्रह्माण्डात्मकपुरुषताभ्रमवारणाय तुशब्दोक्तिपूर्वकं स्वयं भगवच्च-विधानस्यावोधात् । 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्' इति, 'वासुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः' इत्यादिवाक्यानामप्यविचाराच्च । गीतायां तु

'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विशुम् ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे' ॥

इति वाक्यमपि प्रायो नावलोकितं, येन 'मत्तः परतरम्' इतिवाक्यस्य वामदेव-च्छास्त्रदृष्ट्या ज्ञानिसुख्यवाक्यत्वेन गतिश्चिन्तिता । नहि परब्रह्मत्ववक्तार ऋषयः सर्वे भ्रान्ता येनैवं भगवदुक्ते गौणीं वृत्तिं ब्रह्मदृष्टिं च नावगच्छन्ति । तथा व्यक्तपरत्वेन गतिरप्यसंगतैव । अव्यक्त-स्याक्षरत्वेन भगवद्भामतयैव सिद्ध्या भगवत्स्ततोऽपि परत्वात् । नच व्यवहार्यत्वान्नेश्वरत्वमिति युक्तम् । तस्य सूत्रव्याख्यान एवोपपादितत्वात् । यदपि मोक्षधर्मवाक्येन नारायणाद्भिन्नत्वं

रश्मिः ।

'प्राधान्यतो यानृष आमनन्ति लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः ।

आपीयतां कर्णकषायशोषाननुक्रमिष्ये त इमान् सुपेशान्' ॥ इत्युपक्रमः ।

'सोयं तेभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।

समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ॥

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।

संग्रहोयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु' ॥ इत्युपसंहारः ।

अत्र पुरुषस्य भूम्न इत्यनेन भगवदवतारत्वमुपक्रमे । उपसंहारेपि भगवान् विश्वभावनः इत्यनेनै-तेषां भगवत्त्वं सिद्ध्यति । प्रथमस्कन्धे तु 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्' इत्यनेन वक्ष्यमाणानामवताराणां मत्स्यादिरूपाणां पुरुषावतारे स्थानत्वमुद्गमहेतुत्वं चोक्तमिति पुरुषावतारत्व-मुपक्रमे उपसंहारे च 'एते चांशकलाः पुंसः' इत्यनेन पुंसो विराजोवतारत्वं सिद्ध्यतीत्युभयेषां भेदः । तथा च लीलावतारा भूमपुरुषस्यान्ये पुरुषस्य । गणनाच्चेति तथा चैक एव वासुदेवो नित्येश्वर इतरे तदंशा वासुदेवा इति भागः संमत इति भावः । अंशोऽपि च ।

'एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम्' ॥

इत्यनेन तेषूक्ता इत्यर्थः । पुमांसमिति 'एते चांशकला पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इत्यनेनेत्यर्थः । गौणीमिति आत्मीयवाचकत्वे स्वयमित्यत्र गौणीं, पुत्रपितृगुणयोगाद्गौणी । सिद्ध्यति

'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

परमेश्वरस्योक्तं, तत्र तु नारायणपदं यौगिकमेव । धातृपदविशेषितत्वात् । न तु रूढम् । अतो यत्र नारायणपदेन परमेश्वर उच्यते तत्र रूढौवोच्यते यथा गृहोपनिषदि । तत्र हि 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशानो नापो नाग्नीषोमौ' इत्यादिना ब्रह्मादिसर्वनिषेधेऽप्यापि निषेधात् । स एकाकी नर एवेत्यनेन पुरुषाकारस्योक्ततया निराकारत्वस्यापि वारणात् । अस्य व्यानान्तस्य यन्नस्तोममुच्यते, तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दशाऽजायन्तेका कन्येति प्रस्तुत्या, दशेन्द्रियाणि मन एवावर्त्ततेजो द्वादशमहंकारस्त्रयोदशः प्राणाश्चतुर्दश आत्मा पञ्चदशी रुदिरिति तेषां सप्तमवाधेन तेजःपदेन महत्तत्त्वस्य गणितत्वात् ।

‘विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ।
स्वतेजसाऽपिब्रवीन्नमात्मप्रस्वापनं तमः’ ॥

इति पुराणे तस्य तेजोरूपत्वावगमात् । अतो यत्किञ्चिदेकदेशमालम्ब्य सत्त्वज्ञास्वविप्राचनं रश्मिः ।

इत्यत्र सिद्ध्येत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वस्येत्यर्थः । यौगिकमेवेति पूर्वमीमांसा कारिकास्वाचार्यैर्वेदान्ते योगमात्राङ्गीकारादेवेति । धातृपदेन्यादि 'धाता नारायणो विभ्रा' इति । ननु रूढमिति । ननु रूढेः स्वमतेऽभावादप्राप्ताया निषेधः कुन इति चेन्न । स्वमते शक्तिगोचरत्वव्याप्याः रूढेः प्रस्थानरत्नाकरेङ्गीकारात् । तथा च न परमेश्वरमित्रे नागयणपदं शक्तिगोचरत्वमुक्तमिति । रूढ्यैवेति अपां सत्यज्ञानानन्तेश्वरे संकोचः । अक्षरं नारं जीवमयूहः अयमं यस्येति न तत्राधोक्षजेव्यवहितयोगः संभवतीत्येवकारः । नारमयनं यस्येति योगाधारं धरतो हेतुमाहुः अर्थेति । तेनाव्यवहितविग्रहे रूढिरित्युक्तम् । ननु सर्वेषां शब्दानां परमेश्वरं योगोङ्गीकृतः प्रस्थानरत्नाकर इति चेन्न भैक्षवोधनपरत्वाद् ग्रन्थस्य । अपामपीति तथा च नाग अयमं यस्येति योगस्य तदानीय भावाच्चारयणपदं रूढमेवेत्यर्थः । तेन सर्वशक्तिमत्यधोक्षजे रूढिर्गपि युक्ता कर्तार्यादिति ध्वनितम् । एकाकीति 'एकाकी त्वेक एककः' 'एकादाकिनित्' । इदानीं तेन यन्महतो हेतुतात्रयात्पक-वपुर्क-तन्निराकुर्वन्तः साकारत्वे प्रमाणान्तरमाहुः तस्य ध्यानेत्यादि । तेषामपि ते पुण्याश्च सा कन्या चात्र विवक्षितास्तथा च ते च सा च ते तेषामित्यर्थः । नम्योमपिनि नायिकासमूहः वायुस्थानम् । अग्रे वायवीपृष्ठमिति भावः । तेजोरूपत्वेति येन तमसा पूर्वं महत्तत्त्वं प्रस्थापितं त्वं प्राणितयाही- तन्मूलमूतं तमो महत्तत्त्वेन पीयते इति तृतीयस्कन्वसुत्रोक्त्या इति शेषः । इयं -यायं अद्वयमय- दीक्षितेन 'उमासहायं परमेश्वरं ग्रसुं कृतं सत्यं परं ब्रह्म' इति श्रुत्या ।

य एकः नाश्रितो देवो ब्रह्मवन्द्यः सदाशिवः ।
त्रिलोचनो गुणादारो गुणार्तीनोक्षरोव्ययः ॥
जाता सिद्धक्षा तस्यापि दीक्ष्यात्पश्यं गुणत्रयम् ।
वेदत्रयमिदं ज्ञेयं गुणत्रयमिदं हि यत् ॥
दृष्टव्यं तत्पदं तस्मिन् तत्र सारं विमज्ज्य च ।
दक्षिणेनाष्टजलुत्रं ब्रह्माणं वापतो हरिम् ॥
दृष्टदशे मद्देशानं श्रीन् पुत्रानष्टजलुः ।

एवं चिद्रूपस्य कारणतानिरूपणेन वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे चतुर्थमीक्षत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अतः परमानन्दरूपस्य कारणत्वोपपादनेन तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपाद्यते, आनन्दमयाद्यष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वयेन ।

भाष्यप्रकाशः ।

न सतां मार्ग इति बोध्यम् । एवं शिवरूपेऽपि ज्ञेयम् ।

‘यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ।

तदेव तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्’ ॥

इति श्रुतेरनन्तरूपः परमेश्वरः कदाचिच्छिवाकारेणैव सर्वं जगत् करोतीति । अतो विचारकाणां विष्णुशिवप्रकरणीयवाक्यलिखनमसदुक्ताभिप्रायेण, न तु त्वदुक्तेनेति गृहाण । एतावान् परं विशेषो यन्नृसिंहतापनीये, ‘अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम्’ इत्यादिना गृहस्थवानप्रस्थयतिरुद्रजापकार्थर्वशिरःशिरवाध्यायिपर्यन्तमुक्त्वा अथर्वशिरःशिरवाध्यायिशतमेकमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्सममिति नृसिंहमन्त्रराजजापके उत्कर्षविश्रान्तिबोधनात् तद्विद्यावेद्यरूप एवोत्कर्षविश्रान्तिः । एतदपि प्रहस्ताख्यवादादेवावगन्तव्यमिति दिक् । अतः परं प्रकृतमनुसरामः ।

ईक्षत्यधिकरणप्रयोजनमाहुः एवमित्यादि । वेदान्तवाक्येष्वव्यवहार्यत्वादिना बोधितस्य चिद्रूपस्य कारणतासमर्थनेन सर्वेषां वेदान्तानां कार्यद्वारा ब्रह्मस्वरूपनिरूपकत्वाद् ब्रह्मपरत्वं ब्रह्मणि तात्पर्येण समन्वितत्वं निरूपितम् । तथा चेदमधिकरणप्रयोजनमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति चतुर्थमीक्षत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नन्वीक्षत्यधिकरणे सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं सिद्धमेवेत्यग्निमाधिकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्तस्तदवतारयन्ति अतः परमित्यादि । तद्वाक्यानामिति आनन्दप्रतिपादकवाक्यानाम् । तथाच लक्षणगताध्यायादिदोषपरिहारायेदमधिकरणम् । अत्रापि सामान्यविशेषभावगर्भोऽवसर एवाधिकरणसंगतिरित्यर्थः । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यानां बाहुल्यादाकरमेव प्रदर्शयन्ति तत्रेत्यादि । आनन्दकार्यं प्रतिपाद्यत इति शेषः । तानि विषयरश्मिः ।

इति शिवराघवसंवादस्थस्मृतिमिश्रं यस्तु कचित्कचिच्छ्रुतिपुराणादौ विष्णोरुत्कर्षः प्रतिपादितः स तु प्रतर्दनाख्यायिकायामिन्द्रस्येव तदन्तर्यामिण्येव परशिवे पर्यवस्यतीति शिव एव परं ब्रह्मेत्युक्तं तत्रापि प्रसङ्गादतिदिशन्ति एवं शिवेत्यादि । अस्मदुक्तेति अव्यवहितपूर्वोक्ताभिप्रायेण । अवगन्तव्यमिति एतच्च ‘समान एवं चाभेदात्’ इति सूत्रे वक्तव्यं साधनाध्याये । तथा चेदमिति चेतनेऽव्याप्तिवारणम् ॥ १० ॥ इति चतुर्थमीक्षत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्वदन्त इति प्रयोजनं वदन्तोधिकरणमवतारयन्तीत्यर्थः । लक्षणेति आदिशब्देना-नन्दप्रतिपादकवेदान्तासमन्वयादध्यायार्थं न्यूनताख्यनिग्रहस्थानं गृह्यते । सामान्येत्यादि सामान्यतश्चिन्निरूपकाणां पूर्वाधिकरणे निरूपणादानन्दप्रसङ्गेन विशेषतश्चिन्निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वात्सामान्यविशेषभावगर्भोऽवसरः । आनन्दनिरूपणे प्रतिबन्धकीभूता जिज्ञासा किमत्र चिन्निरूप्येति जिज्ञासा तस्याश्च लक्षणवाक्ये प्रथमनिर्देशेनानन्दापेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वात् चिद्रूपतानिरूपणाद्विषयसिद्ध्या निवृत्तां सत्यामानन्दतावश्यं वक्तव्येति जिज्ञासया किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासया वानन्दरूपतानिरूपणादित्यर्थः । तानि कानीति स्वीकृतं व्याकुर्वन्ति स्म तानीति ।

तत्रानन्दमय इति मयद्रूपप्रत्ययान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे ब्रह्मप्रपाठकस्या-
ब्रह्मपरत्वं स्यादिति तन्निराकरणार्थमानन्दमयाधिकरणम् । षडिन्द्रियस्वरूप-
द्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्टविधत्वादष्टसूत्राणि ।

ननु कथं संदेहः, कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासंगतिरिति । उच्यते ।
ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय ज्ञेयांशे कारणत्वायानन्दांशमप्रवेश्य जडत्व-
परिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य तन्निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः ।
तत्र साधनशेषब्रह्मणो वाक्यादेव निःसंदिग्धप्रतीतिः फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद-
नीयम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यानीत्यर्थः । नन्वेतद्वये ब्रह्मणः कार्यमुच्यते । सत्यज्ञानानन्तलक्षणकं ब्रह्म प्रस्तुत्य 'तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिना कार्यकथनात् । तथाग्रिमेऽपि, 'यतो वा इमानि'
इति ब्रह्म लक्षयित्वा, 'आनन्दाद्धेयं खल्विमानि भूतानि' इत्यादिना ब्रह्मण एव निष्कर्षाच्चानन्द-
कार्ये संदेह एव न भविष्यतीति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यत आहुः तत्रानन्दमय इत्यादि ।
तत्रेति ब्रह्मप्रपाठके । मयद्रूपप्रत्ययान्तस्येति मयद्रूपप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यस्य । तथाचानन्दरूपेणात्र
जगत्कर्तृत्वस्य प्रतिपिपादयिपितत्वान्मध्ये च संदिग्धशब्दनिवेशात् तन्निवृत्त्यर्थमयमारम्भ
इत्यर्थः । नन्वानन्दरूपेणैवात्र कारणताप्रतिपिपादयिपितेत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामधिकरण-
सूत्रसंख्यैव गमिकेत्याशयेनाहुः षडित्यादि । षडिन्द्रियात्मपरमात्मभिर्हि लोके कार्यं क्रियते ।
ब्रह्मणि त्विन्द्रियाद्यभावादानन्देनैव कार्यं क्रियत इति तत्तदात्मक आनन्द एवेत्यानन्दस्यैवाष्ट-
विधत्वात् तावन्ति सूत्राणीति सैव तथेत्यर्थः । एवमधिकरणारम्भे साधिते आनन्दमयस्या-
ब्रह्मत्वेनापि प्रपाठकस्य ब्रह्मपरत्वं नन्वान एकदेशी चोदयति ननु कथमित्यादि । एवं प्रश्ने
संदेहादिकं व्युत्पादयति । उच्यते । ब्रह्मविद इत्यादि । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति वाक्ये
ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञायैतद्वाक्यविवरणभूतायामृचि आनन्दांशस्य कारणत्वबोधनाय 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद' इति लक्षणवाक्योक्तज्ञेयांशस्य साधनशेषत्वेन तदपेक्षया फलस्योत्कृष्टत्वात्
फलभूतमानन्दांशं तत्राप्रवेश्य कारणस्य प्रकृत्यादेर्लोके जडत्वदर्शनात् तद्विलक्षणत्वमानन्दांशे

रश्मिः ।

आकरमिति वाक्यनिकुरम्बोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । अग्रिम इति भृगुप्रपाठक इत्यर्थः । मयद्र-
ूपप्रत्ययान्तत्वं शब्दस्य संभवति । तत्राब्रह्मत्वेनेत्यादिरापत्तिर्न संभवतीति लक्षणयार्थपरत्वेन
व्याकुर्वन्ति मयडित्यादि । भाष्ये तु शब्दार्थात्यन्ताप्रविवेकपक्षः । तथाप्रतिज्ञानादिति भावः ।
तदपि जैमिनिसूत्रप्रामाण्यात् । संदिग्धशब्देति मयडादिशब्दानां निवेशात् । आत्मोपनिषदाहुः
षडिन्द्रियेति । षडिन्द्रियाण्यन्तरात्मा, आत्मा बाह्यात्मा, परमात्मा चेति त्रयं तैरित्यर्थः ।
इन्द्रियाद्यभावादिति 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति श्रुतेरित्यर्थः । सैवेति अष्टसंख्यैव ।
ननु कथमित्यादीति मयडादौ संदेहः । ऋचीति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं
गुहायां परमे व्योमन् सोऽशुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति ऋचीत्यर्थः । अनन्तपद-
प्रवेशस्य तात्पर्यमाहुः आनन्दांशस्येत्यादि । कारणत्वं जगतः । भाष्ये । अकारणत्वायेति छेदे
तु अकारणत्वायेत्यस्य फलसाधनत्वाभावाय किं तु फलत्वायेत्यर्थः । साधनेत्यादि वेदेत्युक्तस्नेह-

तत्राब्रह्मान्नमयादितुल्यवचनात् सुखवाचकशब्दानामेव वचनाच्च संदेहः ।
आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात् तदभावे प्रपाठकवैयर्थ्यं च ।
फलस्य नैकव्यप्रतिपादनायात्मपदप्रयोगेण फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा

भाष्यप्रकाशः ।

बोधयितुं तस्य जडत्वपरिहाराय विपश्चिद्ब्रह्मपदाभ्यां सर्वज्ञानन्दरूपं फलमृगुत्तरार्धे, सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सहेत्यनेनोपपाद्य तस्य सर्वज्ञानन्दरूपस्य फलस्य निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः । तत्रचिं साधनशेषस्य ज्ञेयब्रह्मणो लक्षणवाक्यादेव निःसंदिग्धं स्वरूपावगमात् फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयम् । प्रतिज्ञावाक्ये परपदात् तस्य च ऋगुत्तरार्धेन विवरणे भिन्नविभक्तेर्भिन्नपद-
वचनयोश्च कथनेन परपदार्थानिश्चयाद् ऋग्व्याख्यानरूपे प्रपाठकेऽवश्यं कारणत्वादिना ब्रह्मत्व-
मुपपादनीयमित्यर्थः । एवं प्रपाठकार्थमुक्त्वा संदेहवीजमाहुः तत्राऽब्रह्मेत्यादि । अब्रह्मान्नम-
यादीति अब्रह्मरूपं यदन्नमयादीत्यर्थः । एवं संदेहमुपपाद्य प्रपाठकासंगतिमुपपादयन्ति
आनन्दांशस्यैवेत्यादि । सदेव सोम्येति, 'स ऐक्षत लोकान्नु सृजै' इत्यादिश्रुत्यन्तरे सचिदंशयोः
कारणत्वस्य प्रतिपादितत्वेन तत्सहचरितस्यानन्दांशस्यापि तथात्वेन तस्यान्यत्र कारणत्वाकथनात्
तदभावे कार्यानुसारिलक्षणस्याव्यापकत्वप्रसक्तेरत्र तस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात्
तदभावे तद्वैयर्थ्यमित्येवमसंगतिरित्यर्थः ।

ननु कारणतावाक्ये 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यात्मपदादात्मा वा इदमेक एवेत्यादावि-
वात्रापि चिदंशकारणताप्रतिपादनस्य संभवदुक्तिकत्वात् कथमत्रानन्दांशकारणताप्रतिपादनविनि-
गमनेत्याकाङ्क्षायामात्मपदोक्तितात्पर्यं वदन्तस्तद्विनिगमकयुक्तिमाहुः फलस्येत्यादि । यथा मलय-

रश्मिः ।

व्यापारकज्ञानरूपसाधनविषयत्वेनेत्यर्थः । फलस्येति परस्येत्यर्थः । भिन्नेत्यादि 'सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्' स इत्यनेन प्रतिज्ञावाक्यगतं ब्रह्मविदितिपदं विवृतम् ।
आप्नोति परमित्यस्य अश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति व्याख्यानं, तत्र परमित्यत्र
द्वितीया विभक्तिः । परपदमेकवचनं च । विवरणे तु सर्वान् कामान् इति सर्वपदं कामपदं
च बहुवचनं च । ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्र तृतीयाविभक्तिर्ब्रह्मपदं विपश्चित्पदं चेति विभक्तेः
पदवचनयोश्च भिन्नत्वम् । भाष्ये । तुल्यवचनादिति अवयवित्वेन तथात्वादित्यर्थः । तर्ह्यब्रह्मत्वम-
संदिग्धं स्यात् तन्निवृत्तय आहुः सुखेत्यादि । 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादिना तथात्वादित्यर्थः ।
प्रकृते । संदेहवीजमिति अन्नमयादितुल्यवचनं विभूतित्वगमकं सुखवाचकशब्दवचनं ब्रह्म-
त्वगमकमत्रत्यवीजत्वेन वीजग्रहणाद् वीजद्वयमित्यर्थः । अन्यत्रेति भृगुप्रपाठकादन्यत्र । तदभाव
इति कारणत्वाभाव इत्यर्थः । कार्यानुसारीति निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वरूपलक्षण-
स्येत्यर्थः । कार्यं जगत् तदनुसारि यत्स्वरूपं तस्य लक्षणमिति । सगुणनिर्गुणाभेदं वक्तुं कार्य-
लक्षणमित्यनुत्तवा कार्यानुसारिलक्षणस्येत्युक्तम् । यथान्येषां साक्षादिमत्त्वं गोलक्षणमस्मन्मते
साक्षावत्त्वम् । अव्यापकत्वेत्यादि द्वेतौ पञ्चमी तथा चास्माद्देतोः अत्राधिकरणे तस्यैवानन्दस्ये-
त्यर्थः । ब्रह्मत्वेत्यादि प्रपाठकस्येति शेषः । तद्वैयर्थ्यमिति प्रपाठकवैयर्थ्यमित्यर्थः । असंगति-

तस्यैव मध्ये सर्वान्तरत्वं प्रतिपादितं 'तस्माद् वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति । अन्ते च, 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति आदिमध्यरूपे अनूद्य फलत्वेनोपपादितम् । तन्निरूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्वं वक्तुमन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।

तत्र पूर्वपक्षेऽन्नमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् । अन्नमयादितुल्य-वचनात् तथैव फलसिद्धेरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ ११ ॥ (१।१।५)

आनन्दमयः परमात्मा, नान्नमयादिवत् पदार्थान्तरम् । कुतः । अभ्यासात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

जस्याभीष्टत्वेऽपि दूरत्वात् तदर्थं न पुरुषप्रवृत्तिस्तथात्र मा भूदिति तदर्थं फलस्य नैकव्यप्रतिपादना-यात्मपदप्रयोगेण तदेतत्पदाभ्यां सन्निहितपरामर्शात् फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा तस्यैवानन्दस्य मध्ये सर्वान्तरत्वमन्ते फलत्वं चानन्दमयपदाभ्यामुक्तम् । तेनादिमध्यावसानेषु कारणत्वसर्वान्तरत्वफलत्वानि तत्रैव साधितानि । तथान्नमयादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनकथनात् तदान्तरत्वनिरूपकाणां यदा तत्तुल्यं फलत्वं, तदाऽऽनन्दमयस्य सर्वान्तरस्य फलत्वं किं वाच्यमित्याशयेन फलत्वमेव दृढीकृतम् । तथाच यदि केवलमात्मपदमेव कारणताप्रतिपादकवाक्ये स्यात् तदा त्वदुक्तं स्यादपि । न त्विह तथा किंतु तदेतत्पदसमभिव्याहृतम् । तथा सत्यात्मपदं नैकव्यमेव बोधयति, नतु तेन रूपेण कारणताम् । सा च प्रतिपिपादयिष्यते पर्यवस्यतीति संपूर्णवाक्यविचारादवसीयते । अतः पूर्वोक्ताः फलत्वादय एतद्विनिगमकयुक्तिरूपा इत्यर्थः । एवं विनिगमकबोधनेन परोक्तं प्रतिक्षिप्य प्रकृते पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादि । तथैवेति ब्रह्मत्वेनोपासनेनैव । सूत्रं व्याकुर्वते अभिधीयत इत्यादि ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ ११ ॥ ननु हेतुना साध्यसिद्धिर्व्याप्तिनिश्चये सति भवति । प्रकृते रश्मिः ।

रिति स्वरूपलक्षणप्रतिपादकानन्दकर्तृत्वप्रतिपादकप्रपाठकयोरसंगतिरित्यर्थः । तदर्थमिति प्रवृत्त्यर्थ-मित्यर्थः । तदेतदिति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति श्रुतौ । फलरूपेणेति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सन्निहितश्रुत्युक्तेनेत्यर्थः । तस्येति विपश्चिद्ब्रह्मणः । इदं फलमत आहुरानन्दस्येति । आनन्द-मयपदाभ्यामिति 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' 'एतमानन्दमयमात्मा-नमुपसंक्रामति' इति श्रुतिद्वयघटकाभ्यामित्यर्थः । तन्निरूपकस्यापीत्यादिभाष्यं कैमुतिकन्यायेन व्याकुर्वन्ति तथान्नमयेत्यादि । एतद्विनिगमकेत्यादि । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति श्रुतावात्मपदेनानन्दांशकारणताप्रतिपादनविनिगमकेत्यर्थः । नन्वानन्दस्य कारणत्वेऽप्यक्षरानन्दस्य वक्तव्यम् । धर्मिणो भक्तैः सह निगूढभावकरणस्य दशमसुबोधिन्यामुक्तेस्तद्रूपानन्दस्य जगत्कारणता-भावादिति चेन्न । अदृश्यत्वाधिकरणोक्ताक्षराभेदमादायोपपत्तिसंभवात् । पुरुषविधब्राह्मणस्यात्र वक्तव्यत्वात्तत्र पदयंशसत्ताया अभावात् । अत एवापि सदानन्दस्य जगज्जन्मादिकर्त्री शक्तिरित्युक्तं द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये । उपासनेति प्रायपाठादेवकारः ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ ११ ॥ भाष्ये । अभ्यस्यत इत्यादि । एतेन विधेरविशेषेण पुनः श्रवणमभ्यासः इति शास्त्रदीपिकोक्तलक्षणं विधिपदरहितं युक्तं । 'एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं

अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्यत इत्यभ्यासस्तस्मात् । अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्र-
सिद्धम् ।

यथा पूर्वतन्त्रे शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानां षण्णां

भाष्यप्रकाशः ।

चाभ्यासत्वेन परमात्मबोधकत्वेन व्याख्यभावादसिद्धोऽयं हेतुरित्यत आहुः अभ्यासस्येत्यादि ।
पूर्वतन्त्रे हि, 'समिधो यजति,' 'तनूनपातं यजति,' 'इडो यजति,' 'वर्हिर्यजति,' 'स्वाहाकारं यजति' इति
पञ्चकृत्वो यजत्यावृत्तौ भीमांसितं, किमत्र तनूनपादादिषु चतुर्षु पूर्वयागानुवाद उत यागान्तर-
विधानमिति । तत्र पूर्वपक्षिणा धात्वर्थप्रत्यभिज्ञानादिडादिगुणविधानार्थं समिधागानुवादेऽङ्गीकृते
सिद्धान्तितम् । भेदाभेदसाधारण्या यजिश्चुत्या यागमात्रप्रत्यभिज्ञानेन श्रुतेर्यागान्तरपक्षे तुल्यत्वाद्
गुणविधानपक्षेऽपि चतुर्थीतद्वितयोरभावेन देवतायास्तृतीयाया अभावेन द्रव्यस्य च वक्तुमशक्यत्वाद्
द्वितीयया चाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवत् तेषां कर्मनामत्वनिश्चयात् पदान्तरसमभिव्याहृतेन यजतिना
यागान्तरमेव बोध्यत इति । तथाच यत्र यत्र वाक्ये पदान्तरसमभिव्याहृतस्य यस्य पदस्याभ्यास-
स्तत्र तत्र तस्य पदस्य पूर्वसादर्थान्तरगमकत्वमिति व्याप्तेः पूर्वसादर्थान्तरत्वेन परमात्मसाधनान्ना-
सिद्धो हेतुरित्यर्थः । नन्वभ्यासस्य भेदकत्वमात्रं सिद्धम् । तस्य फलमितरभेदः सोऽत्र शब्दान्तरा-
देव सिद्धो वाक्यान्तरसिद्धमसन्निहितमभ्यासं स्वलाभाय नापेक्षते । तथा सति कथं तेन
परमात्मावगतिरित्यत आहुः यथेत्यादि । तथाच शब्दान्तरेण सिद्धेऽपि भेदे वैलक्षण्यमभ्यासः
साधयति । सिद्धाच्च वैलक्षण्यादन्नमयादिभ्य आनन्दमयस्यातुल्यत्वं सिद्ध्यति । तेन ब्रह्मात्माव-
रश्मिः ।

हि स्यात्' इति सूत्रे विधिपदाश्रवणात् । अत एव विधिभिन्नस्याप्यविशेषेण पुनः श्रवणेऽभ्यासत्व-
व्यवहार इति बोधितम् । प्रकृते । परमात्मेत्यादि । इदं चाधिकारसूत्राद् ब्रह्मेत्यनुवृत्तौ लभ्यते ।
तेन पक्षहेतुनिर्देशोऽपि सूत्रे न दोषाय । पूर्वतन्त्र इति द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'एकस्यैवं पुनः
श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इत्यधिकरण इत्यर्थः । पूर्वयागेति समिधागानुवाद इत्यर्थः ।
धात्वर्थेत्यादि । करणीभूतधात्वर्थभेदेऽपि शब्दैकत्वेनार्थैकत्वस्य दृढतरप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । प्रत्य-
भिज्ञानं च तत्तेदन्ताप्रकारकं ज्ञानं स एवायं यजतिरित्याकारकम् । इडादीत्यादि । अत्र तनून-
पादादीत्यनूदितव्ये इडादीत्यनुवादः शास्त्रदीपिकादौ तनूनपादादीति पदमसंगतमिति ध्वनयति ।
तथाहि । तनूनपादादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः संभवति । अन्यपदार्थस्य संयोगसमवायाति-
रिक्तसंबन्धेन संबन्धित्वात् । पञ्चानामपि यागानां भिन्नत्वात् । लक्ष्यतावच्छेदकस्य विशेष्यान्वय-
न्वयित्वाभावात् । नैयायिकलक्षणस्याप्यसमन्वयात् । तथा च चतुर्णां यागानां संग्रहायेडादीत्येव
वक्तव्यम् । आदि चेड् चेडादी 'अत्पाचतरं पूर्वम्' इतीडः पूर्वनिपातः । इड् आदिर्ययोरित्यतद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिः । इडादी च इडादी चेडादय इत्येकशेषः । तथा चेडादीनां तनूनपादिड्वर्हिः-
स्वाहाकाराणां देवतारूपाणां द्रव्यरूपाणां वा गुणानां विधानार्थमित्यर्थः । चतुर्थीत्यादि अग्नये जुष्टं
निर्वपामि, आग्नेयोष्ठाकपालः, इतिवत् । तृतीयाया इति दध्ना जुहोतीतिवत् । इतरभेद इति यथा
पृथिव्या भेदकस्य गन्धवत्त्वस्य जलादिभेदसाधकत्वाज्जलादिभेदः फलं तद्वदित्यर्थः । शब्दान्तरादिति
द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्' इत्यधिकरणे सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय
ददाति दाक्षिणानि जुहोति इत्यत्र यजत्यादीनां शब्दान्तरत्वात् कर्मभेदकत्वमिति चिन्तितम् ।
तद्वदत्राप्यन्नमयादिशब्दान्तरादेवेतरभेदः सिद्धः किमभ्यासेनेत्यर्थः । तथा चानन्दमयः शब्दान्तरादिति

कर्मभेदकत्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात् पूर्ववैलक्षण्यम् । अतोऽतुल्यत्वाद्
ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, यदेष आकाश
आनन्दो न स्यात्' । 'एष ह्येवानन्दयाति' इत्यर्थतोऽभ्यासः ।

भाष्यप्रकाशः ।

गतिरित्यर्थः । नन्वभ्यासस्यान्नमयादिवाक्येष्वपि दर्शनादत्रैव कथं वैलक्षण्यसाधकत्वमित्यत आहुः
एवमभ्यास इत्यादि । अयमर्थः । पूर्वानुवाक्येष्वन्नादीनां प्रशंसाभुक्त्वापि, को ह्येवान्यादिति
वाक्ये किंशब्दद्वयेन पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्यते । तेन तदननादिकं प्रति व्यतिरेकमुखेनानन्दस्यैव
हेतुता श्राव्यते । तेनान्नादीनामपि यत्स्वकार्यं सामर्थ्यं तस्यानन्दसापेक्षता बोध्यत इति सर्वोपजी-
व्यत्वेन स्तुत्या सर्वत्राऽऽनन्दोऽर्थतोऽभ्यस्यत इति स्तावकत्वेन वैलक्षण्यसाधकत्वमित्यर्थः । ननु
स्तावकाभ्यासस्य पूर्वेष्वपि सत्त्वाद् वैलक्षण्यस्य तेष्वपि सिद्धेवैलक्षण्यं नानन्दमयस्य परमात्मत्व-
निर्णायकम् । लिङ्गेन सिद्ध्यतस्तस्य मयद्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् । अर्थान्तरत्वेऽपि प्रायपाठेन तुल्य-
त्वनिश्चयात् । किं चायं विकारे मयट् । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति नियमस्य, मृण्मयं गृहं राजन्नहं
गममित्यादिमन्त्रेषु व्यभिचारात् । तेन विकारार्थे द्व्यचो भवत्येव । अन्यस्मात्तु विकारार्थे
भवति, न भवति चेति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन त्र्यचोऽप्यानन्दशब्दात् तस्य विकारार्थे
रश्मिः ।

सुवचमिति शङ्कितुराशयः । इत्यर्थ इति तथा च प्रकृतोपयोगिहेतुत्वस्याभ्यास एव सत्त्वान्न
तत्सुवचमिति भावः । तथा चेदं प्रथमस्य शब्दान्तरस्य त्यागे मानमिति भावः । नन्वेवमप्यभ्यासस्य
पूर्वतन्त्रे भेदकत्वमात्रं सिद्धमिति कथमत्र वैलक्षण्यसाधकत्वमस्येत्याशङ्कते नन्वभ्यासस्येति ।
एवमभ्यास इत्यादीति । एवं पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षण इत्यर्थः । नन्वभ्यासस्वरूपं पूर्वतन्त्रसिद्धमेवेत्येव-
मभ्यासः श्रूयते इति भाष्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां प्रयोजनं वदन्तः पूर्वतन्त्राद्विलक्षणोयमभ्यास
इत्याहुः अयमर्थ इति । अस्य भाष्यस्येदं प्रयोजनमित्यर्थः । परामृश्यत इति सर्वनाम्नामुत्सर्गतः
प्रधानपरामर्शकत्वादिति भावः । प्रसिद्धवाचका इति सुबोधिण्यां तत्र तत्र तच्छब्दस्य यच्छब्दस्य
व्याख्यानात् । अभ्यासे चाप्राधान्यबोधकतृतीयाभावात् सर्वमित्युक्तम् । श्राव्यत इति
आनन्दत्वाभावात्कः पूर्वोक्तोन्नमयादिरन्यात्प्राण्याच्च यत एष आकाश आनन्दोतोयमेव अनिति
प्राणिति चेत्येवं श्राव्यत इत्यर्थः । बोध्यत इति सूच्यते व्यङ्ग्यतया बोध्यत इत्यर्थात् । अत्र सुवन्त-
स्यानन्दपदस्यैकवारं कीर्तनादानन्दमयपदाभावाच्चाहुः अर्थतोऽभ्यस्यत इति । स्तावकत्वेनेति
पूर्वतन्त्रोक्तस्य तस्यास्तावकत्वेनास्य स्तावकत्वेनेत्यर्थः । एतेन पूर्वतन्त्रेभ्यासस्य भेदकत्वमात्रं सिद्धं कथमत्र
वैलक्षण्यसाधकत्वमस्येति शङ्कापि परास्ता । पूर्वेष्विति अन्नमयादिष्वित्यर्थः । अन्नं न निन्द्यात्तद्वतं
प्राणो वा अन्नमित्यादिभिरिति शेषः । लिङ्गेनेत्यादि स्तावकाभ्याससामर्थ्येन । सिद्ध्यतः परमात्मत्व-
निर्णायकवैलक्षण्यस्य अपरमात्मत्वनिर्णायकविकारमयद्रुत्यपेक्षयेत्यर्थः । यथैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते
इति श्रुतौ यावलिङ्गादैन्द्र्या इन्द्रोपस्थानार्थत्वं कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया गार्हपत्यमिति श्रुत्या गार्हपत्यो-
पस्थानार्थत्वं क्रियते इत्यैन्द्री गार्हपत्योपस्थानार्हं तद्वत् । नन्वानन्दशब्दकृतं वैलक्षण्यं परमात्मत्वं
साधयिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाहुः अर्थान्तरत्व इति । प्राचुर्यविकारान्यतरत्वे विकारप्रायपाठेनान्नमयादि-
तुल्यत्वनिश्चयात् । अभ्यासात्पूर्वहेतोर्भेदसाधकस्य शब्दान्तरस्यार्थान्तरत्वोक्तिरत्र । तेनेति व्यभि-
चारदर्शनेनेत्यर्थः । त्र्यचस्थितेत्यादि । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते इति, न्यायादिति भावः ।

स्तुत्या मयडर्थत्वप्रकृतिस्तु तुल्या । पुनर्वचनेनाभ्यासेन प्रवाहाद् भेदे साधिते

भाष्यप्रकाशः ।

सुवचत्वात् । तथा सति न तेन वैलक्षण्यसिद्धिर्वैलक्षण्यसिद्धावपि न तेन परमात्मत्वसिद्धिरित्यत आहुः मयडर्थेत्यादि । मयट् प्रत्ययः । अर्थत्वमर्थान्तरत्वम् । ताभ्यां सहिता प्रकृतिर्मयडर्थत्व-प्रकृतिः शब्दान्तररूपा । सा तुल्या व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेऽपि पदार्थान्तरपक्षे परमात्मपक्षे च साधारणा । यद्वा स्तुत्या तुल्या यादृशी स्तुतिस्तादृशमर्थान्तरं बोधयति । अतो न तयाऽवान्तरप्रायपाठेन वा विकारार्थाग्रहो युज्यते । तदपेक्षयाऽसाधारणस्य लैङ्गिकाभ्यासस्यैव ज्यायस्त्वादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः पुनरित्यादि । किमः पुनर्वचनेन बोधितो य आर्थिकोऽभ्यासस्तेन मयडर्थान्तरयोः प्रवाहाद् भेदे आनन्दमयस्य साधिते तस्य ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

ननूक्तं पूर्वस्माद्विलक्षणोत्राभ्यास इति तत्राहुः वैलक्षण्यसिद्धावपीति । तेनेति सिद्धेन वैलक्ष-
ण्येन दुर्वलेन लिङ्गेन वेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वमिति प्राचुर्यविकारान्यतरत्वम् । शब्दान्तररूपेति
उभयोरेकतरानन्दमयशब्दान्तररूपा । साधारणेति स्तुत्येत्यत्रान्वेति । तथा च प्रायपाठेऽपि स्तुत्या
तेन साधारणेत्यर्थः । तथा चानन्दमयशब्दमहिम्नैव परमात्मत्वसिद्धिरित्याशयः । मुख्ये प्राचुर्यार्थे
संभवति गौणविकारार्थानौचित्यात् । इदानीं प्रायपाठविरोधं परिहरन्तः स्तुत्येति पदमत्र योजयन्तो-
र्हार्थकप्रत्ययान्तं तुल्य उन्मान इति धातुनिष्पन्नस्य तुल्येत्यस्योन्मातुं योग्येति यौगिकार्थं हृदिकृत्य
पक्षान्तरमाहुः यद्वेति । अत इत्यादि सर्वोत्कृष्टस्तुत्यानन्दमयस्यान्नमयादिभ्य उत्कर्षात् न
तया स्तुत्येत्यर्थः । लैङ्गिकेति आर्थिकाभ्यासस्येत्यर्थः । केचित्तु मयटोर्थो वाच्यं प्राचुर्यं पूर्वापेक्ष-
याप्याधिक्यं यत्र प्राचुर्यविशिष्टानन्दे स मयडर्थः तस्य भावो मयडर्थत्वं, प्राचुर्यं विशेषणीभूतं
तस्य या प्रकृतिरानन्दशब्दात्मिका सा त्वानन्दमयशब्दनिष्ठा स्तुत्या कृत्वा प्रदर्श्यमानवाक्यनिष्ठानन्द-
शब्देनैकार्थवाचकत्वेन तुल्या । प्रदर्श्यमानवाक्ये स्तुतिर्वाक्यार्थः । आनन्दमयशब्दे तु प्रत्ययार्थ
इति तुल्यत्वमिति व्याचक्षते । (अस्मिन् पक्षे स्तुत्या इति षष्ठ्यन्तम् । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः ।)
अन्ये तु को ह्येवान्यादिति श्रुतौ आनन्दस्याभ्यासः न त्वानन्दमयस्येत्यभ्यासाभावादानन्दमयो न
ब्रह्मेत्याशङ्क्यामाहुः अर्थतोभ्यास इति । शब्दत आनन्दस्याभ्यासेऽप्यर्थतः आनन्दमयस्यैवाभ्यास
इत्यर्थः । अर्थतः कथमभ्यास इत्याशङ्क्यामाहुः स्तुत्या मयडर्थत्वमिति । एवं सानुस्वारपाठोद्गीकृतः ।
स्तुत्या 'को ह्येवान्यात्' इत्यादिरूपया । मयडर्थत्वं मयटोर्थः प्राचुर्यं यस्मिन् स मयडर्थ इति
व्यधिकरणपदबहुव्रीहिणा मयडर्थ इत्यस्यानन्दमय इत्यर्थः । तथा च को ह्येवान्यात् इत्यादि-
स्तुत्यानन्दस्य मयडर्थत्वमानन्दमयत्वमित्यर्थः । स्तुतौ प्राचुर्यस्य प्रयोजकत्वात् । प्रभवो धनादिमन्त
एव स्तूयमाना दृश्यन्ते इति । अतोत्र स्तुत्या प्राचुर्यं ज्ञाप्यते । एवं सति 'को ह्येवान्यात्' इत्यत्र
स्तूयमान आनन्द एवेत्यानन्दप्रचुरस्यानन्दमयस्यैवाभ्यास इति भावः । प्रकृतिस्तु तुल्येति
आनन्दशब्दरूपेत्यर्थः । आनन्दमयपदे मयटा प्राचुर्यं बोध्यते को ह्येवान्यादित्यादौ आनन्दस्तुत्या
प्राचुर्यं बोध्यते । आनन्दशब्दस्त्वानन्दशब्दे आनन्दमयशब्दे च तुल्य इति भाव इत्याहुः तदेतद्भाष्ये
प्राचुर्येण प्रस्तुतेर्धेनुशासिते मयट्येकदेशं प्राचुर्यमादाय वक्ष्यमाणसूत्रानुसारेण व्याख्यातव्यम् । मयड-
र्थत्वेत्यादिर्भाष्यस्यानुमानपक्षेऽर्थः । नन्वानन्दमयः परमात्मा अभ्यासात् इडादियागान्तरवत् । एवं
सूत्रे पक्षहेतुनिर्देशापत्त्या बहिमान् भूमादितिवत् साध्यहेतुनिर्देशस्य प्रसिद्धस्य त्यागोतः परमात्मानन्द-

ब्रह्मत्वम् । न तु द्रव्यापत्तिः । उत्तरस्य साधकत्वात् । तस्माद् आनन्दमयं ब्रह्मैव ।

भाष्यप्रकाशः ।

नन्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे द्वैतापत्तिः । 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादिसंबन्धपष्ठ्या तस्य भेदबोधनात् । तथा सति ब्रह्मत्वस्याप्यसिद्धिः । नेह नानास्तीत्यादौ ब्रह्मणि भेदनिषेधादित्याशङ्क्यामाहुः न त्वित्यादि । उत्तरस्यैतदभ्यासवाक्यादग्रिमस्य 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इत्यन्तरशब्दवाच्यभेदकृतिनिन्दावाक्यस्य राहोः शिर इत्यादिवदभेदपट्टीसाधकत्वान्न द्रव्यापत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । चोद्याभावात् तथेत्यर्थः । उपचयापचयशङ्किता-ब्रह्मत्वपरिहारस्तु गुणोपसंहारपादे प्रियशिरस्त्वादिसूत्रे आचार्येण विधेय एवेति न चोद्यावसर इति बोधयितुमेवकारः । एवमस्मिन् वर्णकेऽन्तमयादीनां ब्रह्मकार्यत्वेन पदार्थान्तरत्वमङ्गीकृत्य आनन्दे फलत्वस्य वक्तव्यत्वात् साधनशेषभूते ज्ञेये ब्रह्मण्यनन्दं चानिवेश्यार्थिकाभ्यासादानन्दमयस्य तेभ्यो भेदः साधितः ।

रश्मिः ।

मयः अभ्यासादित्युक्तेपि हेतुः स्वरूपासिद्धः पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावादित्याशङ्क्य स्वरूपासिद्धत्वं वारयन्ति स्म स्तुत्या मयडिति । स्तुत्या मयडर्थः प्राचुर्येण प्रस्तुतः प्रकृष्टप्रकृत्यर्थः । प्राचुर्यं यत्राभ्यासवाक्ये तन्मयडर्थं प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं व्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति । तस्य भावस्तत्त्वं प्रकृतिरानन्दरूपा तु तुल्या अत्रादिभिस्तुल्या ब्रह्मत्वेनेत्यर्थः । तेन पक्षे हेत्वभावाभावात् न स्वरूपासिद्धत्वं हेतोरिति भावः । प्रवाहादिति विकारप्रवाहात् । न त्विति भाष्यं विवृण्वन्ति न त्विति । उत्तरस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म उत्तरस्येति । उदरमिति स्वल्पमित्यर्थः । गुणोपेति । साधनाध्यायतृतीयपाद इत्यर्थः । गुणानामुपसंहारो यत्रेति समासात् । तेनानन्दाधिष्ठातरि विधातर्यव्याप्तिः परिहृता । यत ईक्षतिसूत्रे सद्रूपं सत्यं 'सत्यं परं धीमहि' इति मङ्गलाचरणात् । मूर्त्या तस्य परं पदं विष्णुर्ज्ञानं तत्त्वेन सत्यं अनन्तत्वेन च तत्प्रतिपादकवेदात्यन्तामिलनात् । अत एवानन्दत्वेनापि सत्यं तत्राव्याप्तिरत्र परिहृता । ब्रह्मादिषु लक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् । यतो मुण्डके कर्मादित्रयं मुण्डकत्रयेणोक्तत्वा प्रश्ने परब्रह्मान्वेषणे प्राणविद्योक्ता तदनु विद्योपनिषदि ।

‘ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् ।

यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्’ ॥

इत्युक्तं ततः । अत्रैवं बोध्यम् । 'मायेत्यसुराः' इति श्रुतेः 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इति स्मृतेश्चासुरसिद्धान्तस्य जाधन्यात् साकारं व्यापकं ब्रह्म तदेव विरुद्धानामणुत्वादिधर्माणामाश्रयः पुरुषोत्तमश्चाद्यमूर्तिः । श्रौतं स्मार्तं च प्रमेयं भिन्नं 'योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्तं चैते' इति चतुर्थी-ध्यायस्थसूत्रे तथैव सूचनात् । श्रौतं ज्ञानं भक्तिर्वा साधनं, स्मार्तं तु भक्तिरेवेति श्रीमदाचार्याणां सिद्धान्तः । एष चात्र निबन्धे च स्फुटः । श्रीमद्विद्वलेश्वरदीक्षितानां तु पुरुषोत्तमो यशोदोत्सङ्गलालित एव ब्रह्म, विरुद्धानां व्यापकत्वादिधर्माणामाश्रयः । 'समान एवं चाभेदात्' इति तृतीयाध्याय-स्थसूत्रे तथैव व्यासपादानामभिप्रायव्यवस्थापनेन सूत्रसमाप्तौ—

‘एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजाधिपे ।

आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते’ ॥

अथवा 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास' इत्यादिश्रुतिभिरेव उ एवेतिश्रुतेश्च तानि तानि साधनानि कारयित्वा तानि तानि फलानि ददद् भगवान् स्वक्रीडार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भूय क्रीडतीति वैदिकैर्निर्णीयते । एतदेव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

सांप्रतं तु प्रभुचरणैरखण्डब्रह्मवादेन पूर्वं सिद्धं कार्यस्यापि ब्रह्मत्वमनूद्यानन्दस्य साधन-
शेषत्वेऽपि रूपभेदेन फलत्वानपायाज्ज्ञेयकोटावानन्दं निवेश्यापि तेभ्य आनन्दमयभेदः 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इत्यादिवाक्याभ्यासाद् वर्णकान्तरेणाधिदैविकवादमाश्रित्य साध्यते अथवेत्यादि । तदर्थं पूर्वं सर्वश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वेनैकवाक्यत्वाय प्रतीयमानस्य द्वैतस्य बाध्यताप्रकारबोधनाय च सृष्टिप्रक्रियास्मारणपूर्वकमखण्डब्रह्मवादस्वरूपं सप्रमाणं निरूप्यते स वै नैवेत्यादि । वैदिकैरिति प्राचीनौपनिषदैः । एतेन संस्मृतिरपि शिष्टानामुक्ता । एतेन सृष्टीच्छायां प्रयोजिका क्रीडेच्छेति बोधितम् । एतदेव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यत इति 'शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्थाः' इत्यनेन रश्मिः ।

इति श्लोकेन भाष्यसमाप्तौ च—

‘जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।

तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानहो बुधाः’ ॥

इति श्लोकेन च तथैवोक्तत्वात् । भक्तिरेव साधनं श्रौतस्मार्तं च प्रमेयमेकमेव 'स्मृतेश्च' इति सूत्रेण श्रौतस्याप्यर्थस्य व्यासपादैः स्मृत्योपबृंहणादित्येतावान् मतभेदः । अन्यत्समानमित्याशयेन भाष्यं भिन्दन्ति सांप्रतमित्यादि । प्रभुचरणैरिति श्रीमद्विठ्ठलेश्वरदीक्षितैरित्यर्थः । तेन पूर्ववर्णकस्यापि मुख्यत्वं न तु तत्र किमप्यस्वारस्यमिति ध्वनितम् । एवं तत्र तत्र मतभेदो द्रष्टव्यः । प्राकर-
णिकग्रन्थनिबन्धाद्येकवाक्यतायां विचार्यमाणायां तु एकमेव मतमिति वस्तुस्थितिस्तत्त्वं चेति विभावनीयं महद्भिः । 'पितृप्रवर्तितपथप्रचारसुविचारकः' इति नामरत्नग्रन्थनाम्नः प्रभूणाम् । अत एव मिलितयोरेवाचार्यत्वम् । अखण्डब्रह्मवादेनेति नात्राखण्डब्रह्मवादो 'अखण्डं कृष्णवत्सर्वं' इति निबन्धोक्तः, तस्य ज्ञानमार्गीयत्वात् 'भजनं सर्वरूपेषु' इत्यस्य तत्त्वदीपे तथाकथनात् । किं तु लीलासामग्रीसहितमेवाखण्डं ब्रह्मेति परमभागवतेन वादेनेत्यर्थः । एतत्स्वरूपं द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणे 'प्रकरणात्' इति सूत्रे वक्ष्यति । रूपभेदेनेति गणितत्वागणितत्वकृतेनेत्यर्थः । द्वैतस्येति संशयरूपस्य संख्यारूपस्य वा बाध्यताप्रकारसूचनाय सर्वस्य ब्रह्मत्वबोधनेनेत्यर्थः । निरूप्यत इति । यत्तु शंकरपादा अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमुच्यते द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते इत्यादिना सोपधिक-
निरुपाधिकभेदेन श्रुतिव्यवस्थामाहुः तत्तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वाभ्यां द्वेधा भेदस्य विद्वन्मण्डने निपुणतरं खण्डनात् । ग्रन्थोत्थाने प्रकारान्तरमुपदिशद्भिरिति शेषः । स वै नैवेत्यादीति इदं प्रजापतिपरमिति शांकरा व्याचक्षते तदशोभनं 'सर्वान् पाप्मन औपत् तस्मात्पुरुषः' इति पुरुषनिर्वचनश्रुतेः अपहृत-
पाप्मत्वस्य ब्रह्मलिङ्गस्य तत्र सत्त्वेन विराडात्मकप्रजापतेर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । किं च सोऽधिभेदित्यपि भयं न बाधकं बाललीलायां तत्स्वीकारात् भक्तानुरोधेन । माहात्म्यं चैतद्ब्रह्मणो यद्भक्तवश्यत्वम् । अत एकोप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति इति 'अन्तस्त-
द्धर्मोपदेशात्' इत्यधिकरणभाष्याच्च । न च 'ततः पतिः पत्नी चाभवताम्' इत्यनन्तरं ततो मनुष्या-

अन्यथा जीवस्य साधनफले निरूपयन्त्याः श्रुतेर्जीवपरत्वमेव स्यान्न ब्रह्मपरत्वम् । कर्मब्रह्मणोरपि जीवशेषत्वं नापेयात् ।

एवं सति पूर्वकाण्डेऽवान्तरफलान्युक्त्वा 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेर्निरवधानान्दात्मकमेव परमं फलमिति तद्विवक्षमाणां पूर्वं सामान्यत आह, ससाधनं तैत्तिरीये 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति । अक्षरब्रह्मचित्-परं ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः । अत्र परशब्दस्य पूर्वपरत्वे तदित्येव वदेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयस्कन्धे उक्तार्थस्यैवोपवृंहणात् क्रीडनमेव प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तेन सृष्टीच्छा क्रीडेच्छा-रूपैवेति निर्णयोक्तोपवृंहणेऽन्यस्याप्यर्थस्य संभवदुक्तिकत्वात् तदनुक्त्वा विपक्षे बाधकं तर्कमेवाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति भगवतः सर्वरूपत्वाभावे । नापेयादिति पारार्थ्यस्य शेषलक्षणस्य फलद्वारा तत्र सत्त्वान्नापेयादित्यर्थः । नच जीवशेषत्वमेव काण्डद्वयस्यास्तु बाधका-भावादिति वाच्यम् । 'सर्वे वेदा यत् पदम्', 'ॐमित्येतदक्षरम्', 'इदं सर्वम्', 'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादिषु वेदादेर्भगवत्परत्वस्य भगवतो जीवशेषित्वस्य च श्रावणेन तद्विरोधस्यैव बाधकत्वात् । तस्मान्नात्र शङ्कालेशः । एवमखण्डब्रह्मवादस्यैव श्रौतत्वादुक्तरीतिक एवार्थ इति हृदिकृत्याधि-दैविकवादेन भेदं साधयितुं विषयवाक्यं व्याकरिष्यन्तः सिद्धमनूद्य तदवतारयन्ति एवं सतीत्यादि । एवं सतीति उक्तदोषपरिहारायोक्तरीत्या श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे सति । इति श्रुतेरिति । आनन्दान्तरस्यैतदंशत्वादिति शेषः । सामान्यत इति संक्षेपेण । विषयवाक्य-प्रतीकं धृत्वा व्याकुर्वन्ति ब्रह्मेत्यादि । साधनशेषाद् ब्रह्मणः परस्यातिरिक्तत्वे गमकमाहुः अत्रेत्यादि । तथाच शब्दान्तरेण निर्देश एव भेदगमक इत्यर्थः । एतेन निरवधिसत्यज्ञानात्मकत्वे रश्मिः ।

अजायन्त' इति श्रुत्या पतिर्मनुः पत्नी शतरूपेति व्याख्यायत इति वाच्यम् । मनुशब्दस्य मुख्य-वृत्तिर्ब्रह्मण्येवेति मनुष्यपदोपपत्तेः । किं चोपसंहारेत्र ह्येते सर्वमेकं भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा अनन्त इत्येतत्सर्वं वेद इति सर्वपरायणत्वं सर्वपदनीयत्वं तज्ज्ञानेन सर्वज्ञत्वं तैर्ब्रह्म-लिङ्गैरुपक्रमस्य निःसंदिग्धं ब्रह्मपरत्वं, अतोऽन्तस्तद्धर्माधिकरणन्यायेनाकाशस्तल्लिङ्गाधिकरणन्यायेना-तिदेशाधिकरणन्यायेनास्य ब्रह्मपरत्वात् । चतुर्थचरणे समाकर्षाधिकरणेऽप्युपपादयिष्यते । क्रीडन-मिति एतच्चैतस्य सुबोधिण्यामस्ति । इच्छान्तरादर्शनादाहुः तेन सृष्टीच्छेति । अन्यस्येति अज्ञबुद्ध्याच्छादनाय कल्पितप्रकारस्य शांकरमतसिद्धस्येत्यर्थः । परमार्थ एव पूर्वोक्तः । आहुरिति उपवृंहणस्यापामरप्रसिद्धत्वाद्द्वैदिकमन्यस्य वैदिकेनैव प्रकारेण बोध्यत्वाद्वा श्रौतेनैव विचारेण तमर्थं समर्थयन्तो गतेरर्थवत्त्वसूत्रे तर्ककथनात् तन्न्यायेनाहुरित्यर्थः । पारार्थ्यस्येति पूर्वतन्त्रोक्तस्येत्यर्थः । फलद्वारेति तत्र कर्मब्रह्मणोः फलाभ्युपायः द्वारं स्वीत्वविवक्षायां द्वारा 'द्वारं पुनर्निगमनेभ्युपायः' इति विश्वात् । फले शेषत्वमन्येषां नास्ति । अतः फले शेषत्वं मतस्थस्य मतावलम्बनमभ्युपायः तयेति शेषः । इदानीं पूर्वमीमांसकाशङ्कां पराकुर्वन्ति न च जीवेत्यादि । भेदमिति प्रकाशाश्रयन्यायसिद्धमित्यर्थः । भाष्ये । ससाधनमिति तेनास्य प्रकारस्य मर्यादामार्गीयत्वं सूचितम् । वस्तुतस्त्वित्यादि मुख्यपक्षे तूभयमार्गपरत्वं ज्ञेयम् । प्रकृते । विषयेत्यादि । सिद्धमिति काण्डद्वयसिद्धम् । संक्षेपेणेति संक्षेपेणो-त्तरकाण्डार्थमाहेति भाष्येणान्वयः । विषयवाक्यप्रतीकमिति 'तस्माद्वा एतस्माद्भिज्ञानमयादन्योन्तर

पूर्वं ब्रह्मोक्तत्वाग्रे यत् परमित्याह तेन सान्निध्यात् तत् एव परं पुरुषोत्तमरूप-
मेवाऽत्राभिप्रेतमिति ज्ञायते ।

किंच प्रतिवादिना तदाप्तिर्ज्ञानात्मिकैव वाच्या । तथा सति ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्म
प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । स चासंगतः । साधनसाध्यभावव्याहतिश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

सत्यक्षरादुत्कृष्टत्वमिति परस्य लक्षणमप्युक्तप्रायम् । तच्चोत्कृष्टत्वमानन्दमीमांसोत्तरं, 'यतो
वाचः' इति श्लोके गणनापरिच्छेदरहितावाङ्मनसगोचरानन्दरूपत्वेन सिद्धं भविष्यति । ननु 'सर्व
ब्रह्म' इति वित् परं ब्रह्माप्नोतीत्यर्थोक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आहुः किंचेत्यादि । असंगत इति
पुनरुक्तिदोषादसंगतः । नन्वत्र व्याख्यानव्याख्येयभाव एव संगतिरिति चेत् तत्राहुः साधनेत्यादि ।
नच शाब्दज्ञानवान् परं साक्षात्काररूपं ज्ञानमाप्नोतीत्युक्तौ न दोष इति वाच्यं प्रत्यक्षविरोधात् ।
नच साधनान्तरासमवधानाददोष इति वाच्यम् । तस्यात्रानभिप्रेतत्वात् । अनुपदेशेन तथाव-
रज्जिमः ।

आत्मानन्दमयः' इति विषयवाक्यस्य पूर्वाङ्गमित्यर्थः । प्रतीकमित्यस्यावयवमित्यर्थः । भविष्य-
तीति अनन्तपदार्थनिरूपणे भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा एकप्रक्रमपठितत्वेन भविष्यतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु
निरवध्यानन्दत्वमेव लक्षणम् । सत्यज्ञानानन्तविपश्चित्वं वा लक्षणमेकश्रुत्युपपादितत्वात् ।
प्रकटचिदंशत्वेन न सूर्येऽतिव्याप्तिः सत्यानन्तयोराच्छन्नत्वात् । परे तु त्रयं प्रकटमिति । प्रकटमिति
लक्षणे विशेषणम् । निरवधिसत्यज्ञानत्वे सतीति विशेषणमावे शृङ्गाररसेतिव्याप्तिः स्वमतहानिश्च
'सत्यं परं धीमहि' इति 'सत्यव्रतं सत्यपरम्' इति च ।

'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः ।

न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाज्ज्ञसा' ॥ इति च ।

अर्थसंबन्धो देहसंबन्धः । विशेष्याभावे ब्रह्माज्ञानमेव भवेत् । अधोक्षजत्वेन निरवध्यानन्द-
द्वारा तज्ज्ञानात् । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति श्रुतेः । अक्षरेतिव्याप्तिवारणाय निरवधीति ।
शंकरोपनिषद्भाष्योक्तार्थं वदन्त आशङ्कामाहुः नन्वित्यादि । सर्वं ब्रह्मेत्युपासकः परं ब्रह्माप्नोति
इत्यर्थोक्तवित्यर्थः । न कोपीति यद्यपि प्राप्यस्य ब्रह्मणः उपासकाङ्गित्वेन भवनमुक्तं तथापि
मात्रवर्णिकं ब्रह्म जीवाद्भ्यतिरिक्तं नापि तु तस्यैवोपासकस्याविद्यालेशशून्यं निर्विशेषचिन्मात्रैकरस-
स्वरूपं तदेव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रेणोच्यते । अग्रे 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते, अप्राप्य मनसा
सह' इत्यनेन वाङ्मनसयोरगोचरत्वस्योक्तेरिति दोषोपि नेति न कोपि दोष इत्यर्थः । व्याख्यान-
व्याख्येयेति । तथा चोपनिषद्भाष्यं ब्रह्मविदिति ब्रह्म वेद ब्रह्मवेति वक्ष्यमाणलक्षणं बृहत्तमत्वात्
ब्रह्म तद्वेतीति ब्रह्मविदाप्नोति परं निरतिशयं तदेव ब्रह्म परं नह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिरिति ।
साधनेत्यादीति 'धर्मादिष्वनियमः' इत्यनेन 'अल्पाचूतरं पूर्वम्' इत्यस्य चावादेवं प्रयोगः ।
धर्मादिश्चाकृतिगणः । ब्रह्मज्ञानं साधनं परप्राप्तिः साध्या सापि ज्ञानात्मिकेत्येकस्य साधन-
साध्यभावव्याहतिश्चेत्यर्थः । व्याख्यानव्याख्येयभावेपि तन्मतेन साधनसाध्यभावमाशङ्क्य निषेधन्ति
न च शाब्देत्यादि । प्रत्यक्षेति शाब्दपरोक्षापत्त्या तथा । साधनान्तरेति संन्यासयोगरूप-
साधनान्तरासमवधानात् । अत्रेति श्रुतावित्यर्थः । अनभीत्यादि छान्दोग्ये आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि
संप्रतिष्ठाप्येति गार्हस्थ्यलिङ्गाद्वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां पुंसां तदनिवेशे गृहस्थानां ब्रह्मलोके

अतः परं विशेषतस्तद्विवक्षमाणानुभवैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमानगम्य-
मिति ज्ञापयितुमन्यमुखेनाह 'तदेषाभ्युक्ता' इति । अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रति-
पादिका श्रुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यव्ययम् । तथाच तत् पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः
परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदतया प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्य ऋगेषा विदित-
परब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्योक्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः संपद्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

सायात् । 'यमेवैषः' इति श्रुत्या साक्षात्कारस्य वरणेतरसाधनानधीनत्वाच्च । साधनान्तरकल्पनायामपि
पूर्वोक्तरीत्या परशब्दवैयर्थ्याच्च । अत उक्तविधसैवार्थस्यात्र संक्षेपत उक्तिरेवेति निश्चयः । एवं
सामान्यत उक्तिं तथैव व्याख्याय विशेषतो व्याख्यातुं सामान्यविशेषभावे गमकाकाङ्क्षायां
व्याख्यानव्याख्येयभाव एव गमक इत्याशयेनाहुः अतः परमित्यादि । अन्यथेति व्याख्यान-
त्वाभावे, परस्य तत्प्राप्तेश्चानुभवैकवेद्यत्वाभावे च । एवमिति अन्यमुखेन । अव्ययमिति
हेतुपञ्चम्यन्तमव्ययम् । श्रुतिव्याख्यानगतं तत्पदं त्वर्थाध्याहृतमर्थविशेषणत्वाय वाऽव्ययमित्यु-
रश्मिः ।

परामृताद्विरण्यगर्भमोक्षात् मोक्षानापत्तेः । तथा सति 'न स पुनरावर्तते' इति छान्दोग्यविरोध इति
तथा । भाष्ये । काण्डद्वयेपीत्यादिना गृहस्थाधिकारस्य पूर्वकाण्डसिद्धस्यापि संग्रहात् । परमहंसयतीनां
तु गार्हस्थ्यमपि प्राप्तं चेत् पारिभाषिकसंन्यासो गृहस्थानां यथा । 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो
विदुः' इत्यादि गीतायाः । अत्र हेतुमाहुः अनुपदेशेनेति 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इत्यत्रोक्तगार्ह-
स्थ्यस्य तैत्तिरीयेनुपदेशेन तथा साधनान्तरत्वाभावनिश्चयात् । अनुपदेशेऽप्यपेक्षितोपसंहार एकवाक्य-
तयोचित एवेत्यत आहुः यमेवेति । वरणेतरेत्यादि प्रमेयबलमेवैतत् । वरणं वैदिकमनुग्रहो
वेदान्तः । नन्वस्तु तत्र तथापरमत्र तु ब्रह्मविदिति साधनोपदेशेन भक्तिरूपसाधनत्वव्यापारत्वेन
निवेशस्यावश्यकत्वाद्भक्तेर्वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां संन्यासयोगाच्छुद्धसत्त्वानां प्राकट्यात् तद्वत्का-
ण्डद्वयेपीत्यादिभाष्यादस्माभिरपि साधनान्तरं कल्प्यत इत्यत आहुः साधनान्तरेत्यादि । पूर्व्वेति
अत्रैव पूर्वोक्तरीत्या चेति । अत्र व्यवहारे भाट्टत्वाभावेन निहितं गुहायामित्यस्याग्रे ब्रह्मणाश्रुते
एकीभवतीत्युक्तं स्यात् न तु परमे व्योमन्नित्यादिरूपनिबद्धः स्यात् । अतः स्वमते पुष्टिमर्यादाभक्तफलं
वृत्तीति युक्तम् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इत्यत्र ज्ञानफलमिति चकारार्थः । अत उक्तेति भाट्टवदर्थवादत्वा-
भावादक्षरब्रह्मविदः पूर्णानन्दप्राप्त्युपदेशरूपस्यैवेत्यर्थः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्ज्ञानमार्गस्य
साधकाशत्वाद्भक्तिमार्गस्य निरवकाशत्वादेवकारः । अत्रेति ब्रह्मविदाप्नोति परमितिमात्रे । उक्तिरेवेत्ये-
वकारेण व्याख्यानत्वव्यवच्छेदः । निश्चय इति । शब्दादपरोक्षस्य सर्वनिर्णये मर्यादाभङ्ग एव
स्यादित्यादिना दूषितत्वादितोषिकाकाङ्क्षिणा स द्रष्टव्यः । सामान्यविशेषेत्यादि तदेषाभ्युक्तेति
श्रुतेरित्यर्थः । एवेति एवकारोप्यर्थकस्तेन तदेषाभ्युक्तेति श्रुतेरपि सामान्यविशेषभावे गमकत्वं द्रष्टव्यम् ।
अन्येत्यादि विदितपरब्रह्ममुखेनेत्यर्थः । यद्यपि श्रुतं नारदमुखादित्यन्यमतत्वं संभाव्यते तथापि
पुरुषविधव्राह्मणवत्तद्वा एतद्विदितं मीमांसितमिति श्रुत्यायमर्थः साधुः । श्रुत्यर्थस्तु एतदित्यस्य यथोक्त-
कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वं, विदितमित्यस्य भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञ ऋषियज्ञश्चेति
पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं विज्ञातमित्यर्थः । भाष्ये । तत्पदं द्वितीयान्तत्वेन व्याख्यातं तत्तात्पर्यमाहुः
श्रुतिव्याख्यानेत्यादि । अध्याहारदोषादाहुः अर्थेत्यादि । अर्थशब्दस्य नियतपुल्लिङ्गत्वादिति

तामेवाह । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्
सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । सोपपत्तिकमानन्दात्मकत्वमग्रे
निरूपणीयमित्यधुना तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छिन्नत्वं चोक्तवती ।

अथवा, अक्षरब्रह्मण्यानन्दात्मकत्वे सत्यपि तस्य परिच्छिन्नत्वान्न परम-
फलत्वमत आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलतावच्छेदकमिति तद्धर्मपुरःसरं

भाष्यप्रकाशः ।

क्तम् । तथाच संपूर्णा ऋक् फलांशविवरणार्थैवेति संपद्यत इत्यर्थः । तामित्यादिना ऋचं
पठित्वा व्याकुर्वन्ति सोपपत्तिकमित्यादि । एवमग्रे फलनिरूपणावसरे निरूपणीयमित्यधुना
साधननिरूपणावसरे सोपपत्तिकमनिरूप्य सत्यज्ञानपदाभ्यां सच्चिदंशावनन्तपदेन देशकाला-
परिच्छिन्नत्वं च ज्ञेयस्य ब्रह्मणः साधनशेषत्वायोक्तवतीत्यर्थः । एवं पूर्ववर्णकस्य ज्ञेयांशे
कारणत्वायानन्दांशमप्रवेश्येत्यस्य संग्रहाय तदाशयो विशदीकृतः । तेन ब्रह्मत्वे तुल्येऽपि क्षरस्य
देशकालापरिच्छिन्नत्वाभावान्न विवक्षितफलसाधनशेषत्वम् । अक्षरस्य तु तदपरिच्छिन्नत्वात्
तादृशसाधनशेषत्वमिति बीजं प्रकाशितम् ।

अतः परं प्रस्तूयमानवर्णकरीत्या विवक्षितफलविवरणार्थमत्रानन्दांशप्रवेशं वक्तुमनन्त-
शब्दस्यार्थान्तरमाहुः अथवेत्यादि । परिच्छिन्नत्वादिति गणनया परिच्छिन्नत्वात् । एवमत्र
रक्षितः ।

भावः । तथा च तदिति तं द्वितीयान्तं न पञ्चम्यन्तमस्मिन् पक्षे । भाष्ये । विदितपरब्रह्मकैरिति
'तासां मे पौरुषी प्रिया' इति पुराणद्वारा पुरुषविधब्रह्मणाङ्गीकर्तृभिः स्वस्या अक्षरं ब्रह्म परमं स्थानमिति
स्वोक्तृष्टैरित्यर्थः । तेन यदध्येतृभिरिति परैरुक्तं तदसंभवि । अध्येतृणामस्त्रामर्थ्यादिति बोधितम् ।
प्रकृते । फलांशेत्यादि फलं चांशश्च फलांशौ तयोर्विवरणार्थेत्यर्थः । यद्यस्याह ससाधनमित्यस्य
पूर्ववाक्योक्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियते इत्यस्य च भाष्यस्य विरोधः स्यात् तथाप्यनुभवैकगम्यं तत्स्वरूप-
मित्याद्याभासभाष्यानुसारेणाह ससाधनमिति । पूर्वोक्तस्य भाष्यस्य अथवेत्यादिवक्ष्यमाण-
द्वितीयपक्षानुमानाभासत्वं पूर्ववाक्योक्तार्थस्येति भाष्यस्य फलांशप्रतिपादकत्वस्येत्यर्थः । इत्यविरोधः ।
साधिष्ठानमेव तत्स्वरूपमिति 'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः' इति सूत्रभाष्ये तु द्वितीयपक्षानुसारी
नेति । तामित्यादि अत्र कर्ता भगवान् 'वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम्' इति स्मृतेः । साधनेत्यादि
फलांशे निरूपणीये साधनत्वेनाधिष्ठानरूपसाधनत्वेन स्वरूपे प्रतीतं साधनं तस्य निरूपणावसर इत्यर्थः ।
फलांशनिरूपणे साधननिरूपणमन्यथासंगतं स्यात् । एवमेव ज्ञेयस्येत्यादिकं स्वरूपे प्रतीतं ग्राह्यम् ।
एवं पूर्वोक्त्यादि फक्कितातात्पर्यं तु ज्ञेयम् । पूर्ववर्णके ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्य विषयवाक्यत्वाभावात् ।
तथाहि । ननु फलांशे वर्णनीयानन्दाप्रवेशो नैव युज्यते यतः आनन्दत्वेन फलत्वमिति चेत्तत्राहुः
एवं पूर्वैति । पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वं वर्णकं यस्य भाष्ये वक्ष्यमाणवर्णकस्य द्वितीयस्य तत्स्थस्येत्यादिरतः
फलांशेऽप्यदुष्टो निरानन्दपक्ष इति । तदाशय इति शंकरमतमपाकर्तुं निरानन्दपक्षो ज्ञानमार्गो इति
तथेत्यर्थः । तुल्येपीति क्षरस्य सत्त्वेन ब्रह्मत्वमक्षरस्य तु चित्त्वेनेति तयोरंशत्वात्तुल्येपीत्यर्थः ।
तदपरिच्छिन्नत्वादिति अक्षरात्मकेऽपरिच्छिन्ने सत्येव हृदि परस्यापरिच्छिन्नस्य प्रादुर्भावात्तथेत्यर्थः ।
फलविवरणार्थमिति आप्नोति परमित्येतावत्फलस्य सत्यमित्यादिनैव विवरणार्थमित्यर्थः । गणनयेति
'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति श्रुतेः । परिच्छिन्नत्वादिति ।

परमानन्द एवानन्तशब्देनोच्यतेऽत्र । 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सच्चिदानन्द-
विग्रहम्' इत्यादिश्रुतिषु त्रयाणामप्येकप्रक्रमपठितत्वाद् द्वितयोक्तौ तन्नियत-
सहचरितत्वेनाऽनुक्तोऽप्यानन्दः प्राप्स्यत एवेत्याशयेन वानन्दः स्फुटतया नोक्तः ।
अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । 'नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते
तनुं स्वाम्' इति श्रुत्या वरणेतरसाधनाप्राप्यत्वमुच्यते ।

एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राकृत-
धर्मराहित्येन शुद्धत्वसंपादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यता संपाद्यते । तादृशो
जीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यतासंपत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

वेद्यपदार्थो गणितागणितानन्दभेदेन द्वेधा विवृतः । अनन्तरूपमिति श्रुत्यन्तरादत्राप्यनन्तपदं
रूपानन्त्यवाचकमेवास्तु । तथा सति नानन्तपदेन परमानन्दलाभ इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः
सत्यं विज्ञानमित्यादि । अथेति वेद्यनिरूपणोत्तरम् । नन्वेवं द्वेधा वेद्यव्याख्याने किं
बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्रेत्यादि । इदमाकृतमिति । वरणेतरसाधनाप्राप्यत्वमिति
अत्र प्रवचनपदं वेदे रूढम् । तदत्र वाच्यतासंबन्धेन तदुक्तसाधनान्युपलक्षयति । मेधा धारणावती
बुद्धिः सा च पुरुषनिष्ठस्वाभाविकसाधनानि श्रुतं चागन्तुकानि साधनानीति । तथा ऋचि वेदन-
व्याख्यानांश इदं वक्ष्यमाणं तात्पर्यम् । एवं सतीति व्याख्येये यजुषि वेदनप्राप्यत्व उक्ते सति ।
सहकारियोग्यतासंपत्त्येति सहकारियोग्यतयोः संपत्त्या । तथाच वरणाभावे ज्ञानमार्गरीत्या
रश्मि ।

अतोत्राक्षरं नोच्यत इति भावः । द्वेधेत्यादि प्रकाशाश्रयन्यायेनाभेदमाश्रित्य द्वेधा विवृत इत्यर्थः ।
यद्यप्यक्षरनिरूपणमप्रयोजनं तथापि श्रुत्यन्तर आनन्दमात्रपदान्निरूपितम् । एवेति अयमानन्दव्यव-
च्छेदकः । सत्यं विज्ञानमित्यादीति यद्यपि सर्वोपनिषदि 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' इति
श्रुतिरस्ति तथापि स्पष्टेति नानावादानुरोधिरूपोपयोगिनी न भवतीति पद्मपुराणीयवाक्येन यमुना-
जित्परामर्शार्थाङ्गित्वेन तस्यास्तामङ्गीचक्रुरिति बोध्यम् । किं बीजमिति पूर्वं प्रकाशाश्रयन्यायसूचनेन
बीजस्योक्तत्वेपि विशेषजिज्ञासायां प्रश्नः । रूढमिति 'प्रवचनं स्मृतं वेदे' इति विश्वात् । योगरूढमिति
वक्तव्ये नामैकदेशग्रहणम् । अत्र वाच्यतासंबन्धो लक्षणा । अग्रे तु स्थलद्वये सामानाधिकरण्यसंबन्धो
लक्षणेति ज्ञेयम् । श्रुतं चेत्यादि 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इति विश्वात् । शास्त्रान्तरवाच्यान्या-
गन्तुकानि साधनानि इति तथा वरणेतरसाधनाप्राप्यत्वम् । उच्यत इति शेषः । वेदनेत्यादि
अत्रेति पदस्यार्थः । तात्पर्यमिति आकृतपदस्यार्थः । व्याख्येय इति साधनांशव्याख्यानेत्र व्याख्येये ।
वेदनप्राप्यत्व इति अक्षरब्रह्मवेदनस्य सत्यं ज्ञानमित्यारभ्य यो वेद निहितं गुहायामित्यन्तस्य न परमे
व्योमन्नित्युक्तसाधनशून्यस्य परप्राप्तिसाधकत्वमदृष्टत्वादिति साधनान्तरोपलक्षकता श्रुत्यन्तरस्वारस्याच्च ।
वरणजभक्तिस्तु न साधनान्तरमपेक्षतेऽश्रुतत्वादित्येवं पूर्वोक्तसाधनांशव्याख्येयवेदनप्राप्यत्वप्रकारे
सतीत्यर्थः । सहकारीति सहकारिणी भक्तिः । योग्यताऽविद्यानिवृत्त्या शुद्धत्वम् । भावा-
कारणानि परप्राप्तौ । सिद्धमाहुः तथाचेति निर्णयत इत्यन्तर्भाष्येण 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यन्तर्गर्थः
उक्तः । तत्रोपासनया शुद्धत्वं निरूप्यते न कर्मणा । एवं चाक्षरब्रह्मज्ञानेनेत्यस्य भाष्यस्य न शब्दापरो-

भवतीति निर्णीयते । तदैव गुहायां परमव्योमाविर्भावः । परो मीयते दृश्यतेऽवेनेति तथा । ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापि तथा । परमव्योमोऽत्यलौकिकत्वज्ञापनायालौकिकः प्रयोगः कृतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञानप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं, वरणे तु भक्तिमार्गरीत्याऽऽनन्दप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं, येन परप्राप्तिरिति वेद्यस्य द्विधाविर्भाव एव द्विधा व्याख्याने बीजमित्यर्थः । अस्या ऋच एवं निर्णायकत्वे ग्रमकमाहुः तदैवेत्यादि । कृत इत्यन्तम् । तथाच श्रुत्यन्तरे वेद्यनिरूपणे हार्दाकाशविशेषणरश्मिः ।

क्षेणेत्यर्थः पूर्वदूषणान्नापि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तेनेत्यर्थः भक्तिकारणत्वात् । किं तु यथा यथा परिमृज्यत इति श्लोकोक्तेनेत्यर्थः । न च तत्र न ज्ञाननिरूपणं किं तु ज्ञानाङ्गभक्तिनिरूपणमिति वाच्यम् । 'अच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्' इति वाक्ये केवलज्ञाननिषेधात् । ज्ञानं फलं न तु साधनमिति च । ततः कार्यकारणभावादविद्यानिवृत्त्या तज्जन्यधर्मराहित्येन । शुद्धत्वेनेत्यादि आध्यात्मिकशुद्धान्तःकरणे सत्यलौकिकत्वेन 'दिव्यमन्त्रेण बहुशः कुर्यादात्ममलच्युतिम्' इत्यमृतविन्दूपनिषच्छ्रुतेः । स्वरूपेति मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रात् । एवं ज्ञानमार्गरीत्येत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमिति अक्षरज्ञानम् । तदा तु 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' ॥

इति गीतायाः भक्तिद्वारा परप्राप्तिः । साधनांशविवरणे श्रुतिविरोधपरिहारायाहुः वरणे त्वित्यादि । भक्तिमार्गेत्यादि भक्तिमार्गः श्रवणादिसरणिरूपस्तत्र तत्र ग्रन्थेषु प्रसिद्ध एव । प्रकारभेदेन 'भक्तिमार्गो बहुविधः' इति वाक्यात् । स भाष्ये पुष्टिमर्यादाभेदेन वरणे भक्तिभावः पुष्टिः । साधनैः सहकारिणो भक्तिरूपस्य योग्यताया आधिदैविकशुद्धत्वरूपायाः संपत्त्या, 'यथा यथात्मा परिमृज्यतेसौ' इति वाक्याद्भक्तिशुद्धत्वयोः पूर्वापरीभावः, तदनु शुद्धत्वे पूर्वोक्तो भक्तिभावपदैकदेशभावस्याभिव्यक्त्या पुरुषोत्तमेत्यादिः । 'तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मम्' इति वाक्यात् । भावः सर्वात्मभावान्तर्गतो दानसाध्य इति पुनर्भाष्ये नोक्तः । अनया भक्तिमार्गरीत्येत्यर्थः । नन्वेकादशस्कन्धीयान्याध्यायोक्तभक्तिमनादृत्य कुत आज्ञाशेषभक्तिमार्गादर इति चेन्न । निबन्धे त्रयोदशे हंसकृतनिर्णयः सर्वसंमतः 'एवं विमृश्य' इत्युक्तः । तद्भक्तिस्वरूपं स्वरूपलभः । सोपि चतुर्दशे ज्ञानशेषभक्तिनिरूपणनिरूपितो भविष्यत्यतस्त्रयोदशाध्यायनिर्णयार्थं प्रवृत्तत्वात् ।

'अन्यच्चेच्छ्रेय एतादृक् उपायो वा भवेत्तदा ।

न कृष्णत्वं फलं पूर्णं नापि त्यागस्तथोभयोः' ॥

उभयोरिति गुणचेतसोः । ब्रह्मज्ञानमिति साधनशेषाक्षरब्रह्मज्ञानमित्यर्थः । (सर्वात्मभावचरमवृत्तिरूपम्, तृतीयाध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्पष्टम्)

'भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' ॥

इति गीतोक्ता परप्राप्तिः । वेद्यस्येति ब्रह्मविदित्युक्तस्य सत्यज्ञानमित्यादिनां विवृतस्य वेद्यस्य ज्ञानप्राधान्येन आनन्दप्राधान्येन च द्विधाविर्भाव इत्यर्थः । एवमिति साधनान्तरीयपररूपाक्षरचिदानन्दः परमाप्नोति न तु अक्षरविदित्येवमित्यर्थः । तदैवेत्यादीति ब्रह्मभावकाल इत्यर्थः । ब्रह्मभूतस्य भक्तिकथनात् । श्रुत्यन्तर इति । 'अथ यदिदमस्मिन्' इत्यस्यां दह्राधिकरणीयायां वेद्यनिरूपणे

भाष्यप्रकाशः ।

त्वेन परमादिपदाभावोऽत्र तु तत्सद्भाव इत्येव गमकमित्यर्थः । यत आकारायुधादिलिङ्गानां व्यूहेष्ववतारेषु च सत्त्वात् पुरुषोत्तमत्वं तैर्निश्चेतुमशक्यम् । अक्षरस्थितत्वज्ञाने तु निश्चेतुं शक्य-
मतोऽक्षरात्मकस्य व्योमः परमत्वम्,

‘अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम’ ॥

इति गीतावाक्यस्वारस्यात् । तस्य परमव्योमत्वं तु, ‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्’,
‘यदक्षरे परमे व्योमन्’ इत्यादिश्रुतिभ्योऽवगन्तव्यम् । नचाव्यक्तपदादक्षरपदं प्रकृति-
वाचकमिति शङ्क्यम् । ‘यं प्राप्य न निवर्तन्ते’ इति मुक्तिस्थानत्वरूपलिङ्गविरोधात् । प्रकृतिं
प्राप्तानां तु पुराणे प्रकृतिचिन्तकानधिकृत्य, ‘पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्ति विगतज्वराः’ इति वाक्येन
तदुत्तरं पुनरावृत्तिबोधनात् । ‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च’ इति पुरुषत्वोक्तिविरोधाच्च ।
अव्यक्तत्वं त्वक्षरीयमेव प्राथमिककार्यत्वात् प्रकृतिगामि भवति । आकाशजन्ये वायौ नीरूप-
त्ववत् । न तु तत्प्रकृत्यसाधारणम् । अतोऽक्षराधिष्ठातृत्वं पुरुषोत्तमाऽसाधारणमित्यक्षरस्यैव
रश्मिः ।

पुरुषोत्तमनिरूपणे दहरः परमात्मा न जीव इति भाष्यादित्यर्थः । अत्र त्विति श्रुतौ तु तत्र हार्दाकाशे
परमादिपदसद्भाव इत्यर्थः । व्यूहेष्वित्यादि प्रद्युम्नानिरुद्धसंकर्षणवासुदेवेष्वित्यर्थः । सोवतारो भवति यः
सत्त्वरूपे स्वधाम्नि प्रविष्टः कार्यं करोति तेष्वित्यर्थः । अक्षरात्मेति तेनाक्षरं व्योम प्रकृतिः पुराणोक्ता
इन्द्रः स्वराडिति पर्यायाः । इदं व्योम भूतानां छिद्रदातृ ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’ इति गीतोक्तम् ।
‘छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः’ । जीवा भिन्नाः । ततः परमत्वं भक्तिसाधनजन्यं परमत्वस्य भक्त्यन्तः-
पातित्वात् । अवगन्तव्यमिति । तथा चैतत्परमत्वस्यात्र संनिवेश इति भावः । प्रकृतीति
सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र हरिशब्दस्य विष्णुवाचकत्ववत् । चेति तेन प्रधानमित्यपि नपुंसकं न पुरुषः ।
मुख्यकारणगता धर्माः कार्ये समायान्तीत्याशयेनाहुः अक्षरीयमेवेति । एवकारेण पुरुषोत्तमव्यावृत्तिः ।
न च ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ इत्यत्राकाशोक्षर एव इति कथमात्मशब्दार्थपुरुषोत्तम-
व्यावृत्तिरिति शङ्क्यम् । आत्मन इत्यत्रोत्तरीत्याशद्वयात् तत्र पुरुषोत्तमव्यावृत्तिः । ‘अक्षरात्सोम्य विविधा
भावाः प्रजायन्ते’ इत्युक्तेनाक्षरव्यावृत्तिः । भक्तैः सह निगूढभावकरणातिरिक्तकार्याभावात् ।
नीरूपत्ववदिति आकाशे नीरूपत्वं तु आधेयतया रूपाभावात् । अन्यथा प्रस्थानरत्नाकरे वायौ
नीरूपत्वं स्फुटं परं त्वाकाशे नीलो नास्ति नीलमाकाशं तु वरीवर्ति इति भणितं विरुद्धं स्यात् । एवं
चारूपित्वे सति चालनव्यूहनद्रव्यशब्दगन्धनयनसर्वेन्द्रियबलदानाख्यकार्यत्वं लक्षणं सिद्धम् ।
अत्राकाशजन्यो नीलरूपो वायुर्न भाति चालनादिकार्याभावात् ।

‘चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नैतत्त्वं द्रव्यशब्दयोः ।

सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्मादिलक्षणम्’ ॥

इति स्पर्शस्तन्मात्रा । नीरूपे सति स्पर्शवत्त्वं स्वरूपलक्षणम् । न तु तदिति तदक्षरपदम् ।
प्रकृतीति त्वन्मते प्रकृतिसाधारणं परं तु प्रकृतिर्मायेन्द्रियरूपा पुराणमते त्रिगुणात्मिकेत्यक्षरपदं
स्वयंप्रकाशासाधारणं न प्रकृतिसाधारणम् । अत इति प्रकाशासाधारणात् । अक्षरेत्यादि अक्षर-

रश्मिः ।

तदधिष्ठातृपुरुषोत्तमसाधारणमित्यर्थः । तृतीयाध्यायद्वितीयपादे तदव्यक्ताधिकरणे तथोक्तेः । पुरुषो-
त्तमेत्यत्र समासस्तु पञ्चमीतत्पुरुष इति केचित् । तन्न । तद्विधायकसूत्राभावात् योगविभागस्यागतिक-
गतित्वाच्च । पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमास इत्यन्ये । तन्न । तथा सति सप्तमीसमासेन नरक्षत्रिय-
शूरतम इति प्रयोगापत्तेः । न चेष्टापत्तिः 'न निर्धारणे' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । निर्धारणे तादृश-
प्रयोगस्यासाधुत्वज्ञापनेनैव तत्सार्थक्यात् । एके तु सप्तमीसमास एवायम् । निषेधस्य स्वरभेद-
नियामकषष्ठीसमासनिषेधफलकत्वात् । कैयटस्तु यतश्च निर्धार्यते यश्च निर्धार्यते यश्च निर्धारणे हेतुः
तन्त्रितयसन्निधान एव निर्धारणषष्ठी, तत्रैव चायं निषेधः । पुरुषोत्तम इत्यत्र तु त्रितयसन्निधानाभावात्
न निर्धारणविभक्तिः किं तु संबन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः । अत एव हलादिःशेष इतिसूत्रे
किमयं हलामादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तेः । गुणवचनेन निषेधस्त्वनित्य इति तरप् सूत्रे
आह । अत्र जयरामः । उक्तत्रितयसंनिधौ तदङ्गीकारे नरशूरक्षत्रिय इति प्रयोगस्याप्युपपत्तेः ।
तन्त्रितयसंनिधानात् । अत एतादृशप्रयोगात् नराणां क्षत्रियः शूरतमः इत्यर्थे नरक्षत्रियशूरतम इत्य-
प्रयोगाच्च समासवाक्यादन्यतो निर्धारणनिर्धारणप्रयोजकरूपोपस्थितावेव समासनिषेधः । अतोत्र
निर्धारणाभावात् न षष्ठीसमासनिषेधः - । यत्र तु पुरुषाणामुत्तमः कृष्णस्तत्र तु कृष्णस्य विधेयत्वेन
निर्धारणोपगमान्न समासः । विधेयस्यैव तन्निर्धारणप्रयोजकत्वस्वीकारात् ।

‘नाथः सृजत्यवति यो जगदेकपुत्र-

प्रीत्या ततः परमनिर्वृतिमादधाति ।

तस्मै नमः सहजदीर्घकृपानुबन्धं

लब्धत्रितत्त्वतनवे पुरुषोत्तमाय' ॥

इति लीलावत्यां यः सृजति तस्मै पुरुषोत्तमाय नम इति तत्प्रयोजकरूपोपस्थितावपि न
क्षतिरित्याह । नागोजिभट्टास्तु 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति स्मृतिस्वारस्यात्
कर्मधारय एव राजदन्तादित्वादुत्तमशब्दस्य परनिपात इत्याहुः । एतदेव च युक्तम् । 'एष संप्रसादोऽ
स्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति श्रुति-
स्वारस्याच्च । अत्र वदन्ति । कर्मधारयसमासे उत्तमपुरुष इति प्रयोगापत्तिः । जातिविशिष्टवाचकस्य
गुणक्रियाविशिष्टवाचकयोगे जातिविशिष्टप्राधान्यनियमात् नीलोत्पलमित्यादौ तथादर्शनात् । अन्यत्र
त्वनियमः । यथा खल्लकुब्जः कुब्जखल्लः इत्यादौ तदपि पूर्वोक्तस्मृतिस्वारस्यात् तादृशनियमस्यै-
तदतिरिक्तस्थले एव स्वीकारात् परास्तम् । उत्तमपुरुष इति प्रयोगानापत्तिस्तु राजदन्तादित्वादुत्तम-
शब्दस्येत्युक्तम् । यद्यपि कैयटजयरामोक्तषष्ठीसमासपक्षे पुरुषतादात्म्यवानुत्तम इति बोधः ।
षष्ठ्यास्तादात्म्यार्थकत्वात्तथापि तादात्म्यस्य भेदसहिष्णुरभेदोर्थ इत्यभेदबोधकस्मृत्युपपत्त्यर्थं कर्मधारय
एव युक्त इति बोध्यम् । 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' इत्यत्र तादात्म्यं भेदघटितं चेद्विभक्तसदृशो
भेदपदार्थः । 'विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतावाक्यात् । भाष्ये । तथेति परमत्वे नास्ति ।
ज्ञानमार्गीय इत्यादि । अत्रायं परमार्थः । 'आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति' इत्यस्य
तत्त्वदीपे तिरोहितस्याविर्भावे ब्रह्मभाव इति प्रतिपादनाज्ज्ञानमार्गे पराभिध्यानसूत्रोक्तरीत्या जीवे
तिरोहितो य आनन्दस्तस्याविर्भावेऽक्षरात्मकतया जीव एव ज्ञेयः । अत्र तु तत्र पुरुषोत्तमाविर्भावकथनेन
न ततो वैशिष्ट्यमिति । एतच्चैवं सतीत्यारभ्य निर्णयित इत्यन्तेनोक्तम् । तत्र तिरोहितानन्दाविर्भावो

‘भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः’ ‘नाहं वेदैः’ इत्युपक्रम्य, ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्यः’ इत्यादिस्मृतिरप्येवमेव संगच्छते । अन्यथा ज्ञानमार्गिणामपि ब्रह्मविदां परप्राप्तिः स्यान्न त्वेवम् ।

‘मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तद्भक्त्यमिति हृदयम् । ननु वरणपदार्थो लक्षणया ज्ञापनात्मको ग्राह्यो न तु रूढोऽङ्गीकारात्मक इति नात्र भक्तिनिवेशे किञ्चिद् बीजं पश्याम इत्याशङ्कायां स्मृत्या स्तोक्तमुपपद्यन्ति भक्त्येत्यादि । एवमेवेति वरणपदस्याङ्गीकारपरत्वं एव । विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः अन्येत्यादि । न त्वेवमिति न ज्ञानमार्गिणां विवक्षितलक्षणा परप्राप्तिः । एवमृचो निर्णायकत्वमुपपादैवंप्रकारकज्ञानस्य रश्मिः ।

निवेशनीयः । अलौकिक इति परमे व्योमन्नितिरूप इत्यर्थः । प्रकृते । लक्षणयेति ज्ञानाङ्गीकारयो-
र्जन्यजनकभावसंबन्धो लक्षणा । रूढ इति तेन न वृद्धं संभक्तौ इत्यस्य भक्तिनिवेशबीजस्य प्राप्तिरिति
नात्र भक्तिरित्यादिः । उपपद्यन्तीति व्यासचरणैः स्मृतेश्चेति सूत्रेण स्तोक्तोपपद्यमानात् ।

‘कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ।

ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः’ ॥

इति शास्त्रार्थोपपद्यन्तीत्यर्थः । भक्त्येत्यादीति । ‘न ज्ञानं न च वैराग्य’मिति । न च
‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः’ । ‘जनयत्याशु वैराग्यम्’ इति वाक्ये भगवदाविर्भावकारणं वैराग्यकारणं
भक्तिरिति भक्तिग्राह्यवैराग्यं च कुतो न प्रायः श्रेयः इति वाच्यम् । काठकोक्तब्रह्मविषयिण्यां मत्यां
तर्कपरित्यागापत्तेः ‘नैषा तर्केण मतिरापनेया’ इति काठकश्रुतिः । न हि तर्केणाश्चर्यरहितेन तिरोहित-
सदानन्दसद्रूपेण घटादिज्ञानं पारमार्थिकं भवति । आश्चर्यवतो भक्तस्य तु भवति । एवं वैराग्येऽक्षरात्म-
कप्रतिकृतिवैतृष्ण्ये तदाविर्भूतपुरुषोत्तमावज्ञापत्तेः । अङ्गीकारेति अङ्गीकारपरत्वे सति भक्तिमार्गीयत्वं
एवेत्यर्थः । परप्राप्तिरिति तेन ‘नायमात्मा’ इति श्रुतौ भक्तिनिवेशे उपपत्तिरुक्ता भवति । अतः
एव वाराहे सप्तविंशे ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते नान्यथा तु यत् ।

इति वेदवचः स्मृतं गीयते विदुषां गणैः ॥

श्रवणानन्तरं कार्यं मननं भक्तिपूर्वकम् ।

ततो ध्यानं प्रकुर्वीत ततः साक्षाद्भवेद्धरिः’ ॥

इति ज्ञानात्केवलभक्त्या कैवल्यमिति ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यः’ इति श्रुतौ च भक्तिनिवेशः स्फुटमुक्तः । श्रुतिरप्येवमाह ‘स्वप्नं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति
चाव्ययम्’ इति वासुदेवोपनिषदि । एवमृच इति वरणद्वारा ऋचः । एवंप्रकारेत्यादि अक्षरत्व-
प्रकारकज्ञानस्य । फलयोगौर्णत्वादित्यर्थः । भाष्ये । गुहायामित्यारभ्य यो वेदेत्यन्तःसंदर्भो

१. अन्तरा प्रतिबन्धः नशाब्दो निषेधार्थकः छप्रत्ययोभवार्थः । अप्रतिबन्धे भवत्वं तस्मात् स्वार्थे कः (इति नान्तरीयक-
व्याकृतिः) ।

इत्यादिवाक्यैः । एतदेवाह । गुहायां हृदयाकाशे यदाविर्भूतं परमं व्योमाक्षरात्मकं व्यापिवैकुण्ठं, तस्य पुरुषोत्तमगृहरूपत्वात् तत्र निहितं स्थापितमिव वर्तमानं यो वेद स भक्तो ब्रह्मणा नित्याविकृतरूपेण विपश्चिता, विविधं पश्यच्चित्तं हि विपश्चित्त्वम् । पृषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चित्छब्दः । तेन विविधभोगचतुरेण सह सर्वान् कामानश्रुत इत्यर्थः । एतेन परप्राप्तिपदार्थ उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वादस्य भक्तस्य स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभावोक्त्या ब्रह्मणो गौणत्वम् । अत एव भक्ताधीनत्वं भगवतः स्मृतिष्वप्युच्यते । 'अहं भक्तपराधीनः', 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या' इत्यादिवाक्यैः ।

यद्यप्यश भोजन इति धातोर्भ्रातीत्येव रूपं भवति, अशूङ् व्याप्ताविति धातोर्भवत्यश्रुत इति रूपं, विकरणभेदात् पदभेदाच्च । तथाप्यत्राश भोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते । तथाहि । अत्राशनक्रियायां ब्रह्मणा सहभाव उच्यते । तथाच व्याख्येयत्वे ब्रह्मणा सहभूतान् कामान् व्याप्नोतीत्यर्थो भवत्यधवा ब्रह्मणा सह भूतः स जीवः कामान् व्याप्नोतीति । एतौ त्वनुपपन्नौ । न हि कामवज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि संभवत्यतिमहत्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

फलनान्तरीयकत्वादुत्तरार्धं सर्वमेव व्याकुर्वन्ति एतदेवाहेत्यादिना । एतेनेति ऋगुत्तरार्धेन । एतमर्थं स्मृत्योपपृच्छन्ति अत एवेत्यादि । नचास्य नवमस्कन्धीयवचनस्य सात्त्विकांशभूतविष्णुवाक्यत्वेन पुरुषोत्तमवाक्यत्वाभावान्नोक्तार्थोपपृष्टम्भकत्वमिति शङ्क्यम् । तस्य भिन्नत्वेऽपि मूलपुरुषरूपनामलीलासाम्येनादोषात् । पराशरपुराणे—

‘वैष्णवानि पुराणानि समस्तानि महामुने ।

त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदं प्रवदन्ति’ ॥

इति साम्यस्मरणादिति । उक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिमुद्भाव्य परिहरन्ति यद्यपीत्यादि । व्युत्पादयन्ति तथाहीत्यादि । विपक्षोद्भाषितयोरर्थयोरार्थं दूषयन्ति न हीत्यादि । कामवदिति सप्तम्यर्थे वतिः । अतिमहत्त्वादिति,

रश्मिः ।

दहराधिकरणे स्फुटमुपपादितः । स्थापितमिवेति इवपदेनाक्षराधिकरणभाष्यविरोधः परिहृतः । दर्शनमात्रे परं विशेषात् । परप्राप्तिपदार्थ इति । अयं फलाध्याये स्फुटतर इति ततोवधेयः । शुद्धपुष्टीति एतन्मार्गद्वयं सहकार्यन्तराधिकरणे स्पष्टम् । शुद्धत्वं निवेदितात्मत्वं ‘निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे’ इतिवाक्यात् । ब्रह्मणो गौणत्वमिति ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति पाणिनिसूत्रात् । प्रकृते । त्रिमूर्तीनामित्यादि त्रिमूर्तीनां मध्ये हरेर्नाम्ना मूर्त्या च तस्य गुणावतारस्य परं पदं मुख्यं रूपं प्रवदन्तीत्यर्थः । अनुपपत्तिमिति श्रुरूपविकरणस्यात्मनेपदस्य च नानुपपत्तिमित्यर्थः । भाष्ये । कामानिति काम्यन्त इति कामा आनन्दादयस्तानित्यर्थः । भाष्ये । ब्रह्मणि संभवतीति ब्रह्मसाहित्यवदभिन्नान्कामानिति शाब्दबोधेन व्यापनरूपफलाश्रयत्वस्य विशेषणभूते ब्रह्मण्यपि

व्यापनं चात्र स्वाधीनीकरणमेव वाच्यम् । न हि कामानां तथात्वं स्वतः पुरुषार्थरूपम् । भोगशेषत्वात्तेषाम् । पूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्य तथार्थोऽनुपपन्नः ।

तेन अश भोजन इति धातोरेवायं प्रयोगोऽर्थस्यालौकिकत्वज्ञापनाया-
लौकिकः प्रयोगः कृतः । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रेण छन्दसि तद्विधानात्,
आप्रत्ययपरस्वैपदयोर्व्यत्ययेन श्रुप्रत्ययात्मनेपदे जाते इति भोगार्थक एवायं धातुः
एवमेव, 'न तदश्नोति कंचन, न तदश्नोति कश्चन' इत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयो-
गोऽशधातोरेवेति ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्तन्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।

सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः’ ॥

इतिवाक्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति व्यापनं चेत्यादि । संयोगरूपव्यापनस्यापुरुषार्थत्वाद्
व्यापकात्मवादिसते तस्य स्वतःसिद्धत्वाच्च तद्विधानासंगत्यापत्तेरत्र कामस्वाधीनीकरणरूपं तद्
वाच्यम् । तेन कामप्राप्तिरेव व्याकृता भवति, न परप्राप्तिरिति सोऽर्थोऽनुपपन्न इत्यर्थः ।
एतेनैव, ब्रह्मणा करणभूतेन सर्वान् कामान् सहाश्रुते युगपद् भुङ्क्त इति योजनासिद्धोऽर्थोऽपि
निरस्तो बोध्यः । भोगस्य सुखसाक्षात्कारातिरिक्तोदासीनज्ञानात्मकोऽर्थस्तु पूर्वमेव निरस्तः
स चासंगत इत्यादिना । तेनोक्तैव योजना । अयमेव चार्थ इति निश्चयः । सिद्धमाहुः
तेनेत्यादि । जाते इति प्रथमाद्विवचनम् । श्रुत्यन्तरेष्यमेवार्थ इत्याहुः एवमित्यादि । तथाच
तत्राप्यस्थूलादिलक्षणं ब्रह्म कमपि न भुङ्क्ते, कोपि ब्रह्म न भुङ्क्ते इत्येवार्थो वक्तव्यः ।
सकलप्रापञ्चिकधर्मनिषेधे प्रापञ्चिकभोगनिषेधकथनस्यापि युक्तत्वादित्यर्थः । एवं परप्राप्तिपदार्थे
भोगरूपे व्याख्याते भोगलिङ्गात् परस्य सोपाधिकत्वं ब्रह्मवित्पदस्य सकामोपासकपरत्वं चापाद्य
रश्मिः ।

सत्त्वेन कर्मत्वं ज्ञेयम् । प्रकृते । इत्यर्थ इति श्रुतिरपि 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इति बृहत्त्वाद्वृहणत्वाच्च
ब्रह्मेति च । तथा च कामप्रदेशानां कर्मत्वप्राप्त्या कामानां कर्मत्वानुपपत्त्या लक्षणापत्तिरिति भावः ।
संयोगरूपेत्यादि । सिद्धान्त इति शेषः । सर्वदा सत्त्वेनापुरुषार्थत्वादित्यर्थः । अन्यसंमतिमाहुः
व्यापकेति । भास्कराचार्यमते । स्वत इति द्रव्ययोः संयोगः प्रसिद्धः । अत्रेत्यादि द्वितीयव्याख्याने
ब्रह्मणः कामविशेषणत्वाभावेन केवलकामस्वाधीनीकरणरूपमित्यर्थः । 'वशे कुवन्ति मां भक्त्या'
इति वाक्यात् । अत एव भाष्य एवकारः । अनुपपन्न इति 'अकाम आत्मकाम आसकामः' इति
श्रुतेः अनुपपन्नः । अकामत्वेन कामकामाभावात् कामप्राप्तेरभावात् । एतेनैवेति ब्रह्मावृत्तिकामस्वाधी-
नीकरणस्य परप्राप्तित्वाभावेनैवेत्यर्थः । तेनोक्तेति एवकारद्वयं वचनानामुक्तानामनुसंधानात् । प्रथमे-
त्यादि तेन धर्मधर्मिभेदेनोभयविधमप्यानन्दं भक्तोनुभवतीति निष्कर्षः । भाष्य एवकारस्तु 'परोक्षवादो
वेदोयम्' 'परोक्षं च मम प्रियम्' 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इतिवाक्यैः फलांशे परोक्षवादौचित्यात् ।
इत्येवेति एवकारेण व्यापनरूपार्थव्यवच्छेदः क्रियते । व्यापननिषेधेऽपसिद्धान्तात् । भोगस्य साधितस्य
निषेधायोगादन्यभोगं निषेधन्ति सकलेत्यादि । आपाद्येति उपनिषद्वाक्या ता आपाद्येत्यर्थः

तल्लु ल्कामोऽत्रोऽपांसकस्तदुपास्यं च सगुणं ब्रह्म । द्वयोरपि कामोपभोगश्रवणात् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्युपक्रम्य, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधाद् ब्रह्मविदः कामोपभोगासंभवश्चेति चेन्मैवम् । तदेषाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपिकेयमृगित्युक्तत्वेन प्राकृतगुणसंबन्धस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । तथा सति ब्रह्मवित्प्राप्यत्वपरत्वयोरसंभवापत्तेः । नच वेद्यस्यागुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः । साधनशेषभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्वमित्यसंगततरं च । 'यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः' इति श्रीभागवतवाक्येन गुणातीतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते यत्र तत्र किमु वाच्यं तत्परदर्शने ।

यच्चोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासंभव इति । तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिरखण्डब्रह्माद्वैतभाने ब्रह्मविदः प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदति, न तु प्रपञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा । पुरुषोत्तमस्वरूपं तु यावत्स्वधर्मविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्दर्शनादौ किमायातम् । 'पुरुष एवेदः सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्' इत्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं प्रपञ्चस्योक्तवैतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुषस्त्वितो महानित्याह, 'एतावानस्य महिमा

भाष्यप्रकाशः ।

चोदयति ननु सकाम इत्यादि । तथाच वृथा पूर्वोक्ता चिन्तेति चोद्याशयः । तत्र समादधते मैवमित्यादि । तत्र हेतुमाहुः तदेषेत्यादि दर्शन इत्यन्तम् । एवं पूर्वदूषणं परिहृत्य द्वितीयं परिहर्तुमनुवदन्ति यच्चेत्यादि । समादधते तत्रापीत्यादि । किमायातमिति श्रुत्यविरोधात् किं दूषणमायातं, न किमपीत्यर्थः । ननु धर्मविशिष्टस्य पुरुषोत्तमस्य प्रपञ्चातीतत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति पुरुष एवेत्यादि । तथाचोक्तश्रुत्या प्रपञ्चाज्ज्ञायस्त्वकथनेन तदतीतत्वमेव बोध्यतेतस्तथेत्यर्थः । एवं चोद्यनिराकरणेन पूर्वोक्तचिन्तायाः सार्थकत्वाय

रश्मिः ।

दर्शन इत्यन्तमिति । आत्मबोधोपनिषद्ययमर्थोऽनुभूयते 'ॐ नमो नारायणाय' इति मन्त्रोपासको 'वैकुण्ठं भगवल्लोकं गमिष्यति' इत्युक्त्वा 'अथ यदिदम्' इत्यादिनोपासनमुक्त्वा 'अस्माल्लोकादुत्कम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानास्थायामृतः समभवत्समभवत् यत्र ज्योतिरजसं यस्मिंल्लोके स्वहितं तस्मिन्मां धेहि पवमानासृजे लोकेऽक्षिते अमृते लोकेऽक्षिते अमृतत्वं गच्छत्यमृतत्वं गच्छत्यमृतत्वं गच्छत्यो नमः' इति । अत इति प्रपञ्चातीतत्वान्निर्गुणस्य वस्तुनोऽभावाच्च 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानचक्रक्रिया च' इति श्रुतेरनन्ताः पराः सर्वोत्कृष्टाः आनन्दरूपास्ताश्च स्वाभाविक्यो

अतो ज्यायांश्च पूरुषः' इति श्रुतिरतो न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति ब्रह्मविदः परप्राप्तेः पूर्वदशा तत् केनेत्यादिनोच्यते, उत्तरदशा तु सोऽश्रुत इत्यनेनोच्यते इति सर्वं सुस्थम् । छान्दोग्येऽपि, 'यत्र नान्यत् पश्यति' इत्यादिना भूमस्वरूप-मुक्त्वा, 'आत्मैवेदः सर्वम्' इत्यन्तेन तद्विभावमुक्तवोच्यते । 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स खराङ् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति । एतच्च, 'लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि बलीयस्तदपि' इत्यधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धमाहुः एवं सतीत्यादि । ननु शाखाभेदेन पूर्वोत्तरदशवैपरीत्यस्यापि शक्यवचनत्वान्नेदं सुस्थमिति शङ्कायामाहुः छान्दोग्येपीत्यादि । तद्विभावमिति उत्तरदशारूपसर्वात्मभावस्यो-द्दीपकमखण्डब्रह्मभानरूपं विभावम् । तथाचात्राखण्डब्रह्मभानात्मरतिक्रीडादीनां पूर्वोत्तरभावस्य स्पष्टत्वान्न पूर्वोक्तस्य सुस्थत्वाभावः शङ्कितुं शक्य इत्यर्थः । नन्वेवं चेच्छान्दोग्यवाक्यमपि सम्यग् व्युत्पाद्यमित्यत आहुः एतच्चेत्यादि । एतदिति छान्दोग्यवाक्यम् ।

एवमनेन ग्रन्थेन श्रुतौ मुख्यतया फलमेव निरूप्यत इत्युपगम्य श्रुतिर्व्याख्याता । व्याख्येयवाक्ये ज्ञानस्य ज्ञातृविशेषणतया प्रवेशेनाऽमुख्यत्वात् । तथापि तद्व्याख्यानभूतायामृचि साधनस्य पृथङ्निरूपणाद् व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिहेतुत्वात् तामनुसृत्य पूर्वोक्तमर्थं द्रवयितुं रश्मिः ।

न त्वागन्तुक्यः ज्ञानं बलं भक्तिर्ब्रह्मवशीकारत्वात् क्रियाश्च विविधा इत्यत इत्यर्थः । शाखाभेदेनेति उत्सन्नप्रच्छन्नशाखाभेदेनेत्यर्थः । आहुरिति सकलश्रुतिसंमतोयमर्थ इत्याहुरित्यर्थः । तद्विभावमिति तद्विभावमिति द्वितीयः पाठः । भक्तेः रसत्वादाहुः उत्तरेत्यादि । उत्तरदशया रूप्यते सम्यगभिव्यक्तो निरूप्यते इत्युत्तरदशारूपः उत्तरदशारूपश्चासौ सर्वात्मभावः तस्येत्यर्थः । यद्यपि पूर्वदशायामपि सर्वात्मभावस्तथापि न सम्यग् ज्ञात इति विशेषणमुत्तरदशारूपेति । अयं भूमेति भूमालम्बनविभावः उद्दीपकं भूमचेष्टा सा चाखण्डब्रह्मज्ञानरूपं 'सा सा सा सा जगति सकले कोयमद्वैतवादः' इति कामुकवद्ब्रह्माद्वैतवादः इति द्वितीयं विभावं कामुकद्वन्द्वान्तः सदानन्दस्य जगज्जन्मादिकर्त्री शक्तिस्तत्सं-बन्धि जगत् स्वीप्रायमिति । ब्राह्मणस्यापि तथात्वात् भूमोरभेदेन निरूपणम् । 'स्वयमेवात्मनात्मानम्' इतिवाक्यात् । परप्राप्तिविवरणात् तादृशसाधनफले एकीकृत्याहुः तथाचेति 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स खराङ् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति श्रुतौ एवंशब्देन 'स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षि-णत स उत्तरतः स एवेदः सर्वम्' इत्यादिश्रुत्युक्तं परामृष्टत्वादखण्डब्रह्मभानमात्मरत्यादिकं स्पष्टम् । पूर्वोत्तरेति अखण्डब्रह्मभानस्यात्मरत्यादीनां च पूर्वोत्तरभावस्येत्यर्थः । फलमेवेति गुहायां निहितं वेदेति पुरुषोत्तमविषयकज्ञानवदुक्त्या वेदनस्य फलान्तरगतत्वात्साधनफले एकीकृत्य फलमेव निरूप्यत इत्यर्थः । एतेन परप्राप्तिपदार्थ उक्तो भवति इति भाष्यादेवकारः । व्याख्येयेति 'ब्रह्मविदाम्नेति परम्' इत्यस्मिन् । ज्ञात्रित्यादि विदित्यस्य ज्ञानकर्ताश्रय इत्यर्थात्तथेत्यर्थः । पृथगिति एकतिङ् वाक्यमिति तथा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । पृथङ्निरूपणमुपलभ्येत्यर्थः । तामित्यादि व्याख्यानार्थं प्रतिज्ञाहानिभागत्याग-लक्षणे परिहर्तुमनुसृत्य । पूर्वोक्तमव्यवहितपूर्वोक्तमर्थम् । द्रवयितुमिति अव्यवहितपूर्वव्याख्याने पर-

अथवा तदेषाऽभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तब्रह्मनिरूपिकेयमृगित्युच्यते । तत्र साधनफले निरूपिते इति ऋच्यपि ते एव निरूप्येते । तथाहि । आनन्दस्य फलात्मकत्वेन साधनशेषभूते ब्रह्मणि तमनुक्त्वा, यो वेदेत्यन्तयर्चा, 'ब्रह्मवित्' इत्येतावतो वाक्यस्य विवरणं क्रियते । एतेन फलाप्तौ स्वरूपयोग्यतासंपत्तिरुक्ता । तत उक्तरीत्या भगवद्वरणेन भक्तिलाभे गुहायामाविर्भूतं यत् परमं व्योम, तस्मिन्निहितः पुरुषोत्तम एवेति । तं निहितमिति तृतीयार्थे द्वितीया । तथाच तत्र निहितेन ब्रह्मणेत्यग्रे पूर्ववत् ।

अथ परमफलत्वान्निरवध्यानन्दात्मकत्वमन्तरङ्गेभ्योऽप्यन्तरङ्गत्वं स्वस्मिन् ज्ञापयितुं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वमपि ज्ञापयितुमाधिभौतिका-

साध्यप्रकाशः ।

पूर्ववर्णकोक्तव्याख्यानमेवानुसरन्तः पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । पूर्ववदित्यन्तम् । एवं चोक्तरीत्येत्यस्य ब्रह्मणेत्यादिनाऽन्वयः । तथाच ब्रह्मणा सह तदात्मकानेव कामानश्नुत इत्यर्थः । यत्तु, न ह्यन्यज्ञानेनान्यप्राप्तिर्भवतीति परैर्दूषणमुक्तम् । तदसंगतम् । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति' इत्यादि-श्रुतिविरोधात् । यच्च परिच्छिन्नत्वेऽन्यत्वे च प्राप्तिर्नापरिच्छिन्नत्वेऽनन्यत्व इति । तदपि तथा । इच्छयाविर्भावतिरोभावाभ्यामेवोपपत्तेः । अनन्यत्वं तु सुवर्णशकलन्यायेन ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य, न तु जीवस्य सकाशाद् ब्रह्मण इति तस्यापि प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादिति । तेन ज्ञानमपीच्छयैवेति न कोऽपि दोषः । एवमुक्तात्पर्यमुक्त्वाधिदैविकवादमाश्रित्य सृष्ट्यादिनिरूपकग्रन्थस्य तात्पर्यमुपयोगं चाहुः अथेत्यादिना । सर्वस्य सर्वरूपत्वेनेत्यादि 'प्राणस्य प्राण-रश्मिः ।

मन्योन्याविर्भावे भक्तिरूपं साधनं नोक्तम् । पुरुषोत्तमस्य साधनकोटिनिवेशश्चेत्यदृढं पूर्वोक्तं प्रसिद्ध्या पुराणस्य द्रढयितुमित्यर्थः । एवेति गुणविधिवद्वर्तमानत्वाद्वाख्यान्तरव्यवच्छेदक एवकारः । एवं चेति अस्यार्थस्य पुराणोपप्लव्यस्य पक्षान्तरत्वे पूर्वार्थसदृशत्वे चेत्यर्थः । इत्यादिनेति इत्यादिनान्वय इत्यर्थः । यथाश्रुतान्वये बाधकाभावात् । तथा चेति ब्रह्मणा पुरुषोत्तमाभेदे सति । तदात्मकान् पुरुषोत्तमात्मकान् । एवकारेणाक्षरमात्रकामव्यवच्छेदः । अत्राक्षरस्याविपश्चित्वमङ्गीकृतम् । अस्थूलादिवाक्येषु पर्युदासार्थकनञाश्रयणात् । परैरिति व्याख्यातृभिः । य एवमिति 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता' इति पूर्वमुक्तत्वात् विद्याज्ञानेन प्रतिष्ठाप्राप्तिश्रावणेन तद्विरोधादित्यर्थः । किंचाक्षरस्य पुरुषोत्तमाभेदपक्षेऽन्यत्वाभावादेव नेयमाशङ्केति ज्ञेयम् । अपरिच्छिन्नप्राप्तिप्रकारमाहुः इच्छयेति । भक्तेच्छयेत्यर्थः । कदाचित्त्वेच्छयापीति सामान्योक्तिः । 'यद्यद्विद्या' इति वाक्याद् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुतेश्च । अनन्यस्य प्राप्तिप्रकारमाहुः अनन्यत्वमित्यादि । तस्यापीति भेदाभेदस्यापि किं त्वनन्यत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अपिशब्देनानन्यत्वस्यापि । 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इति सूत्रात् । इच्छयैवेति 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे रूपमैश्वरम्' इति वाक्यात् दानशक्तेरपीच्छाशक्त्यधीनत्वात् । आधिदैविकेति आनन्दमययोर्वादम् । पक्षान्तरभाष्ये निरूप्येते इति पुराणोपबृंहिते अपि भक्तिमार्गीयत्वायाक्षरव्यावृत्त्या निरूप्येते । स्वरूपेति अक्षरब्रह्मणेऽक्षरज्ञानाभावे मुख्यफलाभावोक्ते मुख्यफले

दिरूपेणाविर्भवितुं भगवानाकाशादिरूपेणाविर्भूतोऽत एव भवन आकाश-
स्यैव कर्तृत्वमुच्यते । अग्रेऽन्नमयादीनि चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितान्युत्त-
रोत्तरमन्तरङ्गभूतानि । अन्नरसमयशरीरभूतात् प्राणमयस्तस्मान्मनोमयस्तस्माद्
विज्ञानमयः । कश्चित्त्वैतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्येवैतेभ्योऽप्यन्त-
रङ्गो विमुक्ताविद्यो जीव एवानन्दमय उच्यत इत्याह । स प्रतिवक्तव्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

मुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम् इति श्रुत्यनुसारेणात्राप्यन्नमयस्यान्नमयः प्राणमयस्य प्राणमय
इत्येवमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति तैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे शोध्यत्वज्ञापनेन, 'आनन्दमानन्द-
मयोऽवसाने' इति स्मृतौ च क्रममुक्तिप्रकरणेन कारणशरीरनिविष्टविमुक्ताविद्यजीवयोरानन्द-
मयत्वकथनात् तयोरपि य आधिदैविकस्तमानन्दामयमत्र ज्ञापयितुमित्यर्थः । कर्तृत्वमुच्यत
इति तेनात्र नाकाशादीनां प्राकृतत्वं, किंतु विभूतिरूपत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तरङ्गत्वं विशदयन्ति अग्रे इत्यादि । अन्योऽन्तर आत्मेति सर्वत्र कथनात् तथेत्यर्थः ।
अत्र मायावादी मयटो विकारार्थकत्वमङ्गीकृत्य सूत्राप्यन्यथा नीत्वा आनन्दमयमपि जीवं मन्यते ।
तन्मतमनूय परिहरन्ति कश्चिदित्यादि । स प्रतिवक्तव्य इत्यादि । तत्र मयटः संदिग्धार्थ-
रश्मिः ।

स्वरूपयोग्यताऽक्षरज्ञानरूपा तस्याः संपत्तिरुक्त्यर्थः । ततोऽविद्यानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन
शुद्धसत्त्वसंपादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यता संपाद्यते । यत आधिदैविकशुद्धसत्त्वे चित्ते
भक्तिर्भवति पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनम् । अत्र भक्तिः पुष्टिरूपेत्याहुः भगवद्भरणेनेत्यादि । आवि-
र्भूतमिति काय आकाशशरीरस्य ब्रह्मणो यत्प्रसिद्धं परमं शरीरं व्योम तस्मिन्निहित इत्यर्थः ।
सूच्यार्थोपि नितरां हितः स्निग्धः स्नेहभक्तिविषय इति । पुरुषोत्तम एवेति 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति
श्रुतेर्ब्रह्म पुरुषोत्तमस्तलिङ्गात् । न त्वक्षरमतोक्षरयोगव्यवच्छेदक एवकारः । द्वितीयेति उक्त-
लिङ्गाद्ब्रह्मणेत्यनेनान्वयाय 'छन्दसि बहुलम्' इति सूत्रेण बाहुलकाद्वितीया । ब्रह्मणेति पुरु-
षोत्तमेन न तु सूर्येणाधिकारिणा विपश्चिन्मात्रेण 'सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु' इति श्रुतेः विप-
श्चित्पदं न सूर्यव्यावर्तकं विशेषणमिति पक्षान्तरं वा । तथाच विपश्चित्पदं प्रस्थानरत्नोक्तरीत्या
पुरुषोत्तमे यौगिकं सूर्यं रूढमिति ज्ञेयम् । प्रकृते । सृष्ट्यादीति प्रपाठकद्वय इत्यर्थः । चेति
आनन्दमयाधिकरणाभासोक्तसर्वोपि प्रपाठक आरब्ध इति भाष्यीयं स्फुटमित्यनुक्तसमुच्चये
चकारः । भाष्ये । स्वस्मिन्निति । आत्मनि आनन्दमये । प्रकृते । स्मृताविति इयं द्वितीय-
स्कन्धे द्वितीयाध्यायेस्ति । कारणेत्यादि धर्मादिरयं शब्दः 'लघ्वक्षरं पूर्वम्' इति सूत्रेण शरी-
रस्य लघ्वक्षरस्य पूर्वप्रयोगप्राप्तेः । तेन कारणं च शरीरं च कारणशरीरे इति द्वन्द्वः । तत्र
निविष्टयोर्मुक्ताऽविद्ययोः जीवयोः मुक्तेः पूर्वमाविद्यत्वं जीवस्यानन्दप्रवेशे विमुक्तत्वमिति द्वि-
चनम् । आनन्दमयकोशात्मकं कारणशरीरं प्राणमयाद्यात्मकं लिङ्गम् । अन्नमयं स्थूलमिति ।
एवं चानन्दमयमात्मेत्यादिश्रुतौ कारणशरीरनिविष्टः आनन्दमानन्दमय इत्यत्र विमुक्ताविद्य
इत्यर्थः । ज्ञापयितुमिति अपिशब्देनानन्दं ज्ञापयितुं प्रस्तुतम् । तेनेत्यादि 'तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्र तस्य कर्तर्यकत्वाद्विभूतिरूपत्वात् भगवद्ब्रह्मण आकाशस्यैव
कर्तृत्वेनेत्यर्थः । आत्मन इति पञ्चम्युक्तं समवायित्वं त्वात्मनोऽक्षुण्णमेव अभिन्ननिमित्तोपादा-
नत्वसक्षररूपाकाशाभिन्नत्वपक्षेणाद्वयत्वाधिकरणात् । जीवं मन्यत इति मुख्यमेवात्मानमुप-

अभिन्नप्रपाठके भृगुणा अधीहि भगवो ब्रह्मेति पृष्टो वरुणस्तदोत्तमाधि-
काश्रुभावात् स्वयं ब्रह्मस्वरूपमनुक्त्वा, तपसाऽधिकारातिशयक्रमेण स्वयमेव
ज्ञास्यतीति तदेव साधनं सर्वत्रोपदिष्टवान् । 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति ।
ब्रह्मातिरिक्तेन साधनेन न तज्ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापनाय, तपो ब्रह्मेति सर्वत्रो-
क्तवान् । तथाच तपसा साधनेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातानि रूपाणि प्राकृतानीति
विचारकेण न वक्तुं शक्यमिति । तर्हि पुनर्ब्रह्मविषयकप्रश्नसाधनोपदेशतत्करण-
पूर्वातिरिक्तब्रह्मज्ञानानां परंपरा नोपपद्यते इति चेत् । मैवम् । भगवतो हि
विभूतिरूपाण्यनन्तानि । तत्र येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन रूपेण समर्थोऽपि
तदतिरिक्तं न करोति । तथैव तल्लीला यतः ।

तथाचान्नमयादिरूपैः क्षुद्राण्येव फलानि ददाति । हीनाधिकारिणां
तावतैवाकाङ्क्षानिवृत्तिर्भवति । एवं सति यादृशेनाधिकारेणान्नमयस्वरूपज्ञानं
भवति तादृशे तस्मिन् संपन्ने तज्ज्ञानमपि तथा । एवमेवोत्तरत्रापि । तथाचा-
काशादिरूपमाधिभौतिकस्वरूपमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकं तत् पुरुषरूपं वदन्ती पक्षि-

भाष्यप्रकाशः ।

क्त्वादनिर्णायकत्वेन श्रुत्यन्तरादेव निर्णय उचित इत्याशयेनाहुः अग्रिमेत्यादि । तर्हीति तेषां
ब्रह्मरूपत्वे । यत इति 'सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेय', 'तस्मादेकाकी न रमते', 'स हैतावानास'
इत्यादिष्वेकस्यैव बहुत्वोच्चनीचभावलीलानामुक्तत्वादित्यर्थः ।

तज्ज्ञानमपि तथेति तज्ज्ञानमपि तदुक्तफलदमित्यर्थः । एवं विभूतिरूपज्ञानफल-
मुक्त्वानन्दमयस्याधिदैविकत्वं बोधयितुं पूर्वोक्तं सारयन्ति तथाचेत्यादि । आकाशादि-
रूपमाधिभौतिकं स्वरूपं तस्माद्वेत्यारभ्यान्नात् पुरुष इत्यन्तेनोक्त्वा आध्यात्मिकमन्नमयादि-
पुरुषरूपं वदन्ती श्रुतिस्तस्येदमेव शिर इत्यादिना पक्षिरूपमाहेत्यर्थः । ननु तस्येदमेवेती-
दमा प्रत्यक्षविषयस्यैव शिरआदेः परामर्शात् प्रत्यक्षविषयस्यैव पक्षित्वं कल्पनयोपदिश्यत
रश्मिः ।

दिदिक्षु शालं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयशरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिष-
क्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोन्तरं ततोन्तरमित्येवं पूर्वेण समानमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रति-
पत्तिसौकर्यपेक्षया सर्वान्तरमुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति स्लिष्टतरमिति भाष्येण मन्यत इत्यर्थः ।
ब्रह्मरूपत्व इति ब्रह्मरूपत्वाधिकरणे काले । भाष्ये । पुनर्ब्रह्मविषयकेत्यादि पुनर्ब्रह्म-
विषयकः प्रश्नस्तद्वाक्यं पूर्वोक्तमेव । साधनोपदेशस्तद्वाक्यमपि । अत एव भाष्ये सर्वत्रोक्तवा-
नित्युक्तम् । तत्करणं तपःकरणम् । तद्वाक्यं 'स तपोतप्यत' इति । इदमपि सर्वत्रैकमेव ।
पूर्वातिरिक्तब्रह्मज्ञानं च तत्प्रतिपादकानि 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्,
मनो ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्येवमनेकानि वाक्यानि तेषां परंपरेत्यर्थः ।
प्रकृते । पूर्वोक्तमिति जन्माद्यधिकरणादाबुक्तमित्यर्थः । वदन्तीति 'स वा एष पुरुषोन्नरस-

रूपमाह । यतस्तेनैव रूपेणाधिभौतिके रूपे आध्यात्मिकस्य पुरुषस्य प्रवेशः । तदुक्तं वाजसनेयिशाखायाम् । 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः, पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' इति । वस्तुतस्तु पुरुष एव । परं तु पुरःसंवन्धी सन् पक्षी भूत्वा पुरः शरीराण्याविशदित्यर्थः । प्राकृतीषु विविधासु पूर्वप्राकृतस्यैक-विधस्य प्रवेशोऽनुचितो यद्यपि तथापि स्वप्रवेशं विना न किञ्चिद् भावीति गतिप्रतिबन्धकमुल्लङ्घ्यालौकिकया गत्या प्रविशामीति ज्ञापनाय पक्षिभवनम् । स हि तादृशः । अत एव द्विपदश्चतुष्पद इत्युक्तम् ।

आधिदैविक एक एवेति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति नात्राध्यात्मिकपुरुषोपदेश इत्याशङ्कायां तद्वोधनाय खोक्ते हेतुमाहुः यत इत्यादि । तथा च पक्षिरूपस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे पक्षादिपदेषु लक्षणाभावादयमेव पक्षो ज्यायानित्यतस्तथे-त्यर्थः । ननु तथापीदं पदे लक्षणागौरवं चाधिकमतो नेदं साधीय इत्यतः खोक्तमुप-पन्नन्ति तदुक्तमित्यादि । तथाचातिरेकस्य श्रुत्युक्तत्वात् तेनेदंपदलक्षणाया अप्यदुष्टत्वादय-मेव पक्षो ज्यायानित्यर्थः । एकविधस्येति अन्नमयेऽन्नमयरूपस्येत्येवमित्यर्थः । स हि तादृश इति पक्षी यतो गतिप्रतिबन्धकोल्लङ्घनेनेष्टदेशप्रवेशसमर्थ इत्यर्थः । प्रतिबन्धकज्ञापक-माहुः अत एवेत्यादि । तथाच पुरां विशेषणवलात् तथावसीयत इति नात्र कल्पना-लेशोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं पक्षिरूपस्यान्नमयादिषु पञ्चस्यपि सत्त्वादानन्दमये को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाहुः आधिदैविक इत्यादि । एवमत्र श्रुत्यर्थे निर्णान्ते यः पूर्वपक्षोऽधि-रश्मिः ।

मयः' इत्यनेन रसमये 'स वा एष पुरुषविध एव' इत्यनेनावशिष्टेष्वित्यर्थः । नात्राध्यात्मिकेति इदमा निर्दिष्टशिरस्कादिकपक्ष्यभेदान्नैत्यर्थः । आध्यात्मिकत्वं त्वाधिभौतिकसंवन्धात् पुरुषस्या-धिदैविकस्य । पुरा आस पुरमुषति पुरि शेते इति त्रैधा व्युत्पन्नः पुरुषशब्दः । लक्षणाभावादिति लक्षणायाः पुरुषावयवेष्वभावादित्यर्थः । अतस्तथेति पक्षस्य ज्यायस्त्वात्पक्षिरूपस्याधिभौतिक-स्याध्यात्मिकपुरुषातिरिक्तत्वम् । लक्षणागौरवं चेति परिदृश्यमानस्य पक्षिशिरआदेरपरिदृश्य-मानेन पुरुषशिरआदिनाध्यात्मिकेन प्रतियोगितासंवन्धो लक्षणा । पुरुषमतिरिक्तं मत्वा ऐलं-वत् पक्षिभवनकल्पने गौरवं चेत्यर्थः । आधिदैविकेत्यादि 'तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्यन्नमयादि प्रकृत्य प्रत्येकं कथनात् पूर्वं फलत्वेनोक्तमाधिदैविकानन्दमयत्वमेव विशेष इत्यर्थः । भाष्ये । एवमुक्तेरिति 'तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्युक्तेरित्यर्थः । न त्वेवमिति न तु वदतीत्यर्थः । आध्यात्मिकरूपाणामिति आध्यात्मिकाः 'देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्च कोशाः' इति श्रुतिरत्रानुसंधेया । प्रकृते । पक्षिरूपस्येति आधिदैविकस्य । यद्वादमा-श्रित्य ग्रन्थप्रवृत्तिः । तेनान्नमयादीनां पक्षित्वेपि न क्षतिः । आधिदैविक इत्यादीति । तथा चैकरूपत्वमेव विशेष इत्यर्थः । तथा चेति । यत्तु शंकराचार्याः न चात्रानन्दमयान्धासः श्रूयते 'यदेव आकाशं आनन्दो न स्यात्' 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिषु प्रातिपदिकार्थमात्रमेवाभ्यस्यते इति वदन्ति तन्न । 'तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य'

तन्वानन्दमयेऽप्येवमुक्तेर्नायमपि परमकाष्ठापन्नरूपः, किं तु पूर्वोक्तेभ्योऽ-
तिशयितधर्मवान् विभूतिरूप एव । नच शिरआदीनामानन्दरूपत्वेनैवोक्तेरयं
परमात्मैवेति वाच्यम् । अन्नमये यथावयवानां तद्रूपत्वं तथाऽऽनन्दमयेऽपि
तेषां तद्रूपत्वादन्यथा तस्यैष एव शारीर आत्मेति न वदेत् । शरीरं हि पूर्वोक्तं
तत्संबन्धी हि शारीरस्तद्भिन्नः प्रतीयते । तथाच परब्रह्मत्वं स्वान्यात्मवत्त्वं च
सर्वश्रुतिविरुद्धम् । नन्वेतदतिरिक्तं चेद् ब्रह्म स्यात् तदानन्दमयादन्योऽन्तर
आत्मा ब्रह्मेत्यपि वदेत् । नत्वेवमतोऽयं पर एवेति चेन्न । आध्यात्मिकरूपाणा-
मेवात्र निरूपणात् तेषां च पञ्चरूपत्वात् तावतामेव निरूपणमतोऽस्मादन्य एव
पर इति प्राप्ते प्रतिवदति । आनन्दमयोभ्यासात् । आनन्दमयशब्दवाच्यः
पर एव । कुतः । अभ्यासात् । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यन्नमयादिषु
सर्वत्रैवात्मत्वेनानन्दमयस्यैव कथनात् । ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः । किं
च । आनन्दमयस्यैव सर्वत्रात्मत्वेन कथने आनन्दमयेऽपि, तस्यैष एवेत्यादि न
वदेदयमेव पूर्वस्यात्मेति वदेदतो नानन्दमयः पर इति चेत् । उच्यते । न
हीश्वरादन्यः सर्वेषामेक आत्मा भवितुमर्हति । तस्यानन्दरूपत्वं तु 'एतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । रसो वै सः रसश्चेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी
भवति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

करणावतारणयोत्तिष्ठति तमाहुः नन्वित्यादि । तथाच योग्यत्वात् प्रायपाठाच्चानन्दरूपत्वम-
वयवानामुच्यते, न तु परमात्मत्वादित्यर्थः । परमात्मत्वाभावे गमकमाह अन्यथेत्यादि ।
पूर्वोक्तमिति आनन्दमयम् । शेषं निगदव्याख्यातम् । एवं च मयटो विकारार्थत्वा-
नङ्गीकारेऽप्यन्नमयादीनामिवानन्दमयस्याऽप्याध्यात्मिकविभूतिरूपेणापरब्रह्मत्वं प्रायपाठवलादङ्गी-
कर्तव्यं, न तु परब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षाशयः । अत्र सूत्रमुपन्यस्य समादधते आनन्दम-
योऽभ्यासादिति । तस्येत्यादि तथाच वाक्याभ्यासात् तथेत्यर्थः । अयं प्रकारो गुणो-
पसंहारपादे, आत्मगृहीतिकार्याख्यानाधिकरणाभ्यां पुनः स्फुटीकर्तव्यः । अत्र चोदयति ।
नन्वित्यादि । अत्रेति उक्तवाक्येनानन्दमयग्रहणे । साधकतर्काभावमुक्त्वा बाधकतर्क-
माह किंचेत्यादि । अनयोर्दूषणयोः पूर्वं निरस्यन्ति न हीत्यादि, मन्तव्यमित्यन्तम् ।
तथाच सर्वेभ्योऽन्तरात्मत्वमानन्दमयस्य निरूपयिष्यन्त्या यत् तस्यैष एव शारीर आत्मा
यः पूर्वस्येति प्राणमयाद्यानन्दमयान्तस्य, एष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्यान्नमयस्येत्यन्न-
मयसंबन्धिन आत्मनः सर्वसंबन्ध्यात्मत्वमभ्यस्तम् । अन्नमयाभिमानी तु पूर्वं नोपक्रान्तः

रश्मिः ।

इत्यनेन वाक्येनान्नमयादिषु सर्वत्रानन्दमयस्यैवात्मत्वेनाभ्यासादित्यर्थः । भाष्ये । आनन्दमय-
स्यैवेत्येवकारेण 'असन्नेव सः' इत्यादिशंकरपादोक्तपुच्छाभ्यासो निराकृतः । व्याख्येयविरोधस्य तत्राति-
स्फुटत्वात् । प्रकृते । तथेति आनन्दमयत्वमित्यर्थः । स्फुटीति तेन साष्टसूत्रसार्धाध्याय एतस्य
शेष इति शेषशेषिभावः संगतिः सूचिता । चोदयतीति वाक्याभ्यासं स्फुटजिज्ञासुस्तथेत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

किंतु जगत्कर्तृवोपक्रान्तस्तत्रापि सृष्टिकथनेन तदेतच्छब्दाभ्यां सन्निहितं विपश्चिद् ब्रह्मैव परामृश्यत इति तदेव पञ्चानामात्मेति बोध्यते । अत आत्मपदघटितवाक्याभ्यासस्तस्य सर्वात्मत्वं सर्वान्तराऽऽत्मत्वं वा बोध्यंस्तत्र निरङ्कुशमीश्वरत्वं निगमयति । एतस्यैवानन्दस्येति श्रुत्यन्तरं चानन्दप्राचुर्यम् । तच्च निरवधिसच्चिदंशापेक्षयेति प्रकृतत्वात् सिद्ध्यति । तथा रसो वै स इत्यादिश्रुत्यन्तरं चानन्दरूपताम् । एवं सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वेऽभ्यस्यमानवाक्यगतस्तस्यैव इत्ययमेतच्छब्दः पूर्वोक्तमात्मानं परामृशन्नेतादृशं तं सर्वत्र ग्राहयतीति पूर्वोक्तश्रुत्यैकवाक्यतापन्नस्यास्यैव मानत्वान्न मानाभाव इत्यर्थः । एतेनैव बाधकतर्कोऽपि निरस्त एव । शारीरपदं तु शरीरसंबन्धित्वमात्रबोधकं, न त्वभिमानित्वबोधकम् । किंचाभिमानित्वपक्षेपि नाभिमानित्वं दोषः । सर्वात्मकत्वात् । अन्यस्यान्यस्मिन्नभिमानस्यैवाध्यासरूपत्वेन दोषत्वात् । अत एव पुरुषविधत्राहणे, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्युपक्रान्तस्यात्मनो ब्रह्मत्वं निगमयित्वा तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मासीत्युच्यते । नच तस्यैव इति पृष्ठ्या भेदनिर्देशान्नात्र तथेति वाच्यम् । राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि रश्मिः ।

जगत्कर्तृतेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुत्या स एवोपक्रान्त इत्यर्थः । ननु नेयमुपक्रमश्रुतिः किंतु 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्यतः कथं जगत्कर्तृवोपक्रान्तः इति चेत्तत्राहुः तत्रापीत्यादि । जगत्कर्तृबोधकश्रुतावपीत्यर्थः । बोध्यत इति । तथा च तदेतच्छब्दाभ्यां परामर्शार्होऽस्योपक्रमस्तत्रेति नोक्तदोष इत्यर्थः । नन्वस्तु विपश्चिद् ब्रह्म पञ्चानामात्मा तथाप्यानन्दमात्राभ्यास इति कथमानन्दमयाभ्यास इत्याकाङ्क्षायां प्रत्ययार्थविशिष्टप्रातिपदिकार्थरूपत्वं तस्य मन्तव्यमित्यन्तर्भाष्यं विवृण्वन्तो व्युत्पादयन्ति एतस्यैवेत्यादि । निगमयतीति पूर्वेणान्वयः । सिद्ध्यतीति तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽंशतो दुःखसत्तां प्रापयतीति शांकरोक्तं प्रत्युक्तम् । भाष्ये तु विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति न्यायादानन्दानन्दमयावेकौ इति न दुःखसत्तावारणायान्यापेक्षा तथापि प्रकृतत्वादस्तु । आनन्दरूपतामिति निगमयतीति पूर्वेणान्वयः । एतादृशं तमिति प्रत्ययार्थविशिष्टप्रातिपदिकार्थं तमानन्दमयमित्यर्थः । अस्त्वैवेति आनन्दमयपरामर्शकतदेतच्छब्दघटितश्रुतिवाक्यस्यैवेत्यर्थः । न मानाभाव इति । ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः इत्युक्तो मानाभावो नेत्यर्थः । तेन 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' 'सैवानन्दस्य मीमांसा भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिषु प्रातिपदिकार्थमात्राभ्यासान्नानन्दमयाभ्यासः श्रूयत इति शंकरभाष्योक्तं प्रत्युक्तम् । एतेनैवेति 'तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्यत्र पूर्वोक्तात्मपरामर्शोपपादनेनैव पूर्वपक्षग्रन्थोक्तोन्यथा तस्यैव एवेत्यादिरूपो बाधकस्तर्क इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथापि शारीरपदं कथं संगच्छते इति चेत्तत्राहुः शारीरपदमिति । न त्वभिमानित्वेति व्याकरणे तदर्थकतद्धिताभावादिति भावः । ननु संबन्धस्त्वपिमानरूप एवेति कथमेवमिति चेत्तत्राहुः किंचाभीत्यादि । सर्वात्मकत्वादिति आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादित्वेन देहेन्द्रियाद्यात्मकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्यध्यासं वारयन्ति अन्यस्येत्यादि । अन्यस्य चैतन्यस्यान्यस्मिन् जडे देहादावित्यर्थः । उच्यत इति अभिमान उच्यत इत्यर्थः । पूर्वतन्त्रीत्या तु द्वन्द्वप्रयोगः । 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्' इति । तथेति सर्वावयवरूपत्व-

एष ह्येवानन्दयाति' इत्यादिश्रुतिभिर्निर्णीयते । एवं सति तदेकवाक्यतायै प्रकृतोऽप्यानन्दमयशब्दस्तद्वाच्येवेति मन्तव्यम् । अन्यथानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेत्यपि वदेत् ।

ननूक्तमाध्यात्मिकानामेवात्र निरूपणादित्यादीति चेन्न । उक्तरीत्याधिदैविकस्यैवान्ते निरूपणात् । अत एव भार्गव्यां विद्यायामपि भृगोरन्नमयादिज्ञानानन्तरमपि पुनर्ब्रह्मजिज्ञासोक्ता, न त्वानन्दमयज्ञाने । न हि भृगोराध्यात्मिकज्ञानार्थं प्रवृत्तिः, किं तु ब्रह्मज्ञानार्थमेव । अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नवचनात् ।

किंच, ब्रह्मविदामोति परमित्युपक्रमान्ते ज्ञेयानन्दगणनामुक्त्वा, 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति वाक्यैर्ब्रह्मविदि पुरुष आदित्ये च तदेवाक्षरं ब्रह्म प्रतिष्ठितमिति तदानन्दोऽपि तथैवेति तयोरानन्दयोरैक्यम् । एवंरूपं ब्रह्मेति यो वेद तस्य क्रमेणान्नमयादिप्राप्तिमुक्त्वा अन्ते वदत्येतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । एवं सत्युपक्रमे परप्राप्तेः फलत्वेनोक्तेरुपसंहारेऽपि तथैव भवितव्यत्वादानन्दमयप्राप्तेरेवान्ते फलत्वेनोक्तेस्तदुत्तरमन्यस्यानुक्तेरानन्दमय एव परः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पष्टीदर्शनात् । नन्वस्त्वेवं, तथाप्यानन्दमय एतत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्का तु, शरीरप्रवेशप्रयोजनेत्यादिनाऽनुपदमेव निवारणीया । तस्मान्न कोऽपि दोषः । उक्तसाधनाय विपक्षवाधनाय च तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । अत्र चोदयति नन्वित्यादि । तत्र समादधते नेत्यादि । उक्तरीत्येति सर्वात्मत्वादेरन्यत्रासंभवेन । एतमेवार्थं श्रुत्यन्तरेणोपपन्नन्ति अत एवेत्यादि । ननु भृगोर्ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिरिति सत्यं, परंतु तत्रानन्दत्वेन ब्रह्मज्ञानाजिज्ञासोपरतिर्न त्वानन्दमयत्वेन ज्ञानात् । अतो नानया श्रुत्या तदुपपद्यते इत्याकाङ्क्षायां प्रस्तुतप्रपाठकोपक्रमादिविचारेणापि तमर्थं साधयन्ति किंचेत्यादि पर इत्यन्तम् । तथाचास्य प्रपाठकस्य, ब्रह्मविदामोति परमिति सूत्रितार्थविवरणरूपत्वात् फलविवरणमेवानन्दमये प्रपाठकस्य तात्पर्यं नियमयत् तस्य ब्रह्मत्वं गमयति । एवं भृगुप्रपाठके

रश्मिः ।

मित्यर्थः । तथा चाध्यासापत्तिरिति भावः । पष्टीदर्शनादिति तथा शरीरस्यायं शरीर इत्यत्रापि षष्ठ्याऽभेदार्थकत्वेन 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति श्रुतेः आनन्दात्मकशरीरभिन्न आत्मेत्यर्थादभेद एव संसर्गो न त्वध्यास इति वाधकस्तर्को निरस्त इत्यर्थः । एतत्कथनस्येति शरीर आत्मत्वकथनस्येत्यर्थः । उक्तेति आनन्दानन्दमयाभेदसाधनाय । विपक्षेति भाष्ये आध्यात्मिकरूपाणामेवेत्यादिनोक्तो विपक्षस्तस्य वाधनायेत्यर्थः । अन्यत्रेति आध्यात्मिकाधिभौतिकयोरित्यर्थः । अत्र भाष्य आधिदैविकस्यैवेति सर्वेषां पदार्थानां तत्तदाधिदैविकं तत्तदाकारमव्यापकतया भातीति विश्रुतम् । आनन्दत्वेनेति 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति श्रुतेरित्यर्थः । सूचितार्थेत्यादि । अयमर्थः । उपसंहारे 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति वचनादुपक्रमेऽप्यामोति परमित्यत्र परपदेनानन्दप्राचुर्यं सूच्यते । उत्कृष्टार्थत्वात् । अन्यथा तु नैकवाक्यतेति । सूत्रितार्थेति पाठः । अयमपि काचित्क इति विवृतः । सूत्रलक्षणाकान्तत्वाद्वा सूत्रितार्थेति पाठः ।

ननुपसंक्रमणं ह्यतिक्रमणमतो न तथेति चेत् । हन्तैवमतिक्रान्तशब्दार्था
त्वन्मतिर्भाति । यतः संक्रमणशब्दः प्राप्त्यर्थकः सर्वत्र श्रूयते । अत एव
रवेर्मकरादिराशिप्राप्तौ तत्तत्संक्रमणमित्युच्यते । नचेयं न परममुक्तिः । अस्मा-
ल्लोकात् प्रेत्येति पूर्वमुक्तेः । अत एव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सत्यनुभवैकगम्योऽय-

भाष्यप्रकाशः ।

यद्यपि जिज्ञासोपरतिस्थले आनन्दमयपदाभावस्तथापि समाप्तौ 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य
एतत् साम गायन्नास्ते' इति फलकथनेन द्वयोरपि प्रपाठकयोरैकाध्यायगमात् तस्याप्युप-
म्भकत्वमव्याहतमित्यर्थः । अत्र वादी परमफलत्वाभावमाशङ्कते नन्वित्यादि । संक्रमः प्रति-
संक्रम इति पुराणप्रयोगात् तथेत्यर्थः । समादधते हन्तेत्यादि । उच्यत इति 'कार्मुकं
तु परित्यज्य झपं संक्रमते रविः' इत्यादिवाक्येपूच्यते । ननु संक्रम एव प्राप्तिर्नतूपसंक्र-
मोऽपीति चेत् तथाप्युपोपसर्गेणातिक्रमोऽर्थः कथं लब्धव्यः । तर्हि किमर्थोऽयमुपसंक्रम
इति चेत् भेदेन स्थित्वा भोगार्थ इत्यवधेहि । ऋचि तथैव सिद्धत्वेन तदुपपादकग्रन्थे-
ऽपि तथैव सिद्धेरावश्यकत्वादिति । नन्वेवं भेदे सति नेयं परममुक्तिः, किं तु जीवन्मु-
क्तिरेवेयमिति चेत्त्राहुः नचेत्यादि । तथाचैतच्छरीरत्यागकथनेनात्र जीवन्मुक्तेरशक्यवचनत्वात्
परममुक्तिरेवात्रोच्यत इत्यर्थः । तर्हि देहान्तरे सिद्धिरेवास्तु । परममुक्तौ बाधकस्य भेद-
स्योक्तत्वादिति चेन्न । तथा सति करणग्रामसद्भावात् प्राणमयादिसत्त्वेन पुनस्तत्संक्रमोक्ति-
विरोधापत्तेः । तस्मादत्र परममुक्तिरेव विव्रियत इति हृदिकृत्यैतस्याः परममुक्तित्वसाधकं
हेत्वन्तरमाहुः अत एवेत्यादि । अस्य परममुक्तित्वादेव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सति
रश्मिः ।

तस्यापीति भृगुप्रपाठकस्यापि । वादीति व्याख्याता । आशङ्कत इति पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म प्रधान-
मित्यङ्गीकृत्य न त्वानन्दमयस्योपसंक्रमयितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैवं विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः फलं
निर्दिष्टं भवेन्नैष दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तिफलस्य निर्दिष्टत्वादित्य-
तिभाष्येणाशङ्कत इत्यर्थः । कार्मुकं धनुः । झपं मीनम् । उच्यत इति । तथा च पुराणेषु प्रतिसंक्रम
उक्तो न त्वतिसंक्रम इति न तस्य विरोधः । प्रतिसंक्रमस्तु लयः । समीपार्थकोत्रोपेत्याशयेनाहुः
भेदेनेत्यादि । अत्रार्थ एकवाक्यतां प्रमाणयन्ति ऋचीत्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्याद्यृचि ।
जीवन्मुक्तिरिति 'असक्तबुद्धिः सर्वत्र' इत्यादिवाक्योक्तोऽध्यासाभावो जीवन्मुक्तिः ।

'विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति ।

देहेन्द्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवन्ति हि ॥

तथापि न प्रलीयन्ते जीवन्मुक्तगताः स्फुटम् ।

आसन्यस्य हरेर्वापि सेवया देवभावतः ॥

इन्द्रियाणां तथा स्वस्य ब्रह्मभावाल्लयो भवेत् ।

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति' ॥

इति शास्त्रार्थात् । तर्हीति जीवन्मुक्त्यसंभवकाल इत्यर्थः । तत्संक्रमोक्तीति प्राण-
मयमुपसंक्रामतीति प्राणमयादिसंक्रमोक्तिविरोधापत्तिः । भेदस्तु सर्वात्मना लीनो भावनालीनो
वर्तत एव । तस्मादिति ज्ञानाग्निना सर्वकर्मनाशात्तदनुजभक्त्या वेति कर्मजन्यशरीरस्य शङ्कितु-
मप्यशक्यत्वादेवेत्यर्थः । पुरुषोत्तमेति पुरा आस पुरि शेते इति व्युत्पत्तिद्वयं पुरमुपतीत्यधिष्ठान-

भाष्यप्रकाशः ।

वरणैकहेतुकानुभवमात्रगम्योऽयमानन्दो, न मनोवाग्विषय इति ब्रह्मण आनन्दं ज्ञात्वा विद्वान् सन् कुतश्चन लोकवेदादिभ्योऽपि न विभेतीति सर्वतो भयाभावमनेन श्लोकेनोक्तवतीति रश्मिः ।

व्युत्पत्तिः । पुरुषोत्तमो धर्मी स 'यद्यत्प्रिय' इति वाक्यानुगुणो भजनविषयः । तस्यानन्दो भजनानन्दः तस्यानुभवो हि सर्वात्मभावरूपसाधनेन 'पुरुषार्थोतः शब्दादिति वादरायणः' इति सूत्रात् । पुरुषोत्तमस्तु अग्निशिखेव त्रिष्वग्निषु हृदि वर्तते ।

‘विष्णुर्नाम महायोगी महामायो महत्तपाः ।

तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः’ ॥

इति योगतत्त्वोपनिषच्छ्रुतेः । स पुरुषोत्तमो 'यद्यद्धिया' इति वाक्यानुगुण इत्युक्तः । स्वात्मकसाधनलभ्यः ।

‘शुद्धस्फटिकसंकाशं किञ्चित् सूर्यमरीचिवत् ।

लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तमतत्परः’ ॥

इति श्रुत्युक्तं तत्साधनम् । व्यानवायुः पूर्वार्धार्थः । अमृतविन्दूपनिषदि तथोक्तः । तदन्व-
मृतविन्दूक्तं साधनम् । तदा शून्याभावे सिद्धे ब्रह्मोपनिषदोऽशून्यभावनिश्रयः । तेन धर्मी पुरुषोत्तमः ।
तत्र भक्ता लक्ष्मीर्वर्तते पुरुषविधब्राह्मणात् । तया भक्त्या 'अचलत्वं चापेक्ष्य' इति सूत्रभाष्योक्तरी-
त्यात्मबोधोपनिषदुक्तस्वरूपलाभे शब्देऽन्यस्मिन् वा । लभत इति । अमृतविन्दूपनिषदुक्तप्रत्याहार-
प्रभृतिकयोगयुक्तात्मा निरोधानन्तरं मानसीसेवावान् । पुरुषोत्तमतत्पर इति । अत्र साधने पुरुषोत्तम-
योगाध्यायोक्ते ऊर्ध्वमूलमधःशाखोश्चतुर्थः कालात्माश्चो बृहदारण्यकोक्तोऽप्सुयोनिर्नारायण इव वर्तमानः ।
शाखास्तु देवलोकभूलोकसुवल्लोकरूपाः । कर्मानुबन्धीनि मूलानि मनुष्यलोके तच्छेदेनेन भगवद्भामा-
क्षरप्राप्तिः । ज्ञानकर्माभेदपक्षे पञ्चरात्रोक्ते । जीवांशोधिकारी । तेजोरूपं तेजोविन्दूपनिषदि प्रोक्तम् ।
पश्चाच्चत्वारोर्थाः सर्वत्र प्रतिपाद्यन्ते इति ओजः । सोमो रसात्मकः । वैश्वानरोन्नपाचकः । सर्वहृत्स्थश्च-
तुर्थः । वेदान्तकृच्च क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः सर्वभावश्च सप्तष्टिः । सर्वात्मभावश्च कृतकृत्यता फलम् ।
गुह्यतमत्वात्पुरुषोत्तमात्मकं साधनं गीतात्रयोदशाध्याये सर्वम् । अत्र तत्पर इत्यर्थः । तथा च गोपीचन्दनो-
पनिषदि श्रुतिः । ब्रह्म चिद्घनानन्दैकरूपपुरुषोत्तमरूपेण वसुदेवसन्नन्याविर्भविष्यतीति । अयं मध्यमः
पक्षः । उत्तमस्तु स्वरूपा निश्चित्य तत्परः । यथात्रैव भाष्ये अग्निशिखा पुरुषविधः 'यद्यद्धिया' इति
वाक्यात् 'नाहं वेदैः' इति वाक्याच्च । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्' इति काठकाच्च
'त्रिषत्या ह वै देवाः' इति श्रुतेः ब्रह्मामृतात्मबोधोपनिषदः उदाहृतास्तदङ्गमन्याः । रामोत्तरतापिनीयेपि
'सोमृतत्वं च गच्छति सोमृतत्वं च गच्छति सोमृतत्वं च गच्छति' इति वारत्रयमुक्तं त्रिषत्यम् ।
भिन्नाभिन्नयोरानन्दयोरभिन्नमानन्दमुक्त्वा भिन्नानन्दमाहुः वरणैकेत्यादि । वरणैकहेतुको भक्त्याख्यः
प्रियत्वानुभव इत्यर्थः । अयन्नानन्द इति उक्तपुरुषोत्तमानन्दभिन्नो भेदवद्विषयत्वेन भक्तिमार्गी-
यानन्दः । लोका इति आदिना कालः । न कुतश्चनेत्युक्त्या लोकाद्भयाभावो यथा चोराद्
विभेतीत्यादिभयहेतवः । तेभ्यो विद्वानित्युक्त्या द्वितीयाभावान्न भयम् । इष्टनिवृत्त्यनिष्टप्राप्ति-
ज्ञानजतापहेतुकं भयं भवति तदपि विद्वानित्युक्त्या 'एतद् ह वा व न तपति' इति तापाभावान्न

मानन्दो, न मनोवाग्विषय इति ज्ञात्वा लोकवेदकालादिभ्योऽपि न विभेतीति, 'यतो वाचः' इति श्लोकेनोक्तवती । अन्यथा आनन्दे मनसोऽप्यगम्यत्वमुक्त्वा, विद्वानिति कथं वदेत् ।

एवं सति सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युचि यत् फलमुक्तं तदेवान्ते विवृतमिति ज्ञायते । अन्यथा अस्मादलोकात् प्रेत्येत्युक्तत्वाद्देहाभावेन भयानुपस्थित्या तन्निषेधासंभवः कामभोगासंभवश्च । अत एव

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वभयाभावः परममुक्तैर्लिङ्गमिति स एव तथात्वसाधक इत्यर्थः । विपक्षवाधकतर्कोक्तिमुखेन पुनर्हेत्वन्तरमाहुः । अन्यथेत्यादि । अन्यथेति परममुक्तित्वाभावे । तथाच मनोवाग्विषयानन्दवेदनमपि परममुक्तेरेव लिङ्गमित्यर्थः । एवं हेतुत्रयेणास्याः परप्राप्तेः परममुक्तित्वसाधनेनेदं सिद्धम् । या ज्ञानमार्गिणां ब्रह्माभेदरूपा परममुक्तिः सा भक्तानां फलानुभवे स्वरूपयोग्यतासंपादकतयोपयुज्यते । तस्यां सत्यां भक्त्या तादात्म्येन फलानुभवात् । अतः सा पूर्वकक्षारूपेति । तदेतद् हृदिकृत्य सिद्धमाहुः एवं सतीत्यादि । एवं सतीति आनन्दमयप्राप्तेरेवं परममुक्तित्वे सति । विवृतमिति यतो वाच इति श्लोकेन विवृतम् । अस्य श्लोकस्यर्गुक्तफलांशविवरकत्वमृगंशस्य च यजुर्विवक्षितफलबोधकत्वमिति द्वयं निगमयितुं तद्विपरीतवादवाधकं तर्कमाहुः । अन्यथा अस्मादित्यादि । तथाच यद्यस्यर्गशविवरकत्वं न स्यात् तदोक्तरीत्या भयाभावेन भयनिषेधनमसंगतं स्यात् । यदि ऋगंशस्य विवक्षितफलबोधकत्वं न स्यात् तदा कामभोगोक्तिरप्यसंगता स्यादित्युभयमन्ववर्णादेवोभयं निगम्यत इत्यर्थः । अथैतत्साधकं हेत्वन्तरमाहुः अत एवेत्यादि । तथाच विवक्षितफलविवरकत्वादेव तथोक्तमित्यर्थः । एवमेतस्याः श्रुतेः फलांश-

रश्मिः ।

तद्वेतुकं भयम् । 'न यत्र कालः' इतिवाक्यात् कालाभावाच्च तद्वेतुकमपि भयम् । स एवेत्यादि सर्वभयाभावोपि परममुक्तित्वसाधकः । विपक्ष इत्यादि परममुक्तित्वाभावेन तावद्रूपव्यापनाभावपक्ष इत्यर्थः । न वदेदित्यन्यथाज्ञानरूपवाधकतर्कोक्त्युपायेनेत्यर्थः । हेत्वन्तरं परममुक्तित्वे । हेतुत्रयेणेति एतच्छरीरत्यागसर्वभयाभावमनोवाग्विषयानन्दवेदनरूपेणेत्यर्थः । ब्रह्माभेदेति कर्मादिजन्यचित्तशुद्ध्यनन्तरमक्षराभेदरूपेत्यर्थः 'आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः' इति शास्त्रार्थात् । न तु शान्दापरोक्षरूपं ब्रह्म । तस्यामित्यादि योग्यतायां सत्याम् । सिद्धान्तमुक्तावलीटीकोक्तज्ञानिभक्तौ चेद्विशेषतोनुगृह्णाति तदा पुष्टिभक्तिं प्राप्नुतः । आदाचिति ग्रन्थोक्तपुष्टिमर्यादाभक्त्येत्यर्थः । तादात्म्येति भेदसहिष्णुनाभेदेनेत्यर्थः । भक्तानां पुरुषोत्तमाभेदस्त्वन्तरायरूपस्तदानन्दानुभवे इति तं तत्र न संपादयति इति 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इति सूत्रे वक्ष्यते । अक्षरेण तद्रूपजीवेन च पुरुषोत्तमाभेदरूपादाधेयभेदः स इवार्थ इति न परमतप्रवेशः अदृश्यत्वाधिकरणे स्पष्टः । चरणरूपाक्षरेण पुरुषोत्तमाभेदः पूर्वोक्तेनाक्षरेण 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतोक्तः पुरुषोत्तमेनाभेदः । जीवस्य तु भक्तत्वाद् दत्तो भेदोऽभेदस्तिरोहितः । पूर्वकक्षेति 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इति गीतावाक्यात् । यजुर्विवक्षितेत्यादि ब्रह्मविदित्यादियजुषा विवक्षितधर्मधर्मिभेदेन द्विविधानन्दरूपफलेत्यर्थः । तथोक्तमिति आनन्द-

साक्षात्ताधिकरण्यस्तुक्त्वा 'आनन्दं ब्रह्मणः' इत्युक्तम् । एतेन लौकिकं पूर्वदेहं त्यक्त्वा साक्षाद्भगवद्भजनोपयोगिनं भगवद्विभृत्यात्मकं संघातं प्राप्नोत्यादौ । तथाहि । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मको हि संघातः । तत्र स्थूलं शरीरमाद्य-विभूतिरूपम् । द्वितीयं स्पष्टम् । तृतीयं सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वेनेन्द्रियरूपत्वेन चान्तः-करणात्मकत्वेन चेन्द्रियान्तःकरणरूपम् । तुरीयं जीवतत्त्वात्मकम् । यत्र गुहायां

भाष्यप्रकाशः ।

विवरकत्वमुपपाद्य तेन सिद्धं निगमयितुमाहुः एतेनेत्यारभ्य, अवगम्यत इत्यन्तम् । आद्यविभूतिरूपमिति अन्नमयविभूतिरूपम् । मनोमयविभूतिरूपस्येन्द्रियान्तःकरणरूपत्वे हेतूनाहुः तृतीयमित्यादि । अत्र मनसः सर्वेन्द्रियनियामकत्वान्मनोमयस्य सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वम् । शेषं स्फुटम् । तथाच कार्यद्वारा मनसैव सर्वेन्द्रियाण्याक्षिप्यन्त इति तथेत्यर्थः । जीवस्य विद्यमानत्वाद्विज्ञानमयविभूतिर्बुद्धिरूपा मनसः पृथग् भविष्यतीत्याशङ्कावारणाय तत्स्वरूपमाहुः तुरीयमित्यादि । जीवतत्त्वात्मकमिति जीवस्य यत् तत्त्वं स्वरूपसहकारियोग्यतासंपत्तिस्तदात्मकमित्यर्थः । अत्र गमकं यत्रेत्यादिना प्रोक्तं ज्ञेयम् । एवं रश्मिः ।

ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनोक्तमित्यर्थः । एतेनेत्यारभ्येत्यादि । अत्र भाष्ये । संघातमिति यद्वहदारण्यके शरीरब्राह्मणे ब्राह्ममित्युक्तं तत् । साक्षाद्भगवद्भजनेति विशेषणेन तस्य फलत्वात् । विवृण्वन्ति स्म अत्रेत्यादि । अत्र प्रकृते संघाते मनस उत ये मनो विदुरिति श्रुतेराधिदैविक-रूपमनस इत्यर्थः । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव' इति वाक्यात् सर्वेन्द्रियाणि प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणाः अन्तःकरणं स्थानं तेर्थाः सर्वेन्द्रियपदवाच्याः । तेषां नियामकत्वादित्यर्थः । मनोमयस्येति मनःप्राचुर्यस्य विभूतित्वात् । सर्वेन्द्रियाणि पूर्वोक्तानि तत्संबन्धित्वम् । आधिदैविकत्वेन प्रेर्यप्रेरकभावः संयोगरूपः सोऽस्यास्तीति सर्वेन्द्रियसंबन्धि तस्य भावः सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वम् । शेषमिति । इन्द्रिये-त्यादि भाष्यं स्पष्टम् । तथा हि आधिदैविकादिरूपेण त्रैविध्यम् । सर्वेन्द्रियसंबन्धो नेयनायकभावः । इन्द्रियरूपत्वम् । 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वा' इतिवाक्यात् । अन्तःकरणात्मकत्वं मनःप्राचुर्येण्येक-देशविकृतन्यायेन, एवं स्पष्टम् । कार्यद्वारेति ज्ञानरूपकार्यद्वारा । आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोर्थापत्तिः । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः । तथेति सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वादिः । यन्मनसोति अपृथगिति पदच्छेदः । मनोबुद्धिचित्ताहंकारा इति मनोभेदा इति । बुद्धिरूपेति इन्द्रियानुग्राहिकेत्यर्थः । बुद्धितारतम्येनेन्द्रियज्ञानक्रियोस्त्वारतम्यदर्शनाद्बुद्धौवानुगृहीतानीन्द्रियाणि पश्यन्ति कुर्वन्ति च । इदं च कार्यलक्षणम् । स्वरूपलक्षणं तु द्रव्यस्य घटादेः स्फुरणे शब्देनालोकेन संस्कारेण वा यद्विशिष्टं ज्ञानमिति । तृतीयस्कन्धे षड्विंशे 'तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्' इत्यस्य सुबोधिन्याम् । तल्लेखे प्रस्थानरत्नाकरे च स्फुटम् । तत्त्वपदस्याभिप्रायमाहुः मनसेति । तस्येन्द्रियप्रेरकत्वं कार्यलक्षणम् । संकल्पविकल्पात्मकत्वं स्वरूपलक्षणमिति तेन पृथक् । बुद्धेर्मनो-भेदत्वात् । स्वरूपेत्यादि ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात्तथेति वक्ष्यमाणभाष्योक्ता । यत्रेत्यादिनेति अग्रिमग्रन्थेन भाष्ये यत्र स्वरूपयोग्यतायां सत्यां बुद्धिरूपायां यतो जीवरूपं ज्ञानं बुद्धिरूपस्वतत्त्वं विना न ब्रह्मवित् । बुद्धिमानयं पदार्थान् जानाति इति प्रत्ययात् । 'मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजमुखानुभवो भवान्' इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति द्वितीयपादे वक्ष्यन्ति । गुहायामित्यादेरर्थ-

भगवद्वरणेन परमव्योमाविर्भावस्ततः पूर्णानन्दात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपं फलरूपं प्राप्य उक्तकृगर्थरीत्या तेन सह सर्वकामाशनमेव मनोवागविषयानन्दवेदनं तद्वान् भवतीति वाक्यैकवाक्यतयावगम्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

विभूतिरूपाणि व्याख्याय तच्छेषिणं व्याकुर्वन्ति तत इत्यादि । अत्र कामाशनस्य वेदन-
रूपत्वम् । भोगस्य सुखसाक्षात्काररूपत्वात् । वाक्यैकवाक्यतयेति उपसंक्रमेण वेदनम-
याभावाभ्यां तापाभावादिभिश्चास्य फलांशविवरकत्वेन वाक्यानामैकवाक्यतया ।

एवमानन्दमयप्राप्तेर्यथा परममुक्तित्वं, तथा प्रकारो विषयवाक्यभूतप्रपाठकविवरणेन
प्रकाशितः । तत्र पूर्वोक्तानां विभूतीनां पक्षिरूपत्वं यदत्रोक्तं तल्लीलोपयोगिषु तेषु

रश्मिः ।

माहुः शुहायामित्यादि । हृदि मनसि अयं हृदयं सप्तम्या लुक् तत्संवन्ध्याकाशे छिद्ररूपे 'छिद्रा व्योम्नीव
चेतनाः' इति वाक्यात् । सुपर्णद्वययुक्तं वस्तु 'द्वौ सुपर्णा भवतः' इति गोपालतापिनीयात् ।
मर्यादाभक्तस्यान्यत्र चरणयोर्लयात् पुष्टिभक्तस्य फलम् । सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायां ज्ञानिभक्तौ
चेद्विशेषतोनुगृह्णाति तदा पुष्टिभक्तिं प्राप्नुतः आदाविति ग्रन्थात् । पुष्टिमार्गत्वान्न भगवद्वरणाति-
रिक्तं साधनमुक्तम् । भक्तिहेतौ त्वनुग्रह उक्तः स पुराणोक्तः ।

‘यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।

स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम्’ ॥

इतिवाक्यात् । न विभेति कुतश्चनेति परिनिष्ठितमतित्यागः । गुहायां हृदये ‘स मानसीन
आत्मा जनानाम्’ इति श्रुतेः । परमव्योमाविर्भावोऽयोगोलके वह्निरिव वरणातिरिक्तं साधनं
नेत्युक्तम् । हृदि अयमात्मा सामानाधिकरण्येन तत्संवन्धिन्याकाशे जीवदेहे मनसि परमव्योमा-
विर्भावः स्पर्शमणिसंवन्धेनायसि चामीकरत्वाविर्भाववत् । परो मीयते ज्ञायते येन व्यापकेन व्योम्नेति
परमं व्योम । ननु जीवस्य देह आकाशात्मकोपि मांसरूपः । संहितायामाकाशस्य मांसत्वोक्तेः भगव-
दंशत्वात् ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः’ इत्यादिकं भवति । आत्मनो जीवादाकाशो देहः । आकाशाद्वायुः
प्राणादिः त्वक् च । वायोरग्निः दर्शनाग्निः जाठराग्निर्ज्ञानाग्निश्च । अग्नेरापः प्रस्नेदादिरूपाः । अद्भ्यः
पृथिवी कठिनांशा अस्थ्यादि । पृथिव्या ओषधयः लोमानि केशाः । ओषधीभ्योन्नं लिक्षा अन्नाद्युकाः ।
पुरि शेरते इति पुरुषाः यथाकथंचिन्नेयाः । तत्र पुरुषोत्तमस्य दीपशिखावद्वर्तमाने पूर्णानन्दे अदृश्य-
त्वाधिकरणोक्ते संपन्ने ‘तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्’ इति श्रुत्युक्तं भवति, स्वां स्वीयां तनुं
विवृणुते प्रकाशयति । प्रकृते । तच्छेषिणमिति । आनन्दमयमित्यर्थः । तापाभावेत्यादि
‘एतद्देहं वा व न तपति’ इति श्रुतेः । अस्थेति प्रपाठकस्य । तथा च व्याख्येयव्याख्यानभावेनैक-
वाक्यता तया । अधुना प्रथमस्कन्धस्य ‘अथो विहायेमममुं च लोकम्’ इत्यादिश्लोकद्वयसुवोधिन्त्यु-
क्तदिशान्नमयादिविभूतीनां साधनसंपत्तये लौकिकान्नमयादिकोशेषु तत्तदर्थं तत्प्रवेशं बोधयन्ती-
त्याशयेन भाष्यमवतारयन्ति एवमानन्दमयेत्यादि । प्रकाशित इति सर्वरीत्या व्याख्याय पूर्वं
पश्चात्प्रथमत्यागे मानाभावमाश्रित्याथवेत्यादिना प्रकाशितः । तल्लीलेत्यादि लीलापूर्वकालिकेषु

अथेदं विचार्यते । 'पुरश्चक्रे द्विपदः' इति श्रुतौ वस्तुतस्तु पुरुष एव । परंतु पुरःसंबन्धी सन् पक्षी भूत्वा पुर आविशादिति निरूपितम् । प्रकृते चान्नमया-
दयस्तथैवोक्ताः । एवं सत्येकस्यां पुरि बहूनां तेषां प्रवेशो न वक्तुमुचितः ।
प्रयोजनाभावादित एकैकस्यां पुरि तथा वाच्यः । तत्र कीदृश्यां तस्यां कस्य प्रवेश
इति विचार्यमाणे प्राकृतत्वब्रह्मत्वयोरविशेषाद् विनिगमकाभावात् सर्वेषां सर्वत्र
प्रवेशोऽप्रवेशो वा भवेदिति चेत् ।

अत्रेदं प्रतिभाति । अस्माल्लोकात् प्रेत्येति वाक्ये इदंशब्दप्रयोगात् प्राकृत-

भाष्यप्रकाशः ।

कोशेषु पक्षिरूपेण यः प्रवेशस्तद्वेतुकमिति तद्वोधिकायाः श्रुतेरविचारे तत्र दृढं भव-
तीति तद्दृढीकरणाय पक्षिरूपप्रवेशबोधकश्रुतिविचारं प्रतिज्ञाय तद्विचारबीजं वक्तुं प्रथमतो
विषयमाहुः अथेत्यारभ्य, उक्ता इत्यन्तम् । तथैवेति पक्षिरूपेण । अत्र विचारबीजं
वदन्तः पूर्वपक्षमाहुः एवं सतीत्यादि, चेदित्यन्तम् । अविशेषादिति सर्वेषु पक्षि-
ष्वविशेषात् । अप्रवेश इति उक्तश्रुतावेकस्य प्रवेशोक्तावप्यन्नमयादिषु पक्षिलिङ्गेन पुरि
प्रवेशे प्राप्तेऽपि प्राणमयादिष्वन्तर आत्मेति श्रावणात् तेषां चतुर्णां तत्तदन्तःप्रवेशोऽस्तु ।
अन्नमये तु तदश्रावणात् तत्प्रवेशो न शक्यवचनः । किंच, द्विपत्वादिलिङ्गस्य स्थूला-
स्वेव सत्त्वात् तास्वेव प्रवेशोऽत्र भासत इति प्राणमयादिषु लिङ्गाभावेन विवक्षितपूट्टा-
भावात् तेष्वपि तदन्तराणां सोऽशक्यवचन इत्यप्रवेश इत्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः अत्रे-
त्यादि । अयमर्थः । अस्माल्लोकात् प्रेत्येत्यत्र स्थूलशरीरत्यागाङ्गीकारे सूक्ष्मशरीरकारणशरी-
रयोः सत्त्वेन प्राणमयादिकोशानां सत्त्वेन, एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्याद्यग्रिम-
रश्मिः ।

लौकिककोशेष्वित्यर्थः । भाष्ये । निरूपितमिति आधिभौतिकेष्वध्यात्मिकानां प्रवेश इति
निरूपितमित्यर्थः । प्रकृते । तन्नेति प्रवेशहेतुकं नेत्यर्थः । तद्विचारबीजमिति पक्षिणाम-
प्राकृतत्वब्रह्मत्वाविशेषो विनिगमकाभावश्च हेतू । तद्वेतुकः सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वा बीजम् ।
तस्य पक्षिरूपप्रवेशबोधकश्रुतिविचारस्य भवति । विषयमाहुरिति परोक्षवादरूपसिद्धान्तोपयोगिनं
तमाहुरित्यर्थः । अथेत्यारभ्येति । ननु उपप्लम्बकश्रुतेर्विचारे किं मूलमिति चेन्न । अत्राधिकरणे
पूर्वाधिकरणवन्नपुंसकलिङ्गानुक्तेरानन्दमय इति पुल्लिङ्गोक्तेः 'ब्रह्मन् पुंसि च' इति सूत्राद् ब्रह्मेति
पुल्लिङ्गानुवर्तनाद्वेदगर्भकारणतानिरूपणेन । भाष्यत्वात् तादृशस्वपदवर्णने येन केनापि यागेन
पूर्वकाण्डोक्तब्रह्मणोपि विचारमालोच्यास्याविचारात्पूर्वकाण्डानुगुण्यं पापण्डनिवर्तकमेव मूलमिति ।
नपुंसके 'ततो ह जानातो भुवनस्य गोपा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतिः । पूर्वपक्षमिति संशय उन्नेयः ।
सर्वेषामेकैकस्मिन् प्रवेशोऽप्रवेशो वा सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वेति । श्रुतिः पूर्वपक्षयुक्तिश्च संशय-
बीजम् । उक्तश्रुताविति 'पुरश्चक्रे द्विपदः' इति श्रुतावित्यर्थः । एकस्य प्रवेशोक्ताविति 'स
पक्षी भूत्वा' इत्यत्रकत्वविवक्षणादिति भावः । अस्त्विति अत आत्मनश्चेतनत्वादिति भावः । न
शक्येति । चेतनाभावादिति भावः । लिङ्गाभावेनेति द्विपत्वादिलिङ्गाभावेन । तदन्तराणामिति
पक्षिणामित्यर्थः । सूक्ष्मेति । कारणशरीरं तु—

‘अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ।

कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप' ॥

गुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षाल्लीलोपयोगिनं प्राप्नोतीत्यव-
गम्यते । तत्प्राप्त्यैव भगवद्भावे संपन्ने पूर्वं भगवद्विरहभावेनातितीव्रत्वेन सर्वोप-
मर्दिना शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि नष्टान्येव स्युर्यदि तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु न
प्रविष्टं स्यात् । जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लीलारसानुभवेन नाश एव सः ।
तथाच तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति न तेषां नाशः । जीवे त्वानन्दमयः
पुरुषोत्तमः प्रविशतीति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावरसाब्धिसनुभूय

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यविरोधादसाल्लोकादित्यस्येदम् इदं सर्वं यदयमात्मा, अस्मिंल्लोकेऽर्धुकः स्यादित्यादावि-
दमः परिदृश्यमानयावत्संग्राहकत्वदर्शनादत्रापि ब्रह्मविदः फलप्रकरणे प्रापञ्चिकसर्वसंग्राहक-
ताया एवाभिप्रेतत्वौचित्यात् तथावगम्यते । ततो गुणातीतप्रपञ्चप्राप्त्यैव भगवत्पुत्कटरत्यां
जातायां पूर्वं विरहभाव एवोद्विच्यत इति तेन शरीरादीनि मूले सति लीनानि स्युरतस्तद-
भावाय प्रवेशः सर्वत्रावश्यकः । किंच, लये ज्ञानिसाधारण्येन वरणवैयर्थ्याल्लीलाननुभवे
स जीवस्याप्यनिष्टरूप एवेत्यतोऽप्यावश्यक इत्यर्थः । ननु भवत्वन्यत्रान्येषां प्रवेशस्तथापि
जीवस्य नित्यत्वात् तत्रानन्दमयप्रवेशो निष्प्रयोजनत्वादयुक्त इत्यत आहुः जीवे त्वित्यादि
उच्यत इत्यन्तम् । प्रविशतीति रसानुभावनाय प्रविशति । इतिहेतौ तथाच सोपि
सप्रयोजनः । तस्य पुरुषोत्तमत्वं श्लोकाद्युक्तभयाभावरूपाह्लिङ्गादेव ज्ञायते । एतदग्रिमा-

रश्मिः ।

इतिभारतोक्तम् । तथावगम्यत इति प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमित्याद्यवगम्यत इत्यर्थः ।
अत्र प्राकृतगुणातीतयोः प्रपञ्चयोर्मध्ये प्राप्तिसाधनं नोक्तं तथापि वरणमत्यन्तानुग्रहश्च ज्ञेयम् ।
पुष्टिमार्गीयत्वान्न साधनान्तरमपेक्षते । साधारणप्रवाहव्यवस्था तु शरीरब्राह्मणेस्ति । तत्प्राप्त्येत्यादि
भाष्यं विवृण्वन्ति तत इत्यादि । गुणातीतेत्यादि एवकारेण वरणस्य विद्यमानत्वात्तदन्तर्गता-
त्यन्तानुग्रहस्यापि सत्त्वाद् गीतोक्तगुणातीतलक्षणोक्तधीरतुल्यप्रियाप्रियत्वातिरिक्तधर्मः व्यवच्छिद्यते ।
अव्यभिचारी भक्तिमांश्च 'स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' स गुणातीतः तथा चैतादृश-
प्रपञ्चान्तर्गतानां धीरतुल्यप्रियाप्रियत्वाव्यभिचारिभक्तिपदार्थानां प्राप्तिर्विशेषतः करणं भगवदुत्कट-
रत्याम् । सर्वात्मभावस्य दानसाध्यस्यानुक्तिः । रतिस्तु सर्वात्मभावकस्य निरोधलक्षणग्रन्थोक्तस्याधि-
भौतिकप्रेमसंबन्धादाध्यात्मिक्यत उक्ता । पूर्वविरहेति । ननु संयोगौ भवतः पूर्वविरहः कुत
इति चेन्न भगवदास्यातरेधिकारत्वात् । अक्षरब्रह्मत्वं तु गुणातीतप्रपञ्चप्राप्त्यैव प्राप्तमतः प्रथमाधिकारो
नायुक्तः । एवकारस्तु भक्तरुक्मिण्याहरणे पूर्वं तस्या विरहभावोक्तेः । 'जह्यामसून् व्रतकृशान्
शतजन्मभिः स्यात्' इति प्रसादः स्यात् । तेन विरहभावेन सर्वोपमर्दिना शरीरादीनि तथा । झूले
सतीति हृदि प्रकटे ब्रह्मणीत्यर्थः । पृथिव्यादाविति वा । ननु स एवास्तु फलत्वादित्यतो जीवस्य
चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति किं च लयेत्यादि । भाष्ये । ब्रह्मण्येव लयेनेत्यत्र एवकारेणाक्ष-
रात्मकचरणव्यवच्छेदः । तदानीं भक्त्यभावालयप्रतिबन्धकाभावात् । प्रकृते । अनिष्टेत्यादि 'तदापीतेः
संसारव्यपदेशात्' इति सूत्रे स्फुटिष्यति एवकारार्थोऽपि । रसानुभावनायेति प्रदीपाधिकरणे
स्पष्टमिदम् । सोपीति आनन्दमयप्रवेशोपि । प्रयोजनं रसानुभावनम् । भाष्ये । रसात्मकत्वादिति
'रसो वै सः' इति श्रुतेः । रस शब्दे, रस आस्वादने चर्वणैकस्वभाव आनन्दमये रसशास्त्रप्रसिद्धे । शब्दा-

पश्चात् प्रादुर्भूतं प्रमुखरूपं प्राप्य, 'न विभेति कुतश्चन' इति वाक्येन लोकात् तदभावमुक्त्वा, 'एत९ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इति वाक्यैर्वैदाङ्ग्याभाव उच्यते ।

शरीरप्राणमनोऽन्तःकरणजीवात्मनां शरीरत्वं वाजसनेयिशाखायामन्तर्यामित्रात्मणे पठ्यते । 'यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक्शरीरम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

र्थस्तु य एवमतापकरत्वेन एते साध्वसाधुनी विद्वान् स आत्मानं स्पृणुते ब्रह्म प्रीणाति । तत्र हेतुरुभे ह्येवैष इत्यादि । अत्र स्पृणोतिर्ज्ञानार्थक इति न पुनरुक्तिः । तेन सोऽपि युक्त इत्यर्थः । अत्र या स्वरूपप्राप्तिरुक्ता सा फलाध्यायतुरीयपादे निपुणतरं भाष्य उक्तेति मया तत्रैव व्युत्पादनीयेति बोध्यम् । किं च । द्विपच्चादीत्यादिनोक्तद्वितीय-वाधकनिरासाय पूष्टं स्फुटीकुर्वन्ति शरीरेत्यादि । प्राणमनोऽन्तःकरणेति पाठे मनोऽन्तरिति भिन्नं पदम् । एतद्गणनामध्ये इत्यर्थः । प्राणेन्द्रियान्तःकरणेति वा पाठः । अत्रायमर्थः । पूष्टं हि शरीरत्वम् । तच्च भूताद्यात्मान्तेषु तुल्यम् । तथा ब्रह्मण आन्तरत्वं च सर्वत्रात्रोक्तमिति प्रवेशोऽपि तस्य सिद्धः । एवं सत्येतदनुरोधाद् बहुपदां पुरां दर्शरश्मिः ।

र्थरसरूपधृत्त्वात् । एवेति विरहभावरसाच्चेर्हृदयात्मकत्वव्यवच्छेदकः । आनन्दसृष्टौ सुखात्मकत्वेऽपि सर्वस्य सुखे ईर्ष्यासूयादिमिश्रीभावे सुखमेव दुःखाय इति वाराहपुराणे चातुर्मास्यमाहात्येस्ति । विरहमनुभूयेत्युक्तौ तस्य प्रियमेव शिर इति श्रुत्युक्तभावात्मकत्वविरोधः भावात्मकस्य प्राज्ञत्वात् । तर्हि विरहभावमनुभूय इति वक्तव्यम् । न विरहभावस्तूष्णीकं नानुभूय इत्यस्य कर्म अतितीव्रत्वात् किं तु शब्दजास्वादरूपोऽतो रस इति । सोऽपि शब्दविषयो लौकिकानामतोत्र शास्त्रदृष्ट्या-ब्धिशब्दः । लवणमेतदुदकमिति श्रुतिविषयः । जातानां लीलास्थानामभेदानुभवेन विलक्षणरसानुभवार्थम् । मानसीसेवा वा तत्रत्या । जातानां रसान्तस्थानां शरीराणां रेणुजत्वेन पार्थिवत्वात् तत्कारणायां दृष्टिरुचिता । नन्वात्मनः कारणत्वं 'आत्मन आविर्भावतिरोभावौ' इति श्रुतेरिति चेन्न तत्रत्यानां सर्वेषामात्मत्वेन यथादृष्टं कारणमिति । प्रादुर्भूतमिति राजवत्प्रादुर्भूतम् । न विभेतीत्यादि पूर्वं व्याख्यातम् । एतदिति । पापमकरवमिति श्रुत्यग्रिमार्थस्तु अग्रिमा श्रुतिस्तु 'स एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते य एवं वेद' इति । उभे ह्येवैष इत्यादि उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते इति श्रुतिः । 'भक्त्या मामभिजानाति' इति न्यायेनाहुः अत्र स्पृणोतिरिति । ज्ञानार्थक इत्यादि । पृण प्रीणन इति धातोर्ज्ञाने लक्षणेति 'किमहं साधु नाकरवम् किमहं पापमकरवम्' इति 'स एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते' इत्यत्र स्पृणोतेर्न पुनरुक्तिरित्यर्थः । सोऽपीति जीवे आनन्दमयप्रवेश इत्यर्थः । द्विपच्चादिति अप्रवेश इति भाष्यव्याख्याने किं च द्विपच्चादित्यादिनोक्त-पृष्टाभावरूपवाधकनिरासायेत्यर्थः । पदमिति करणं वागादि जीवो रेतःस्थः 'यो रेतसि तिष्ठन्' इति श्रुतेः । एतस्य छिष्टत्वादाहुः प्राणेन्द्रियेत्यादि । तथा च भाष्यत्वाद्वाहुलकमिति भावः । सर्वत्रात्रेति अन्तर्यामित्रात्मणे इत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मण इत्यर्थः । एवं सतीति प्राणमयादिषु शरीरत्वे

इत्यादेरन्ते यस्यात्मा शरीरमिति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेहानां भगवच्चरणरेणुज-
त्वेन भूतरूपत्वाद् ब्रह्मशरीरत्वम् । तत्रान्नमयतत्प्रवेशेन तत्स्थितिः प्राणेष्वपि
तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात् तथा । मनसि मनोमयप्रवेशात् तथात्वम् ।
जीवे त्वानन्दमयः प्रविशतीति तथात्वम् । अतो युक्तं पक्षित्वकथनम् ।

आनन्दमयस्य स्वरूपं विशेषतो वक्तुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वत्रो-
क्तम् । शरीरप्रवेशप्रयोजनकपक्षिरूपत्वं पञ्चस्वपि साधारणमिति तेषु तथा वद-

भाष्यप्रकाशः ।

नादत्र प्रतिष्ठापदेन पादयोर्वोधनाच्च पुरश्चक्र इति श्रुतौ द्विपदादिपदं कृतपूर्वात्रोपलक्ष-
कमिति तत्र तासां करणं, तासु प्रवेश इति चाभिप्रेतं, न तु तासां द्वैविध्यं स्थूलत्वं
वेति निर्णये सर्वास्वेव कार्यार्थं पक्षिरूपेण प्रवेशः सिद्ध्यतीति पक्षिलिङ्गादन्नमयादीनामपि
प्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । एवं सर्वेषां प्रवेशं समर्थयित्वा लीलौपयिकप्रवेशार्थमप्राकृ-
तविभूतिरूपाणां स्वरूपमाहुः अत्रेत्यादि । इदं च प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां, 'या वै लसच्छ्री-
तुलसीविमिश्रपादाजरेण्वभ्यधिकांस्त्रुनेत्री' इत्यत्र सिद्ध्यति । प्रवेशं विभजन्ते नत्रेत्यादि ।
जीवस्य वरणेनैव शुद्धत्वाद् विज्ञानमयस्य प्रवेशोऽनर्थक इति शङ्कावारणाय तदधिकरण-
माहुः ज्ञानेन्द्रियेत्यादि । जीवे तथात्वं लीलारसानुभवयोग्यत्वरूपं बोध्यम् । एवं
सर्वत्र पक्षित्वोक्तिं समर्थयित्वानन्दमये शरीरत्वोक्तेस्तात्पर्यं वक्तुं यः पूर्वस्येति गूढोक्तेरा-
शयमाहुः आनन्दमयस्येत्यादि । शरीरेत्यादि च । विशेषतो वक्तुमशक्यत्वं मनो-
वागगम्यत्वाद् बोध्यम् । तथाच तस्यैव इत्यत्र शब्द एव पूर्वसमो न त्वर्थोऽपि ।

रश्मिः ।

सिद्धे सतीत्यर्थः । अत्रेति तैत्तिरीये प्राणमयादिषु पृथ्वी पुच्छं प्रतिष्ठा, अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा,
महत्पुच्छं प्रतिष्ठा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा, इति यथायथं प्रतिष्ठापदेनेत्यर्थः । तास्वामिति पुरामित्यर्थः ।
द्वैविध्यमिति द्विपत्वं चतुष्पत्त्वमिति द्वैविध्यम् । सर्वेषां प्रवेशमिति एतेन पूर्वपक्षे अप्रवेशो
दूषितः सिद्धान्ते । सिद्ध्यतीति । युक्तिस्तु अणुभाष्ये टीपिता सारोऽयमर्थः । सा च पार्थिवं
शरीरमिति योगादिशास्त्रादत्रापि पार्थिवशरीराभावे सूत्रं निर्विषयं स्यात् । नन्वस्ति सर्वेषां पार्थिव-
शरीरमिति चेन्न आकाशत्वाच्छरीराणाम् । 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तदंशानां व्योम्नीव छिद्राणां
जीवानामाकाशशरीरत्वाच्चित्वात् । आकाशान्मांसरूपाद्दश वायवः । वायोऽस्त्रयोऽग्नयः दर्शनाग्निजाठराग्नि-
ज्ञानाग्निरूपाः । अग्ने रुधिरादिरूपा आपः । अद्भ्यः पृथिवी 'यत्कठिनं सा पृथिवी' इति श्रुतेः कठिनां-
शोऽस्थ्यादिः पृथ्वीति । पार्थिवत्वाभावात् । भगवदिच्छाधीनं सर्वं तथापि युक्त्यर्थं भाष्येऽन्नमयप्रवेश
उक्तः । ब्रह्मशरीरत्वमिति भाष्ये ब्राह्मं वेति शरीरब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । भाष्ये प्राणिष्वपि तथेत्यन्नमयप्रवेश
इत्यर्थः । प्राणानामन्नमयत्वेनान्नमयस्याप्प्रचुरस्य प्रवेश उचितः । 'आपो वा अन्नम्' इति श्रुतेः । तथात्व-
मिति भाष्यं विवृण्वन्ति जीवे तथात्वमिति । गूढोक्तेरिति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्र तदे-
तच्छब्दाभ्यां विपश्चिद्ब्रह्मपरामर्शाद् यः पूर्वस्येत्यत्र यच्छब्देन गूढानन्दमयोक्तेरित्यर्थः । तस्यैष इति
'तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति श्रुतावित्यर्थः । अत्रेदं सारम् । 'रसो वै सः' 'आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतिसहस्रैरानन्दो ब्रह्मरस इत्यविवादम् । रसश्च
मुख्यो भक्तिरूपः शृङ्गारश्च । इमौ द्विविधौ, संयोगविप्रयोगभेदात् । एवं चोभावेकः वस्तुस्वभावात् ।

न्यानन्दमयेऽपि तथैवोक्तवती श्रुतिरिति ज्ञेयम् । एवं सति स्पर्शमणिसंबन्धित्वेन रजतादेर्हेमत्वमिवोक्तप्रकारकप्रवेशादाश्रयाणामपि तत्तदात्मकत्वमित्युच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

तेनात्रायमर्थः । तस्येत्यभेदे पृष्ठी । तथाच पूर्वस्य यः शरीर आत्मा उपक्रमे जगत्कर्तृत्वेनोक्तस्तदभिन्न एव इति । एवमर्थोक्तौ गमकं तु, अग्रेऽन्यस्यान्तरात्मन उक्त्यभाव एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रवेशस्य योग्यतासंपादकत्वप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः एवं सतीत्यादि । एवमत्र श्रुत्यन्तरानुसारेण वास्तवं पक्षिरूपमादृत्य प्रकृतश्रुत्यर्थो निर्णीतः । अतः परं 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः' इति श्रुतेः ।

रश्मिः ।

पूर्वोक्तो यद्यपि वाक्यान्वयाधिकरणे प्रियत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वमुक्तमिति धर्मस्तथापि पूर्वोक्तश्रुत्या धर्म्यपि । आनन्दवत् । भक्तिश्च भावो 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयते' 'केवलेन हि भावेन गोप्यः' इत्यादिवाक्यात् । एवं च पूर्णब्रह्म भावात्मकमिति निष्कर्षः । तच्च न निराकारं 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । प्रकृतश्रुतेश्च तत्राकारविचारे कृष्णाकारो मुख्यः । एतच्च 'समान एवं चाभेदात्' इति सूत्रे उपपादनीयम् । श्रीभागवते च स्फुटम् । न चैवं परिच्छिन्नस्याब्रह्मत्वं शङ्कनीयम् । वैश्वानराधिकरणे प्रादेशमात्रस्यैवाभिविमानत्वमिति सिद्धान्तात् । ज्योतिश्चरणाधिकरणे ज्योतीरूपत्वोक्तैर्यथा परिच्छिन्नोपि वह्निस्तूलादियोगान्महान् भवति तद्वदिति दृष्टान्तः । तदेव स्वधर्मेण सच्चिदानन्दरूपेण व्याप्तमिति समन्वयाधिकरण उपपादितम् । तदर्थं 'तदव्यक्तमाह हि' इत्यधिकरणे विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य व्यवस्थापितम् । एवं च कल्पतर्वादिवत्तद्वस्त्वेव तादृशमिति वस्तुस्थितिः । अन्यथास्मदादितुल्यता स्यात् । सा चासंगततरा । 'हेयत्वावचनाच्च' इत्यादिसूत्रविरोधात् । तथा च तेजोमयो व्यापकः आनन्दमयो भावात्मकः कमनीयः साकारोऽनेकशक्तिवृत्तः पुरुषः परं ब्रह्मेति शास्त्रार्थः । तत्राक्षरं तस्य धाम भवतीति ततो भिन्नाभिन्नम् । एतच्च 'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्' 'तदधीनत्वादर्थवत्' इतिसूत्रयोर्भाष्ये स्फुटम् । तत्प्राप्तिश्च सर्वात्मभावरूपभक्तेः । एतच्च पुरुषार्थाधिकरणे तृतीयस्य चतुर्थचरण उपपादितम् । तत्प्राप्तिश्च साकारानन्दनिचयानुभव इत्यत्रैवोक्तम् । स च भक्तहृदये वहिश्च । तच्च ।

'गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं
यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्षमकृतं शपन्ति ।
दग्भिर्हृदिभूतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम्' ॥

इत्युत्तरार्धे त्रयस्त्रिंशाध्यायवाक्ये स्फुटं सुचोचिन्व्याम् । तदंशांशानन्दस्य हृदीदानीमप्यनुभवाज्ञासंभावना । एतादृशोपि स्वयं गौणः सन् भक्तमनोरथं पूरयतीति तस्य निसर्गः । 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुतेः । 'अहं भक्तपराधीनः' इति स्मृतिश्चात एव स्वस्तावकान् भक्तान् स्वात्मलीलायां प्रवेशयति 'ध्रुवासो अस्य कीरयो जनासः' इति ऋग्वेदात् । कीरयः स्तोतारः । अन्यथा जीवानां स्वरूपतो नित्यत्वाद् ध्रुवास इति न वदेत् । एवं स्वधामनि ब्रह्मणि रंश्यमानो यदा जगद्रूपेण क्रीडितुमिच्छति तदा नामरूपविभेदेन जगन्निर्माय तत्र क्रीडतीति वैदिकपरम-भागवतसिद्धान्तः । तस्मिन् हृदिहृत्याहुः अतः परमित्यादि । परोक्षत्वं च फलांशत्वाज्ज्ञेयमिति

वस्तुतस्तु परोक्षवादोयमिति ज्ञायते । तथाहि । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति वाक्येन ब्रह्मविदः परप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा तत्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्यूचोक्तम् । तत्र सर्वात्मभाववान् भक्तो भगवता सह तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुङ्क्त इत्युक्तव्याख्यानेन तदर्थोऽवधार्यते । उक्तभक्तस्य सदैव, विरहभावे तु विशेषतः प्रियस्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या अन्नप्राणादिरूपः स एवेति ज्ञापनाय तत्तद्रूपत्वमुच्यते ।

तेन परमप्रेमवत्त्वं सिद्धयति । ततो भगवदाविर्भावे सत्यपि पूर्वभावस्यातितीव्रत्वेन ज्ञानादिसर्वतिरोधानेनाग्रिमरसानुभवो न भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको भवतीति ज्ञापनाय विज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदानुभवविषयः प्रकट आनन्दमय इति तत्स्वरूपमुच्यते । तत्र निरुपधिप्रीतिरेव मुख्या, नान्यदिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेक्षणादिभिरान-

भाष्यप्रकाशः ।

‘वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे ।

परोक्षवादा ऋणयः परोक्षं च मम प्रियम्’ ॥

इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्याच्च परोक्षवादस्यैव ज्यायस्त्वेनात्र परोक्षवाद एवास्तीत्याहुः वस्तुत इत्यादि । उपपादयन्ति तथाहीत्यादि प्रतिष्ठारूपत्वमित्यन्तम् । तत्रेति तात्पर्यकथने । तदर्थ इति ऋणार्थः । तत्तद्रूपत्वमिति अन्नप्राणमनोरूपम् । स्वयमेवेति भगवानेव ।

रश्मिः ।

फलांशे पारोक्ष्यमिति । अत्र पारोक्ष्यं च यत्रान्यथास्थितोर्थः संगोपयितुमन्यथाकृत्वोच्यते स परोक्षवादः । तथा च श्रुतिः ‘तं वा एतं चतुर्हृतं सन्तं चतुर्हृतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः’ इति । वैयाकरणानां श्रोत्रात्परो वादः, वद व्यक्तायां वाचि भावे घञ्, अक्ष्णः श्रोत्रात् परमिति परोक्षम् । ‘परोक्षवादो वेदोयम्’ इत्यत्रैकादशस्कन्धे स्पष्टम् । तथा च पुरुषविधन्नाह्वणे भक्तिधर्मानुपदिशतीति परोक्षाय पक्षिरूपत्वमाहेति ज्ञेयम् । अन्नप्राणेति । एतच्च तृतीयस्य तृतीयपादे ‘व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्’ इति सूत्रे सिद्ध्यति स्फुटीकरिष्यते च तत्रैव । उदाहरणं तु ‘लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः’ इति । भाष्ये । उक्तेति सर्वात्मभाववद्भक्तस्य । सदैवेति ब्रजभक्तवत् संयोगे विप्रयोगभावनम् । प्रेम वर्तते यद्यपि तथापि तत्र प्रधानमिति सदैवेत्युक्तम् । ‘आन्तरं तु परं फलम्’ इति वाक्यात् । संयोगरसोपि वर्तते ‘भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित्’ इतिवाक्यात् । प्रियस्वेति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्फुटम् । अत्र भाष्ये स एवेत्येवकारेण पूर्वोक्तस्य भक्तप्रविष्टानामयसश्चामीकरणपक्षस्य व्यवच्छेदः क्रियते । फलाध्याये वाङ्मनसीति सूत्रे तस्य पक्षस्य पूर्वपक्षीयत्वात् । तेनेति पूर्वोक्तभावस्य सर्वात्मकभावरूपमुख्यभक्तिरूपत्वेनेत्यर्थः । परो मीयते ज्ञायते येन सर्वात्मभावेन स परमः परमश्चासौ प्रेमा च परमप्रेमा तद्वत्त्वम् । तदुक्तं ‘सच्चिदानन्दता स्वतः’ इति निरोधलक्षणग्रन्थे । तत्त इति सर्वात्मभावादित्यर्थः । विज्ञानरूपत्वमिति तथा चाङ्गुलिषु यथा सूर्यरश्मिप्रवेशस्तथा प्रविष्ट इत्यर्थः । तदेति विरहस्वरूपानुभवोत्तरकाल इत्यर्थः । प्रकट इति हृदि वहिश्च तथेत्यर्थः । ततश्च रसः पूर्णोस्तीति वक्तुं स्थायिनो विभावादिसंयोगं वदन्ति विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतोक्तिः ।

न्दात्मक एव विविधरसभावसंदोह उत्पद्यते यः स दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः स्पर्शादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृष्टानन्दसंदोहो यः स उत्तरः पक्ष उच्यते । नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वात्तयोः पक्षयोर्युक्तं तथात्वम् । स्थायिभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्यते । यतस्तत एव विभावादिभिर्विविधभावोत्पत्तिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेति आनन्दमयस्वरूपकथने । प्रियस्येति प्रियस्वरूपस्य । तेन श्रुतौ प्रियमिति नपुंसकलिङ्गस्य नानुपपत्तिः । प्रधानाङ्गत्वमुच्यत इति कल्पनयोपदिश्यते इत आरभ्य कल्पनोपदेशो बोध्यः । तत्रायं प्रकारः । आनन्दमयानुभवे निरुपधिप्रीतिरेव मुख्या । 'भक्त्याऽहमेकया ब्रह्मः' इति वाक्ये तस्या एवानुभवजनकत्वकथनात् । नान्यत् साधनान्तरमिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रीतिविषयस्यानन्दस्वरूपस्य प्रधानाङ्गत्वं शिरस्त्वमुच्यते । शिरस्ता हि पुमानभिज्ञायते, सोऽयमिति । तथा निरुपधिप्रीत्या भगवानिति शिरःशब्दे तत्सिद्धिनिवन्धना गौणी । एवमग्रे, तदेत्यादिना वक्ष्यमाणयोर्भावयोर्दक्षिणोत्तरपक्षत्वेऽपि तथा । ताभ्यामुड्डीयाऽभीष्टदेशं प्राप्नोति । एवं दर्शनस्पर्शजनिताभ्यां भावाभ्यां शीघ्रं रश्मिः ।

तत्रेत्यादि विविधभावोत्पत्तिरित्यन्तम् । प्रियेक्षणादिभिरिति आदिशब्देन पुलकवाष्पादयः । स्पर्शादिभिरिति । आदिनालिङ्गनादयः । एवंविधानन्दे पक्षशब्दप्रयोगपरोक्ष्यतात्पर्यमाहुः नानाविधेति । तयोर्दक्षिणोत्तरपक्षयोर्नानाविधा नीलरक्तपीतहरितादिभेदेनानेकविधाः पक्षास्तेषां समूहात्मकत्वात् । प्रकृते चेक्षणादिभिर्मोदप्रमोदादयः । तथात्वं नानाविधत्वमित्यर्थः । ननु स्थायिभाव एव पूर्णः सत्रसत्त्वमापद्यते इति सिद्धान्तात्मक्तिरस आनन्दस्य स्थायित्वं न संभवति किं तु प्रेम्णस्तथा च विभावस्थायिभावयोर्वैपरीत्यं युक्तमित्याकाङ्क्षायामथवा तस्य प्रियमेव शिरः इत्यत्र स्थायिनि वक्तव्ये आलम्बनवैशिष्ट्यस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां स्थायिन आनन्दवैशिष्ट्येस्ति प्रयोजनमित्याशयेनाहुर्नत इत्यादि । एतच्च मात्रवर्णिकसूत्रभाष्ये स्फुटिष्यति । तेन शंकराचार्यैर्यदुक्तं यद्यपि अन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्यो अन्तर आत्मेति श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते 'तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पठ्यते । तद्विजिज्ञापयिष्येवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः कल्प्यन्ते इति तन्निरस्तम् । मन्त्रवर्णेपि तस्य ब्रह्मणः साधनशेषत्वात् । प्रकृते । अत्र तस्य प्रिय एव शिर इति वक्तुमुचितं प्रियपदेन प्रीतिविषयानन्दस्याभिधानात् तस्य च पुंस्त्वात् । यथा न गन्धवत्सुवर्णमिति प्रयोगोपि तु गन्धवती सुवर्णं पृथ्वीविशेषणत्वात् तद्वदिति शङ्कां वारयितुमाहुः प्रियस्वरूपस्येति । तथा च स्वरूपस्य नपुंसकत्वान्नानुपपत्तिरित्याहुः तेनेति । प्रीतिविषयस्येति तेनात्र तस्य प्रियत्वमेव शिरः आनन्द एव शिर इत्यनुत्त्वा प्रीत्याश्रयस्य यच्छिरस्त्वमुक्तं तेन सर्वात्मभावरूपा प्रीतिः स्वाश्रयसंमिश्रितैव स्थायितां व्रजतीति सूचितम् । तत्सिद्धीत्यादि । अभिज्ञापकत्वगुणसिद्धिनिवन्धनेत्यर्थः । एतेन भक्तेः स्थायिभावः प्रदर्शितः । सालम्बनविभावः । इदानीमनुभावान्निरूपयन्ति तदा प्रियेत्यारभ्य तथात्वमित्यन्तेन भाष्येणेत्याहुः एवमग्र इत्यादि । तथेति प्रापकत्वनिवन्धना गौणीत्यर्थः । उपपादयन्ति ताभ्यामित्यादि । यथेति शेषः । प्राप्नोतीति हृदि तथेत्यर्थः । यत्तु शंकरभाष्ये

परप्राप्तिसाधनीभूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोऽपि यः पूर्वमनुभूतः स गणिता-
नन्द इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन भातीष्टगतावसाधनत्वेन स्वरूपतोऽपि
तस्माद्धीनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितपुच्छरूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोत्त-
माधिष्ठानत्वात् प्रतिष्ठारूपत्वं च । एवं सत्यक्षरादप्युत्तमत्वेऽप्यप्रधानीभूय

भाष्यप्रकाशः ।

भगवन्तं प्राप्नोतीति । स्थायिभावस्येत्यादिनाऽऽत्मशब्देऽपि तत्सिद्धिनिवन्धना सा । पर-
प्राप्तीत्यादिना च पुच्छशब्दे पूर्वपामानन्दानां प्रशंसानिवन्धना सा बोध्यते । प्रतिष्ठा-
शब्देऽपि तथा । एवमवयवेषु परोक्षवादो बोध्यः । तथाच स्वर्णधर्मानुवाके आनन्द-
रूपं परप्रकाशकं कमनीयं परमेश्वरस्य यत्स्वरूपं ब्रह्मा ज्ञातवान् । स सर्वान्तर्यामी सर्व-
नियामको बहुधा विचरति यत्र सर्वमेकं भवति स आत्मा जनानां मानसीनश्च मानस-
संवन्धी । मानसाश्चैते भावा आनन्दरूपा इति तज्जनकस्य यत् स्वरूपं भावरूपं कल्प-
रश्मिः ।

ब्रह्मणः प्रकृतत्वेन प्रधानत्वेऽङ्गीकृते आनन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने प्रकृतत्वं न हीयते
आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वात् इति प्राप्ते समाहितं तथासति तदेव ब्रह्म आनन्दमय आत्मावयवी, तदेव
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयवः, इत्यसामञ्जस्यं स्यादन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देशः
आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति तदिदं दूषयितुमक्षरपुरुषोत्तम-
योगौणप्रधानभावं दर्शयन्तः आनन्दस्य मुख्यतामुपपादयन्ति स्थायिभावस्येत्यादि । आनन्दरूपस्ये-
त्यर्थः । 'आनन्द आत्मा' इति श्रुतेः । तत्सिद्धीति एकत्वनिवन्धना गौणीत्यर्थः । पूर्वपामित्यादि
मानुषानन्दमारभ्य प्रजापतिपर्यन्तानां पूर्वपामानन्दानां 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण
आनन्दः' इति आनन्दसंवन्धिनी ब्रह्मप्रशंसा तन्निवन्धनेत्यर्थः । पुच्छमपि मयूरादेः सर्वाङ्ग आनन्दो-
ऽस्यैकपुच्छानन्द इति प्रशंसन्ति पुच्छे ब्रह्मानन्द इति किमु वक्तव्यं मोददिरूपा आनन्दाः कीदृशा
आनन्दाः मनोवागविषया इति प्रशंसा च तदा पूर्वपामवयवानन्दानामित्यर्थः । प्रतिष्ठाशब्द इति
पादयोस्तिष्ठतीत्यधिष्ठानत्वनिवन्धना सेत्यर्थः । तथा चानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावेपि
मुख्यस्थानन्दशब्दस्य संयोगाद्यतैः समाहितं तत्समाहितमिति भावः । यदपि शंकरभाष्ये मुख्यत्वेन
स्वीकृते ब्रह्मणि पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वोक्तिसमर्थनाय पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं लौकिकस्थानन्द-
जातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वमित्युक्तं तदपि परास्तमनेन । स्वर्णधर्मेत्यादि
'सुवर्णं धर्मं परिवेदवेनं इन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम् । अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्दश-
होतारमणैः । अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां एकः सन् बहुधा विचारः शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति सर्वे
वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा जनानाम्' इत्यनुवाक इत्यर्थः ।
आत्मपदार्थमाहुः आनन्दरूपमिति । चरन्तमित्यस्यार्थमाहुः पदमिति । धर्मपदार्थमाहुः
प्रकाशकमिति । सुवर्णपदार्थमाहुः कमनीयमिति । इन्द्रस्येत्यस्यार्थमाहुः परमेति ।
अन्वविन्ददित्यस्यार्थमाहुः ज्ञातवानिति । अन्तःप्रविष्ट इत्यस्यार्थमाहुः स सर्वेति । शास्ते-
त्यस्यार्थमाहुः सर्वेत्यादि । बहुधा विचार इत्यस्यार्थमाहुः बहुधा विचरतीति । शतमित्यादेरर्थ-
माहुः यत्र सर्वमित्यादि । आनन्दरूपा इति मनसा देवदत्त आनन्दं यातीति प्रयोगात् 'मन
आनन्दम्' इति श्रुतेः । भावरूपमिति एतच्च प्रथमस्कन्धे नारदोपाख्याने व्याससमाधिप्रसङ्गे

भक्तकामपूरणकर्तृत्वेऽसंभावना विपरीतभावना च संभवति । तदभावाया-
सन्नेव स भवतीत्याद्युक्तम् । खानुभवाभावेऽपि गुरूपदेशादिनापि तदस्तित्व-
मात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सत्त्वधर्मविशिष्टं वर्तमानं च
विदुरित्यग्रेऽवददस्ति ब्रह्मेति चेदित्यादिना । ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन् भवतीत्युक्त्वा
तदस्तित्वज्ञाने सन् भवतीत्यनुक्त्वा, सन्तमेनं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं,
तेनोक्तपुरुषोत्तमानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्तमानं विदुः ।
अननुभवे केवलं गुरूपदेशादिना तादृगब्रह्मास्तित्वज्ञाने स्वरूपतः सन्तं तं विदुर्न
तु ज्ञानादिमन्तम् । तदसत्त्वज्ञाने त्वलीकतुल्यमिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजाधिपे ।

आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नया परोक्षवादार्थमुच्यत इति बोध्यः । एतमर्थं दृढीकर्तुम्, 'असन्नेव स भवति' इति श्लोकं
व्याकुर्वन्ति एवं सतीत्यादि ज्ञायत इत्यन्तम् । शेषाणां श्रुतीनामर्थस्तु पूर्वोक्तपक्षे-
ष्वपि तुल्य इत्यतोऽग्रे न व्याख्यातम् । एवं परोक्षवादव्याख्यानस्य फलं कारि-
याऽऽहुः एवं विचारेत्यादि । एवमस्मिन् वर्णके आनन्दस्य ज्ञेयकोटिनिवेशे तदनिवेशे
चानन्दमयस्य परब्रह्मत्वं निर्वाधमिति प्रभुचरणैर्व्यवस्थापितम् ॥ ११ ॥

रश्मिः ।

'गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य' इत्यत्रान्यत्र स्फुटतरं भूमाधिकरणे च । व्याकुर्वन्तीति अपि चेत्यादिना
शंकरभाष्ये असन्नेवेति श्लोक आनन्दमयमननुकृष्य ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति गम्यते । न ह्यानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता
प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वादिति यदुक्तं तद् दूषयितुमानन्दमयेऽसंभावना-
विपरीतभावने संभावयन्त एव व्याकुर्वन्तीत्यर्थः एवं सतीति । एवंविधाक्षरपुरुषोत्तमपरे व्याख्याने
सतीत्यर्थः । भाष्ये । सन्तमेनमित्यत्रैतच्छब्दस्यान्वादेश एनादेशात्तदर्थमाहुः ब्रह्मासत्त्वेत्यादिना ।
सन्तमेनमित्यादि अन्वादेशबोधकनादेशयुक्तसन्निहिततरपूर्ववाचकैतच्छब्दार्थविषयत्वेनान्यज्ञानं
यदुक्तमित्यर्थः । अन्वादेशं वक्तुमाहुः तेनेत्यादि । एतच्छब्दार्थमाहुः पुरुषोत्तमेत्यादि । तथा चैतस्य
सन्निहितत्वादेतदेनमित्यस्यार्थ इत्यर्थः । ज्ञानक्रियेत्यादि । अयमर्थः । जीवस्य स्वतो नित्यत्वेन
सत्त्वकथनमनुपपन्नं सन्नित्यलीलाप्रविष्टत्वरूपं सत्त्वं वक्तीति । एवं कार्यार्थमुपादानमुक्तवान्यत्कार्य-
विधानमाहुः अननुभवेति । तथा च पुरुषोत्तमानुभवार्थमुपात्तस्य तदभावे केवलसत्त्वविधानार्थ-
मुपादानेनान्वादेशादेनमिति प्रयोग इति भावः । असन्नेवेत्यत्र तत्पदादेकमेवार्थमाहुः तदसत्त्वेति ।
अलीकतुल्यमिति 'आभास एव च' इति सूत्रभाष्योक्तमेतत् । सद्भिरिति प्रच्छन्नचौडूनिरासार्थम् ।
ब्रजाधिप इति तेन भजनीयत्वं सूचितम् । यतः

'यो वीजावापमारभ्य फलपाकावधि स्वयम् ।

पोषितस्तं व्रजतरुं नाथो नापि जिहासति' ॥

इति अत एव चानन्याधिपतिरिति फलाध्याये वक्ष्यन्ति । अग्र आचार्याणां ग्रन्थ इति
सूचयन्ति प्रभुचरणैरिति ॥ ११ ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयदो लोके विकाराधिकार-
विहितत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥

अनेनैव पूर्वसूत्रार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची शब्दो मयदूप्रत्ययो
यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति । ब्रह्मणोऽविकारित्वा-
दिति चेत् । नात्र विकारे मयद्, किं तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमतीति प्राप्नोतीति
प्राचुर्यात् । तथाच पाणिनिः । 'तत्प्रकृतवचने मयद्' । प्राचुर्येण प्रस्तुतं वचनं

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परमग्रिमसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । मयद्वैतयोर्भाषायामित्यनेन लोके मयदो
विकाराधिकारे विहितत्वाद्द्वैदिकनिर्णयस्यापि वादिबोधनाय लोकन्यायेनैव कर्तव्यत्वादित्या-
शङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वते ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥ अनेनेत्यादि । विकारार्थनिराक-
रणेनैव पूर्वसूत्रगत आनन्दमयशब्दो यौगिक इति बोधनान्निरवध्यानन्दरूपः परमात्मेति-
सिद्धो भविष्यतीत्यर्थः । विकारशब्दमिति पदमिति शेषः । अनेन सूत्रांशेन माया
वादिबद् भ्रान्ताः प्रागपि ऋषयः सन्तीति, तथा प्राचुर्यादित्यनेन व्याकरणान्तरे प्राचुर्येऽपि
मयडस्तीत्यपि बोधितम् । तथापीदानीं पाणिनीयस्यैवात्याहतत्वात् प्रसिद्धत्वाच्च प्राचुर्यार्थे
तत्संमतिमाहुः तथा चेत्यादि । ननु पाणिनीये सूत्रे तत्प्रकृतवचने मयडुक्तो, न प्राचुर्ये
इति कथं तस्य संमतिवचनोपन्यास इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति प्राचुर्येणेत्यादि । सूत्रं तु
काशिकायामेवं व्याख्यातम् । तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् ।
तथाच, प्रथमान्तात् समर्थात् प्रकृतोपाधिकेर्धे वर्तमानात् स्वार्थे मयद् भवतीति । उदा-
हरणं तु प्रकृतमन्नमन्नमयमिति । अपरे तु प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । उदा-
हरणं तु प्रकृतमन्नमुच्यतेऽस्मिन्नित्यन्नमयो यज्ञ इति । उभयथा च सूत्रप्रणयनाद् द्वय-
मपि प्रमाणमिति । अयमेवार्थः प्रसादेऽनूदितः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु तथानूद्य प्राचुर्येण
प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानेन सूत्रे पृथीतत्पुरुषो बोधितः ।
मनोरमादिषु तट्टीकासु तु यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढस्तथापि वचनग्रहणसाम-
र्थ्याद् यादृशस्य प्रकृतस्य लोके प्रत्यायनमभिप्रेतं तत्रायं मयद् स्यादिति विशेषो लभ्यत

रश्मिः ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥ सन्तीतीति बोधितमित्यनेनान्वयः ।
एवं प्रकारान्तरेण सूत्रव्याख्याने वीजं वक्तुमन्येषु व्याख्यानेषु अस्वरसं प्रदर्शयन्तोऽनुवदन्ति सूत्रं
त्वित्यादि । उभयथेत्यादि ल्युटो भावार्थत्वेधिकरणार्थत्वे च सूत्रप्रणयनं संभाव्येत्यर्थः ।
तथानूद्येति भावेधिकरणे च ल्युटं तथोदाहरणं चानूद्येत्यर्थः । अत्र तत्वाप्रत्ययः पूर्वकाल
इत्यस्याविवक्षायां कौमुद्यां व्याख्यानोत्तरकाले तदननुवादात् मनोरमाशब्दरत्नौ योजयित्वाहुः
यद्यपीति । प्रत्यायनमभिप्रेतं तत्रेत्यादि मयदाभिप्रेतम् । प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्निति ल्युडधिकरण

तत्प्रकृतवचनं, तस्मिन् मयद्वप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्युक्त्वा स्वार्थिकप्रकरणवशात् प्रचुरार्थबोधविषयवृत्तिमतः प्रातिपदिकात् स्वार्थे मयद्विधाने प्रातिपदिकार्थोपस्थापिका प्रथमा विभक्तिः प्रकृतावर्थादेव सिद्ध्यतीति वचनपदस्य भावव्युत्पत्तौ तच्छब्दग्रहणं व्यर्थम् । अधिकरणव्युत्पत्तौ तु प्रथमाप्रापकत्वात् सार्थकम् । उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणत्वं तु मयडर्थ इत्युक्तम् । शब्देन्दुशेखरे तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधादधिकरणत्वं मयडर्थ इत्यसंगतम् । न चान्नमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणासिद्धिः । प्राचुर्यवदधिकरणलक्षकाच्छब्दात् स्वार्थे मयद्वकरणेऽपि तत्सिद्धेः । वृत्तेरप्यत एव संगतेश्च । सूत्रे तु तद्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्युक्तम् । तदेतत् सर्वं रक्षितम् ।

उक्तः । प्रचुरेति प्रचुरार्थविधिविषया वृत्तिः तद्वतः वृत्तिः कृद्रूपा । प्रकृताविति सामीप्ये सप्तमी । अर्थात् स्वार्थिकप्रकरणवशादेव । तच्छब्देति प्रथमासमर्पकस्य ग्रहणम् । उच्यमानतेत्यादि । इदं च प्रथमपक्ष एव । उच्यते इति वचनं उच्यमानं भावप्रधानो निर्देशः उच्यमानता । अत्रेदं ध्येयम् । प्रकृत इति लुप्तसप्तम्यन्तं भिन्नं वचन इति च प्रकृत्यर्थः । कस्य वचनाधिकरणत्वमित्यपेक्षायां सन्निधानात् भवन्मयोवनिपतिः तन्निष्ठोच्यमानता न गौणनिष्ठोच्यमानता प्रकृत्यर्थस्यैव लाभात् तस्यैवोच्यमानतेति । अन्यथा वचनशब्दीयप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थस्य मयद्वप्रकृत्यर्थविशेषणता ल्युडर्थस्य प्रकृतमन्नमन्नमयमन्नमयो यज्ञ इत्यादावन्नादिरूपः । द्वितीयपक्षे विधेयप्रत्ययविशेषणतेत्यसंगतं स्यात् । उच्यमानता प्रकृत्यर्थस्य प्रायिकी । अत एव भवतीप्रचुर इत्यर्थे भवन्मय इति दृश्यते । ल्युटोक्तमिति ल्युडुक्तं वचनाधिकरणत्वं त्वित्यर्थः । मयडर्थ इति न चैवं स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । आद्ये तत्प्रकरणपाठस्य चरितार्थत्वादिति शब्दरत्नकारः । शब्देन्दुशेखरे त्विति एतदग्रे एतावती त्रुटिरत्र भाति । वचनपदस्य भावार्थिकल्युडन्तत्वपक्षे प्रचुरस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यर्थः । प्रचुरार्थबोधकात्तदिति प्रथमासमर्थात् स्वार्थे मयडिति यावत् । अधिकरणार्थिकल्युडन्तत्वपक्षे तु प्राचुर्येण प्रस्तुतान्तादिति वचनात् प्रथमासमर्थादधिकरणेयं द्योत्ये मयद्वप्रत्यय इत्यर्थः । प्रकृतेति लुप्तसप्तम्यन्तं तत्र वर्तमानादिति तस्यार्थः । अस्मिन् पक्षे वचन इत्यत्र प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः । तेन 'निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः' इति प्रकृत्यर्थाधिकरणमात्रे मयडुपपन्नतरः । तत्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यं व्याख्यानात् । स्वार्थिकप्रकरणपाठस्तु आद्यपक्षे चरितार्थ इत्युक्त्वा वस्तुतस्त्वथ स्वार्थिका इत्यस्य प्रायेणेत्यादिर्बोध्यः । 'जात्यन्ताच्छ्वन्धुनि' 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' इत्यादौ वाचकताया एव प्रतीतिः । श्वन्धुनीत्यस्य शोभनजातिव्यञ्जकद्रव्य इत्यर्थः । तत्पदग्रहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्याभावेप्यत्यन्तस्वार्थिकमयडर्थं तेन चिन्मयं ब्रह्मेत्यादि सिद्धमिति स्थितम् । ग्रन्थान्तरे त्विति । ननु कथं तर्हि विकारशब्दसूत्रे तन्मयद्वपरतयेति वृत्तिरत आह वृत्तेरिति । अतएवेति प्राचुर्यवत अन्नादादेरधिकरणयज्ञलक्षकाच्छब्दात् स्वार्थे मयडङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अन्नमाधेयं यज्ञोधिकरणमित्याधाराधेयभावसंबन्धो लक्षणा अन्नादिशब्दा लक्षकाः । एवमनूद्य तत्रास्वरसप्रदर्शनपुरःसरं प्राचुर्येणेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति तदेतदित्यादि ।

प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाऽप्याधिक्येन, 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्' इति वाक्ये प्रकर्षेण स्तुतम् । अतो मयद् पूर्वापेक्षया प्राचुर्यमयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

वृत्तिविचारादेवानुसंधाय तद्ग्रहणं वैयर्थ्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन प्रकृतं तत्प्रकृतम्, उच्यत इति वचनमवश्यप्रतिपादनम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य वचनं तत्प्रकृतवचनम् । तत्र तथेति सूत्रार्थः । तथाच तच्छब्दस्य विवक्षितप्रकारबोधनार्थत्वाद्वचनपदस्यावश्यकार्थत्वादेवं सूत्रार्थोक्तौ संमतित्वं निर्वाधमिति तथेत्यर्थः । खोक्तं विभजन्ते प्राचुर्येणेत्यादि । पूर्वापेक्षयेति अन्नमयादिचतुष्टयापेक्षया । ननु प्राचुर्येण प्रस्तुतेऽर्थेऽनुशिष्टो मयद् कथं प्राचुर्यबोधक इत्यत आहुः एकदेशेत्यादि । यथा हि भीमसत्यादिपदानि, विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वार्तिकेनैकदेशभूतान्यपि विशिष्टार्थनामानि, तथात्र नामत्वाभावेन वक्तुमशक्यत्वाल्लक्षणया प्राचुर्येण प्रस्तुतं बोधयतीत्यर्थः । पूर्वस्मिन् पक्षे कल्पनाक्लेशात् प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । तथाच पञ्चम्यन्तमिदं पदम् । तेन न कल्पनाक्लेश इत्यर्थः । ननु, मयद्वैतयोर्भाषायामिति सूत्रे विकल्पस्य भाषायां सिद्धेर्वेदे नित्यं विकारे मयद् । किं च, 'नित्यं बृद्धशरादिभ्यः' इत्यग्रिमसूत्रे भाषायामित्यस्यानुवृत्त्या भाषायां नित्यो, वेदे बृद्धादिभ्यो वैकल्पिक इति सिद्ध्यति । एवं सत्यानन्दशब्दस्य बृद्धत्वात्

रश्मिः ।

वृत्तिविचारादेवेति वृत्तिविचारस्तु तत्प्रकृतवचने मयद् प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं भावेधिकरणे वा ल्युङिति वृत्त्यर्थमाहुः तेन प्रकृतमित्यारभ्य तथेत्यन्तम् । सूत्रार्थ इति । अत्रेदं बोध्यम् । प्राचुर्यं तत्पदार्थः । प्रस्तुतः प्रकृतपदार्थः । प्रतिपादनं च वचनपदार्थः । प्रत्ययार्थविशेषणमिदं स्वार्थिकत्वस्य प्रायिकत्वात् । एवं च न तत्पदवैयर्थ्यं न वा प्रकृतपदस्य लक्षणया प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य बोधकत्वं न वा प्रकृतपदे लुप्तविभक्त्यन्तत्वकल्पनं न वा वचनपदप्रकृत्यर्थत्यागः । अन्नमयो यज्ञ इति तु प्रतिपादनमित्यत्राधिकरणल्युटमाश्रित्य चिदेव चिन्मयमिति च प्रकृतवचने मयङिति योगविभागेन सिद्ध्यतीति । विवक्षितेति प्राचुर्यरूपप्रकारबोधनार्थत्वादित्यर्थः । आवश्यकेति भावव्युत्पत्त्यावश्यकत्वं द्योत्यते, प्रतिपादनविषयत्वात् । प्राचुर्येणेत्यादीति । भाष्ये । तत्प्रकृतेति तेन प्रकृतं तत्प्रकृतं तस्य वचन इत्यर्थः । ननु स्वार्थिकाधिकारात् तदित्यस्य प्रथमान्तात्समर्थ्यादित्यर्थो न तु तेन प्राचुर्येणेत्यर्थः इति चेन्न । तस्यार्थस्य 'समर्थ्यानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारसूत्रलभ्यत्वात् वचनशब्दो भावल्युङन्तः । लक्षणयेति पदस्वारस्यमाहुः यथेत्यादि । वार्तिकेनेति तद्धिते स्वार्थिकाधिकारस्थेनेत्यर्थः । लक्षणयेति अवयवावयविभावसंबन्धो लक्षणा । प्राचुर्येण प्रस्तुतमवयवि, प्रस्तुतमवयव इति तेन भाष्ये तदर्थलक्षणयेत्यस्य प्राचुर्येण प्रस्तुतेर्लक्षणयेत्यर्थः । तथा च प्राचुर्यान्मयडित्यत्र हेतुगर्भं विशेषणमिति प्रथमान्तस्य हेतुत्वलाभः । प्राचुर्येणेत्येति भाष्याभिप्रायमाहुः अस्मिन्नित्यादि । कल्पनेति हेतुत्वकल्पनाक्लेशात् । प्रतीतिविरोधोपि द्रष्टव्यः । इदं दूषणं 'तुष्यतु दुर्जनः' न्यायेनेति बोध्यम् । व्याख्यातमिति प्राचुर्येणेत्यादिना व्याख्यातमित्यर्थः । इदमिति प्राचुर्यादिति पदमित्यर्थः । आनन्दशब्दाद्विकारार्थे मयद् चतुर्भिः प्रकारैर्मनोरमायां प्रसह्य साधितस्तत्र तृतीयं प्रकारमाशङ्कामुखेनाहुः किंचेत्यादि । वृद्धत्वादिति 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इतिसूत्रेण

छन्दसि द्व्यज्व्यतिरिक्तस्थले मयटो विकारे विधानाभावाद् व्याकरण-
मप्यर्थनिर्णायकम् । विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ पश्यन्नपि पाणिनिः 'मयङ् वैत-
योर्भाषायाम्', 'द्व्यचश्छन्दसि' इति कथमवोचत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ततो वैकल्पिको, विज्ञानशब्दाच्च नित्यो विकारे मयडदण्डवारितः । अन्नादिपदेभ्यश्च
स्वारसिक एवेति प्रायपाठानुग्रहाद् विकारार्थ एव युक्त इति तं विहाय प्राचुर्ये तदङ्गी-
कारो न युक्त इत्यत आहुः छन्दसीत्यादि । द्व्यज्व्यतिरिक्तस्थल इति बह्वक्षले ।
तथाच यदि सूत्रकारः पाणिनिस्तथाभिप्रेयात् तदा छन्दसि बह्वज्व्युदासाय द्व्यच एवेति न
नियमयेत् । अतो नित्यो वैकल्पिको वा मयट् छन्दसि बह्वचो विकारे न भवत्येवेति
पाणिनीयविचारेणापि प्राचुर्यार्थग्रहणं युक्तमेवेत्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्याः । अन्नमयादिविज्ञानमयान्तं विकारप्रायपाठमनादित्यानन्दमयपदस्य
प्राचुर्यार्थत्वब्रह्मविषयत्वयोरङ्गीकारे प्रायपाठविरोध आकस्मिकत्वं च । मात्रवर्णिकब्रह्माधि-
काराद् ब्रह्मविषयत्वादरणेऽन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अन्नमयाद्यान्तरस्यान्यस्य कथ-
नात्तेषां न ब्रह्मत्वम् । आनन्दमयादन्तरस्यान्यस्याकथनात् तस्य ब्रह्मत्वमित्यङ्गीकारेऽप्ये-
कस्यैवानन्दमयस्य ब्रह्मण आत्मत्वेनावयवित्वं, तस्यैव पुच्छत्वेनावयवत्वमित्यसामञ्जसम् ।
किं च । प्रियमोदादिविशेषयुतस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन भावाभावशङ्कास्पदत्वा-
भावात् 'असन्नेव स भवति' इतिश्लोकस्यापि विरोधः । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽपि प्रियाद्य-
वयवयोगेन सविशेषब्रह्मत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति बाह्यनसाऽगोचरत्वबोधकस्य, 'यतो
वाचो निवर्तन्ते' इति वाक्यशेषस्य विरोधः । किं चानन्दप्रचुर इत्युक्ते तत्र दुःखा-
स्तित्वस्यापि प्रत्ययापत्तिः । लोके प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पतासापेक्षत्वात् । तथाच सति
यत्र नान्यत् पश्यति शृणोति विज्ञानातीति सुखैकरसे भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभा-
वबोधकश्रुत्यन्तरस्यापि विरोधः । किं च । प्रियादेः प्रतिशरीरं भिन्नत्वेनानन्दमयस्यापि
तथात्वात् तस्य न ब्रह्मत्वं शक्यवचनम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतौ, 'एको
देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुत्यन्तरे च ब्रह्मण आनन्त्यै-
कत्वयोः श्रवणात् । किं च । आनन्दपदस्यैवाभ्यासो, न त्वानन्दमयपदस्येत्यतोऽपि न
ब्रह्मत्वम् । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यभ्यासस्त्वन्नमयादिप्रवाहपतितत्वान्न ब्रह्मत्वसाधन-
समर्थः । अत आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयताया अनिश्चितत्वेन तत् उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्ववा-
रहिमः ।

तथात्वादित्यर्थः । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति सूत्रादाहुः एवेति । एतेन विज्ञानमयानन्दमयशब्दावित्यादि
भाष्यमपि व्याख्यातप्रायम् । व्याकरणमित्यादि भाष्यं तु ननु पाणिनिनानुक्तेषु शंकरभगवत्पाद-
भाष्योक्त्या विकारे व्यचोपि मयङ् भविष्यतीति चेत्त्राहुः व्याकरणमिति व्याकरणमप्यर्थनिर्णायकं
न तु तदुक्तेरेवेत्यर्थः । तदुक्तिस्तु क्रीडान्तरे चरितार्था नात्र निविशत इति च योज्यम् । यद्वा
श्रुत्या निर्णीतं व्याकरणं नापेक्षत इत्यत आहुः व्याकरणमिति अङ्गत्वादर्थनिर्णायकमित्यर्थः ।
सूत्रेण ज्ञाप्यते अन्यानि पञ्चाङ्गानि वेदे एवेति । प्रतियोगीति आनन्दप्रचुर इत्युक्ते प्रतियोगिनो
दुःखस्याल्पता तत्सापेक्षत्वात् । आनन्दो दुःखं च द्वन्द्वत्वात् संवन्धिः । तथा चेति अल्पप्रतियोगि-

अत्र केचित् सर्वविप्लववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रुतिसूत्रादी-
नामर्थाज्ञानात् । तद् वेदार्थविद्भिर्भगवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

नन्दमयाभ्यासस्य कल्पयितुमशक्यत्वान्नानन्दमयो ब्रह्मेत्याहुः ।

तन्मतस्याधिकरणसमाप्तौ दूषणीयत्वाद्वात्रैतत्सूत्रे पूर्वपक्षतयोदितमानन्दमयपदस्य विकारार्थत्वं यत् सिद्धान्तितं, तस्यासंगतत्वायाहुः अत्र केचिदित्यादि । अत्रानन्दमयशब्देऽ-
न्नमयादिषु पञ्चस्वपि वा केचिन्निर्विशेषवादग्रहिला विवर्तवादाद्यङ्गीकारेण भगवन्माहात्म्या-
दिनाशकत्वात् सर्वविप्लववादिनो विषयवाक्याकरश्रुतेस्तद्विचारकाणां व्याससूत्राणां व्याकरण-
सूत्राणां च तात्पर्याज्ञानाद् विकारार्थत्वं वदन्ति । तत उक्तश्रुत्याद्यर्थविद्भिर्भगवतो नव-
मावतारस्य बुद्धस्य कार्यं वेददूषणरूपं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् । पाद्मोत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे तामस-
शास्त्रकथनं प्रतिज्ञाय कानिचिदसच्छास्त्राण्युक्त्वा,

‘मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ।
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते ॥
सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ।
परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥
ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्’ ॥ इति ।

शिववाक्याद् वेदार्थविद्भिर्नादरणीयमित्यर्थः । नच प्रायपाठविरोधः । विकारार्थस्य प्राणमयपद एवाभावात् । प्राणादीनां त्रयाणां वृत्तित्वेनाकाशपृथिव्योश्च भूतान्तर-
त्वेन तदवयवकल्पनाग्रन्थतस्तत्र मयटः स्वार्थिकत्वस्यैव भट्टभास्करोक्तरीत्या निश्चयात् ।
रश्मिः ।

स्वीकार इत्यर्थः । भगवदिति आदिशब्देनैक्यज्ञानं नहि खपुष्पशब्दार्थो नापि विवर्ते
ऐक्यमुत्पाद्यं प्रतियोग्यभावात् । अतो भक्तिकारणनाशकत्वात्सर्वेषां भक्तिमुख्यत्वेन तदभावे नाशः ।
भगवद्भावाच्च्युतिः साधनाभावान्न च्युतिमात्रं किं तु विप्लवः संसारसागरे मज्जनम् ।

‘नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।

कुतः पुनः शश्वदमद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्’ ॥

इतिवाक्यात् । अच्युतभावेपि निर्गुणा भक्तिरेव । सगुणा तु निन्द्यते तृतीयस्कन्धकपिलवाक्ये-
ष्विति । अतः सर्वेभ्यो विगतः प्लवो भक्तिर्यस्माद्वादात्तादृशवादो येषां ते सर्वे विप्लववादिनः ।
तात्पर्येति अत्रैव स्पष्टमिदं प्रमेयम् । कुतोऽभाव इत्यतोऽसंभवादित्याहुः प्राणादीनामिति
तस्य ‘प्राण एव शिरः व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्षः’ इत्येषां त्रयाणां वायुवृत्ति-
विशेषत्वेनेत्यर्थः । आकाशेत्यादि ‘आकाश आत्मा पृथ्वी पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति श्रुत्युक्तयोरित्यर्थः ।
स्वार्थिक इत्यस्यैवेति स्वार्थः प्रातिपदिकार्थः स इमे प्राणादयः पञ्चैत्येवकारः । निश्चयादिति

भाष्यप्रकाशः ।

नच घटाकाशस्य घटविकारत्ववत् प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य प्राणविकारत्वं भामत्युक्तरीत्या सिद्ध्यतीति प्रायपाठसिद्धिरिति वाच्यम् । एतस्या रीतेर्मज्जत्पेनालम्बनकल्पत्वात् । अवच्छिन्ने तद्विकारत्वस्याप्रत्ययात् । शास्त्रेषु कापि तथाप्रयोगादर्शनाच्च । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन तदङ्गीकारेऽपि तस्य सत्यामुभयत्र प्राप्तावेकतरनिर्णायकत्वं, न तु तत्प्रापकत्वमिति व्यवच्छिन्दसीति व्याकरणसूत्रेण, न बह्वच इति नियमिते विज्ञानानन्दशब्दाभ्यां वैकारिकमयद्राप्तेरेवाभावेनाऽकिञ्चित्करत्वाच्च । नच मनोरमादिषु, 'मयइ वा' इति सूत्रेण, हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने हेतुवाचकानन्दशब्दादागतार्थे मयटं साधयित्वा विकारस्यार्थिकत्वमुक्तमित्यस्त्येव प्राप्तिरिति वाच्यम् । पञ्चस्वप्यन्नमयादिषु स्वार्थे मयद्राप्तौ बाधकाभावेन वृथा तदतिहायैवं क्लिष्टकल्पनस्यायुक्तत्वात् । हेतुत्वस्य निमित्तोपादानसाधारणत्वेन विकारस्यार्थिकताया निर्णेतुमशक्यत्वाच्च । नचानन्दप्राचुर्यस्योक्तरीत्या दुःखशावल्यस्फोरकत्वेनानन्दमये ब्रह्मत्वसिद्ध्यभावादागतार्थमादाय विकारादरणेऽपि को दोष इति वाच्यम् । लोकेऽपि प्रचुरप्रकाशः सविता, प्रभृतसन्तापो निदाघदिवसोऽन्धकारमयी वर्षाविभावरी, बहुधनो वैश्रवण इत्यादिवाक्यश्रवणे प्रतियोगिनां तमःशैत्यप्रकाशदारिद्र्याणां प्रत्यक्षतो बाधेन तत्र तदल्पत्वशङ्काया अनुदयात् । वेदे तु सर्वभूतोपजीव्यांशानन्दप्राचुर्यबोधके दूरापेतैव प्रतियोग्यल्पत्वशङ्का । यदि हि तत्र वेदो दुःखसंभेदमभिप्रेयादवयवकल्पनायां तदपि क्वचिन्निवेशयेत् । सजातीयैरेवाधैरवयवकल्पनाया अनुपक्रान्तत्वात् । आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं महः पुच्छमित्यादिना तथा निश्चयात् । यच्च शरीर आत्मेति शरीरसंबन्धबोधनं दुःखसंभेदसमर्थकमित्युक्तं, तदप्यन्तर्यामिब्राह्मणाननुसंधानहेतुकम् । अत एव सत्यपि यत् तदविचारेणानन्दमये दुःखास्तित्वकथनं, तद् ग्रन्थकृतो महादुःखसंस्कारस्य प्रावलयमेव गमयतीति दिक् ।

भास्कराचार्यास्तु स्वरूपैक्ये प्राचुर्यवचनं प्रचुरप्रकाशो रविरिति वन्नेतराल्पत्वमपेक्षत इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तत्प्रचुरत्वमितरसत्तां नावगमयति । अपि तु तस्याल्पत्वं निव-
रद्भिः ।

तथा च प्राणाकाशपृथिवीप्रचुरे प्राणमये प्राणविकारत्वासंभवान्न 'द्व्यचश्छन्दसि' इति विकारे मयडित्यर्थः । मज्जदित्यादि मज्जतो यत्फेनावलम्बनं तत्तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाप्रयोगेति घटाकाशो घटविकार इति प्रयोगाभावादित्यर्थः । तस्येति प्रायपाठस्येत्यर्थः । तत्प्रापकत्वमिति विकारे मयद्-प्रापकत्वमित्यर्थः । मनोरमोक्तं चतुर्थं प्रकारमाशङ्क्य पराकुर्वन्ति न च मनोरमेत्यादि । आर्थिकत्वमिति यो यतो निर्गतः स तस्य विकार इति लोक प्रसिद्धेः । अशक्यत्वादिति उपादान-स्यैव विकारदर्शनादिति भावः । मनोरमायां प्राचुर्ये मयद्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतोनुवृत्तिलाभात् प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीत्युक्तम् । तत्र तत्पर्यवसानं कथमिति चिन्त्यमिति शब्दरत्नकारः । तत्र चिन्तितप्रकारमुखेन हेतुग्रन्थेन शब्दरत्नमुत्क्षिपन्तो द्वितीयप्रकारमाशङ्क्य निषेधन्ति न चानन्देत्यादि । एवं शब्दरत्नमाक्षिप्य मनोरमोक्तमाशङ्क्य तन्निषिद्ध्य तत्र हेतुमाहुः लोकेपीति । तदपीति दुःखमपीत्यर्थः । आकाशेत्यादि आकाशपृथिव्योः प्राणमयावयवयोर्विजातीयत्वं विज्ञानमया-वयवस्य महसो विजातीयत्वमिति तथेत्यर्थः । आदिना योग आत्मेति ज्ञानमयावयवस्य योगस्य विजातीयत्वम् । अन्तर्यामीत्यादि । तत्र सर्वेषां ब्रह्मशरीरत्वकथनादिति भावः । इतराल्पमिति दुःखस्य लेशमित्यर्थः । इतरस्सत्तामिति दुःखसत्तामित्यर्थः । तस्येति आनन्दस्येत्यर्थः ।

योऽर्थऽस्तमवोचाम ॥ १२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तयति । इतरसद्भावावगमकथनमसदित्याहुः । तदपि युक्तमेव । उपपन्नत्वात् ।
इह त्वपहतपाप्मेत्यादिना प्रमाणा-
न्तरेण तदभाव एवावसीयते । तथा आनन्दमीमांसायां ब्रह्मणि निरतिशयदशाशिरस्कान-
न्दबोधिकाया श्रुत्या पूर्वोक्तजीवानन्दापेक्षया प्राचुर्यबोधनेन सापेक्षत्वमप्येवं पूर्यत इति
दुःखसद्भावावगमकथनमसदित्याहुः । तदपि युक्तमेव । उपपन्नत्वात् ।

यत्तु, 'श्रीग्रामण्योच्छन्दसि' इत्यत्र श्रियश्छन्दसीत्यंशो भाष्यकृता छन्दसि विभाषाया
व्यवस्थितत्वमुपेत्य प्रत्याख्यातस्तद्वीत्या प्रकृतेऽपि भाषाग्रहणं, 'द्व्यचश्छन्दसि,' 'नोत्वद्वर्धवि-
त्वात्' इति सूत्रद्वयं च त्याज्यम् । तथाचानन्दमय इत्यादावपि विकारे मयट् सुकर
एवेति शंकराचार्योक्तं सम्यगेवेति मनोरमायां समर्थितम् । तत्तु विकारत्वप्रकारकबोधविव-
क्षायां बह्वचः परस्य मयट्प्रत्ययस्यासाधुत्वज्ञापनाय, 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्यादेरावश्यकत्वेन दृष्टा-
न्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति दूषणं प्रदर्श्य रामकृष्णशास्त्रिभिरेव सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितमिति
न कथमपि विकारे मयदसिद्धिः । यदपि प्राचीनवृत्तिकारैर्विज्ञानमयस्थले विकारार्थकत्वं
यदाश्रितं तत्रैषैव गतिरिति मनोरमायामुक्तम् । तदपि कल्पितमिवाभाति । रामानुजा-
चार्यैर्वृत्तिकारानुसरणस्य कृतत्वेन तैरननूदितत्वात् । अथास्ति तत्र तर्हि तत्रैव दोषो नान्य-
त्रेति, न किञ्चिदेतत् । किं च पूर्वसूत्रे, अभ्यासादित्युक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे प्राचुर्यादिति
यदुक्तं तेनान्नमयादिषु पञ्चस्यपि प्राचुर्यमेव बाधकाभावात् सिद्ध्यतीति प्रायपाठोऽप्येतस्यै-
वानुग्राहको, न तु विकारार्थस्येति बोधनायाहुः योऽर्थस्तमवोचामेति । यः सर्वत्रानुस्यूतः
पञ्चानामर्थस्तं व्याकरणसूत्रोपन्यासेनावोचामेत्यर्थः ॥ १२ ॥

रश्मिः ।

अपाप्मेति पापमपि दुःखं पापजनकत्वादिति भावः । तदभाव इति दुःखाभावः । प्रथमं
प्रकारमाहुः यन्वित्यादि । श्रीति आमो नुडिति वृत्तिः । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां सूतग्रामणीना-
मित्युदाहरणम् । त्याज्यमिति सति हि भाषाग्रहणे शरमयं वहिरित्यादिसिद्ध्यर्थं द्व्यचश्छन्दसीति
वक्तव्यम् । मौञ्जं शिष्यम् । वार्धं चर्म वैल्पो यूप इत्यादौ द्व्यच इति प्राप्तं प्रतिषेद्धं नोत्वदिति
सूत्रमारब्धव्यं भाषाग्रहणे त्यक्ते तु सूत्रद्वयं व्यर्थमिति त्याज्यमित्यर्थः । उत्वान् उकारवान् तथात्रोकारवद्
वर्धवित्वेभ्यो विकारे मयण् न भवतीति सूत्रार्थः । तत्रैवेति वृत्तावेवेत्यर्थः । अभ्यासादिति
भाष्य एवमभ्यासः श्रूयते इत्यनेन ग्रन्थेनान्नमयादिव्यावृत्तोभ्यास इत्युक्त्यान्नमयादिव्यावृत्तो हेतु-
रेवमत्रापि तद्व्यावृत्तो हेतुरित्यर्थो भाति क्त्वाप्रत्ययात् तथापि यदुक्तमित्यस्यान्नमयादिव्यावर्तक-
भाष्याभावात् तेनान्नेनेत्यादिः । बाधकेति पूर्वसूत्रे एवमिति वत् । अत्र सूत्रे अन्नमयादिपरत्वे सूत्रस्य
बाधकभाष्याभावात् । एतस्यैवेति प्राचुर्यार्थस्यैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

शब्दबलविचारेण मयतो विकारार्थत्वं निवारितम् । अर्थबलविचारेणापि निराकरोति ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः । तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्धेतुव्यपदेशस्तस्मात् । 'एष ह्येवानन्दयाति' इति । आनन्दयतीत्यर्थः । सर्वस्यापि विकारभूतस्यानन्दस्यायमेवानन्दमयः कारणम् । यथा विकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्म अविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दमयोऽपि कारणत्वादविकृतोऽन्यथा तद्वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्नानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं वदन् सूत्रद्वयेनैकोर्थो मध्ये प्रतिपादित इत्याह ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

उक्तसूत्रेण विकारार्थे निरस्तेऽग्रिमसूत्रस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः शब्देत्यादि । 'तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोच्य व्याकरोत्' इति श्रुतेः 'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' इति परिशिष्टाच्च व्याकरणरूपः शब्दोऽर्थनिर्णायक इति तद्वलविचारेण तथाकृतम् । तदपेक्षया अर्थस्तु बलिष्ठः । प्रतिपाद्यत्वेन शेषित्वात् । उक्तरीत्या निराकरणे स चेद् विरुद्ध्येत तदा प्रयासो व्यर्थः स्यादतस्तद्धारणाय सूत्रान्तरमित्यर्थः ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥ उक्तरीतिकं विकारार्थनिराकरणं व्युत्पादयन्ति सर्वस्येत्यादि । व्यर्थमेव स्यादिति 'रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति पूर्ववाक्ये पूर्वप्रकृतस्यानन्दमयस्यैव रसत्वेन सिद्धत्वात् तल्लाभेनानन्दवत्ताश्रावणेनैव रसरूपस्यानन्दमयस्यानन्दकारणताया अर्थतः सिद्धौ पुनस्तत्कथनमप्रयोजनकं सत् तथास्यादतः कारणत्वेनाविकृतत्वबोधनायैवेदं वाक्यम् । तेनाविकारत्वमेव सिद्ध्यतीत्यर्थविचारेणापि न तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥ भाष्ये । हेतुत्वेनेति भावप्रधानो हेतुरुक्तः । सहकारिकारणतारूपहेतुवारणाय । तस्येति प्रचुरानन्दस्य जीवादिनिष्ठस्य । आनन्दयातीति लङन्तं पदम् । प्रकृते तामिति तां वाचम् । मध्यतो मुखमध्यतः । अपरोच्य ल्यवन्तं पदम् । वैखरीकृत्येत्यर्थः । व्याकरोदिति तामेव व्याकरणमकरोदित्यर्थः । परिशिष्टं वेदोपाङ्गम् । तल्लाभेनेति । आनन्दमयल्लाभेनानन्दीभवतीत्यानन्दवत्ताश्रावणेनेत्यर्थः । तत्कथनमिति 'एष ह्येवानन्दयाति' इत्यनेन तथेत्यर्थः । अविकृतत्वेति व्यर्थं सत्किञ्चिज्ज्ञापयतीति वैयाकरणानां प्रसिद्धेः । फलमन्यत्र यतो वा इमानि इति श्रुतौ यच्छब्दार्थकारणाविकृतत्वम् । भाष्ये । एकोर्थ इति विकारार्थनिरासरूप इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु किमिति निर्वन्धेन सूत्रत्रयेणैवं वर्ण्यते । अन्नमयादिवदुपासनापरत्वे-
नापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनामुक्तत्वाच्च । तस्माद्
ब्रह्मत्वेन साधितमप्यावश्यकोपपत्त्यभावान्न ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

मान्नवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता’ इति मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या
प्रतिपाद्यं मान्नवर्णिकम् । तदुपपादनग्रन्थे तदेव मुख्यतया ज्ञायते । यत्र यदुद्दिष्टं
तदेव मुख्यतया ज्ञातव्यम् । उपपादनीयं च संदिग्धम् । तत्र, ब्रह्मणा विपश्चि-
तेति संदिग्धं सर्वज्ञं ब्रह्म ।

भाष्यप्रकाशः ।

मान्नवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥ मान्नवर्णिकसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि ।
एवमिति परमात्मपरत्वेन । नचोपास्तेरश्रवणादप्रामाणिकं कथं कल्पनीयमिति शङ्क्यम् ।
तदभावेऽपि विद्युद् ब्रह्मेत्यादिषु विद्युदाद्युपासनासु प्रकरणवलेन तत्स्वीकारात् । प्रकृते तु
पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनां कल्पनयोक्तत्वाच्च लिङ्गस्यापि सद्भावात् । तस्मादुक्तहेतुद्व-
याद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यानन्दमयपदमावश्यकोपपत्त्यभावान्न ब्रह्मपरमिति प्राप्ते इत्यर्थः ।
ब्रह्मपरत्वमिति पाठे त्वर्हतीति शेषस्तुटितो बोध्यः । को मन्त्रः, किं मान्नवर्णिकमित्या-
काङ्क्षायामाहुः सत्यमित्यादि । तथाच यं कंचिदर्थसभिसंधाय शक्यसंबन्धानां नानात्वात्
तेषु यं कंचिदादाय लक्षणया यत्किंचिदुच्यते, तन्न मान्नवर्णिकम् । किंतु मन्त्रेणाभिधया
पदशक्त्या मुख्यवृत्त्या यत् प्रतिपाद्यं तत् तथेत्यर्थः । एतस्य मान्नवर्णिकस्य कथमुपपत्ति-
त्वमित्यत आहुः तदित्यादि । तदुपपादनग्रन्थ इति सर्वस्मिन् प्रपाठके । तथा च
तस्य मुख्यत्वादावश्यकोपपत्तित्वमित्यर्थः । मुख्यत्वमेवास्य कथमित्यत आहुः यन्नेत्यादि ।
ननु तदेपाऽभ्युक्तेति प्रतिज्ञानान्मन्त्रस्य ब्राह्मणव्याख्यानत्वं स्फुटम् । शिष्टस्य प्रपाठकस्य मन्त्र-
व्याख्यानत्वे किं गमकमित्यत आहुः उपपादनीयमित्यादि । संदिग्धमिति विभक्तिभेदात्
पदभेदाच्च संदिग्धम् । तथाच संदिग्धोपपादकत्वमेव व्याख्यानत्वगमकमित्यर्थः । ननु
रश्मिः ।

मान्नवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥ प्रकरणेति । ननु प्रकरणं कुत इति चेन्न ब्रह्मवि-
दित्यत्र विदित्युपासनास्वीकारात् । अक्षरविषयत्वेन तथावसायात् । विभूतिविषयकं ज्ञानमुपासनेति ।
प्रीतिविषयः शिर इत्यानन्दमयो भक्तिविषयः । तत्स्वीकारादिति प्रामाणिकत्वस्वीकारात् । पूर्वपक्ष-
त्वात्तूष्णीकमुपासापरत्वं वा । पक्षेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रकृते इति । लिङ्गस्येति उपास्तिलि-
ङ्गस्य । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । बोध्य इति अवोध्य इति न हेतुः किं तु
साधितमित्यस्य विशेष्यं ब्रह्मपरत्वं बोध्यमिति भावः । तथा चेति मान्नवर्णिकमित्यत्र शैषिकठगङ्गी-
कोरेणेत्यर्थः । यं कंचिदिति यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र यं कंचित्काकरूपं यं कंचिद् दध्युप-
घातकत्वरूपं संबन्धमादाय यत्किंचित्काकपदेन दध्युपघातक उच्यते । यन्नेत्यादीति ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति यदुद्दिष्टं भाष्ये । प्रकृते परपदं च । व्याख्याने तु तृतीयाविभक्तिः ब्रह्मपदं चेति तयोर्भेदः । विभ-

तस्य हि फलत्वं वाक्ये नोपपाद्यते । फलं तु सर्वैः स्तुत आनन्दः । अभ्यासात् स्तुतत्वमित्यवोचाम । शिरःपाण्यादिकं तु स्तुत्यर्थमेव पुरुषविधत्वाय । लोके ह्यन्तर्भूतं बहिर्वेष्टितं च तदाकारं भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वज्ञे ब्रह्मणि कस्मिन्नंशे कुतश्च संदेह इत्यत आहुः तस्य हीत्यादि । वाक्य इति मन्त्रे । तथाच ब्राह्मणवाक्ये द्वितीयया परस्य फलत्वबोधनात्, तद्व्याख्यानमन्त्रे तु द्वितीयया कामानां फलत्वबोधनाद् ब्रह्मणश्च गौणत्वबोधनात् तस्य फलत्वांशे संदेह इत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य फलत्वमुपपाद्यत इत्याकाङ्क्षायां सर्वतः प्रचुरानन्दरूपत्वेनोपपाद्यत इत्याहुः फलं त्वित्यादि । सर्वैरिति प्रकारैः । प्रकारास्त्वभ्याससर्वान्तरत्वसर्वाधिकत्वादयो बोध्याः । ननु यदि प्रचुरानन्दरूपेणैव फलत्वमभिप्रेतं स्यादमूर्तस्य तथोक्तं स्यान्न तु शिरःपाण्यादिकं कल्प्येत । प्रयोजनाभावात् । कल्पनया चोपासनार्थता प्रतीयते, न तु परमफलत्वेत्यत आहुः शिर इत्यादि । शिरःपाण्यादिकमिति इदमा बोधितं शिरःपाण्यादिकम् । पुरुषविधत्वायेति सर्वेषां पुरुषविधत्वाय । यदि हि स्वयं पुरुषविधो न स्यात्तदा तदुपरितनोऽन्नमयान्तः कोऽपि पुरुषाकारो न स्यादिति तदर्थं तथोक्तिरिति तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति वाक्यादेव प्रतीयते । अतः सा कल्पना नोपासनार्थाऽपि तु स्तुत्यर्थेति कल्पनाया लिङ्गत्वाभावात् प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य बलिष्ठत्वाच्चानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वं न पारिप्लवमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्य पुरुषविधत्वेन कथं सर्वेषां तथात्वमित्यत आहुः लोके हीत्यादि । अयमर्थः । लोके ह्यन्तर्भूतस्य तदाकारता मूपानिषिक्तप्रतिमादौ दृष्टा ।

रश्मिः ।

क्षीति व्याख्येये द्वितीया विभक्तिः । वाक्य इतीति । वाक्येनेति पाठे करणत्वे नान्वयः किं तु सप्तम्यन्तम् । निषेधार्थं नञ् चेति । ब्राह्मणेति अस्यतत्कान्तमध्यमपुरुषान्तत्वाभावात्तथा । धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ इषेत्वोर्जेत्वा वायवस्येत्युदाहरणानि । 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति ब्राह्मणवाक्ये इत्यर्थः । फलत्वांश इति फलत्वांशेपि संदेह इत्यर्थः । अभ्यासादित्यादिभाष्यमुपलक्षकतया विवृण्वन्ति अभ्यासेत्यादि । आदिशब्देनोपसंक्रमः । सर्वेषामिति अन्नमयादीनाम् । द्वा सुपर्णेति श्रुतेः पुरुषविधत्वाय । तदुपरीति आनन्दमयोपरितन इत्यर्थः । वाक्यस्येति तस्य पुरुषेत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः । बलिष्ठत्वादिति यथा 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् अवीवृधेतामहोज्यायोक्राताम्' इत्यत्रेन्द्राग्नीपदस्य लिङ्गाद् दर्शाङ्गत्वे सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि दर्शाङ्गत्वं तदेकवाक्यत्वान्न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । प्रकरणाद्वाक्यस्य बलिष्ठत्वात् । आकाङ्क्षारूपं प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यत्वे प्रमाणम् । एवं च यावत्प्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजकं भवति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा विनियोजकमिति बलीय इत्युक्तम् । तद्वद्वलिष्ठत्वादित्यर्थः । न पारिप्लवमिति पारिप्लवाख्यं कर्मेति पारिप्लवार्था इतिसूत्रे तृतीयस्य चतुर्थपादे वक्ष्यन्ति । तत्कर्म न पारिप्लवमाचक्षीत इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात् । एतस्य फलमुपाख्यानस्य न पारिप्लवशेषत्वम् । उपाख्यानं प्रपाठकद्वयस्य किं तु यदुद्दिष्टं तन्मुख्यत्वज्ञानशेषत्वम् । अतो न कर्मशेषेयं विधेति तृतीयस्य चतुर्थपादे भृगुप्रपाठकमुक्त्वा पारिप्लवशेषतानिराकरणात् । ब्रह्मपरत्वस्योपाख्यानं शंसनसाहित्यात्पारिप्लवत्वं प्राप्तं सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीति वाक्यात् ।

जीवोऽत्र मुख्यः । कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्तुतो हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं हि शास्त्रम् । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति ।

भाष्यप्रकाशः ।

बहिर्वेष्टितस्य तदाकारता तूपदेहे सीवितवसनादौ च । तथाच यथा भाण्डकर्तारः प्रथमत आकृतिं मधूत्थादेः कृत्वा तदुपरि मृदं वेष्टयित्वा तन्मूषायां धातून् पूरयन्ति । अन्यथा पूरितभाण्डनिर्माणं न भवति । तथात्र तादृशोऽयं देहः । अतोऽत्र देहे कश्चिदान्तर एवंविधो वर्तते यदुपरि समागता अन्नरसादयः पुरुषाकारा भवन्ति । नो चेद् घटादिवत् कृतिसाध्यत्वाभावाद् भस्मोत्करवद् राशीभूता एव भवेयुः । अत्र तु श्रुतौ, 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः' इत्यादौ पूर्वं प्राणमयादिकमुक्त्वा तेन प्राणमयादिना आन्तरेण एषोऽन्नमयादिरुपरितनः पूर्ण इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्णतां प्रतिज्ञाय ततस्तां निगमयितुं, 'स वा एष प्राणमयादिः पुरुषविध एव' इत्यनेन तदाकारमुक्त्वा तस्य प्राणमयादेः पुरुषविधतामनुलक्ष्यकृत्य, अयमन्नमयादिः पुरुषविध इति वदति । तेन सर्वान्तरस्थानन्दमयस्यैव सर्वत्र पुरुषाकारसमर्पकता पर्यवस्यति । तेन तथा सिद्ध्यतीति । नन्वस्त्वेवं, तावता स्तुतिः का वा सिद्ध्यतीत्यत आहुः जीव इत्यादि । वर्णयतीत्यन्तम् । तेनेति हेतुना । तदाकार इति हंसाकारः । अयमर्थः । उक्तमन्त्रे सोऽश्रुत इत्यनेन जीवः फलाशने कर्तृतया व्यपदिष्टः फलभोगे मुख्यः । तस्य च, द्वा सुपर्णाविति श्रुत्या, 'एवं स मानसो हंसो हंसेनैव प्रबोधितः' इति स्मृत्या च हंसरूपेणैव सिद्धत्वात् पुरुषाधिकारेण प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य तं प्रत्यप्रवृत्तौ तस्य ब्रह्मविच्चाद्यभावेन वेदनादिफलस्याप्यभावाच्छास्त्रादवैयर्थ्यं स्यादिति फलार्थं शास्त्रसार्थक्यार्थं च जीवस्य पुरुषरूपमावश्यकम् । तथा समतां विना फलानुभवदौर्बल्याद् ब्रह्मसमतायाश्च, 'न तत्समः' इत्यादिश्रुत्या निषेधात् फलानुभावनाथं समतायै ब्रह्मणोऽपि हंसरूपमावश्यकम् । अतः पुरुष एव यदा हंसरूपेण जीवान्तराविश्य तं पुरुषरूपेणान्तरितवाँस्तदा तद्वेष्टनेन पुरुषरूपो जीवः रश्मिः ।

मूषेति सांचा इति लोक उच्यते । उपदेह इति नागकञ्चुक्यामित्यर्थः । मधूत्थादेरिति । मेन इति लोके ।

फलानुभवेति फलं कर्मफलभोगस्तदर्थमत्रापि समता नायात्यतो गौणमुख्यन्यायेन साष्टिं प्रलम्ब(फलं) सख्यरूपं फलं च तदनुभावनाथं समता वक्तव्या अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्यै समताया इत्यर्थः । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् समतासमते उपपन्ने । अत इति हंसद्वयस्य पुरुषस्य चावश्यकत्वात् । पुरुष इति पुरा आस इति व्युत्पन्नः । न तु पुरि शेते इति न वा पुरुषवतीति व्युत्पन्नः । एवकार इममर्थं व्यवच्छिन्नति । पुरा सृष्टिपूर्वं व्युत्पत्तिद्वयासंभवात् । तस्य रूपद्वयं हंसः पूर्वशास्त्रे 'ततो ह जातः' इति श्रुतेः । पुरुषो वेदान्तशास्त्रे 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः । तयो रूपयोः समावेशः द्वा सुपर्णेति श्रुतेराहुः यदेति । हंसेति गतिप्रतिबन्धकमुलङ्घ्य प्रवेशार्थम् । जीवान्तर इति जीवो जीवमजीवयदिति वाक्यात् । 'यस्यात्मा शरीर'मिति श्रुतेश्च । तमिति जीवम् । 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति श्रुतेश्च पुरुषरूपेण 'तासां मे पौरुषी

पञ्चस्वपि शारीर आत्मा जीव एक एव । तत्रान्नमये निःसंदिग्धत्वात्,
तस्यैष एव आत्मेति नोच्यते । द्वितीयादिषु प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते । तत्रान्नमये
हस्तेन प्रदर्शयन्निव निःसंदिग्धं व्याख्यातम् । तदन्तरो हि प्राण आन्तरन्यवहार-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वं लौकिकालौकिकफलमनुभवति । परमात्मा च हंसेऽन्तर्भूतो हंसाकारश्च सत्तत्फलमनु-
भावयतीति श्रुतिरपि परमात्मानं हंसरूपेण पुर्यावेशोत्तरं वर्णयति । तथाच स्वयमतिम-
हानपि जीवस्य फलभोजनार्थमेवं करोतीत्येषा स्तुतिरित्यर्थः । एवं पक्षिरूपकल्पनस्य
शिरःपाण्यादिकथनस्य च स्तुत्यर्थतासमर्थनेन निरालम्बना प्रत्यगात्मविषया बुद्धिः कर्तु-
मशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्येन प्रत्यगात्मनि बुद्धिसिद्ध्यर्थं शाखाचन्द्रन्यायेनेदं कल्पन-
मित्यपास्तम् । तथा सति पुरुषरूपकल्पनयापि कार्यसिद्धेः पक्षिरूपकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गा-
दिति । ननु यद्येवमभिप्रेतं स्यात् तर्ह्यानन्दमयस्यैव पक्षिरूपत्वं वर्णितं स्यान्नान्नमयादीनां
मतो नैवमित्याशङ्कायां खोक्तं विभजन्ते पञ्चस्वित्यादि । तथाच प्राणमयादीनां चतुर्णां
व्याख्याने, तस्यैष एव शारीर आत्मेति कथनात् पञ्चस्वपि फलेष्वेकस्यैव जीवस्य भोक्तुः
पञ्चानां शरीरतया भोग्यत्वस्य च ज्ञाप्यत्वेन हंसरूपजीवानुरोधादन्नमयादिष्वपि तथा-
कल्पनं युक्तमित्यर्थः । ननु यद्येवं तदान्नमय इदं वाक्यं कुतो नोच्यत इत्यत आहुः
तत्रेत्यादि । कोशेऽन्नमये शरीरत्वस्यैकात्मभोग्यत्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्तुल्येऽन्नमयेऽपि
तथात्वस्यासंदिग्धत्वान्नोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यन्येष्वपि तत्तत्कोशतौल्यात् तत्रापि
नोच्येतेत्यत आहुः द्वितीयेत्यादि । प्रथमोक्तमिति अन्नमय उक्तं पञ्चावयवकत्वम् ।
तथाचातिदेशदार्ढ्यार्थं तदुक्तिरित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयन्ति तत्रेत्यादि । प्रदर्शयन्नि-
वेति । वदतीत्यत इति शेषः । तथाच यत एवं वदत्यतः प्राप्यरूपेऽन्नमयेऽप्यत्र व्याख्यातं
तदवयवसाम्यं निःसंदिग्धमित्यर्थः । प्रदर्शयतीवेति वा पाठः । प्राणमये आहुः
रश्मिः ।

प्रिया' इतिवाक्यात् । एवमिति आनन्दमयस्यैव साकारफलत्वमिति पूर्वोक्तप्रकारेण । नैवमिति
न साकारब्रह्मत्वमित्यर्थः । फलेष्विति एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिश्रुतिभ्यः । फलत्वमानन्द-
मयान्नमयादिविभूतिसाधारणम् । हंसरूपेति मुक्तहंसरूपजीवस्य ब्रह्मसामर्थ्यानुरोधात् । तथेति
पक्षिरूपत्वकल्पनमित्यर्थः । एवमिति हंसरूपजीवानुपजीवानुरोधेन पक्षित्वे । इदमिति तस्यैष
एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति वाक्यम् । तथात्वस्येति एकात्मभोग्यत्वस्य । उक्तमिति एकात्म-
भोग्यत्वम् । तत्तत्कोशतौल्यादुक्तप्रायम् । शारीर आत्मेत्युक्त्या शरीरमप्यतिदिष्टमिवेत्याहुः पञ्चा-
वयवेति । चकारः पूरणीयः । तथा चेति अन्येष्वपि तत्तत्कोशतौल्याद्वचनाभावे प्राप्तत्वेपि यत्र
शारीरपदान्तर्गतशरीरस्याप्यतिदेशस्तत्रैकात्मभोग्यत्वातिदेशे किमु वक्तव्यमित्येकात्मभोग्यत्वातिदेशदा-
र्ढ्यार्थं तस्य 'तस्यैष एव शारीर आत्मा' इत्यतिदेशवाक्यपञ्चावयवरूपस्य शरीरस्योक्तिरित्यर्थः ।
एवकारस्तु दार्ढ्योक्तपञ्चावयवस्यापि व्यवच्छेदकः । प्रदर्शयन्निवेति वेदस्य कर्तृत्वमुक्तं तदा
वेदरूपशिवभक्तसंवलितत्वे सिद्धे क्रीडार्थं भक्तत्वाच्च । श्रुतेः कर्तृत्वायाहुः प्रदर्शयन्निवेति ।
तदन्तर इत्यादीति वहिर्व्यवहारकारणमुक्तमन्नमयशब्देन तस्यान्तरत्वाद्धीत्यनुभवान्निश्चयेनान्तरो यो
व्यवहारः 'व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः' इति वाक्येन भगवतोक्तस्तस्य कारणम् ।
'संनिपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः' इति भगवद्वाक्यात् । अहंममेतिमत्याः कारणम् ।

कारणम् । बलभोजनविसर्गादिषूपयोगात् । तस्य संचार आकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्याम् । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् ।

तदनु वैदिकव्यवहारः । स च मनोमयः पुरुषः । आदेशः कर्मचोदना । ब्राह्मणानि सशेषाणि । अथर्वाङ्गिरसे ब्रह्मकर्मत्वात् प्रतिष्ठा ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदन्तर इत्यादि । अत्र, बलेत्यादिना प्राणादित्रयस्य कार्यमुक्तम् । कोशाद्भेदश्च दर्शितः । स पञ्चवृत्तिको दशवृत्तिको वा । अयं तु त्रिवृत्तिकः । तस्य संचारो नियते देशे हृदादौ । अस्य तु सर्वत्राकाश इति स तस्य स्वरूपलभहेतुत्वादात्मा । स तु देहे स्थितोऽयं तु सर्वसां पृथिव्यामिति । अतो द्विविधभोगसाधनत्वेन स्वाभिमानाय द्वयोः कथनमित्यर्थः । अग्रिमप्रयोजनादिकमाहुः तदन्वित्यादि । लौकिके व्यवहारे वयःप्रभृतिभिः स्वातन्त्र्यसंपत्तौ सत्यां वैदिके प्रवर्तत इति वेदप्रयुक्तो मनोमात्रेन्द्रियप्राणव्यापारस्तस्यानन्तरभावी । तस्य च लौकिकाद् भेदः, 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्' इत्यत्र सोपपत्तिकं वक्तव्यः । तद्भोगसाधनाय च स वेदात्मको मनोमयः पुरुषः । वेदस्य च मनोमयत्वमेकादशस्कन्धे, 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इति श्लोकेन भगवतोक्तम् । सशेषाणीति सार्थवादानीति । ब्रह्मकर्मत्वादिति । चातुर्होत्रविधाने ब्रह्मणः कृताऽकृतावेक्षकत्वेन तत्कर्मणोऽथर्वसिद्धस्य कर्मरश्मिः ।

प्रकृते । कार्यमुक्तमिति अत्र प्रथमे प्रश्नोपनिषदि 'अहमेतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्य एतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति श्रुतिः । द्वितीये व्यानस्य श्रुत्यन्तरात् आनन्दभुगित्यनेन विकल्प्यते श्रुत्यन्तरम् । विसर्गेऽपानस्य प्रसिद्धोपयोगः । भेदकमाहुः स पञ्चेत्यादि । 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानां च वायवः' इत्यमरादित्यर्थः । दशेति 'दशेमे पुरुषे प्राणाः' इति शाकल्यब्राह्मणश्रुतेः । पञ्च प्राणादयः पञ्च नागादयश्च । तस्येत्यादिभाष्ये तच्छब्देन प्राणः परामृष्ट इत्यत्रापि तस्येत्यस्य 'तुनां' सह संवन्धः । अत्र आकाश आत्मेत्यत्रात्मपदं स्वरूपलभहेतुत्वेन रूपेण प्राणदेहं वक्तृत्वाशयः । प्राणेन्द्रियात्मधिषण्यत्वमित्याकाशलक्षणवाक्यादित्याशयेनोक्तं स तस्येत्यादि । पृथिव्यामिति अधोलम्बनसाम्यात्पृथिव्याः पुच्छत्वमपि । द्वयोरिति पुच्छप्रतिष्ठयोरित्यर्थः । अत्र तस्य यजुरेव शिर इत्यत्र मनुष्यकर्मप्रतिपादकस्य यजुषः शिरस्त्वं व्यवहारे मनुष्यकर्मेव मुख्यं 'पुरुषत्वे च मां धीराः' इतिवाक्येनैतत्सजातीयश्रीधर्युक्तश्रुत्या च पुरुषकर्माग्निहोत्रादिभिः 'आविस्तरां प्रपश्यन्ति' 'पुरुषत्वे च मां भगवन्तं धीरा' इति । ततः ऋग्वेदो देवदैवत्यो देवताप्रतिपादकः । कर्मविषयप्रतिपादको दक्षिणः पक्षः । ततः सामवेदः पित्र्यः पितृप्रतिपादकः उत्तरः पक्षः । देवानां पितृणां चानेकप्रकारत्वात् । आदेशः कर्मचोदना कर्मचोदनाप्रतिपादकानि ब्राह्मणानि सशेषाणि ह्यात्मा । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्नित्यसंवन्धात्सामानाधिकरणम् । धर्मप्रमितिकाले ब्राह्मणानि धर्मप्रमितिं जनयन्तीत्यनुष्ठानकालेऽनुष्ठीयमानान्धर्मान् विषयीकुर्वन्त्या ब्रह्मणः कर्मचोदनाया आत्मत्वम् । अग्रे चोदनाविषयस्य धर्मस्य पक्षत्वमिति नार्थान्तरम् । आदेश इत्यादि । वय इति प्रभृतिशब्देन 'लोकसिद्धं पुरस्कृत्य वैदिकं बोध्यते यथा' इत्युक्तलोकसिद्धपुरस्कारः । शब्द इतीति तृतीयपाद इत्यर्थः । भाष्ये । आदेश आत्मेति श्रुतिं विवृण्वन्ति । ऋगदक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः इत्येतां विवृण्वन्ति ब्राह्मणानीति । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतिं व्याकुर्वन्ति अथर्वेति । अथर्वाङ्गिरसां द्रष्टा मन्त्रो ब्राह्मणश्च अथर्वाङ्गिरसस्तस्मिन् । प्रकृते । चातुर्होत्रेत्यादि चत्वारो होतारो यत्र कर्मणीति योगः । योगरूढः शब्दः । कृतावेक्षकं तेन च साङ्गं कर्म भवति तदभावे तु व्यङ्गं कर्मेति । साङ्गं कर्म फलाय

तदनु नानाविधयागादिसाधनवतः फलं विज्ञानमयः । तत्र श्रद्धा आपः । तृतीयाध्याये त्वयमर्थो विस्तरेण वक्ष्यते । यथोक्तकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः ।

ऋतसत्यौ प्रसीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ योगश्च मुख्यत्वादात्मा । अधो-

भाष्यप्रकाशः ।

स्वैर्यसंपादकत्वादथर्वाङ्गिरसः प्रतिष्ठारूप इत्यर्थः । शान्त्यादिकर्मबोधकत्वात् पुच्छत्वमपि तस्य बोध्यम् । एतेन नानावृत्तिकान्मनोमयकोशाद् भेदोऽपि दर्शितः । एवं द्विविधैहिकभोगौपयिकं द्वयं वैदिकव्यवहारौपयिकं तृतीयं चोक्त्वा पारलौकिकभोगौपयिकं चतुर्थमाहुः तदनु नानेत्यादि । विज्ञानमय इति विज्ञानप्रचुरः । तस्यावयवानां स्वरूपमाहुः तत्र श्रद्धेत्यादि । पञ्चाग्निविद्यायां, यतिध्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवचसो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति प्रश्नान्निरूपणमार्गे प्रथमाहुतौ, देवाः श्रद्धां जुह्वतीति कथनाच्च श्रद्धारूपा आपो मुख्या इति सा शिर इत्यर्थः । अस्यार्थस्य काल्पनिकत्वपरिहाराय विचारितत्वं बोधयन्ति तृतीयेत्यादि । रंहत्यधिकरण इत्यर्थः । ननु प्रथमाहुतौ श्रद्धाहोमस्ततः सोमवृष्ट्यन्तरेतःक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतसः पुरुषभाव इत्यवयवपूर्त्यभावात् कथमस्य जीवभोग्यत्वं भोगसाधनत्वं चेत्याकाङ्क्षायामाहुः यथोक्तेत्यादि । अन्नमयाद्युक्तोपासनाकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः । एतेनोपासनाकथनप्रयोजनमपि बोधितम् । तथाच श्रद्धादीनामर्थानां पूर्वसिद्धत्वेन सत्त्वादेतदवयववास्तु पूर्ण एव । तेन जीवस्य तत्र क्रमिको भोग इति न दौर्घट्यमित्यर्थः । एतेन संशयविपर्ययादिनानावृत्तिकाद् विज्ञानमयकोशाद् भेदो दर्शितः । अत्रैतत् सिद्धम् । अन्नब्रह्मोपासनायां सर्वान्नप्राप्त्या लौकिको बाह्यो भोगस्ततोऽग्निमोपासने सर्वायुःप्राप्तिरूप आन्तरः । तदग्रे ब्रह्मानन्दज्ञानात् सर्वदा भयाभावाद् वैदिकः । तदग्रे प्रमादाभावे सति पापनाशपूर्वकसर्वकामाप्तिरूप इति । अवयवान्तरस्वरूपमाहुः ऋतेत्यादि ।

रश्मिः ।

स्थिरम् । व्यङ्गं तु नेति । प्रतिष्ठेति स्वरूपलभहेतुत्वात् । शान्त्यादीति शान्तिकर्मणः सर्वकर्मन्तिमत्त्वेन पुच्छत्वमित्यर्थः । आदिना पौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतोः शांकरभाष्योक्तस्य संग्रहः । तथा च शान्तिपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मबोधकत्वादित्यर्थः । तदन्वित्यादि । तदनु वैदिकव्यवहारलक्षितः । नानाविधयागादिसाधनवत इत्यादि इत्थंभूताख्यानेऽनुः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यत्र चित्तशुद्धिद्वारा यागादीनां विज्ञानमयफलकत्वात् । फलं स्वकारणानि विस्तारयति प्रवृत्तिद्वारा । तदुक्तं 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिनात्रैव । यत्तिथ्यामिति यत्संख्यायामित्यर्थः । ननु कस्मादन्नवाक्ये श्रद्धालाभः इत्यत आहुः निरूपणेति । तथा चैकवाक्यतया श्रद्धालाभः इति भावः । मुख्या इति पुरुषरूपफलरूपत्वेन मुख्यत्वम् । सेति तस्य श्रद्धैव शिरः इति श्रुतौ श्रद्धेत्यर्थः । इत्यवयवेति श्रद्धामात्रकथनेन सोमवृष्ट्यन्तरेतसामकथनाद्धेतोरवयवपूर्त्यभावादित्यर्थः । सर्वात्रेति 'सर्वं वै तेनान्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते' इति श्रुतेरित्यर्थः । सर्वायुरिति सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते इति श्रुतेरित्यर्थः । भयाभावादिति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । प्रमादाभाव इति ।

'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।

शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान् समश्नुते' ॥

इति श्रुतेरित्यर्थः । ऋतेत्यादि ऋतं प्रसीयमाणो धर्मो ब्राह्मणैः सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मो

भागो महर्लोकः । तादृशस्य ततोऽर्वाक् संसृत्यभावात् । ततोऽपि ब्रह्मविदः

भाष्यप्रकाशः ।

तादृशस्येति श्रद्धाहोमात् पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तृर्ज्ञानरहितस्य ततः श्रद्धादिक्रमेण रश्मिः ।

मन्त्रैरित्यर्थः । भावार्थपादभाष्य इदं स्फुटमस्तु ।

ननु विपरीतं किं न स्यात् इति चेन्न संहितायां 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति' इति श्रुत्या ब्रह्मसत्यमतो-
नुष्ठीयमानधर्मः सत्यं 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' इति महानारायणात् । परब्रह्मकार्ये ऋतं प्रमीयमाणौ धर्मः
ब्राह्मणस्य वेदान्तत्वात् । प्रमीयमाणानुष्ठीयमानधर्मः परं ब्रह्म 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' इति वाक्यात् ।
योगश्चेति विज्ञानमयस्योपक्रान्तत्वाद् योग उक्तः । विज्ञानप्रचुरज्ञानयोग इत्यर्थः । ज्ञानमय
इत्युक्ते ज्ञानधर्मत्वेन ज्ञानरूपत्वमपि स्यादतो मार्गत्वावयवीति 'विजातीयसंमेलने मार्गत्वं केवलस्य
धर्मत्वम्' इत्येकादशसुबोधिन्यां अतो नामैकदेशग्रहणं योग आत्मा इति 'परो हि योगो मनसः समाधिः'
इति चित्तवृत्तिनिरोधो योग इति स च समाधिः सायुज्यविशेषः । आश्रयव्यापकतयात्मायतना-
दित्यर्थः । अधोभाग इति 'पङ्क्तिः संपद्यते धर्मः' इति तदन्तर्गतदेशो महर्लोकः । अधस्त्वाच्च प्रतिष्ठा
ऋतसत्यरूपपरब्रह्मात्मकधर्मसाधनत्वाद्युक्ता । मह पूजायां कर्तर्यमुन् । विज्ञानमयस्यापि शिरस्त्वादिकं
कथमिति चेच्छृणु । आपः पुरुषवचसो भवन्तीति निर्विवादम् । तत्र श्रद्धा आपः धर्मावपि शान्त्रदृष्ट्या
स्वोपादानरूपावित्यत्रूपा । ननु पक्षपदादत्रूपशिरःकथनं पृथक् कुतः इति चेन्न । शिरोधोदेश एव
पक्षपदप्रवृत्तेः । अतो विभूतेः पुरुषशरीरस्य द्वौ भागौ धर्मात्रूपौ तामिरर्चनं ज्ञानाङ्गमित्यपिशिरस्त्वादिक-
मुपपन्नम् । नाप्यर्चनलाभो दुर्लभः साधने महःपदान् । न चार्चनं द्रव्यमन्यदिति वाच्यम् । सोर्चन-
चरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तेति वृहदारण्यकात् । विज्ञानमयेनाप्यम्मयो यज्ञस्तन्यते तद्विभूतित्वात् ।
ततोपि ब्रह्मविद इत्यग्रे भाष्यं तज्ज्ञाप्यमर्थमाहुः श्रद्धेति तच्छ्रद्धात्पूर्वोक्तश्रद्धापदस्सारितश्रद्धाहोम-
पदमन्वयार्थं पञ्चम्यन्तं श्रद्धाहोमावधिके पूर्वजन्मनीति पूर्वजन्मलाभः । अत्रेन्वयार्थं सप्तम्यन्तं पदं
ब्रह्मविद इति वक्ष्यमाणत्वात् तत्साधननिष्कामयज्ञकर्तृलाभः । ननु यज्ञकर्तृपदेन यज्ञलाभे निष्काम-
शब्दस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न श्रीमदाचार्यमार्गीययज्ञबोधनार्थत्वात् ।

'काम्यानां कर्मणां त्यागं संन्यासं ऋवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः' ॥

इति गीता । श्रद्धाहोमानन्तरं तादृशशरीरज्ञानस्य भावित्वात् ज्ञानरहितस्येत्यस्य लाभः । अग्रे ।
भाष्ये । ततोऽर्वागिति महर्लोकादर्वाक् भूर्भुवःसुवर्लोकेषु संसृतिः संसरणं तदभावात् । तथा च
संसरणमपेक्ष्य महर्लोक एवाव इति भावः । महर्लोकवासिनो भृग्वादयो ज्ञानिनः 'जमस्कृतं ब्रह्मविदा-
मुपैति कल्पायुषो यद्विबुधा रमन्ते' इति द्वितीयस्कन्धात् । अत्रेदं बोध्यम् । श्रद्धायाः पुरुषवचस्त्वानन्तरं
यथोक्तोपासनया क्रममुक्तिः शरीरे पाप्मन इत्यग्रेतनश्लोकात् । उपासा तु धर्मप्रमित्यनन्तरं तदनुष्ठाने शुद्धे
चित्ते वृत्तिनिरोधः इत्यतः ऋतसत्यावित्यादिभाष्यमवयवत्रयनिरूपकम् । भाष्ये सहःपुच्छमित्या-
देस्तात्पर्यमाहुरध इत्यादि । अधोभाग इति पुच्छपदार्थः । लोक इति प्रतिष्ठापदार्थः । कुत इत्यत आहुः
तादृशस्येति (ततोऽर्वागिति महर्लोकादर्वाक् भूर्भुवःसुवर्लोकेषु संसृतिः संसरणं तदभावात् । तथा च
संसरणमपेक्ष्य महर्लोक एवाव इति भावः । महर्लोकवासिनो भृग्वादयो ज्ञानिनः 'जमस्कृतं ब्रह्म-
विदाःमुपैति कल्पायुषो यद्विबुधा रमन्ते' इति द्वितीयस्कन्धात्) अत्र सुबोधिन्यां कल्पायुष इति विबुध-

आनन्दमयः फलम् । तस्य स्वरूपस्यैकत्वाद् धर्मभेदेन शिरःपाण्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रीतिविषयत्वं धर्मस्तच्छिरः । मोदप्रमोदावपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दातिशयो । आनन्दस्तु स्वरूपम् । साधनरूपत्वाद् ब्रह्म पुच्छमिति । श्लोकौ तु सच्चिदंशबोधकौ केवलानन्दत्वपरिहाराय ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्राप्तयोग्यदेहस्य । एतादृशस्य ज्ञानप्राप्त्या मुख्यं फलं भवतीति विवेकुमाहुः ततोऽपीत्यादि । साधनरूपत्वादिति ज्ञेयत्वेन साधनशेषतया तथात्वात् । एवं, लोके हीत्यादिना वर्णयतीत्यन्तेनोक्तमर्थं विभज्य पुरुषविधत्वं पक्षिरूपत्वं च समर्थितम् । तेन च मन्त्रे द्वितीयान्तकामपदेनोक्ता एत एव धर्माः । आनन्दमयस्तु विपश्चिद् ब्रह्म । धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयवद्भेदेऽप्यभेदादेतादृशमेव व्याख्येयवाक्योक्तं परमिति बोधितम् । तावतापि तस्य विविधज्ञानवत्त्वं लक्षणोक्तसच्चिद्वैशिष्ट्यं च सम्यङ्नावगम्यत इति तदर्थमग्रिमो ग्रन्थो, न तु साधनशेषब्रह्मज्ञानायेत्याहुः श्लोकौ त्वित्यादि । श्लोकात् पूर्वं, तदपीत्यनेनानन्दमयं लक्ष्यीकृत्य, असन्नेवेति श्लोक उक्तः । तेनानन्दमयमेवास्ति ब्रह्मेति वेत्तव्यमित्यायाति । एवमसद्वेतिश्लोके कर्तृत्वसमवायित्वयोर्वोधनाच्चिदंशलभः । तेन द्वावेतौ विपश्चित्वसमर्थनायेति फलति । तथा सति तत्तच्छ्लोकोत्तरं यो ग्रन्थः सोऽपि श्लोकोक्तार्थपोषणायेति

रश्मिः ।

विशेषणात् सत्त्वात्मकशरीरेण क्रममुक्तो जीवोपि तत्र कल्पपर्यन्तं तिष्ठतीति महर्ल्लोके एतादृशी संसृतिः तस्य रमन्त इतिपदाच्च संसृतिः । महर्ल्लोकादर्वाक् लोकेषु तु न संसृतिः एतावत्कालमवस्थानाभावात् ।

‘यदा प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् ।

अष्टाधिपत्यं गुणसंनिवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥

योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्वह्निर्लोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।

न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥

वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।

विधृतकल्कोय हरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम्’ ॥

इत्येतेषु तथोपलम्भात् । ‘तद्विश्वनामिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनात्मनैकः’ इति पूर्वार्थे नमस्कृतमित्यस्यार्थस्तु स्फुट आकरे । अद्वैत्यादि एतच्च तृतीयाध्यायेत्रैव स्फुटिष्यति । ततोऽपीत्यादीति । एकत्वादेकरसत्वेन तथा मोदप्रमोदरूपधर्मभेदेन तस्य प्रियमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशस्तदाहुः प्रीतिविषयत्वमिति । प्रीतिविषयस्यात्मत्वम् । शिर इति शिरसा सर्वात्मभावेन ज्ञायते पुरुषोत्तम इति । अपरीति अल्पाक्षरत्वाभावेपि अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । चराचरोति सूत्रेऽप्यल्पात्तरोऽभ्यर्हित इति पूर्वनिपातः । अतो न विरोधः । आनन्देति अनन्तानन्द इति स्वरूपलक्षणप्रविष्टत्वादिति भावः । अतिशयो भक्तमनोरथोत्तरो ज्ञेयः । वृद्धिहासमात्तवात् आत्मानन्दस्तु सदैकरसः । ज्ञेयत्वेनेति ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्यत्र तथा । पुरुषेति विज्ञानब्रह्मरूपे । भेदेपीति ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतैव-शब्दार्थः । गीतायामिव प्रसिद्धं विविधेति पक्षयोरिव धर्माणां विविधत्वात् । तदप्येष श्लोको भवतीति श्रुतां तदित्यव्ययम्, अपि अन्वर्थ इत्याशयेनाहुः श्लोकात्पूर्वमिति । असद्वेति ‘असद्वा इदमग्र

अपरौ तु श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय वाग्गोचरागोचरभेदेन । अवान्तरा-
नन्दास्तु सर्वे तस्माद्यूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात् सर्वत्र प्रपाठके
मान्नवर्णिकमेव प्रतीयते । अतो मुख्योपपत्तेर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव ।
चकारो मध्ये प्रयुक्तो विधिमुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधकः ॥ १४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

बोधितम् । तेनाथातोऽनुग्रहा इत्यादिना ग्रन्थेन साधनस्य विद्वत्त्वस्य फलोपधायकस्वरू-
पग्रहः । सोऽकामयतेत्यारभ्य तच्चेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यन्तेनोक्तरूपतया सर्वदा
विचारयत एव पूर्णं विद्वत्त्वं तदैव फलं नान्यथेति सिद्ध्यति । भीषास्मादित्यादिग्रन्थस्य
तात्पर्यमाहुः अपराचित्यादि । भीषास्मादिति श्लोको वाग्गोचरमाहात्म्यबोधनाय । 'यतो
वाचः' इति तु वागाद्यगोचरतद्बोधनाय । तथाच सव्याख्यानावेतौ परत्वस्य निगमनायेति
सिद्ध्यति । गणितागणितानन्दत्वरूपविशेषावगमं विना ज्ञेयब्रह्मणः सकाशात् परस्य निष्क-
ष्टमशक्यत्वादिति । शेषं स्फुटम् । श्रीभागवते दशमस्कन्धे वेदस्तुतौ, 'पुरुषविधोन्व-
योऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः' इत्यनेनायमर्थ उपवृंहितः । अन्नमयादिषु चरम आनन्द-
मयो भगवानिति । तथा सति तेन पुरुषाकारे समर्पिते सर्वस्य पुरुषाकारता सिद्ध्यति ।

रश्मिः ।

आसीत्ततो वै सदजायत' 'तदात्मानं स्वयमकुसुत' 'तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत' इति श्लोकपूर्वार्धेन कर्तृत्व-
स्योत्तरार्धेन समवायित्वस्येत्यर्थः । श्लोकद्वयोत्तरग्रन्थतात्पर्यमाहुः तेनाथेत्यादि । भीषेति

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

इतिश्लोक इत्यर्थः । अत्रापि तदुत्तरग्रन्थस्तत्पोषायेत्याहुः तथा चेति । सव्याख्यानाविति
'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति' 'एतं ह वा व न तपति' इतिव्याख्या तत्सहितावित्यर्थः । आनन्दमीमांसायाः
कथं व्याख्यानत्वं तत्राहुः गणितेति । इतीति । तथा च मृत्युनियामकत्वेन लिङ्गेन व्याख्येये परं
निष्कृष्टं तदत्रापि तथेति तथेत्यर्थः । द्वितीयश्लोकस्य विद्वानित्यन्तोऽंशः स य एवं विद्वानित्यन्तेन
व्याख्यातः । अपरांशस्तु 'एते आत्मानं स्पृणुते उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते य एवं वेद' इत्यनेनेत्यपि
बोध्यम् । यद्वा 'एतं ह वा व न तपति' इत्यादिकं ब्रह्मविन्माहात्म्यबोधनद्वारा विद्यादिमाहात्म्यबोधक-
मिति तथा । शेषमित्यादि मान्नवर्णिकमेवेत्येवकारेण मन्त्रवर्णातिरिक्तोपनिषद्ब्रह्मवच्छेदेनोक्तत्वेनातिरि-
क्तोपनिषत् संग्रहान्नेतर इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रैर्विधिरूपोपायविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वस्यानुक्तत्वेन संग्रहा-
दनुक्तसमुच्चायकश्चो विधिमुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधक इत्यर्थः । यतो मध्ये सूत्रमध्ये प्रयुक्तो
यद्यन्ते प्रयुक्तः स्यादानन्दमयो मान्नवर्णिकमेव गम्यते चेति क्रियान्तरसमुच्चायकः स्यादित्येवं स्फुटमि-
त्यर्थः । परं च अनुक्तस्याधिकरणसंपूर्णत्वस्य चकारो बोधकः एतादृशस्थलेनुक्तोर्थोऽध्याहर्तव्यः । इत्येवं-
बोधकश्चकारप्रयोगः । समुच्चयस्य तु वाचकः समासस्थले समासः समुच्चयस्य वाचकः वर्तिपदानि वा
स्वार्थैः साकं समुच्चयस्य वाचकानि समासो नेति वा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामिति वत् । नन्वन्नादिरसा
राशिभूता भवेयुः भस्मराशिवत् । पक्षिणो हंसस्यावरकास्तदा तु पुरुषाकारता न स्यात् । तथालिङ्गावृत-
जीवावरकास्तदाप्यङ्गुष्ठाधिकपुरुषाकारता न स्यादित्यत आहुः श्रीभागवत इत्यादि । तदन्तरेत्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

ये तु प्रसिद्धमन्नमयस्य पुरुषविधत्वं स्वीकृत्य तस्य पुरुषविधत्वमनु प्राणमयाद्यानन्दमयान्तानां पुरुषविधत्वं मूषानिषिक्तप्रतिमान्यायेनाहुस्तैः स्वीकृतदृष्टान्तप्रकार एव न बुध्यते । मूषानिषिक्तप्रतिमायास्तदन्तराकारानुविधायित्वात् । तस्य च मधूत्थनिर्मितप्रतिमया समर्पणादत्रापि तेन न्यायेन बाह्याकारानुरोधस्याशक्यवचनत्वात् । तेनैष पूर्ण इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतम्, एतच्छब्देन पूर्वोक्तं च परामृश्य मध्ये, स वा एष इति तदेतच्छब्दाभ्यां च प्रकृतं परामृश्य तस्य पुरुषविधतामित्यत्र पूर्वपरामर्शनम् । ततस्तस्य प्राण एव शिर इत्याद्यवयवकल्पनावाक्ये पुनः प्रकृतपरामर्श इत्येवं व्याख्याने प्रक्रान्तत्यागप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नैते कोशाः, किंतु पञ्चापि फलरूपा व्यापका भिन्ना एव । एतल्लोकत्यागोक्ति-पूर्वकं तत्तत्प्राप्तिश्रावणात् । तथा श्रुत्यन्तरे 'अन्नात् प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चान्तरदिशश्च स वै सर्वमिदं जगत् स स भूतः स भव्यम्' इत्यादिना अनादिपञ्चविधस्योक्तरीत्या पञ्चात्मकस्य पुरुषस्य सर्व-व्याप्तिसर्वात्मकत्वबोधनपूर्वकं, 'ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्' इत्यनेन तद्विदो मुक्तिश्रावणाच्च । कोशास्तु 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्ताम्' इति श्रुत्यन्तरे शोध्यत्वलिङ्गाः प्रतिशरीरं भिन्ना एव । स इति स्वस्वजीवीयत्वरूपभेदलिङ्गात् । अतस्तद्भ्रमेणात्र तदङ्गीकरणमपि प्रकृतविरुद्धमेवेति । ननु शोध्यत्वलिङ्गिकायां श्रुतौ सिद्धवन्निर्देशादत्र चाकारसमर्पणलिङ्गात् कोशत्वं चतुर्णां सिद्ध्यति । मतान्तरे तु तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यनुप्रवेशस्याग्रे श्रावणादनुप्रवेशस्य च श्रुत्यन्तरे, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीवकरणकत्वबोधनादत्र शारीरपदाच्च पञ्चानां कोशत्वम् । द्वितीयवर्णकरीत्या विचारे त्वग्रे अस्माल्लोकात् प्रेत्येत्यादिना इत उत्क्रमणपूर्वकमन्नमयाद्युपसंक्रमणश्रावणादेतेषामेव प्राप्यतया फलरूपत्वं सिद्ध्यति । तत्र सिद्धान्ते चतुर्णां विभूतित्वं, पञ्चमस्य परपुरुषरूपत्वात् परमफलत्वम् । पूर्वपक्षे तु पञ्चानामपि विभूतिरूपत्वमिति विशेषः ।

तथापि श्रुतिसमर्थनं तु सर्वत्र तुल्यमतः कुत उत्क्रमणं कस्य प्राप्तिरित्येतत् सर्वमतेऽपि विचारणीयमेवेति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । तथाहि । ब्रह्मविदामोति परमिति रश्मिः ।

मूषान्तराकारानुविधायित्वादित्यर्थः । मधूत्थेत्यादि मूषान्तर्गतयेत्यर्थः । तेनैषेत्यादि तेन प्राणमयेनैषोन्नमयः पूर्ण इत्यर्थः । मधूत्थत्वेन मूषा पूर्णा यथा । प्रकृतमिति प्राणमयम् । पूर्वोक्तमिति अन्नमयम् । पूर्वपरेत्यादि अन्नमयेत्यर्थः । प्रकृतपरेति प्राणमयपरामर्शः । प्रक्रान्तेत्यादि अन्नमयः प्रक्रान्तस्तत्यागप्रसङ्गादित्यर्थः । हृदेति सर्वव्याप्तीत्यादिविषयकबोधनस्योक्तत्वात् मनो बुद्धिः हन्मनः अज्विकृतिः । यद्वा हृदेडेराच् । तद्भ्रमेणेति कोशत्वभ्रमेण । अत्र विभूतिष्वन्नमयादिषु । तदङ्गीकरणं कोशत्वाङ्गीकरणमपि प्रकृते नैतल्लोकत्यागेन विरुद्धम् । मतान्तर इति उक्तमतान्यमते । पूर्वपक्ष इति द्वितीयपूर्वपक्षे शब्दो योगरूढस्तथायं सिद्धान्तस्य पूर्वस्मिन् पक्ष इत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिज्ञानात् तत आन्तं तद्विवरणे फलत्वस्यैवोपपादनादिदं फलप्रकरणमेवेति निश्चीयते । एवं सत्यनुप्रवेशश्रुतिः प्रकरणेन संदष्टा परस्य फलरूपस्यैव सर्वत्रानुप्रवेशं समर्पयति । न त्वप्रकरणिनो जीवस्य । नच लिङ्गाद् बाधः । तदनुप्रविश्य सच्च त्वच्चाभवदित्यादिना सत्यमित्याचक्षते इत्यन्तेन वाक्येनानुप्रविष्टसर्वात्मकतायाः सर्वस्य सत्यतायाश्च श्रावणादनुप्रवेशस्य नामरूपव्याकरणार्थताया अश्रावणाच्चास्यानुप्रवेशस्य तस्मादनुप्रवेशाद् भिन्नत्वेनास्य जीवलिङ्गत्वाभावात् । अन्यथा वाक्यपीडापत्तेः । अग्रे च, यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यनेनानन्दस्यैवान्तराकाशवर्तित्वश्रावणेन प्रकरणस्यैव पोषाच्च । अत आकारसमर्पणस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्मकोशत्वसाधकतया मैत्रायणीयश्रुतौ, विश्वभृद्वै नामैषा तन्मूर्धगवतो विष्णोर्यदिदमन्नं प्राणो वा अन्नस्य रसो मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्येति भगवत्तनुत्वश्रावणेन, अन्नात् प्राणा भवन्ति भूतानामिति पूर्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतौ व्यापकत्वादिब्रह्मलिङ्गश्रावणेन चैतेषां जीवकोशरूपत्वे दूरनिरस्ते, एते विभूतिरूपाः प्राप्या एवेति सिद्धम् । जीवकोशास्त्वेतद्व्यष्टिरूपा इति तावत् ग्रेत्यपदोक्तोत्क्रमणलिङ्गादत्र बोधिताः कल्पन्ते । तेन श्रुत्यन्तरीयः सिद्धवन्निर्देशोऽप्युपपन्न एव । एवमेतेषां विभूतित्वे जीवकोशाद् भेदे च निश्चिते पूर्वोक्ताभ्यासादिभिरानन्दमयस्य ततोऽपि निष्कर्षान् परमफलत्वं सुसिद्धमिति ब्रह्मज्जीवः पूर्वोक्तविभूतिव्यष्टिरूपेभ्यः स्वकोशेभ्य उत्क्रम्य सान्निध्यवर्णिकपञ्चभाष्योक्तरीत्या क्रमेण समष्टिभूतान्नमयाद्यानन्दमयान्तानि विभूतिरूपाणि प्राप्यानन्दमयो भूत्वा, एतमानन्दमयं परं ब्रह्म प्राप्नोति । 'आनन्दमानन्दमयोऽवसाने' इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । यद्यप्यत्रानन्दमयो मध्ये नोक्तस्तथापि, 'तडितोऽधिवरुणः संवन्धात्' इतिन्यायेन श्रुत्यन्तरसिद्धत्वान्निवेशनीय इति नात्र विवादलेशः । एवमत्र त्याज्येभ्योऽन्नमयादिकोशेभ्य उत्क्रमणं तत उक्तरीत्या विभूतिरूपाणां तेषामानन्दमयस्य परस्य च क्रमेण प्राप्तिरिति वर्णकद्वयोक्तमुपपन्नतरमित्यवधेहि ।

ननु भवत्वेवं ज्ञानमार्गीयाणां प्राप्तिः, परंतु भक्तिमार्गीयाणां प्राप्तिः कथं व्युत्पाद्या । प्राप्तिर्हि पूर्वमसंवद्धस्य पाश्चात्यसंवन्धरूपा । अत्र चाकारसमर्पकत्वेनानन्दमयस्य लौकिकेऽपि रश्मिः ।

बाध इति प्रकरणस्य बाधः । अन्यथेति एतद्भाष्यानुरोधेनोपाधित्यागेन च वाक्ये जीवेनात्मनेत्यत्र पीडा भागत्यागलक्षणापत्तेः । अन्तरिति आनन्दोऽस्तीत्यानन्दः आकाश इति व्युत्पत्तेस्तथा । व्यापकत्वादिति विष्णोर्व्यापकस्य तनुरपि तथा । आदिना प्राणादिकर्तृत्वम् । प्राप्या एवेति एवकारः पूर्वोक्तमतान्तरपूर्वपक्षयोग्यवच्छेदकः । तेनेति व्यष्टिसमष्टिभेदात् कोशत्वं तेन विभूतीनामप्यविरुद्धत्वम् । श्रुत्यन्तरीय इति शोध्यत्वलिङ्गेन जीवीयकोशबोधकश्रुत्यन्तरमन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति तत्संवन्धी श्रुत्यन्तरीयः । उपपन्न इति कारस्वान्तं कथं दुपपन्नः । अनुपपन्नत्वं त्वीश्वरे जीवतुल्यतापत्त्या कोशाकल्पनात् । अन्यथा कोशा न स्युरित्यो भवन्ति । ततोपीति विभूतिभ्योपि फलत्वेन निष्कर्षादित्यर्थः । प्राप्येति तेन सेवाफलीयमलौकिकं सतस्त्वानवस्फुटीकृतम् । आनन्दमयो भूत्वेत्यर्थं प्रमाणमाहुः यद्यपीत्यादि । तडित इत्यादिप्यात्मानन्विष्टो फलाध्यायस्य तृतीयेस्ति पादे । ज्ञानमार्गीयाणामिति ब्रह्मविदिति व्याख्येयश्रुतेः उक्तपदेश उपपद्यत

निषेधमुखेन चतुःसूत्र्येदमेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढत्वाय । इदमत्रा-
कृतम् । जीव एवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरुषार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो
भवतीति स्वर्गादिसुखवदलौकिकमेव रूपमानन्दमयं जीवस्य फलभूतमिति
प्राप्तेऽभिधीयते ।

भाष्यप्रकाशः ।

शरीरे स्थितेः पूर्वं सिद्धत्वेन विभूतिरूपाणां चाकाशवद् व्यापकतया स्थितेरर्थात् सिद्धत्वेन
भक्तशरीरेष्वपि सत्तया पक्षिरूपेण तेषु भक्तशरीरेषु प्रवेशनिर्वचनाशक्तौ फलप्राप्तेर्व्युत्पादयि-
तुमशक्यत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते । अनुप्रवेशश्रुत्या, आविशदिति श्रुत्या च पुरेषु भग-
वत्प्रवेशो निर्विवादः । पक्षिलिङ्गेनान्येषामपि गतिप्रतिबन्धकीभूतव्यापकत्वोल्लङ्घनात् स
निर्विवादः । या पुनः सार्वदिकी स्थितिः सा तु तावन्मात्रकार्यार्थत्वादेतत्फलानुभावेन प्रयो-
जिका न भवत्येव । यथा काष्ठादिषु वह्निस्थितिर्दाहादौ । एवं सति वह्निष्ठो भक्त्या
यदान्तः प्रविशति, हृद्येव वा मायामपसार्य प्रादुर्भवति तदा अक्षरात्मकानि विभूतिरूपाण्यपि
भगवता सह विशन्त्याविर्भवन्ति वा । अक्षरस्य चरणाद्यात्मकत्वेन तेषामपि तत्त्वात् । इयं
तु लौकिकशरीरव्यवस्था । यदा त्वेतत्त्यागेनालौकिकशरीरे प्राप्तिस्तदा तु तत्र वर्तमानत्वात्
तेषां कार्यकारित्वमेवेति विशेषः । एवं चाधिभौतिकरूपेण व्याप्तानि तिष्ठन्त्याध्यात्मिकेन
प्रविशन्त्याधिदैविकेन कार्यं कुर्वन्ति । आधिभौतिकत्वं च लौकिके नियतम् । आधिदैविकत्वं
भगवति नियतं पर्यवसन्नम् । अवान्तरेषु सर्वेषु त्वाधिदैविकादित्रयमपि यथासंभवं सव्यपे-
क्षमिति, न कापि प्राप्तिव्युत्पत्तिप्रतिबन्ध इति जानीहीति दिक् ॥ १४ ॥

प्रकृतमनुसरामः । अग्रिमसूत्रमवतारयितुं तत्र प्रयोजनमाहुः निषेधेत्यादि । ननु को
वा संदेहो येन निषेधमुखविचारावश्यकतेत्यत आहुः इदमित्यादि । यद्यप्यानन्दमयस्य
फलत्वं, सर्वापेक्षयोत्कर्षश्च प्रतिपादितस्तथापि फलस्य पुरुषार्थत्वेन पुरुषशेषत्वात्, तस्यैव एव
शारीर आत्मेत्यानन्दमयेऽपि श्रावणाजीव एवानन्दमयो भवतु । नच मन्त्रवर्णविरोधः । स
ब्रह्मवित् सर्वान् कामान् अश्नुते, विपश्चिता ब्रह्मणा सह भूत आनन्दमयो भवतीत्यर्थोक्तौ
तदभावात् । तेन यथा स्वर्गसुखमस्य फलभूतं तथा अखण्डैकरसं मुक्तावस्थालौकिकरूपमपी-
त्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ।

रश्मिः ।

चेति अत्र विशेषः फलाध्यायद्वितीयचरणे द्रष्टव्यः । फलप्राप्तेरिति विरहानुभवरूपफलप्राप्तेरित्यर्थः ।
आधिभौतिकादिभेदेन समादधते अत्रोच्यत इत्यादि । गतीति गतिप्रतिबन्धकीभूतं व्यापकत्वं
नृस्योल्लङ्घनादित्यर्थः । तावन्मात्रेति द्वा सुपर्णेति श्रुत्युक्तमात्रकार्यार्थत्वादित्यर्थः । एतत्फलेत्यादि
अन्नमयं फलानुभावेन । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् इति फलानुभावेन । वह्निस्थितिरिति अन्तर्वह्नि-
अन्नमयः प्रयोजिका न भवतीति पूर्वणान्वयः । आधीति नन्वाध्यात्मिकत्वं
हृन्मनः अङ्गिति चेन्न प्रवेशे आधिदैविकजन्ये आधिभौतिकाधिदैविकसंयन्धादाध्यात्मिकत्वमुभय-
तदङ्गीकरणं १४ ॥

पूर्वपक्ष इति ।

इति वाक्यान्मायासत्त्वकृतो भेदो वर्तते इत्यदोषः । विकल्प एव वा 'एकोहं बहु स्याम् प्रजायेय' इति श्रुत्या साकं भगवद्वाक्यस्य । श्रुत्योर्विरोधे विकल्प इत्येवं मनुस्मरणात् । इदानीं कथं तर्हि 'आत्मान्वेष्टव्यः' 'आत्मलभान्न परं विद्यते' 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति श्रुतिस्मृतयो भवन्ति । यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तमित्याशङ्क्य तथाप्यात्मनो प्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मानन्विष्टो अन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्यो विज्ञातव्यः इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यत

आनन्दयतीत्यर्थः । चकारात् सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितम् ॥ १६ ॥

तर्हि जडो भवत्वानन्दमयः । न । आन्तरत्वान्न कार्यरूपो भवति । किं तु कारणरूपः । स स्वमते नास्त्येव । मतान्तरे तु प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वाक्यान्यथानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्प्यते । सा कल्पना नोपपद्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं, 'सोऽकामयत' इति श्रूयते । स कामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतन एवानन्दमय इति । चकारात्, 'स तपोऽतप्यत' इत्यादि । अतोऽनुमान-पर्यन्तमर्थमवबोधयद् वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आनन्दीति निर्देशस्यापि भेदोपोद्बलकत्वे बाधकाभावात् । आत्मलाभश्रुतावपि न जीवलाभ-स्तात्पर्यविषयः, किंतु परमात्मलाभ एव । तत्र भूम्न एवात्मतया सनत्कुमारेण नारदं प्रति छान्दोग्ये व्याख्यातत्वात् । अतो जीवब्रह्मैक्यस्य तद्वीत्या अभ्युपगमैकशरणत्वमिति दृष्टान्तोऽप्यसंगत एवेत्यर्थः । नानन्दमय इति कस्यामप्यवस्थायां तथा ॥ १६ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥ कामाच्चेति सूत्रद्वयमवतारयन्ति तर्हि जड इत्यादि । नेति । एतदेव विभजन्ते आन्तरत्वादित्यादि । मतान्तर इति सांख्यमते । जडेत्यादि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इत्यादौ प्रधानादिशब्दैः श्रुतावुक्तापि यादृशी सांख्यैर्जडा मूलकारणभूताङ्गीक्रियते तादृशी श्रुतौ नास्तीतीक्ष्णिसूत्रे कारणत्वेन निराकृतैव । अथ तस्य प्रियमेवेत्यवयवकल्पना वाक्यान्यथानुपपत्त्या आत्मपदार्थं गौणमङ्गीकृत्य आनन्दस्य सुखात्मक-त्वेन सत्त्वधर्मत्वाद् सत्त्वपरिणामरूपा कार्यभूता कल्प्येत, सा तथेत्यर्थः । अनुमानपर्य-रश्मिः ।

इत्यादि भाष्यं निरस्यन्ति आत्मलाभेत्यादिना । दृष्टान्तासंगतिमाहुः अत इत्यादि । दृष्टान्त इति यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरा उत्सूत्रेणाकाशमधिरोहन्तः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोन्यः इति भाष्योक्तदृष्टान्त इत्यर्थः । तथेति चकाराद्धेतुसमुच्चयार्थादनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च नेतर आनन्दमयः इत्यन्वयात्सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥ प्रधानेत्यादिश्रुतिस्तु श्वेताश्वतरेस्ति । अत्र प्रधानादिश-ब्दैरिति बहुवचनेन ज्ञायते प्रधानपदेभ्यः सुपां सुलुक् इत्यनेन सूत्रेण लुगिति । ईक्षतिसूत्र इति ईक्षत्य-धिकरणस्य 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इति सूत्र इत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणस्य नामैकदेशग्रहणमीक्षत्यधिकरणस्य सूत्रे । अथवा स्यादेतदित्यारभ्य युक्त इत्यन्तः संदर्भः ईक्षतिसूत्रस्यैव । ततश्चेत्यारभ्य गौणश्चेत्यादिसूत्राभास इतीक्षतिसूत्र एव निराकृता । उपलक्षणमेतत् । व्यासचरणैर्द्वितीयाध्याये रचनाधिकरणे निराकृतैवेति-

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥

इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीवस्य च 'आनन्द-
मयमात्मानमुपसंक्रामति' इति तेन रूपेण योगं शास्ति । फलत्वेन कथयतीति ।
न हि जीवस्य जडापत्तिर्युक्ता । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इतिवदस्याप्यर्थः ।
तस्मान्नायं जीवो, नापि जडः । पारिशेष्याद् ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्तमित्यादि । वाक्यश्रवणोत्तरम्, आनन्दमयपदोक्तोऽर्थः सत्त्वपरिणाम आनन्दविकारत्वा-
ल्लौकिकसुखवदित्येवं यावदनुमीयते तावत् ततः पूर्वमेव कामवाक्यश्रवणात् तत्प्रतिहन्यतेऽ-
तस्तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥ इतिवदस्याप्यर्थ इति 'आनन्दमान-
न्दमयोऽवसाने' इति श्रीभागवतीयवाक्यादानन्दमय एव सन्नानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती-
त्यर्थो ज्ञेय इत्यर्थः ।

एवमधिकरणव्याख्यानं समाप्य विकारशब्दसूत्रे विशेषेणाऽद्रूपणादधुना परमतं दूष-
रश्मिः ।

व्याख्यानस्य । वाक्येति एतद्वाक्यं 'को ह्येवान्यात्कः' इत्यादि तच्छ्रवणोत्तरमित्यर्थः । प्रतिहन्यत
इति प्रतिपक्षेण हन्यते नाशयते । प्रतिपक्षस्तु आनन्दमयपदोक्तार्थः न सत्त्वपरिणामः कामात् यन्नैवं
तन्नैवं यथा प्रकृतिः । अतस्तथेत्यर्थ इति अतः कारणादनुमानमनुमिती रचनानुपपत्त्यधिकरणे तथा
व्याख्यानात्तत्पर्यन्तमपेक्षेति मध्यमपदलोपी समासः । अपेत्यनर्थकम् । ईक्षा दर्शनम् । ईक्ष दर्शन इति
धातुपाठात् । एतादृशीमीक्षामवबोधं कारयतिष्ठतीत्यर्थे शैषिकोण । शेष इति सूत्रेण प्रत्ययः । नेति सूत्रे
वर्तत एव । वाक्यं प्रयोजककर्तृ ह्यर्थाध्याहारात् । अत उक्तमतः कामात्तथेत्यर्थ इति । तथाचायं
सूत्रार्थः । अनुमानापेक्षा न कामात् कामवाक्यादिति अत्रापेक्षाशब्दाधिक्यमनुमानं न कामादित्येतावता
चारितार्थ्यात् । एवं सत्यानन्दमयपक्षे हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यादसाधारणत्वम् । दत्तेत्यपेक्षा-
शब्दे आनन्दमयपक्षे जडत्वापेक्षारूपप्रतियोग्यभावात् तत्प्रतियोगिकाभावरूपसाधनाभावात् न पक्षे
हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यं पक्षे हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यं त्वेवं ज्ञेयम् । स्याद्यद्यनुमानपर्यन्तमर्थ-
मवबोधयद्वाक्यं तिष्ठेत्तदा हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यम् । वाक्यावस्थानं तु तद्वटुकपदानां त्रिक्षणाव-
स्थायित्वेन प्रथमक्षणे सकारोत्पत्तिः द्वितीयक्षणे स्थितिस्तृतीयक्षणे नाशः ओकारप्रागभावश्च चतुर्थक्षणे
ओकारोत्पत्तिः पञ्चमक्षणे स्थितिः षष्ठक्षणे ओकारनाशः । ककारप्रागभावश्च इत्येवम् । ततः कामवाक्य-
नष्टत्वेनानवस्थानात्पक्षेनुमानपर्यन्तमवबोधनमेवं सोकामयदित्यत्र 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इति
गीतायास्तच्छब्दस्य शुद्धब्रह्मवाचकत्वेपि कामयतेतिपदसमभिव्याहारात् सृष्टिविषयिणीच्छारजउपाधि-
विशिष्ट इति विशिष्टे लक्षणेति रजोनुमानमत्र । साध्यतावच्छेदकसंबन्धो विशेष्यविशेषणभावः
हेतुतावच्छेदकसंबन्धः स्वनिष्ठप्रतिपादकतानिरूपितप्रतिपादताख्यः शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वेन
संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वम् । भाष्ये । तिष्ठतीति 'पदद्वयं सुसिद्धन्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः' इति
वाक्यात्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥ भाष्ये । जीवस्य चेति इदमा प्रत्यक्षी-

ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति, तेषामज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्दमयः कः पदार्थ इति वक्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

यन्ति स्तोक्तसमर्थनाय ये पुनरित्यादि । ये शांकरा एकवारं सर्वसंमतप्राचीनरीत्या व्याख्याय, पुनरिदं त्विह वक्तव्यमित्यादिना प्रायपाठविरोधमाकस्मिकत्वमेकस्यैवावयवित्वावयवत्वाभ्यामसामञ्जस्यम्, असन्नेवेत्यादिश्लोकद्वयविरोधमानन्दप्राचुर्येऽपि दुःखसाहचर्यमब्रह्मत्वापत्तिमानन्त्यैकत्वविरोधमानन्दमयपदानभ्यासं च प्रदर्शयानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वानादरण्येन व्यासोक्तस्याधिकरणस्य भङ्गं कुर्वन्ति तेषां श्रुत्यर्थाज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्दमयपदार्थः क इति प्रश्ने तस्योत्तरं वक्तव्यम् । तस्यानुक्तत्वाद् तथेत्यर्थः । न चानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरतायां दूषितायां जीवो वा जडो वा पारिशेष्यादानन्दमयः सेत्स्यतीति कथमनुक्तत्वमिति वाच्यम् । दूषणानामसंगतत्वात् । तथाहि । अस्यामुपनिषद्धारम्मे एव 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति ब्राह्मणोक्तोऽर्थः सत्यं ज्ञानेत्यस्यामृचि संक्षेपेणोक्तः । स एव संपूर्णे प्रपाठके विस्तारश्चिः ।

कृतस्यानन्दमयस्य चकारेण जीवस्य चेत्यर्थः । प्रकृते । व्याख्यायेति आनन्दमयः परमात्मेति स्थितमिति व्याख्यायेत्यर्थः । प्रायपाठेत्यादि 'स वा एष पुरुषोन्नरसमयः तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तस्मादन्योन्तर आत्मा मनोमयस्तस्मादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति च विकारार्थे प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्थजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वाश्रीयते इति भाष्येण प्रायपाठविरोधमाकस्मिकत्वं च आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे दूषणम् । एकस्येत्यादि । तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यादिति भाष्योक्तं तत् । असन्नेवेत्यादीति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृत्यानन्दमयं ब्रह्मण एवाभावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानात् गम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता । प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् इत्यनेन भाष्येण श्लोकविरोधमित्यर्थः । द्वयपदमसदेवेति श्लोकस्याप्येतत्समानयोगक्षेमत्वादुपात्तम् । आनन्देत्यादि आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते इत्यनेन दुःखास्तित्वम् । अब्रह्मत्वेत्यादि । तथा च सति 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति भूमि ब्रह्मणि प्रतिशरीरं तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्यत इत्यनेनाब्रह्मत्वापत्तिं प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वं ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यानन्त्यश्रुतेरित्यनेनानन्त्यविरोधम् 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुत्यन्तरादेकत्वविरोधम् । न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्यादिषु । यस्त्वानन्दशब्दस्य मयडन्तस्यैवाभ्यासोऽयं एतमानन्दमयमुपसंक्रामतीति । न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्तीति विकारात्मनामन्नमयादीनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वादित्यनेन भाष्येण आनन्दमयपदानभ्यासम् । तथ्यति अज्ञानमित्यर्थः । इदं त्विह वक्तव्यमित्यादिनाधिकरणं भङ्गन्ति आनन्दमयस्य प्रकृतत्वात् । ब्रह्मत्वं यत्तदभाङ्गुर्येन भाष्येण तद्वभङ्गुः तथाहीत्यादिना । भाष्यं तु तत्र यत्तद्ब्रह्म सन्नवर्णे प्रकृतं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिषया एवान्नमयानन्द-

भाष्यप्रकाशः ।

रेण व्याख्यायते । तत्र ज्ञानशेषस्य ब्रह्मण ऋचि स्वरूपलक्षणवाक्यादेवासंदिग्धं प्रतीते-
स्तत्र संदेहानुदयेन तदर्थमुपपादनविस्तारस्याप्रयोजनकत्वात् फलवाक्ये विभक्तिवचनयोर्भेदेन
संदेहात् तदर्थ एव संपूर्णप्रपाठक उपपादनीयः । अत उपपादनवीजत्वेन ज्ञानशेषस्य
ब्रह्मणो मन्त्रवर्णे प्रकृतत्वकथनमेवासंगतम् । तत एव तद्विजिज्ञापयिषया पञ्चानां कोशत्व-
कथनमपि तथा । ज्ञेयपरयोरैक्याङ्गीकारोऽपि शब्दान्तरप्रयोजनानुसंधानात् तथा । विकार-
प्रत्ययासंभवस्य प्रागुपपादितत्वाच्च प्रायपाठविरोधोक्तिराकस्मिकत्वोक्तिश्चापि तथा । प्रिया-
द्यवयवयोगस्य बाधकत्वकथनमपि तथा । द्वितीयवर्णकसमाप्तिस्थपरोक्षवादव्याख्यातरीतिकभ-
क्तहृदयाधिकरणप्रादुर्भावाज्ञानात् । केवलनिर्विशेषब्रह्मवादस्येत्यधिकरण एव निरस्तत्वाच्च ।
एकस्यावयवावयविभावविरोधकथनमपि, प्राणस्य प्राणमिति श्रुतिस्थस्य, नेह नानास्तीति भाग-
स्यार्थाज्ञानादेव । आकारदर्शनं विना नानात्वस्फुरणायोगेन तस्य निषेधानर्हतया तेनैवाका-
रप्राप्तौ सत्यां नानात्वनिषेधस्यावयवावयविभावविरोधाभाव एव पर्यवसानादिति । एवं,
'कृत्स्नः प्रज्ञानवन एव' इति कृत्स्नपदादपि ज्ञातव्यम् । अकृत्स्नत्वापादकभेदबुद्ध्युदयं विना
भेदनिवारणफलककृत्स्नपदवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वादिति । एवमसन्नेवेति श्लोकस्य ब्रह्म पुच्छेत्यु-
क्तब्रह्मपरत्वोत्प्रेक्षणमपि निर्हेतुकम् । अन्नमयादिश्लोकानामिवास्याप्यवयविपरतायाः प्राञ्जला-
यास्त्यागे बीजाभावात् । नच प्रियमोदादिरूपस्यानन्दमयस्य सर्वप्रतीतिगोचरत्वात् तद्विषय-
कभावाभावशङ्काभावादेतस्य श्लोकस्यासंगतिरेव बीजमिति युक्तम् । उक्तप्रियादिपञ्चावयव-
विशिष्टावयविरूपेणानन्दमयपुरुषज्ञानस्य स्वतः काव्यदर्शनेनोक्तश्रुतित एव ज्ञानसंभवे तत्र

रश्मिः ।

मयान्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्ग इति । ज्ञानशेषस्येति
ब्रह्मविदिति श्रुत्यंशे ज्ञानविषयस्येत्यर्थः । तदर्थं ज्ञानशेषब्रह्मार्थम् । विभक्तीत्यादि परमिति
ब्रह्मणा विपश्चितेति च विभक्तिभेदः । परमिति सर्वान् कामानिति च वचनभेदः । तदर्थं इति ज्ञान-
शेषब्रह्मार्थे । तत एवेति ज्ञानशेषस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वादेवेत्यर्थः । एतेन नन्वानन्दमयावयवत्वेन
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शङ्क्यं
विज्ञातुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूम इति भाष्यमपि निरस्तम् । तथेति असंगतम् । संनियोगशिष्टन्यायात् ।
विभूतित्वस्यान्नमयादीनामुपपादितत्वाद्वा । ऐक्येति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्रेत्यर्थः । शब्दान्तरेत्यादि
उत्क्रमणादिशब्दान्तराणामित्यर्थः । एतच्च द्वितीयाध्यायतृतीयपादे स्फुटम् । ब्रह्मशब्दात्परशब्दः
शब्दान्तरं वा । इतः परं क्रमेणोक्तानि दूषणान्युद्धरन्ति स्म विकारेत्यादि । बाधकत्वेत्यादि
असामञ्जस्यरूपबाधकत्वेत्यर्थः । द्वितीयवर्णक इत्यादि द्वितीयस्मिन् वर्णके आनन्दमयोभ्यासात्
इत्येवं पुनः सूत्रप्रक्षेपेण वर्णके समाप्तिस्थो यो वस्तुतस्त्वित्यादिना भणितः परोक्षवादस्तेनेत्यादि ।
'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनाम' इति श्रुतेः । कदाचित्प्रादुर्भावस्थले शकुनि-
द्वयदानमपि यथा मह्यमन्तरिक्षदेवेनादेहेन शकुनिद्वयं दत्तं माखापरिमाणकम् । बीजाभावादिति

भाष्यप्रकाशः ।

विश्वासरहितस्य निन्दाया विश्वस्तस्य प्रशंसायाश्च बोधनेनास्यासंगत्यभावात् । एवं, 'यतो वाचः' इति वाक्यशेषस्य निर्विशेषसमर्पकत्वकथनमपि तथा । नायमात्मेति मन्त्रे स्वकृततनु-
विवरणश्रावणेनैतदुत्तरार्धे श्रावितस्यानन्दविच्वस्यापि तत एव सिद्ध्या तदननुगृहीतवाङ्मनस-
योरगोचरत्वस्यापि तत एव सिद्धेस्तस्य निर्विशेषसमर्पकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । किंचो-
क्तप्रणाज्या वेदनविषयाणामलौकिकानामेव प्रियादीनामत्र पूर्वोक्तरीत्या परामर्शात् तेषां प्रति-
शरीरं भेदाभावादेवानन्दमयस्यानेकत्वमपि न शक्यकल्पनम् । अत आनन्दमयेऽनेकत्वप्रस-
ञ्जनाय लौकिकानां प्रियादीनामादरोऽप्यसंगत एव । यत्पुनर्न चानन्दमयपदाभ्यासः श्रूयत
इत्यादिना आनन्दमयपदाभ्यासे आनन्दमयपदाभ्यासस्याशक्यकल्पनत्वमुक्तं तदपि तथैव ।
यतोऽभ्यासोऽभ्यस्यमानं भिन्दन्नाभ्यस्तपदवाच्येन सामान्यरूपेण तं भिनत्ति, किंतु पदान्त-
रोक्तेन विवक्षितरूपेण । समिधो यजतीत्यादिरूपे तदुदाहरणे पञ्चसु यागत्वे समानेऽपि
पदान्तरोक्तसमिदादिरूपेणैव भेददर्शनात् । एवं सति तत्र यथाभ्यस्तो यजतिः समिदादि-

रश्मिः ।

नहि देवदत्तावयवे संपूर्णदेवदत्तत्वमुपपादयितुं शक्यम् । विश्वासेत्यादि श्रुत्या प्रतिपादनादेतादृशमेव
ब्रह्मेति ज्ञानरहितस्य । शुद्धमनोवशस्येति यावत् । विश्वस्तस्येति श्रुत्या प्रतिपादनादेतादृशमेव
ब्रह्मेति सत्यं दधतः । अस्संगतीत्यादि तथा च युक्तिनिषेधे पर्यवस्यत्ययं श्लोकः इति भावः ।
तथा च नेदमपि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमित्यस्य गमकमित्यानन्दमयावयवत्वेनापि
ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादित्येवेति भावश्च । नायमात्मेत्यादि
मुण्डकेस्त्ययं मन्त्रः । यत्र ब्राह्मणानां मन्त्र इति समाख्या स मन्त्र इति मन्त्रलक्षणात् । स्वकृतेति स्वां
तनुं विवृणुते संभजते प्रकाशनार्थम् । रामोत्तरतापनीयात् । तस्य तनुं स्वां स्वकीयां कृत्वेति वा
गुरुतन्वामयोगोलके वह्निरिव ब्रह्मावेशात् । एतदुत्तरार्धे इति । यत इत्यस्याः श्रुतेरुत्तरार्धे । तत
एवेति वृत्ततन्वा एवेत्यर्थः । यतस्तन्वा मनआदिभिरानन्दज्ञानं मनसि जायते इति । तदित्यादि
तनुविवरणकर्तुरात्मनोननुगृहीतेत्यर्थः । तत एवेति अवृत्ततन्वा एवेत्यर्थः । तस्येति वाक्यशेषस्ये-
त्यर्थः । निर्विशेषेत्यादि आनन्दं ब्रह्मण इत्यत्रानन्दो मायिको विवर्त इति मायावादः 'इन्द्रो मायाभिः
पुरुषं ईयते' इति श्रुतौ मायिकत्वं मन्द्रियकत्वं भिदां 'मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति' इति
भगवद्वाक्यादिति । सिद्धान्तान्तरे ब्रह्मवादः । उभयव्यपदेशाधिकरणरीत्या विद्वन्मुण्डनोक्तरीत्या च
संकलविरुद्धधर्माश्रयो ब्रह्मेति राद्धान्तीयो ब्रह्मवादः । अत इति साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वमिति
सिद्धान्तात् । अभ्यस्यमानमिति यथात्र प्रस्तुतानन्दम् । सामान्येति यथात्र प्रस्तुतानन्देऽभ्य-
स्तत्वं प्रस्तुतत्वं च तयोरभ्यस्तत्वसामान्यं रूपं प्रस्तुतं विशेषरूपं तथा यागत्वं सामान्यरूपं समिधागः
तनूनपाद्याग इत्यादौ समिदादिविशेषरूपं विशेषणत्वात्तदुक्तमत्र किं तु पदान्तरोक्तेनेत्यादिना ।
पदान्तरोक्तेत्यादि यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ अभ्यस्तविधिश्रुत्या कर्मभेद इत्येवोक्तं तथापि
केन रूपेणेति विचार्यमाणे सामान्यरूपेण संभवादेतेनैव रूपेणेति भावः । नैयायिकरीत्या शक्तं पदं
स्वीकृत्य स्तुत्या प्राचुर्यार्थकानन्दाभ्यासादन्नमयादिभेदसाधकस्तादृशानन्दाभ्यास इत्याशयेनाहुः

न तावज्जीवः । तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेन, ब्रह्मणा विपश्चितेत्यानन्दमयस्यो-
क्तत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

पदाभ्यासकल्पनानपेक्ष एव समिदादिरूपयागभेदसाधकस्तथात्रानन्दपदमप्यानन्दमयपदाभ्यास-
कल्पनानपेक्षमेवानन्दमयरूपानन्दभेदसाधकमिति स्फूर्त्या तादृशशङ्काया एवानुदयादिति बोध्यम् ।
अथानन्दवल्लीभाष्ये यदुक्तमानन्द इति विद्याकर्मणोः फलं, तद्विकार आनन्दमय इति ।
प्रियादिवासनानिर्वृत्तो ह्यात्मानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वम उपलभ्यत इति च । तदप्य-
संगतमिति । तत्रान्त्यं दूषयन्ति नेत्यादि । अयमर्थः । ब्राह्मणे परशब्देनोदितं फलं तद्व्या-
ख्यारूपायामृचि न केवलेन कामपदेन शक्यवचनम् । तेषां ज्ञेयब्रह्मापेक्षया अपरत्वेन
ऋगुपजीव्यब्राह्मणस्थपरशब्दविरोधापातात् । किंतु विपश्चिद्ब्रह्मपदाभ्यां सहितेन । अतः,
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्येतावन्तं ग्रन्थं व्याख्यातुं सर्वप्रपाठक इत्युपपादितम् ।
तथा सत्यन्नमयादीन्निरूप्य सर्वान्तरः प्रियाद्यवयववानानन्दमयो यो व्याख्यायते स
जीवस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनैव व्याख्यायते । तत्रावयवा एव कामपदार्थोऽवयव्येव विपश्चिद्-
ब्रह्मेति सिद्ध्यति । उत्तरत्रैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यनेन तादृशस्य तस्यैव पर्यवसि-

रश्मिः ।

अत्रानन्दपदमित्यादि । अत्रेति ब्रह्मवित्प्रपाठके । आनन्दमयरूपेति अत्रानन्दशब्दप्राचुर्येण
प्रस्तुतानन्दविवक्षा ज्ञेया । तादृशेति आनन्दमयपदाभ्यासश्रवणरूपशङ्कायाः । आनन्दमयपदाभ्यास-
श्रावणकल्पनानपेक्षत्वेनानुदयात् । अत्राभावस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वाङ्गीकारादेवकारः । न चैवमपि
वर्णके दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । वर्णक आनन्दपदेनोपसंक्रामतेर्विवक्षितत्वात् स्थानसाम्यात् ।
तथा चैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं मनोमयमात्मानमुप-
संक्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति पञ्चकृत्वोभ्यस्त
उपसंक्रामतिरन्नमयादिभेदसाधक इति दृष्टान्तसाम्यं बोध्यम् । अभ्यासादित्यत्र सामान्यरूपेणाभ्यास-
त्वेनाभ्यासकथनात् । एतेन यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः एतमानन्दमयमात्मानमुप-
संक्रामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे
पठितत्वादिति भाष्यमपि प्रत्युक्तम् । विकारे मयटः प्राप्त्यभावात् । किं चैतनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे
निर्णीते ह्यानन्दपदस्य लक्षणयानन्दमयपरत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः । तत्सिद्धौ तन्निर्णय इत्यन्योन्याश्रय-
फलकं यत्, यदि चानन्दशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वप्यानन्दमात्रप्रयोगेषु
आनन्दमयाभ्यासः कल्प्यते न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचामेति भाष्यं
प्रत्युक्तम् [आनन्दमयेत्यादि अत्रानन्दपदं प्राचुर्येण प्रस्तुतानन्दवाचकमेवमेव सामानाधिकरण्यात्]
विद्याकर्मणोरिति पुण्यकर्मार्थकं कर्मपदं समासघटकं बोध्यम् । आनन्दसाधनत्वात् । विकारार्थ-
मयडन्तत्वे स्वानुभवं प्रमाणयति स्म प्रियादीत्यादि । प्रियादिकर्मजन्यसंस्कारविशेषरूपवासनया निर्वृत्त
आनन्दित इत्यर्थः । आनन्दमय इति विषयानन्दमयः फलत्वाद्विज्ञानमयाश्रित इत्यर्थः । इतीति
इतिहेतुवाचकः । तत्र तयोः पक्षयोः । शक्यवचनमित्यत्र व्याख्यातुमिति शेषः । सहितेनेति
कामपदेनेति विशेष्यम् । उपपादितमिति उपपादनीयं च संदिग्धमिति भाष्य उपपादितम् ।
जीवस्येति भाष्यीयस्य तस्येत्यस्य व्याख्यानम् । तेनैतद्भाष्यपूर्वभाष्यस्य न तावज्जीवं इत्यस्य
जीवः प्रियादिवासनानिर्वृत्तो ह्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रित इत्यर्थः । कामपदार्थ इति काम्यन्त
इति कामाः प्रियादयः । तादृशस्य तस्येति अवयवविशिष्टस्यावयविन इत्यर्थः । तर्कमप्याहुः

भाष्यप्रकाशः ।

तत्फलत्वेनोपसंहारात् स यदि जीवत्वेन विवक्षितः स्यात् प्रथमान्तत्वेनात्र निर्दिष्टः स्यात् । सोऽश्रुत इति श्रुतौ फलशेषिणो जीवस्य प्रथमान्तत्वेनैव निर्दिष्टत्वात् । भोक्तृफलयोरैक्यापत्तिश्च स्यात् । किञ्चान्नमयादीनां व्यवहारे सतामत्र प्रायपाठेनाकस्मात् तद्विहाय स्वप्नोपलभ्यमानग्रहणे तद्विरोधोऽपि । किञ्च ब्रह्मांशस्याविद्ययात्यन्तभिन्नत्वमानिनो जीवस्य 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्युक्तो ब्रह्मभावः सर्वात्मभावरूपं ज्ञानं तदधिकाररूपा अविद्यानिवृत्तिश्च न ब्रह्मज्ञानफलत्वेन वक्तुं शक्यानि । ब्रह्मभावस्यावरणभङ्गमात्रेण स्वतो भवनस्य भवतिना बोधनात् । प्रकृते तदङ्गीकारे द्वितीयाविभक्तिपीडा लक्षणादोषश्च स्याताम् । ज्ञानस्य तथा-

रश्मिः ।

स यदीत्यादिना स आनन्दमयः । अथ जड इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किं चान्नेत्यादि । अन्नमयादीनां पुरुषविधानां जडत्वेऽपि फलत्वम् । अन्वयस्यानन्दमयत्वात् । आत्मसुखरूपस्वर्गः लोकरूपे स्वर्गेऽन्वित इति जडोऽपि लोकः फलं तद्वत् । तदिति स्वर्ग आत्मसुखं तर्हि आत्माश्रितः स्वर्गो लोकस्तर्हि जडः स्वर्गोद्भवदेहादिस्तदाश्रित आसमन्तात् सेवितः इत्युभयोः किमाश्रित इति प्रश्ने-आद्ये आनन्दमयस्य ज्ञानफलत्वे जितं ब्रह्मवादिभिः । द्वितीये दूषणमाहुः जडाश्रितत्व इति । एवकारो विद्यायोगं व्यवच्छिनति । व्यवहारे सतामिति स्वप्नैवलक्षण्यार्थमुक्तम् । तद्विहाय इति जडं धर्मफलं विहाय । तद्विरोध इति स्वाप्तिकस्यासत आनन्दमयस्य ग्रहणे उक्तप्रायपाठविरोध इत्यर्थः । अपिना स्वर्गफलविरोधः । ज्ञानस्यापीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किं च ब्रह्मांशस्येत्यादि । ब्रह्म वेदेति वेदनरूपज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मैव भवति आवरणभङ्गात् ब्रह्मभावः अयमितः प्रेत्य । सर्वात्मभावस्तृतीयाध्याये स नात्र ब्रह्मज्ञानफलत्वेनेति वक्ष्यमाणप्रकारानुपपत्तेस्तस्य प्रदानसाध्यत्वात् । अतोऽहं मनुभवं सूर्यश्चेत्युक्तः । अयं सशरीरस्य । ब्रह्मज्ञानेति ब्रह्मविदाप्नोति इत्यनेनोक्तं ब्रह्मज्ञानं तत्फलत्वेनेत्यर्थः । अतो ज्ञानस्याप्यवान्तरफलं ब्रह्मभावादिति । शक्यानीति 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इतिसूत्रेण शक्यो ब्रह्मभावः शक्या विद्यानिवृत्तिः शक्यं ज्ञानं तानीमानि शक्यानीत्येवमेकशेषः । कथमत्र तल्लक्षण एव विशेष इति चेन्न अविद्यानिवृत्तिसाध्यः सर्वात्मभावो विद्या विद्याविरुद्धसम्यङ्निवृत्तिश्च ज्ञानात्मिकेति त्रयाणां ज्ञानरूपत्वेन लिङ्गलक्षण एव विशेषादिति । निवृत्तिरभावो धि-करणात्मेति ज्ञानरूपत्वं सिद्धान्तेऽप्यभावो ज्ञानात्मेति सर्वं सुस्थम् । भवतिनेति 'इक्षिमि धातुनिर्देशे' इतिसूत्रेण तिप् ततः सुबुत्पत्त्या टा तेन तृतीयान्तमिदं पदं बोध्यम् । प्रकृत इति एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यर्थः । द्वितीयाविभक्तीत्यादि । कर्मणि द्वितीया इतीति वक्तव्यम् । तच्च कर्म उत्पाद्यं विकार्यं संस्कार्यमाप्यं चेति चतुर्विधम् । तच्च नित्यत्वान्नोत्पाद्यं कर्म आनन्दमयो घटवत् । अपरिणामत्वान्न विकार्यं दधिवत् । नित्यैकरसत्वान्न संस्कार्यं व्रीहिवत् । स्वात्ममात्रत्वान्नाप्यं ग्रामवदिति विभक्तिपीडा विज्ञानमय आपादरूपविभक्तेः शक्तिरूपव्यापारेन्यथा-कृते पीडा भवत्येव न च विकारे मयडिति कर्मत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । विकारशब्दसूत्रविरोधात् । ब्रह्मवित्फलत्वाच्च न विकारे मयडिति । आनन्दमय इत्यत्र विज्ञानपदस्याभेदान्वयानुपपत्त्या स्वाश्रिते लक्षणादोषश्चेत्यर्थः । तथात्वेति ब्रह्मज्ञानफलत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । अयमर्थः । यथा ब्रह्मणा विपश्चि-तेति पदाम्यां यथानन्दमयो गृहीतस्तथा सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु इति श्रुत्या विपश्चित्सूर्योऽपि इति सदानन्दग्रहणवच्चिद्वक्तिरपि तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यत्र यः पूर्वस्यात्मोक्तः सच्चिद्विपश्चि-

अथ जडः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यम् । जडाश्रितत्वे कर्मफलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेन्न तर्हि किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जडचिद्रूपतायाः पूर्वमेव विद्यमानत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्वाङ्गीकारे तु तस्य, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंवित् इति साधनशेषभूतपुरुषविशेषणत्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वात् । साधनरूपस्य फलरूपस्य च ज्ञानस्यावैजा-
त्यात् साधनफलभावव्याहतिश्च । तेन, एत५ ह वा व न तपतीत्यादिकं ब्रह्मविन्माहा-
त्म्यबोधनद्वारा विद्यादिमाहात्म्यायैव सिद्ध्यति । अतः श्रुतिव्याख्यानस्यासंगतत्वादानन्द-
मयो जीव इत्यसंगतम् । एवं द्वितीयं दूषयित्वा आद्यं दूषयन्ति अथ जड इत्यादि ।
जीवाश्रितत्वे भोक्तृशरीरान्तःपातात् तद्व्यतिरिक्तं जडं वा ब्रह्म वा आश्रित इत्यनयोर्मध्ये

रश्मिः ।

ज्ज्ञानरूपः किं न स्यादत उक्तं ज्ञानस्य तथात्वाङ्गीकारे त्विति पूर्वं श्लोकचतुष्टयान्तः प्रपाठकः समर्थितः ।
अग्रिमपदमीमांसाभिप्रायश्चोक्तः अग्रिमार्थमस्मिन् पक्षे आहुः तस्य स य इति तस्येत्यस्य साधन-
रूपस्येत्यनेनान्वयः । श्रुत्यर्थस्तु आनन्दमीमांसोक्तः आनन्दस्तच्छन्दार्थः अयमिति परिदृश्यमानः ।
अस्माविति विप्रकृष्टः स एकः सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुपश्चेति श्रुतेः । कथनप्रयोजनं तु सूर्यस्य
देवपत्नीनामसु निरुक्ते पाठात् पुरुषस्य पत्नीत्वद्योतनाय तदुक्तं टिप्पण्यां 'स्त्रीप्रायमितरत्सर्वम्' इति
टिप्पण्याम् । कश्चिदेव हि भक्तो हि इतिवाक्यादेकवचनम् । साधनेति अस्माह्लोकात्प्रेत्य एतमन्न-
मयमात्मानमुपसंक्रामतीत्याद्युक्तफलसाधनं स य एवंविदित्युक्तं ज्ञानं तस्य शेषमतस्तदर्थः पुरुषः ।
तस्य विशेषणत्वेन । विशेषणत्वं तु एवंविदित्यस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वित्पुरुष इति । फलरूपस्येति
विपश्चित्सूर्यरूपस्य । साधनफलेति धर्मादिः । ब्रह्मविदिति साधनं ब्रह्मणा विपश्चितेति फलम् ।
तेनेति अग्रिमग्रन्थस्यानुक्तस्याभिप्रायाद्यतो वाच इत्यस्यानुत्तवा तदग्रिमस्याभिप्रायमाहुः एतमिति ।
श्रुत्यन्तर्गतं ब्रह्मविदमित्यर्थः । अग्रे स एवंविद्वानिति श्रुतयस्तिष्ठः । एवंविद्वान् पुण्यपापे अताप-
करत्वेन विद्वान्, आत्मानं स्पृणुते प्रीणातीत्यर्थः । समत्वेन द्विकर्मकत्वं छान्दसम् । आत्मानुग
इति पाठे कर्ता, एते इति कर्म, नगो गिरिराजः । पुण्यपापे प्रीणातीति । तद्यथाऽऽरणे 'नात्र भुवनं न
पुरुषा न पशवोः नादित्यः संवत्सर एव प्रत्यक्षेण प्रियतमं विद्यात् । एतद्वै संवत्सरस्य प्रियतमं रूपं
योस्य महानर्थ उत्पत्त्यमानो भवति इदं पुण्यं कुरुष्व' इति श्रूयते । तत्र निरोधलक्षणग्रन्थोक्तदिशा
पुण्यकरणम् । पुण शुभे, पुणे साधु पुण्यं 'तत्र साधुः' इति यत् । पुण्यकरणं 'देवो वः सविता प्रार्पयतु
श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इतिश्रुतेः संहितास्थायाः । 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' इतिश्रुतिः । श्रेष्ठतमं मर्यादा-
भक्तिरूपं कर्म, तन्निरोधलक्षणग्रन्थ इति । ननु पापस्योपयोगाभावादेते इति द्विवचनमन्यथा बाहुलका-
देर्भयमिति चेत्तत्राह उभे इत्यादि । अत्राप्यात्मानमात्मानग इतिपाठद्वयम् । य एवमिति एवं पूर्वोक्तं
माहात्म्यं वेदस्यैक्यमाहात्म्ययोः प्रतिपादकत्वादित्यर्थाच्च । श्रुतीत्यादि आनन्दवल्लीभाष्यस्येत्यर्थः ।
आनन्दमयस्य जीवत्वं व्युदस्तम् । जीवाद्याश्रितत्वं तु स्यात्तच्च भाष्यविवरणाय पीठिकामाहुः
जीवाश्रितत्व इत्यादि । भोक्तृशरीरं जीवशरीरम् । तदेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तद्व्यतिरिक्तमिति ।
कर्तृत्वात्फलत्वासंभवेन तद्व्यतिरिक्तं स्वर्गयोग्यं जडं शरीरमित्यादि बोध्यम् । ब्रह्मेति ब्रह्म गणितानन्दं
आत्मा वाश्रितः । आत्मत्वस्वरूपानन्दविषयः । तथा च स्वर्गवदितिभाष्ये स्वर्गः आत्मसुखं लोको

‘अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति’ इति श्रुतिविरोधश्च । पुच्छत्वेन ब्रह्मवचनात् प्रद्वेष इति चेत्, तर्हि ‘स एको ब्रह्मण आनन्दः’ इत्यत्रापि पष्ठ्या भेदनिर्देशाद् ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

एकं किञ्चिद् वक्तव्यम् । तत्राद्ये ज्ञानफलत्वाभावादुक्तश्रुतिविरोध एव दूषणम् । यदि तद्विरोधाय ज्ञानावान्तरफलत्वमङ्गीक्रियते, तदा मुख्यं फलमानन्दादतिरिक्तं किं भविष्यतीति वक्तव्यम् । ब्रह्मभावादीनां फलत्वाङ्गीकारे दूषणानामुक्तत्वात् संसारदशायां जडरूपताया ब्रह्मवित्त्वदशायां चिद्रूपतायाश्च सत्त्वात् । अत आनन्दमयस्य विकारत्वाङ्गीकारे फलबोधकश्रुतिविरोधः सर्वथा दुर्वार इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः अस्येत्यादि । स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यस्य व्याख्याने ब्रह्मानन्दस्य परमत्वायैतस्यैवानन्दस्येति श्रुतिस्त्वरूपन्यस्ता । आनन्दमयस्य विकारत्वे ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव तद्विरोध इत्यानन्दमयस्य विकारत्वाङ्गीकारः सर्वथा श्रुतिविरुद्ध इत्यधिकरणभङ्गो न युक्त इत्यर्थः । अधिकरणभङ्गस्याशयान्तरमुद्गाढयन्ति पुच्छत्वेनेत्यादि । जिज्ञासत्वेन मुख्यतया शास्त्रारम्भे बोधितस्य ब्रह्मणोऽनयाधिकरणरचनया न्यूनता समायातीत्यतः प्रद्वेषादधिकरणभङ्ग इत्यर्थः । तद् दूषयन्ति तर्हीत्यादि । स्वप्रधानस्याप्रधानत्वापत्त्या यदि प्रद्वेषस्तदा ब्रह्मण आनन्द इत्यत्राभिन्नस्य पष्ठ्या भेदनिर्देशाद्भयाभावरूपस्य फलस्यानन्दकर्मकज्ञानेनैवोक्तत्वात् तस्य परमपुरुषार्थत्वमपि नाङ्गीकुर्यात् । पुच्छत्ववचनवद् रश्मिः ।

वा ग्राह्य इति भावः । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्राद्य इति । तत्रोभयोः पक्षयोस्तद्व्यतिरिक्तं जडं स्वर्गलोकयोग्यं शरीरं तत्सेवित आनन्दमयः स्वर्गसुखरूपः इति पक्षे इत्यर्थः । उक्तश्रुतिविरोधः ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इति श्रुतिविरोधः । तर्हि आत्मसुखं स्वर्गः आत्माश्रितो जडस्तर्हि तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वे जितं ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । ज्ञानस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीत्यादि । तर्हीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदेत्यादिना । भाष्यार्थस्तु जडाश्रितत्व इति यथाधिभौतिकसर्गाऽन्तरिक्षजडाश्रित एवमानन्दमय आत्मसुखं जडाश्रितं प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थ इति श्रुतेस्तत्त्वे कर्मफलं स्पष्टम् यन्न दुःखेन संभिन्नमिति वाक्येन स्वर्गान्तर्गतत्वात् । एवकारेण ज्ञानफलयोग्यवच्छेदः क्रियते । अवान्तरेति मुख्यमानन्दमयः फलम् । भाष्ये । तस्येति ब्रह्मज्ञानस्य । प्रकृते । जडचिद्रूपताया इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति संसारदशेत्यादि । फलबोधकेति । नहि ब्रह्मज्ञानफलमानन्दविकारः संभवतीति विरोध इत्यर्थः । सर्वथेति विकारशब्दसूत्रविचारे ब्रह्मकर्मविचारे मोक्षस्य निर्विकारत्वविचारे च हिरण्यगर्भः कर्मणा मुक्तः इति । दूषणान्तरमित्यादि पूर्वं विद्यमानो जडो नानन्दमय इति जड आनन्दमयफलमित्याशङ्कितं प्रति ह्यानन्दविकारत्वापत्तिः पूर्वं विद्यमानस्य स्तुतस्येति दूषणान्तरमाहुरित्यर्थः । परमत्वायेति अस्यैवानन्दस्येत्यत्र सावधारणत्वदर्शनादिति भावः । अत्र ‘अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम्’ इति वाक्याद्भवदभिमतानन्दस्य विकृतत्वापत्तिरुक्ता । ब्रह्मानन्देत्यादि अस्य निर्विकारत्वादिति भावः । शास्त्रारम्भ इति जिज्ञासाधिकरण इत्यर्थः । अभिन्नस्येति । ब्रह्माभिन्नस्यानन्दस्येत्यर्थः । भयाभावेत्यादि ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन’ इत्युत्तरश्रुत्येत्यर्थः । आनन्देत्यादि ब्रह्मसंबन्धानन्द-

उपक्रमादिसर्वविरोधश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । यदप्यधिकरणमन्यथा रचितं ब्रह्म पुच्छमिति । तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते, येनान्यथा समाधानं भवेत् । किं तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वन्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणाप्यशक्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

भेदवचनस्यापि प्रद्वेषबीजस्य सत्त्वात् । अथ यदि राहोः शिर इतिवद् ब्रह्मण इत्यभेदपट्टी तर्हि तस्य प्रियमेवेत्यादावप्यभेदपट्टीमादृत्य पुच्छत्वं भाक्तमङ्गीकार्यं न त्वधिकरणं भङ्गव्यमित्यर्थः । भङ्गे पूर्वोक्तानि दूषणानि सारयन्ति उपक्रमेत्यादि । ननु न वयमधिकरणं भङ्गमः किंतु प्रकारान्तरेण तत् समर्थयाम इत्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमनुवदन्ति यदपीत्यादि । ब्रह्म पुच्छमिति । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति संदेहे पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्तम् । तत्रोच्यते 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' आनन्दमयात्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । असन्नेव स भवतीति निगमनश्लोके केवलस्य ब्रह्मण एवाभ्यस्यमानत्वादित्येवं रचितमित्यर्थः । तद् दूषयन्ति तत्र नेत्यादि । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्ये पुच्छस्य यदि ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्येत तदा शङ्का स्यात् । पूर्वं वेदनविषयतया लक्षितं स्वप्रधानब्रह्मरूपत्वं पुच्छस्य कथमिति । तदा समाधानमपि संभवेदभ्यासात् स्वप्रधानत्वमिति । दृश्यते तु विपरीतम् । तत्र ब्रह्मपदाभ्यासेन कथं समाधानं भवेत् । अभ्यासो हीतरशब्दश्रुतमर्थं स्थापयन्नभ्यस्यमानं परिच्छिनत्ति, न तु तदर्थं बाधते । समिधो यजतीत्यादौ तदुदाहरणे तथादर्शनात् । एवमत्रापि ब्रह्मपदाभ्यासस्तत्समभिव्याहृतपदश्रुतं पुच्छमितरेभ्यः परिच्छेत्स्यति, न तु बाधिष्यते । अतो ब्रह्मणोऽवयवश्रुतिबाधोऽनया रीत्या ब्रह्मणा सर्ववेदपाठिनापि कर्तुमशक्यः, किं पुनरितरेणेति व्यर्थमिदमन्यथारचनमित्यर्थः । दूषणान्तरमाहु

रश्मिः ।

कर्मकज्ञानेनेत्यर्थः । एवकारेण संवन्धिब्रह्मणो योगव्यवच्छेदः । तस्येति ब्रह्मणः । भाक्तमिति प्रियमोदप्रमोदानन्दानामगणितानन्दानामभेदे षष्ठी उपपन्ना गणितानन्दे ब्रह्मणि तु पुच्छत्वं भाक्तत्वमित्यर्थः । आनन्दमय इत्यादि 'आनन्दमय आत्मा मे शुद्ध्यन्ताञ् ज्योतिरहं विरजा विपाप्माभ्यासः स्वाहा' इत्यत्र विरजाहोमेस्ति । किंत्वितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म दृश्यते त्विति । कथं समाधानमित्यादि यत्र ब्रह्मपदाभ्यासस्तत्र परमात्मत्वं न तु यत्र स तत्र पुच्छत्वमिति व्याप्तिकमिति तथा । तदुपपादयन्ति अभ्यासो हीत्यादिना अग्रे स्पष्टम् । तथा दर्शनादिति यजतेरभ्यासो हि समिदादिशब्दश्रुतमर्थं समिदादिरूपं परिच्छेदकत्वेन स्थापयन्नभ्यस्यमानं यजत्यर्थरूपं यागं समिदादिरूपेण परिच्छिनत्ति न तु समिदादिरूपमितरपदार्थं बाधत इति दर्शनादित्यर्थः । परिच्छेत्स्यतीति ब्रह्मपुच्छत्वेन रूपेण परिच्छेत्स्यति । तत्रेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो ब्रह्मण इति । इतः पूर्वभाष्यार्थस्तु पूर्वन्यायेनेत्यस्य व्याख्यानं इदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् इति पूर्वन्यायोन्नमयन्यायः तेन । तेन तृतीयान्ताद्वतिः । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यनेनेव इदं पुच्छं प्रतिष्ठा इतिवदिति न तु ब्रह्मार्थं बाधिष्यत इत्यर्थः । ब्रह्मार्थमिति शेषः । सर्ववेदेत्यादि ब्रह्मणेत्युक्तेस्तात्पर्यमिदम् ।

मौर्ख्यं चैतत् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोपि दोषः स्यात् । आनन्द-
मयस्याब्रह्मत्वं परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधा-
नार्थं यन्मानो महासूढ इति विषयफलयोः किं मुख्यमित्यप्यनुसंधेयम् ।
पुच्छत्वोक्तिस्तु पूर्वभाषित्वाय । अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च । आनन्दमयो
ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति । अत्रावयवावयविभावो भाक्त इति तु युक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मौर्ख्यमित्यादि । एतत् अन्यथारचनम् । चकारादधिकरणभङ्ग उभयमपि मौर्ख्यम् ।
तत्र हेतुरानन्दमयस्येत्यादि । त्वदुद्भाषितानां दोषाणां प्रागेव परिहृतत्वादन्वेषां चाभावात्
तथेत्यर्थः । ननु प्रकारान्तरेण योजनं कौशलाय भवतीति कथं मौर्ख्यमित्यत आहुः
आनन्दमयस्याब्रह्मत्वमित्यादि । तथाच भवेत् कौशलाय यद्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वं न
कल्पयेत्, पुच्छश्रुतिं च न वाधेत् । तत्तु करोतीत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु शास्त्रे प्रकृतं ब्रह्मैव
मुख्यमतस्तस्य तथात्वं साधयितुमयं यत्नः कथं मौढ्यायेत्यत आहुः विषयेत्यादि । प्रकृ-
तत्वस्योभयत्र तौल्यान् तेन रूपेण मुख्यत्वं निर्णयं किंतु रूपान्तरेण । तथा सति तु
त्वदभिमतस्य न मुख्यत्वं किंतु फलस्येति विषयमुख्यत्वार्थमपार्थो यत्न इत्यर्थः । ननु
भवत्वेवं तथापि विषयत्वेनावयवकस्य पुच्छत्वोक्तिकृतोऽपकर्षः कथं सोढव्य इत्यत आहुः
पुच्छेत्यादि । सा तु पूर्वं तत्प्राप्तिबोधनाय । न हि द्वारं गृहं वा अप्राप्य तत्र स्थितं
पुरुषं कश्चित् प्राप्नोति । तेन तथेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः अत इत्यादि । आनन्द-
मयस्य तत्र स्थितौ गमकमाहुः प्रतिष्ठेत्यादि । नन्वेवं सति द्वैतमापद्यते, तच्च नेह नाना-
स्तीत्यादिभिर्निषिद्धमतो नोक्तं साधीय इत्यत आहुः अत्रेत्यादि । भाक्तत्वस्य ग्रामाणिक-
त्वान्न द्वैतापत्तिदोष इत्यर्थः । ननु भाक्तत्वे भवता हंसाकारः कथं समर्थनीय इति
रश्मिः ।

मौर्ख्यमिति आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे कल्पनालाघवं तदकरणात् पाण्डित्यविरुद्धं मौर्ख्यम् । पण्डा-
लाघवबुद्धिः सा न जातेति । तत्तु करोतीति पुच्छत्वपुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजा-
तस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वम् । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'
इति श्रुत्यन्तरादिति भाष्येण पुच्छश्रुतिवाधकरणं बोध्यम् । अतस्तथेत्यर्थः अतः कारणान्महामूढ
इत्यर्थः । गुरुव्यासोक्तानन्दमयस्य ब्रह्मत्वकल्पनं मोहादिति मूढः तमः कार्ययुक्तः शंकरत्वात्
तत्पुच्छत्वेन ब्रह्मवेदबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधानार्थं यत्नो महामोहादिति महामूढो महेश्वर इत्यर्थः ।
ब्रह्मविदित्यत्र ब्रह्मज्ञानविषयत्वेन प्रकृतं सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता इत्यनेन सावयव-
ब्रह्मरूपानन्दमयं फलत्वेन प्रकृतम् । एवं च प्रकृततावच्छेदकफलत्वावच्छिन्नं आनन्दमयमेव मुख्यं
न तु प्रकृततावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नं ब्रह्मेत्युपक्रमोपि फलरूपस्यानन्दमयस्यैवेत्याहुः प्रकृतत्व-
स्येत्यादिना 'योपध' इत्यस्य लिङ्गानुशासनसूत्रस्यैतदतिरिक्तो विषयः । नन्वेवमिति पुच्छरूपाक्षरा-
भिन्नत्वे सति तत्प्रतिष्ठितत्वे सति । भाक्तत्वस्येत्यादि 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स

प्राणमयादीनामपि तथात्वात् । अन्तःस्थितस्य बाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुस्यम् ॥ १८ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे पञ्चममानन्दमयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

शङ्कायामाहुः अन्तरित्यादि । बाह्यो जीवस्तदनुरोधेन तथाकार इति न कोऽपि शङ्का-
वकाशः । तत्प्रकारस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् सर्वं प्राचां वचनं समीचीनमेवेत्यर्थः । एवं
च यद्वाग्मतीनिबन्धे पक्षद्वयं व्याख्यायोक्तम् ।

‘प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नन्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम्’ इति ।

अर्थस्तु, आनन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थकत्वपक्षे मयडर्थस्य विकारस्य त्यागेन प्राचुर्यार्था-
ङ्गीकारेण प्रायपाठपरित्यागः । आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्यप्रसिद्धस्य लक्षणया योगेन वा
ब्रह्मणि व्याख्याने मुख्यार्थोलङ्घनम् । आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिरधिकरणपूर्वपक्षे
ज्योतिःपदेन ज्योतिष्टोमवदानन्दमयो लक्ष्यत इत्यानन्दपदस्यापि मुख्यार्थोलङ्घनम् । पुच्छ-
पदं च बालघौ शक्तमानन्दमयावयवे गौणमिति तत्समानाधिकरणब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन
तत्परमतस्तस्यापि मुख्यार्थोलङ्घनमिति चत्वारो दोषाः । विकारार्थकत्वपक्षे तु ब्रह्मपदस्य
न स्वार्थत्यागो, नाप्यानन्दमयपदस्य, न चानन्दपदस्य । पुच्छपदमुख्यार्थबाधस्त्ववयवप-
रतायामधिकरणपरतायां च तुल्यः । अवयवप्रायपाठबाधश्च विकारप्रायपाठबाधेन तुल्य इति
विकारार्थग्रहणपक्ष एव साधीयानिति । तदपि व्याख्येयपूजनमात्रमेव, न तु तात्त्विकम् ।
विकारार्थस्य प्राणमये बाधितस्य घटाकाशदृष्टान्तेनोद्गीयितुमशक्यत्वात् । आप्राकृत-
रश्मिः ।

शृणोत्यकर्णः’ इत्यादिश्रुतिषु पर्युदासार्थकनञ्श्रावणादिति भावः । तदनुरोधेन तथेति जीवे
प्रवेशानुरोधेन तथा हंसाकार इत्यर्थः । नन्वानन्दमयस्यैव साकारत्वमिति सिद्धान्तात् कथं विज्ञान-
मयानुरोधेन हंसाकार इत्याकाङ्गायां समाधानमाहुः तत्प्रकारस्येत्यादि । पूर्वमेव मात्रवर्णिकसूत्र एव
जीवोत्र मुख्य इत्यादिना वर्णयतीत्यन्तेन । तथा च स सिद्धान्तः पौरुषाकारपरो न तु हंसाकारमात्रपर
इति भावः । एवं चेति प्राचां सर्ववचनस्य समीचीनत्वे प्रकारे चेत्यर्थः । पक्षद्वयमित्यादि ।
प्राचुर्यविकाररूपपक्षद्वयं व्याख्याय वाचस्पतिकेनोक्तं पूर्वस्मिन्नित्यादि । पूर्वस्मिन् प्राचुर्यं उत्तरे
विकारे अप्रायपाठस्येत्यादिरित्यर्थः । मुख्यत्रितयलङ्घनं व्याचष्टे आनन्दमयपदस्येत्यादिना । अग्र-
स्मिन्दूत्येति । ननु क प्रसिद्धिरिति चेत्कोशे इति गृहाण । लक्ष्यणयेति ब्रह्मकोशयोजन्यजनक-
भावो लक्षणा तथा । लक्ष्यत इति विकारविकार्यभावसंबन्धेन लक्ष्यते । विकारविकार्यभावसंबन्धो
लक्षणा । तत्समेति तदेकार्थकेत्यर्थः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकेत्यर्थः । भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तैकार्थबोधकत्वसंबन्धो लक्षणात्र । दोषा इति पूर्वस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । उत्तरे पक्षे इत्यादि ।
व्याकृतेत्यत्राप्रायपाठस्य बाधनमित्युपलक्षणमित्याशयेन विकारेत्यादि । अवयवेत्यादि विकारपक्षे-
वयवपरतायां प्राचुर्यपक्षे पुच्छस्य ब्रह्मत्वमिति तन्मते पुच्छस्य ब्रह्मत्वाधिकरणपरतायां तुल्य इत्यर्थः ।
विकारपक्षे अवयवप्रायपाठबाधश्च आनन्दविकारेति ब्रह्मपुच्छावयवेनौचित्यादिति । प्राचुर्यपक्षे
विकारप्रायपाठबाधेन तुल्यम् । व्याख्येयपूजनमात्रमिति भाष्यस्य यथा कथंचन समर्थनमेव पूजनं
तदेव पूजनमात्रम् । विकारार्थस्येत्यादि । उपपादितं चैतद्विकारशब्दसूत्रे । आप्राकृतमित्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

माच पण्डितं कस्यापि घटाकाशे घटविकारत्वप्रत्ययस्याभावात् । घटभृते दुग्धादावापि तथा-
प्रत्ययाभावेन दृष्टान्ताभावादनुमातुमप्यशक्यत्वात् । लोके शास्त्रे तथाप्रयोगस्य काप्यनुपल-
म्भादिति । एवं बाधिते विकारपाठे तस्य प्रायताया अपि बन्ध्यासुतसौन्दर्यदेशीयत्वात् ।
किंच । शब्दमात्रमोङ्कारस्य विकृतिः । ॐकारस्तु ब्रह्मवाचक एवेति तद्विकृतयः सर्वेऽपि
शब्दा उत्सर्गतौ ब्रह्मवाचका एव । 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्' इति,

‘स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः, ।

स सर्वमत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम्’ ॥

इति, ‘तस्य वाचकः प्रणवः’ इति श्रुतिपुराणपातञ्जलस्मृतिभिस्तथानिश्चयात् । अतः शक्ति-
संकोचेनैव व्यवहारसिद्ध्यर्थं तत्तद्वदन्तीति तन्निवर्तनायैवाचार्यः श्रौतान् हेतून् ब्रूत इति प्रागेव
निर्णीतमिति नानन्दमयानन्दब्रह्मपदानामपि मुख्यार्थोल्लङ्घनम् । अतः पूर्वस्मिन् दोषाभावाद्
द्वितीयस्मिन्नेव व्याकरणविरोधादिरूपदोषाहुल्यादुत्तर एवासाधुरिति । यदपि वेदसूत्रयोर्विरोधे,
गुणे त्वन्यायकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानीत्युक्तम् । तदप्यसंगतम् । तथाहि । इदं हि,
‘विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वात्’ इति नावमिकतृतीय-
पादस्यसूत्रस्यैकदेशभूतम् । सूत्रस्य त्वेवं विषयः । ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवच-
नान्तौ पाशोन्मोक्तमत्रौ भिन्नयोः शाखयोराज्ञातौ । अदितिः पाशं प्रमुमोक्तत्वेतमिति तैत्तिरीये ।

रश्मिः ।

‘आह् मर्यादाभिविध्योः’ इति सूत्रेण समासे आग्राकृतं चापण्डितमित्येव चकारो मध्ये रभसात्
अडिदाकारो वा । अनुमातुमिति प्राणाद्यवच्छिन्नाकाशः प्राणादिविकारः विकारत्वात् यो यदव-
च्छिन्नः स तस्य विकारः घटाकाशवत् प्राणादिविकार आकाशः प्राणाद्यवच्छिन्नः विकारत्वात् यो यस्य
विकारः स तदवच्छिन्नः घटाकाशवदिति । घटभृतदुग्धादिवद्वेद्येवमनुमातुमित्यर्थः । अशक्य-
त्वादिति स्वरूपासिद्ध्यवतारणात्तथा । बन्ध्येत्यादि । इदं पदं सदृशे लाक्षणिकम् । तथा चेपद्वन्ध्या-
सुतसौन्दर्यसदृशत्वादित्यर्थः । ईषदर्थे देशीयप्रत्ययः । पूर्वस्मिन्पक्षे मुख्यव्रितयोऽल्लङ्घनं नास्तीत्याहुः
किं चेत्यादिना । एवकारः कुत इत्यत आहुः ॐमित्येतदिति । तथा च श्रुतेरेवकार इति भावः ।
अत इति उपव्याख्यानमित्यत्रोपशब्दात् । शक्तीत्यादि शक्तिस्तु ब्रह्मणि उक्तवाक्यात् । घट
इत्युक्तेपि वेदान्ते भासचेष्टयोरपि कर्तृत्वसंबन्धेन ब्रह्मण्यन्वयात् । परमात्मन इत्युक्त्या स्वोपपदार्थेषु तु
उक्तसंबन्धेनान्वयाभावाच्छक्तिसंकोचलक्षणया योगकाविरोधकरूढेत्यर्थः । घटपटादौ योगासंभवा-
देवकारः । ननु व्यवहारे ब्रह्मवदृष्टादिष्वपि व्यवहियतामित्यत आहुः व्यवहारेति । अस्ति ब्रह्मत्वेन
घटादिविषयके महात्मनां नास्त्याधुनिकानां तेषां व्यवहारसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । यथादृष्टं व्यवहारः
ज्ञानवताम् । तत्तदिति तदित्यव्ययं घटादिपदानीत्यर्थः । तद्वटादिकर्माभूतम् । आचार्य इति
महात्मा व्यासः ब्रह्मत्वेन घटादिज्ञानवत्त्वाद् ब्रूत इति । श्रौतानित्यादि । श्रुतिनिष्ठान् हेतून्
तद्वर्माणदेशादीनित्यर्थः । प्रागेवेति ईक्षतिसूत्र एव । यच्चपीत्यादि । उक्तं वाचस्पतिकेनोक्तम् ।
गुणत्वादिति विभक्तिप्रातिपदिकयोः प्रातिपदिकानां प्राधान्यं संख्याया गुणत्वं विभक्तिप्रातिपदिकयोः

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥ (१।१।६)

‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश
आप्रणखात् सर्व एव ससुवर्णस्तस्य यथा कन्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं
वेदेत्यधिदैवतमथाध्यात्ममप्यथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्यादि । तत्र

भाष्यप्रकाशः ।

अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानिति शाखान्तरे । तत्र संदेहः । बहुवचनान्तो मन्त्रः प्रकृतौ
निविशते न वेति । तत्र प्रकरणवशेन ग्राप्तावपि विकल्पापादकत्वाद् बहुवचनस्यैकसिन् पशुपाशे
असमर्थत्वाच्च न निवेशो युक्त इति बहुपाशकपशुगणयुक्तासु विकृतीपूतकष्टव्य इति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु पाशरूपप्रातिपदिकार्थान्वितं विभक्त्यभिहितं कर्मकारकं प्रकृतावप्यस्तीति
पाशकर्मकोन्मोचनाभिधानेन संभवन्मन्त्रो नोत्कर्ष सहते । संख्यामात्रं त्वसंभवदपि गुणत्वान्न
प्रातिपदिककारकयोः प्रधानभूतयोरुत्कर्षणसमर्थम् । इह संख्याप्यविवक्षिता । पाशकर्मणोरभि-
धानमात्रेण व्यवहारस्य सिद्धेः । किं चैकस्मिन्नप्यवयवबहुत्वाभिप्रायेण छान्दसो बहुवचनप्रयो-
गोऽवकल्पते । अतो गुणेऽन्यायकल्पनाया अदुष्टत्वात् प्रकरणानुरुद्धो विकल्प एव युक्त इति ।
एवं चात्र सूत्राणां वेदार्थनिश्चायनाय प्रवृत्तत्वेन संख्यावदेकदेशत्वाभावात् तदन्यथानयने
मीमांसाद्वयस्य वेदस्य च विप्लवापत्तेरिति । वस्तुतस्तु ।

‘युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो दृढान् दोषान् ।

वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं ब्रूते’ ॥

इति बोध्यम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चममानन्दमयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥ अथ य एष इत्यादि । इदं छान्दोग्ये प्रथम-
प्रपाठके श्रूयते । विषयवाक्यमुपन्यस्य संशयाकारमाहुः किमित्यादि । तथाचात्र त्रिकोटिकः
रश्मिः ।

प्रातिपदिकं मुख्यम् । धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु गुणभूता कर्मकरणादिसंवन्धरूपधर्मवाचकत्वात् ।
संख्यायास्तु विभक्त्यपेक्षयापि गुणत्वं विभक्तिवाच्यकर्मकारकगतसंख्याभिधायित्वादिति बोध्यम् ।
यद्वा, प्रातिपदिकार्थान्वितविभक्त्यभिहितकर्मकारकातिरिक्तमसंभवद्वस्तुत्वं गुणत्वं तस्माद्गुणत्वात् ।
संख्याविवक्षितापीत्याहुः किं चैकस्मिन्नित्यादि । गुण इत्यादि संख्यायां पाशावयवगतबहुत्व-
संख्यालक्षकत्वकल्पनाया इत्यर्थः । एवं संख्यामुक्त्वा तस्य दृष्टान्तस्य वैषम्यमाहुः एवं चेत्यादिना ।
व्याख्याव्याजेनेति यथावयवप्रायपाठवाधश्च विकारप्रायपाठवाधेन तुल्यः इति । स्वपक्षे दोषमनु-
द्धार्य परपक्षे दोषदानरूपवितण्डासत्त्वात् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥ श्रूयत इति । श्रुत्यर्थस्तु हिरण्यमयो ज्योतिर्मयः ।
पुरुषः पुरि शयनात् । दृश्यते समाहितचेतोभिः । आप्रणखादानखाग्रम् । तेन सर्वोपि सुवर्णप्रचुरः ।
अक्ष्णोर्विशेषमाह कपेरासनमिव तेजस्वि पुण्डरीकमेवंभूते तस्याक्षिणी तस्योदितिरिति नाम ।

संशयः । किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्वित् परब्रह्मेति, ब्रह्मणो वा शरीरमिति । तदर्थमिदं विचार्यते । हिरण्मयशब्दः सुवर्णविकारवाची, आहोस्वित् प्रकाश-
साम्येनानन्दवाचीति । ब्रह्मविदामोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्व-

भाष्यप्रकाशः ।

संशय इत्यर्थः । तदर्थमिदं विचार्यत इति तादृशसंशयोत्पत्त्यर्थं तस्य बीजं विचार्यत
इत्यर्थः । तदाहुः हिरण्मयेत्यादि । ननु जन्माद्यधिकरणसमन्वयाधिकरणाभ्यां लक्षणकथना-
दिना सप्रकारां कारणतां विचार्येक्षत्यानन्दमयाधिकरणाभ्यामसंभवादिदोषनिरासेन सा
रस्मिः ।

एतज्ज्ञानफलमाह उदेतीति । एतदग्रे तस्यैव सामं च गणौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वोद्गातैतस्य
हि गाता स एष ये चामुष्मात्परात्पराञ्चो लोकास्तेषां चैव देवकामानां चेति पठितं तदग्रे इत्यधिदैवत-
मिति । तदग्रेऽथाध्यात्ममिति । तदग्रे वागेवर्क प्राण इत्यादि । तदग्रे अथ यदेतदक्षः शुक्लं भा इत्यादि ।
तदग्रे य एषोन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति एतासामर्थोग्रे वक्तव्यः । किमित्यादीति । अत्र भाष्ये ।
अधिष्ठात्रित्यादि । हिरण्मयवपुरिति वक्ष्यमाणवाक्यादित्यर्थः । इदमेव वाक्यं ब्रह्मण इत्यादावपि
ज्ञेयम् । विचार्यत इति यथा दृश्यमानशास्त्रान्नातिवर्तेत द्विकोटिकश्च भवेदित्यर्थः । हिरण्मये-
त्यादीति । अत्र भाष्ये । आनन्दवाचीति 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति श्रुतेः प्रकाशस्यानन्दे-
न्यत्र च साम्येनानन्दवाचीत्यर्थः । गौणी लोके हिरण्मयस्यानन्दजनकत्वात् जन्यजनकभावसंबन्धो
लक्षणा । ज्ञानं जातिस्तस्यात्र भातीत्यनेनामृतनिष्ठभावानुकूलव्यापारकथनेन कथनात् । व्यापारस्यानात्म-
त्वात् । जातौ शक्तिराकृत्यधिकरणानुरोधात् । विशिष्टे शक्तिरिति द्वितीयसुबोधिन्याम् । व्यक्तौ शक्तिरिति
प्रस्थानरत्नाकरे उभयशास्त्रफलितमुक्तम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' इति भाष्यश्रुतेः आनन्दविशिष्टे
ज्ञाने ब्रह्मपदशक्तिर्वा । अन्यस्माद्वाङ्निवृत्तिश्रुतेः । तत एव तद्धर्मशक्तेरपि । न च ज्ञानत्वविशिष्टे
ज्ञानस्यानन्दत्वविशिष्टे आनन्दस्य शक्तिः जातौ विशिष्टे व्यक्तौ वा । सत्ताया विद्यमानत्वेऽप्यात्मान-
तिरेकात् । ज्ञानानन्दवद्वर्तमानत्वेऽपि सत्तामात्रमित्यत्र देवकीस्तुतौ धर्मताप्रतिषेधात् । नन्वेवं सति
ज्ञानवत्त्वेनात्मानं व्यभाङ्गीस्त्वं तथा सति वेदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमति लक्षणान्नाजगुपदिति चेन्न । सत्यं
ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र ज्ञानवत्त्वेनात्मानं व्यभाङ्गुः । पूर्वं इति । वेदमीमांसायां सास्ति न तु वेदान्त-
मीमांसायां, आनन्दत्वानन्दतत्संबन्धानामेकत्वात् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः । अतो लघुभूषणे ।

'सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।

सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः' ॥ ७२ ॥

प्रकृतेऽसत्यांशाभावाज्जातिरात्मा वाक्यपदीयात् आत्मा ब्रह्म कोशात् ब्रह्मज्ञानमिति स्पष्टम् । अत
आनन्दे ज्ञानं जातिस्तद्वदन्यत्रापि । दूरत्वादुपाध्यधीनश्चाक्षुषः संशयोऽयं तु शब्दो विरुद्धशब्दोपजन्यः ।
विरोधश्च सहानवस्थानलक्षणो हिरण्मये आनन्दत्वाभाव आनन्दे हिरण्मयत्वाभावो ह्यविदुषाम् ।
यद्यजनकं तत्तद्गुणकं यद्यद्गुणकं तत्तदात्मकमिति व्याप्तिभ्यां हिरण्मयस्यानन्दजनकत्वादानन्दत्वमिति
चेद्विभाव्येत तदा तु हिरण्मयत्वरूपद्वयोपाधिर्वलीयान् । सहावस्थानलक्षणविरोधं प्रापयिष्यति । तथा च
शरीरत्वेनैकविधो दृष्टः परब्रह्मत्वेन चापर उद्भावितीति तजस्विपदार्थदर्शनात् । न च संदेहो नोपपद्यते
श्रुत्या 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती' इत्यग्निपुराणवाधादिति वाच्यम् । पुराणस्यापि पञ्चमवेदत्वादु-
पवृंहणत्वाच्चेति । लक्षणेत्यादि आदिना प्रकारः स च निमित्तत्वादिः । असंभवेत्यादि । अच्यास्यति-

मुक्त्वा द्वितीयोपाख्याने, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येति फलं श्रुतम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

परीक्षिता । तथा सति लक्षणप्रमाणाभ्यां ब्रह्मज्ञानस्य सौकर्यात् तावतैव च ततः फलसिद्धेः किमनेनाधिकरणेनेत्याकाङ्क्षायां पूर्वाधिकरणेनास्य संगतिं वक्तुमाहुः ब्रह्मविदित्यारभ्य, विचारारम्भ इत्यन्तम् । द्वितीयोपाख्यान इति यद्यपि प्रथमप्रपाठक एतादृशं वाक्यमस्ति । तथापि तत्र, स एको ब्रह्मण आनन्द इति गणितानन्दं प्रस्तुत्य तत्पठितं, न तु वाङ्मनसागोचरं प्रस्तुत्येति पूर्णब्रह्मविदस्तदनुपयुक्तमिति शङ्का स्यादतस्तदभावायैतदुक्तम् । अत्र हि सर्वान्ते एतदुक्त्वाग्रे, हावु हावु इत्यहोअर्थकेन शब्देन वीप्सया आश्चर्यमुक्त्वा, अहमन्नमित्यादिना सर्वात्मभावं ब्रह्मभावं चाह । तेनैतज्ज्ञानमक्षरसायुज्ये परब्रह्मसायुज्ये च फलोपधानायावश्यकमित्येतस्य कथनम् । नच भवत्वेवं, तथाप्यस्य विचारे किं बीजमिति वाच्यम् ।

रश्मिः ।

व्याप्त्यसंभवरहितोऽसाधारणधर्मो हि लक्षणमिति तथा । अशब्दत्वे लक्षणशब्दस्याप्रवृत्तेरसंभवः । आनन्दे ब्रह्मत्ववासनावतां जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्याव्याप्तिर्लक्ष्यत्वात् । येषां त्वक्षरधियां तादृशवासनाभावस्तेषामतिव्याप्तिरानन्दे लक्षणस्येति ज्ञेयम् । परीक्षितेति यथा पूर्वतन्त्रे 'तस्य निमित्तपरीष्टिः' इतिसूत्रयता श्रीजैमिनिना परीक्षिता, तथोत्तरतन्त्रेपीति भावः । फलसिद्धेरिति ब्रह्मात्मविषयकशब्दज्ञानरूपं फलमत्र । एतादृशमिति स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविदिति । [सर्वात्मभावमित्यादि पृथिवी वान्नमित्यत्रात्मभावः सर्वात्मभावः व्याहृतिर्ब्रह्मभावात् पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठित इत्यग्रेतनश्रुतेरन्तरिक्षमपि ज्ञेयम् । सर्वेषामात्मत्वं सर्वात्मभावः । अस्मत्पदार्थस्यात्मत्वमन्नस्य देहत्वमादिशब्देनाहमन्नाद इत्यादिनाकाशरूपान्नादरूपस्य ब्रह्मणो भावो ब्रह्मत्वं ब्रह्मभावः । आकाशोन्नाद इति श्रुतावाकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मशरीरमाकाशः अहं श्लोककृदित्यादिना संघातकृत् ब्रह्मवदाकाशद्वारा । श्लोकू संघाते ।] एतदिति आनन्दवह्यां हि यतो वाचो निवर्तन्त इतिश्रुतिवाक्यानन्तरं 'एतं ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवम्, किमहं पापमकरवमिति' इति निरुच्य स एवं विद्वानित्यनेन वाङ्मनसागोचरं प्रस्तुत्यात्मप्रीणनमुक्तम् । एतमित्यस्यैवंविदमिति भाष्यम् । ज्ञानं च शाब्दमत्र सर्वेषु । अग्रे भृगुप्रपाठकेपि पूर्णब्रह्मवित्त्वं न हीयत इति एतत् द्वितीयप्रपाठकस्थं 'स यश्चायं पुरुषे' इति वाक्यमुक्तमिति भावः । यद्वा वारुण्यां विद्यायामानन्दमात्रपर्यवसितिदर्शनेनानन्दः पूर्णं ब्रह्म तत्प्रस्तावनाग्रे इत्येतदुक्तम् । ननु तर्हि अक्षरब्रह्मविदः एतदनुपयुक्तमत आहुः अत्र हीत्यादि । अहमन्नमित्यादिनेति 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नादः । अहं श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋतास्य पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नाभायि यो मा ददाति स इदेव मावा अहमन्नमन्नमदन्तमादामि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुवर्णज्योतिः य एवं वेद इत्युपनिषत्' इत्यनेनेत्यर्थः । अत्रान्नान्तिकतया सर्वात्मभावं सर्वस्मिन्नात्मभावः सर्वात्मभावः । अन्नादान्तिकया ब्रह्मभावं ब्रह्मणोन्नादस्य भावोन्नादत्वं, अत्र हि अन्नपदेन भोग्यमन्नादपदेन भोक्ता अग्रे कार्यकारणसंघातकर्तुरभेदं गदति 'श्लोकू संघाते' इतिधातुपाठात् संघातकृद्ब्रह्म तद्भावम् । तेनेत्यादि । ज्ञानं शाब्दम् ।

तत्र सवितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यते इति विचारारम्भः । तत्र हिरण्मयशब्दो विकारवाची । केशनखादयश्चोच्यन्ते शरीरधर्माः । 'मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केशश्मश्रू' इति शरीरमन्तरा नोपपद्यते । परिच्छेदश्चाधिदैविकादिवचनं च बाधकम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रैव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यनेन मननाभावे भयस्योक्ततया तदापत्तेरेव बीजत्वादित्याशयेनाहुः तत्र सवितरीत्यादि । तथाचास्य हेतुतागर्भः प्रसङ्गोऽत्र संगतिरित्यर्थः । किं चायं जन्मादिसूत्रस्थविचारः सर्वस्याग्रिमविचारस्य मूलम् । तत्राग्रे, फलमत उपपत्तेरित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोऽग्रे चतुर्थेऽध्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनाश्चादित्यादिमतिषुत्रे वक्तव्यास्तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनानामब्रह्मपरत्वेऽपि तद्वाक्योक्तफलसिद्धिस्तदन्तःस्थाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञापनायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्कृतत्वरूपं मुख्यं फलं च भगवत एवेति ज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् । तेनान्तःपदवटितेषु वाक्यान्तरेषु सत्स्वप्येतस्यैव विषयवाक्यत्वेनोदाहरणेऽप्येतदेव बीजमिति बोध्यम् । पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । विकारवाचीति ब्रह्मत्वाद् विकारार्थकप्रत्ययवान् । नोपपद्यते इति मृतत्वक्संवन्यो नोपपद्यते । परिच्छेदश्चेत्यादि अन्तराऽऽदित्य इत्यनेनोक्तस्तदन्तर्वर्तित्वकृतः परिच्छेदः । इत्यधिदैवतमित्यनेनोक्तमाधिदैविकवचनम् । 'आध्या-

रश्मिः ।

अक्षरेति वैद्योऽविद्यानाशो नाक्षरसायुज्यं पृथिव्यास्तद्विकाराणामभावेहमन्नमित्यादि ह्यन्नाभानापत्तेः । किं तु अक्षरकार्याविष्टाक्षरसायुज्यमतस्तेन सर्वात्मभावब्रह्मभावयोः सातत्येन फलोपधानापेक्षणेन सचश्रयं पुरुष इति श्रुत्युक्तादित्येक्यशब्दज्ञानं फलोपधानायावश्यकमेवं परब्रह्मसायुज्यं न संयोगजन्यकारणे व्यङ्गत्वात् किं तु संयोगविप्रयोगसंचारिभावजन्यं वैराग्यरूपसंचारिणो मुख्यत्वमतो ब्रह्मभावसाधनं ब्रह्मविदिति श्रुतेः । उक्तश्रुत्युक्तं शब्दं ज्ञानं फलोपधानायावश्यकं सहकारिकारणम् । एतस्येति श्रुत्युक्तशब्दज्ञानस्य फले सायुज्ये सहकारिकारणोपधानाय सहकारिकारणभावाय । तदापत्तेरिति एवकारोप्यर्थः । फलोपधानायावश्यकत्वरूपबीजसमुच्चयाय । तथा चेत्यादि । भाष्ये । स यश्चायमिति श्रुतौ । सवितरीत्यादि फलमेतमानन्दमयमुपसंक्रम्येति श्रुत्युक्तमानन्दमानन्दमयोवसान इति श्रीभागवतोक्तं च श्रुतावेक इत्यानन्दमयैक्यम् । विचारेति अस्पष्टत्वेन विचारारम्भ इत्यर्थः । प्रकृते । अस्य हेतुतेति अस्याधिकरणस्यात्राधिकरणे । हिरण्मय आनन्दमय इत्यत्रानन्दमयत्वविशिष्टहिरण्मयज्ञानरूपविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाद्धेतुता । एकसंवन्विज्ञानमपरसंवन्विस्मारकमिति नियमादधीतवेदान्तानां आनन्दमयरूपसंवन्विज्ञानं संवन्विन एकार्थप्रतिपादकत्वरूपसंवन्वेन हिरण्मयप्रतिपादकस्य वाक्यस्य स्मारकमिति स्मृतस्य हिरण्मयप्रतिपादनस्योपेक्षानर्हत्वमिति प्रसङ्गसंगतिः । वाक्यान्तरेऽपि । एतान्यन्यत्रैवान्यमतानुवादे लिखितानि । एतदेवेति उक्तमननमपि । एवकारोऽप्यर्थः इति फलोपधानावश्यकत्वमपि बीजम् । छान्दसं हिरण्यशब्दं मत्वाहुः ह्यजित्यादि तथा च हिरण्यविकारवाचीति भाष्यार्थः । इत्यधीत्यादि । श्रुतिस्तु प्रथमविषयवाक्येऽन-

अतः सर्वथा तच्छरीरमिति मन्तव्यम् । चाक्षुषत्वाच्च । इन्द्रियवत्त्वं च श्रूयते । यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्येति । कपेरास आसनम् । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । असभ्यतुल्यता च । अतो देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वाज्जीवः

भाष्यप्रकाशः ।

त्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः' इति स्मृतौ तस्याध्यात्मिकाभेदकथनादाध्यात्मिकस्य च जीवत्वात् तद्वचनमपि ब्रह्मत्वबाधकमित्यर्थः । आदिपदं, य एषोऽन्तरक्षिणीति, अथाध्यात्ममित्यादिनोक्तानामक्षिपुरुषधर्माणां संग्रहाय । अक्षिपुरुषविचारोऽपि, स यश्चायं पुरुष इति श्रुत्यर्थनिर्णयायेति बोध्यम् । मन्तव्यमिति उक्तहेतुभिर्निश्चयम् । एवं देहत्वसाधनेन देहित्वं साधयित्वेन्द्रियवत्त्वं साधयति इन्द्रियेत्यादि । कप्यासमिति उपवेश-

रश्मिः ।

न्तरं तस्यर्कं च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वोद्गीतैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकाः तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यग्रे इत्यधिदैवतमिति पूर्वमुक्तम् । श्रुत्यर्थस्तु तस्योदितिनाम्नो गेष्णौ पृथ्व्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी तस्मात्परमात्मोद्गीथः । यत एतस्योदिन्नाम्नो गाता तस्मादेवोद्गायति इत्युद्गातेत्युद्गातृनामप्रसिद्धिः स एष उन्नामामुष्मादादित्यात् । किं च लोकाधिष्ठातारो देवास्तेषां कामानां फलानां चेष्टे ईशिता । इत्यधिदैवतमुद्गीथस्वरूपं देवस्येत्यर्थः । य एष इत्यादि । श्रुत्यर्थस्तु अथ भिन्नप्रक्रमे । अस्यां परिदृश्यमानायां । श्रुतिस्तु अथाध्यात्मं वागेवर्क प्राणः साम तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते इति । अग्रे वागेव सा प्राणोऽमस्तत्सामेति श्रुत्या सामनिर्वचनम् । इतराणि निर्वचनानि प्रोच्यन्ते चक्षुरेवर्गात्सा साम तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । चक्षुरेव सा आत्मास्तत्साम श्रोत्रमेवर्ध्नः साम तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते श्रोत्रमेव सा, मनोमः, तत्सामाथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः सैवर्गं यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः सैव सायं यं नीलं परः कृष्णं तदंसः तत्सामेति अग्रेऽथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्कं तत्साम तदुक्तं तद्यजुः तद्रह्यं तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्यरूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति अस्या अर्थः । दृश्यते योगिभिरपि सार्वत्म्यमुद्दिष्टैरितिदिष्टैर्धर्मैः पूर्णात्मत्वं चक्षुष्टपुरुषस्य । अतीति 'अन्यत्रैव प्रतीतायाः' इति कारिकोक्तातिदेशः । अतिदेशवाक्यगतं कार्यं स यश्चायमिति श्रुतावैक्यम् । नामेति नामनिर्वचनस्य तस्योदिति नाम 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति श्रुतौ । सैव पुरुष ऋक् उक्तथ्यादन्यच्छस्त्रजातं लिङ्गव्यत्यस्तु विधेयलिङ्गापेक्षया बोध्यः । तस्यैतस्य चक्षुष्टपुरुषस्य तदेव रूपं परममुष्यादित्यरूपस्य हिरण्मय इति यौ ऋक्सामरूपौ अमुष्यादित्यपुरुषस्य गेष्णौ पर्वणी तावस्यापि गेष्णौ यदमुष्यादित्यरूपस्य पुरुषस्य नामोदिति उद्गीथ इति च तदेवायं नामेति । अक्षिपुरुषेति मिथुनत्वशुक्लत्वादीनामित्यर्थः । नन्वेकयैव निर्वाहे द्वितीयस्याः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः अक्षीत्यादि । तथा च स यश्चायं पुरुष इत्यत्र यच्छब्दार्थपुरःसरं श्रुत्यर्थनिर्णयायेत्यर्थः । तदग्रे स्पष्टीकरिष्यतेऽस्माभिः । फलं स्वस्याधिकारीत्यस्य व्याख्याने देहित्वमिति आदित्यान्तःस्थदेहित्वम् । भाष्ये । अत इत्यादि उक्तवाक्येभ्यः । कश्चिदिति विज्ञानमय इति सर्वोपनिषदि सूर्यविशेषणात् । अधिकारीति आनन्दमय इत्

कश्चिदधिकारी सूर्यमण्डलस्य इति गम्यते । फलं तत्सायुज्यद्वारेति । अथोच्येत, एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अपहृतपाप्मत्वादिधर्मश्रवणात् । पूर्वदोषस्यापि विद्यमानत्वाद् ब्रह्मण एव केनचिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावादपहृतपाप्मत्वादि संगच्छते । सुवर्णशरीरत्वमप्यलौकिकत्वाद् ब्रह्मण एव संगच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परिग्रहः । वर्णमात्रपरिग्रहान्नासभ्यता । स्थावरापेक्षया जङ्गमस्योत्कृष्टत्वात् स्थावरावयवोपमानवज्जङ्गमावयवोपमानं स्थावरस्यापीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्तत्वाच्च । तस्माद्

भाष्यप्रकाशः ।

नार्थकस्यासतेः करणे घञ् । कर्पेर्मर्कटस्यासनमधोभाग इव कप्यासम् । उपमावाचकपदलोपाहृतोपमा । तेन रूपकातिशयोक्तिः । ननु यदि स जीवः स्यात् तदा तैत्तिरीये परिकरान्तानामुपासनानामनन्तरं, स यश्चायमिति वाक्यं नोच्येत । तथा बृहन्नारायणीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके त्रयीविद्यात्मकत्वमुक्त्वा, आदित्यो वै तेज ओजो बलमिति तदग्रिमानुवाके ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामामोतीति फलं नोच्येतेति शङ्कायामाह फलमित्यादि आनन्दमयोपसंक्रमणरूपं फलं स्वस्याधिकारिसायुज्यद्वारा भवतीत्येतदर्थं तदनन्तरमुच्यते । 'आदित्यो वै तेज' इत्यत्रापि ब्रह्मणः सायुज्यमित्याद्युक्त्वा, 'एतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामामोति य एवं वेद' इत्युच्यते । एवमधिष्ठातृदेवताशरीरकोटिः साधिता । ब्रह्मशरीरकोटिं साधयति अथोच्येतेत्यादि । अनया श्रुत्या असाधारणब्रह्मधर्मश्रवणादयं ब्रह्मैवेत्युच्येतेत्यर्थः । तद् दूषयति अपहृतेत्यादि । स्थावरस्येति पुण्डरीकस्य । एवमुपमाप्रयोजनं तु ब्रह्मप्रवेशेन सर्वस्य ब्रह्मभावबोधनम् । ब्रह्मदाशा इतिवत् ।

रश्मिः ।

आनन्दमयो विज्ञानमयो 'विज्ञान आदित्यः' इति श्रुतेरानन्दमयफलाधिकारीत्यर्थः । प्रकृते । अनन्तरमिति उपासनायाश्चित्तशुद्धिः । नोच्येतेति । स्वस्याधिकारीति । अत्रायं, स यश्चायं पुरुष इति श्रुत्यर्थनिर्णयः । यश्चायं पुरुषः अन्तरक्षिणि पुरुषः कुतोयं निर्णयः प्रसिद्धपुरुषार्थत्यागेन । एवं तु स्यात्, अत्रैकपदेनाभेद उच्यते, स नाविद्यावच्छिन्नमायावच्छिन्नयोः संभवतीति प्रसिद्धं परित्यज्याक्षिप्तितो मायावच्छिन्नपुरुषो गृह्यते । तस्य ब्रह्मत्वमग्रेधिकरणे वक्ष्यते इति एवमभेद उपपन्नः । साष्टिनामिति समाना ऋष्टिः ऋद्धिः । जीवस्योपासाफलत्वायोगात् । इति फलमिति । आदित्यो वै तेज ओजो बलमिति ज्ञानस्य फलम् । ब्रह्मण इति षष्ठ्या विभाजितं जीवात् ब्रह्मेति । सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एपोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इत्युक्तहिरण्मयः । अयं ब्रह्मैवेति पदत्रयमध्याहृत्य भाष्यं योजयन्ति अनयेत्यादिना । उच्येत इति विधावधीष्टे वा लोट् । अपहृतेत्यादीति । भाष्ये । पूर्वदोषस्येति विकारमयडन्तपदप्रतिपाद्यत्वस्य । प्रकृते । सर्वब्रह्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवमुपमेति । ब्रह्ममेत्यादि तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्युक्तेन । सर्वस्येत्यादि जङ्गमस्थावररूपस्य, ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वं समत्वं 'निर्गुणं हि समं ब्रह्म' इति श्रुतेस्तस्य बोधनम् । ब्रह्मदाशेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुत्या सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽपि सेव्यं ब्रह्मपदवत् सेवकेन्तःकरणारूढं न भवतीति ब्रह्मत्वविधानं तद्वदसंभ्येऽप्युपमानत्वं न भविष्यति तत्परिहारार्थमसंभ्योपमेत्यर्थः । इतिचदिति यत्तु वृत्तावसु क्षेपण इत्यस्यास इतिरूप-

ब्रह्मण एवेदं शरीरमित्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तस्तद्वर्मोपदेशात् ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्वर्मोपदेशात् । तस्य ब्रह्मणो धर्मा उदित्यादिधर्मा उपदिश्यन्ते । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति । अयमाशयः । ब्रह्म कारणं, जगत्कार्यमिति स्थितम् । तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति । तथा कारणासाधारणधर्मा अपि कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । बलिष्ठत्वात् कारणधर्मस्य । नामतुल्यता-मात्रमुभयेषामपि धर्माणाम् । ते श्रुत्येकसमधिगम्या ब्रह्मणि । लोके प्रमाणा-

भाष्यप्रकाशः ।

स्फुटमन्यत् ।

सूत्रं पठित्वा समादधते अन्तरित्यादि । ननु बाधकानां बहूनामुक्तत्वाद्वर्मोपदेश-मात्रेण कथं ब्रह्मत्वनिश्चय इत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति अयमाशय इत्यादि । स्थितमिति पूर्वाधिकरणैर्निर्णीतम् । कार्यधर्मा इति कार्यासाधारणधर्माः । दृष्टं चैतत् । न हि घटीया जलाहरणयोग्यत्वादयो मृत्पिण्डकपालादौ गच्छन्ति । न वा मृत्पिण्डादिसंस्थानविशेषा घटादौ । अथ यदि गच्छेयुस्तदा कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं न भवेत् । कार्यकारणव्यवहारश्च भज्येत । अतो ये असाधारणा धर्मास्तेऽन्यत्र न गच्छन्तीति नियतम् । तत्र प्रकृतवाक्ये, 'तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इत्यनेनोक्तमपहतपाप्मत्वम् । तथा आदि-पदेनाक्षिपुरुषवाक्ये 'सर्गं तत्साम तदुक्तं तद्यजुस्तद् ब्रह्म तस्यैतस्यैतदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इत्यनेनोक्तमृक्सामादिसार्वभौम्यं यन्नाम तन्नामेत्य-तिदिष्टं नामनिर्वचनहेतुभूतमपहतपाप्मत्वं च, 'य आत्मा अपहतपाप्मा' इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मासा-धारणधर्मत्वेन सिद्धम् । तथा, इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्यन्तरसिद्धं सार्वभौम्यं च कारणभूत-ब्रह्मासाधारणधर्मरूपं नान्यगामि तदत्रोपदिश्यते । एवमन्येऽपि श्रुत्यन्तरोक्ता असाधारणा ब्रह्मधर्मा यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । तेन सूत्रे अन्तःपदं स्थानान्तरस्याप्युपलक्षकं, न तु तावन्मात्रपर्यवसन्नमिति बोधितम् । नच केशनखादीनां कार्यधर्माणामपि बोधनात् कथं विनिगमनेति शङ्क्यम् । उपजीव्यत्वेन नित्यत्वेन च कारणधर्मस्य बलिष्ठत्वात् । न चापहत-पाप्मत्वं स्वाध्याये मुख्यप्राणे चोच्यते, सार्वभौम्यं च चतुर्मुखादावतः कथमसाधारणत्वमिति शङ्क्यम् । यतो नामतुल्यतामात्रमुभयेषां धर्माणाम् । स्वाध्यायादौ ह्यपहतपाप्मत्वं पापराहि-रश्मिः ।

मस्यतः प्राप्सोस्मिन्नित्यधिकरणार्थकधना सिद्ध्यतीत्युक्तं तद्भाष्यासंसृतम् । स्फुटमिति । अत्र भाष्ये वर्णमात्रेत्यादिमात्रपदेन कपेरासनरूपस्य द्रव्यस्य व्यवच्छेदः । प्रकृते । उक्तत्वादिति पूर्वपक्षे तथा । 'सर्गं तत्सामेति व्याख्यातैषा । अव्याख्यातमाहुः सार्वभौम्यमित्यारभ्य य इत्यन्तम् । ऋक् सामेति हेतुभूतम् । इदं सर्वमिति इदं परिदृश्यमानं सर्वं यत् तदयमात्मेत्यर्थः । सार्व-भौम्यमिति अयमात्मेत्यतिदिष्टं जगन्निष्ठमिदम् । अन्य इति अस्तिभात्यादयः । तेनेति । अथवा 'य एषोन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादावक्षिपुरुषेऽपि तद्वर्मोपदेशेन । तावन्मात्र इति । आदित्य-मण्डलान्तस्थमात्रेत्यर्थः । बलिष्ठत्वादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति न च केशेत्यादि । नामतुल्यता-मात्रमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति न चापेत्यादिना । कथमित्यतः उपपादयन्ति स्वाध्यायेत्यादि ।

न्तरस्यपि प्रवर्तते । अतः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादयस्तु ये ब्रह्मणि निषिध्यन्ते, अस्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणोरणीयानित्यादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह

भाष्यप्रकाशः ।

त्यरूपं, स्वाध्यायो देवपवित्रमिति य एवंविदि पापं कामयत इति तत्र तत्र लिङ्गात् । अत्र तु सर्वकर्माञ्जनराहित्यरूपम् । 'अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं यदात्मना चरसि च कर्म नाज्यसे' इति श्रीभागवतवाक्यात् । एवं चतुर्मुखादिसार्वभौम्यमपि साङ्कुशम् । 'अविज्ञाय परं सत्तः एतावत्त्वं यतो हि मे' इति द्वितीयस्कन्धे नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यात् । अत उदित्यादीनामेवं कारणभूतब्रह्मासाधारणधर्मत्वे सिद्धे तत्सहपठितानां दृश्यत्वहिरण्यश्मश्रुत्वादीनामपि ब्रह्मधर्मत्वमेव बोध्यम् । यतस्ते श्रुत्येकसमधिगम्या ब्रह्मणि । लोके तु तेषां गमकं प्रमाणान्तरमपि वर्तते । अत एतद्वत् 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्ताः सर्वरसादयोऽपि ब्रह्मनिष्ठा एव धर्मा बोध्याः । श्रुत्येकसमधिगम्यत्वस्य तेष्वपि तौल्यात् । नचैवं सति स्थूलत्वादिप्राप्तिः शङ्क्या । तेषां श्रुत्या निषिध्यमानत्वेन कार्यधर्मत्वात् । नच ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वस्याग्रे व्युत्पादनीयत्वात्, 'आसीनो दूरं व्रजति', 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' इत्यादिषु सहावस्थानविरुद्धक्रियाधर्मयोरिव भावाभावविरुद्धस्थूलत्वतदभावयोरपि शक्यवचनत्वादेतेषां कारणधर्मत्वमेवास्त्विति शङ्क्यम् । इतः पूर्वं गार्ग्या उपादानकारणबोधार्थं कार्याणां प्रकृततया याज्ञवल्क्येन कार्यविलक्षणकारणबोधनार्थं कार्यधर्माणामेव निषेधात् । अन्यथा प्रकृतिविरोधापत्तेः । न चैवमनण्वित्यनेन निषिद्धस्याणुत्वस्य, स य एषोऽणिमेत्यादिषु श्रूयमाणस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । तत्राणोरणीयानित्यादिषु तु, सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभिः कार्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतया ततः पूर्वं श्रूयमाणानां कारणधर्मत्वेन तद्विन्नत्वात् । 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्', महतो महीयानित्यादि तद्विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यश्रावणेन तथानिश्चयात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अत एकोऽप्यसाधारणधर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि धर्मान् ब्रह्मधर्मत्वेनैव गमयति । अन्यथाऽन्यगामित्वेन तस्यासाधारण्यभङ्गरश्मिः ।

पवित्रमिति । पावित्र्यं पापाभाव इति भावः । श्रुती तु एकतरा सह वै पन्नायामारणे 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रम्' इति । द्वितीया छान्दोग्ये मुख्यप्राणकृतपापविध्वंसनानन्तरं 'य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽमाखणो नैवैतेन सुरभिर्न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष इति' । पापं कर्तुं इ कामयते । अभिदासति हिनस्ति, स प्राणवित्, अश्मा आखणः तद्वदप्रघर्षणीय इत्यर्थः । एतेन मुख्यप्राणेन न विजानाति स्थानदोषाद् प्राणदेवता पाप्मना विद्धा मुख्यस्थानवलीयस्त्वात् मुख्यप्राणदेवता न विद्धेत्यपहतपाप्मत्वम् । लिङ्गादिति पाप्मभावलिङ्गात् । ते श्रुत्येकसमधिगम्या इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत उदित्यादि । प्रमाणान्तरमिति प्रत्यक्षमित्यर्थः । स्थूलत्वेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चैवमित्यादिना । अग्रे इति उभयव्यपदेशाधिकरणादौ । उपादानेत्यादि 'सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदूर्वाक् पृथिव्याः यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं यच्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते । कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च' इति गार्गिब्राह्मणे प्रश्नश्रुत्येत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो यज्ञवक्ता वल्क परिभाषणे इति धातुपाठात् । अणोरणीयानित्यादिभाष्यं विवृण्वन् न चैव-

सूत्रकारः । तथाच श्रुतिव्यतिरिक्तस्थले तथैवावगन्तव्यम् । अनन्तमित्यनन्त-
मूर्तिता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां निहितमिति विरुद्धेत । तस्मात्
साकारं तादृशमेव ब्रह्म ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रसङ्गात् । तथाच यत्र निषिद्ध्यन्ते तत्र तदनुरोधात् ते लौकिकाः कार्यधर्मा एव । यत्र
च न निषेधस्तत्रालौकिका ब्रह्मात्मकास्ते धर्माः, नेह नानास्तीति श्रुत्यनुसारेणावगन्तव्याः ।
इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वेष्वधिकरणसूत्रेषु ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । अन्यथा,
आदित्यान्तरिक्ष्यन्तइत्येवमधिकरणं विशिष्यात् । तथाचेदं सिद्धम् । यत्र निश्चिते कार्यत्वे
तस्य कारणाभेदेन स्तुतिः क्रियते, यथेन्द्रप्रतर्दनसंवादादौ तत्र नेयं रीतिः । तद्व्यतिरि-
क्तस्थले त्वेवमेवावगन्तव्यमिति । न चैवं परिच्छिन्नेषु नानास्थानेषु नानापरिमाणेन स्थितौ
ब्रह्मणोऽनेकत्वापत्त्या, एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोध इति शङ्क्यम् । यतः सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेति लक्षणवाक्य एवानन्तमित्यनेन ब्रह्मण आनन्त्यकथनेऽनन्तमूर्तिता च प्रति-
ज्ञाता । नचात्र मानाभावः । निहितं गुहायामिति हृदयाकाशनिधानकथनस्यैव मानत्वात् ।
अन्यथा गुहायां निहितमिति विरुद्धेत । अनन्तमूर्तित्वाभावे व्यापकतया सर्वस्य तदन्तः-
स्थत्वात् । इदं च श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तम् । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्'
इति । तस्माद् ब्रह्मण एकत्वेन व्यापकत्वेऽप्यनन्तमूर्तित्वात् । साकारं वेदैकवेद्यत्वात् । यादृशं

रश्मिः ।

मित्यादि । तथाच यत्रेति अस्थूलादिश्रुतिषु न निषेध इति । तदनुरोधादिति नित्यस्य
निषेधायोगेन निषेधानुरोधादित्यर्थः । न निषेध इति यथात्र । नेह नानेति श्रुतिर्वृहदारण्यके ।
इममेवेत्यादिभाष्यं व्याकार्षुः इममित्यादिना । एकोप्यसाधारणो धर्मो मयि विद्यमान
संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयत्विति संकेतान्तस्याभितो गमनं प्रायोभूम्यन्तगमनमित्यर्थादित्यर्थः ।
अधिकरणेत्यादि सूत्रपदं यत्र सूत्रमवतारणमाभास्यते तत्संग्रहाय । यथा शब्दाधिकरणे
सूत्रप्रयोजनं बोधयितुं संशयादिकमाहुरिति । अन्यथेत्यादि अधोक्षजत्वेन यत्र च न निषेध
इत्याद्यङ्गीकारे इत्यर्थः । विशिष्यादिति न तु तद्धर्माधिकरणमिति तद्धर्मेण विशिष्यादिति
भावः । अन्तस्त्वस्य सर्वप्रसिद्धस्याधोक्षजत्वेपि नटवत्यागायोगात् तथा । तथाचेत्यादिभाष्यं
विवृण्वन् तथाचेत्यादि । इन्द्रेत्यादि इयमाख्यायिकानुगमगाधिकरणे व्याचरीकरिष्यते मामेव
जानीहीतीन्द्रेण लोकपालादिकं मामेव जानीहीति स्वात्मा स्तुतः । आदिपदेन पुरुषविधब्राह्मणे 'तद्वै
तत्पश्यन्नुषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुरभवमहं सूर्यश्चेति तदिदं मय्येताहिं य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स
इदं सर्वं भवति' इति । अत्र स इदमित्यादिस्तुतिः । अविद्यमानस्य सर्वभवनरूपस्योत्कर्षाधायकगुणस्य
जीवीयस्य वर्णनाच्छ्रुत्या । नेयं रीतिरिति इन्द्रिया अपि धर्मा अधोक्षजत्वेनादृष्टा ब्रह्मधर्मा इति
गमयतीति रीतिर्नास्थूलत्वादिति निषेधादित्यर्थः । तद्व्यतीति श्रुतावपि तावन्निषेधव्यतिरिक्तस्थले इत्यर्थः ।
यथात्रादित्यादिपुरुषयोः । भाष्यादाहुः एवेत्येवकारम् । तद्व्यतिरिक्तस्थलानि तु ह्युदाहृतान्युदा-
हरिष्यन्ति च । अनन्तमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्त आहुः न चैवमित्यादि । मानाभाव इति ।

ब्रह्मणः शरीरमिति तु सर्वथा असंगतम् । सर्वकर्तृब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् । किं तु लीलया व्यामोहनार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

यत्र स्थाने यद्वाक्य उच्यते तादृशं तत्र ब्रह्मेति मन्तव्यमिति सिद्धमित्यर्थः । एवमधिष्ठातृ-
देवतापक्षं निराकृत्यात्र ब्रह्मैवोच्यते इति स्थापितम् । अतः परं साधकानुग्रहार्थं ब्रह्मण एव
शरीरमिति पक्षं निराचक्षते ब्रह्मणः शरीरमित्यादि । असंगतत्वे हेतुमाहुः सर्वकर्तृरि-
त्यादि । अयमर्थः । यदत्र शरीरमङ्गीकृतं तत् किं नित्यमुतानित्यम् । नाद्यः । अद्विती-
यश्रुतिव्याकोपात् । सच्चिदानन्दादतिरिक्तवस्त्वभावस्य प्रागेवोपपादितत्वेन ब्रह्मात्मकताया
एवापाते शरीरत्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । अन्यथा पुरुषविधब्राह्मणोदितायाः, सोऽनुवीक्ष्य
नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाया विरोधापत्तेश्च । द्वितीयपक्षेऽपि तच्छुद्धसत्त्वात्मकं वा
प्राकृतं वा मायिकं वाङ्गीकार्यम् । तत्र कर्त्रपेक्षायां ब्रह्मण एव कर्तृत्वं च वाच्यम् । तत्रा-
न्यानपेक्षतया सर्वकर्तृब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् ।
अतो मूलरूपे नास्त्येव शरीरम् । किंतु स्वरूपमेव तदाकारम् । 'प्राणन्नेव प्राणो भवति वद-
वाक्' इतिवच्छरीरकार्यं कुर्वन् लीलया व्यामोहनार्थं शरीरवद्भासयेन्नटवत् ।

रश्मिः ।

भाष्येऽनन्तमित्यनन्तानन्द इत्यानन्दविशेषणादिति भावः । यत्र स्थान इति परिमाणनिरूपणस्थले
वैश्वानराधिकरणे । यद्वाक्ये 'प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इतिवाक्ये । तादृश-
मिति । न च सुषुप्तौ ब्रह्मज्ञानेऽभावतया विषयत्वात् नेदमिति वाच्यम् । अभावापेक्षयाऽसतोति-
रेकात् । न चेदानींतनानां ब्रह्मविदामप्रतीतिविषयत्वात् नेदमिति वाच्यम् । नित्यलीलाधिकृतकानां
कृतपुण्यपुञ्जानां प्रतीतिविषयत्वात् । एतेन शंकरभाष्यीयं यत्तुक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे
नोपपद्यते इत्यत्र ब्रूमः । स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशात् मायामयरूपं साधकानुग्रहार्थं 'माया ह्येषा'
इति स्मरणात् । इति तत्र विशेषोऽदर्शितः । तत् 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म' इति पक्षे

'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः ।

न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा' ॥

इति नवमाध्यायसिद्धान्तात् द्वितीयस्कन्धे । स्वरूपं तु सत्यं ज्ञानमनन्तानन्दमिति भेदः ।
प्रागेवेति ईक्षत्यधिकरणाभासे । तथा च भाष्यम् 'सच्चिदानन्दरूपेणाकाशवायुतेजोवाचकवाक्याना-
नि षड्विधान्यपि निर्णीयन्ते' इत्यादि । शुद्धेत्यादि 'विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तम्' इति श्रीभागवते
'सैषा विद्या जगत्सर्वम्' इति नृसिंहतापिनीये 'मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति च शंकराचार्यमते ।
सिद्धान्ते प्रकृतेर्मायावज्ज्ञानमात्रदेहसाधकत्वात् मायाप्रकृत्योर्भेदः । ब्रह्मणः शरीरमितिभाष्यं
व्याचक्रुः द्वितीयेति । तदसंगतमिति भाष्यविवरणम् । तत्रेति शरीरे । तथा चानवस्थादोषादिति तु
सर्वथाऽसंगतमित्यर्थः । सर्वकर्तृरिति भाष्यविवरणम् । तत्रेत्यादि शरीरे, कर्तव्ये शरीरानपेक्षतया ।
सर्वकर्तृरिति एवं च सर्वकरणेपि तदनपेक्षमेवाविशेषादिति भावः । किं त्विति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म
अत इति । स्वरूपमिति स्वरूपमगमत् 'किल यस्य गोपवध्वः' इति वाक्यात् प्राकृतं स्वरूपम् । प्राणत्रि-
त्यादिश्रुतिर्वृहदारण्यके 'समान एवं चाभेदात्' इत्यत्र तार्तीये कृष्णावताराभेदस्य वेदस्तुतौ च प्रतिपादना-

तस्माद् वेदातिरिक्तेऽप्युपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद् ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।
ब्रह्म तु वेदैकसमधिगम्यं यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते तादृशमेवेत्यसकृदवोचाम ।
प्रकृतेऽपि हिरण्मय इत्यत्र यकारलोपश्छान्दसः । अतो न ह्यचू । हिरण्यशब्द

भाष्यप्रकाशः ।

‘यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः ।

भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम्’ ॥

इति प्रथमस्कन्धवाक्यात् । अतो यादृशं प्रतीयते तादृशं तद् ब्रह्मैव । येषां पुनर्न
मोक्षाधिकारस्तेषां तच्छरीरवद्भासत इति निश्चयः । एतमेव निर्णयमन्यत्रातिदिशन्ति तस्मा-
दित्यादि । ननु किमित्येवं निर्वन्धेन सर्वाकारं निरूप्यते । निर्विशेषमेवोपासकानुग्रहाय मायया
शरीरं कल्पयतीत्येव कुतो न कल्प्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः ब्रह्म त्वित्यादि । ननु भवत्वेवं,
तथापि प्रकृते हिरण्मय इत्यत्र विकारवाचिनो मयटः प्रयोगः । हिरण्मयशब्दस्य, दाण्डिनायनसूत्रे
निपातनाद्विकारत्वसिद्धौ कथं ब्रह्मत्वनिर्णय इत्यत आहुः प्रकृतेऽपीत्यादि । तथाच ज्यत्त्वेन
विकारप्रत्ययाभावाच्चायं निपातः किंत्वत्र छान्दस एव यकारलोप इत्यर्थः । ननु पूर्वं स्वरूप-
लक्षणविचारे ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दरूपत्वमेव सिद्धं न हिरण्यरूपत्वमिति हिरण्मयस्याविकार-
त्वेऽपि ब्रह्मत्वं वक्तुमशक्यमतः शरीरत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यत आहुः हिरण्यशब्द इत्यादि ।
यद् यजनकं तत् तद्गुणकं, यद् यद्गुणकं तत् तदात्मकमिति व्याप्तयोः पूर्वं साधितत्वादत्रा-
न्दासाधकत्वेनानन्दात्मकत्वे विकारभूतस्य लौकिकस्यापि हिरण्यस्य सिद्धे कारणभूतस्याविकारस्या-
न्दात्मकत्वे बाधकाभावाद्विरण्यशब्द आनन्दवाची । अतः केशश्मश्रुनखाग्राक्षीणि, तत्सहभूता
तुक्ता अन्येऽपि पुरुषावयवाः कप्यासशब्देन वर्णान्तरस्यापि सूचितत्वात् तत्तद्वर्णविशिष्टा
अपि सर्वे आनन्दमया एवेति पुरुषाकारं ब्रह्मस्वरूपमेवेति मननीयम् । अन्यथा, तत्त्वेव
विदुषोऽमन्वानस्येत्युक्तस्य भयस्यापत्तेरित्यर्थः । ननु सूर्यान्तर्वर्ति न ब्रह्मशरीरमित्य-
गतम् । उपबृंहणविरोधात् । अग्निपुराणे, ध्येयः सदेति श्लोके, हिरण्मयवपुरिति शरीरवा-

रश्मिः ।

वाक्यमाहुः यथेत्यादि । निश्चय इति भाष्यविद्वन्मण्डनप्रहस्तादौ निपुणतरं प्रतिपादनादिति भावः ।
न त्वित्यादीति । न च रामतापिनीये ‘उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना’ इति कथमिति
च्यम् । पूर्वार्धे ‘चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः’ इत्यत्र चिन्मयपदेनौडुलोमिमते तदिति
वादरायणमते इति ‘चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादिलौडुलोमिः’ इतिसूत्रात् । यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते
तदृशमेव श्रुतौ ब्रह्मणो रूपं कल्पनाशब्देनोक्तमिति वा । दाण्डिनायनेति ‘दाण्डिनायनहास्तिनायना-
णिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनिग्राणहल्यधैवत्यसारवैश्वकमैत्रेयहिरण्मयानि’ इतिसूत्रे । नायमिति
ण्डिनायनसूत्रस्य लौकिकप्रक्रियाविषयत्वात् । अत एवैवकारो वक्ष्यते । यकारलोप इति तथा च
प्ये इद्यकार इत्यादिपदच्छेदः । इत्पदार्थः सुबोधिण्यां ‘स त्वं न चेत्’ इत्यत्र । न च इत्
पदच्छेदपक्षेपि यद्यर्थ इदिति । अत्र तु हीत्यर्थको य इ तद्विदुरित्यत्र तथादर्शनात् । पूर्वमिति
तन्वयाधिकरणे । हेतुभाष्यविवरणपूर्वकं विवृण्वन्ति यद्यज्जनकमित्यादि । पूर्वमिति समन्वया-
करणे । अतः केशेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतः केशेति । कमनीयमिति स्वर्णधर्मानुवाक-
माहुः वर्णान्तरस्येति । ब्रह्म स्वरूपमेवेति पुरुषविध्नाब्रह्मणादेवकारो विधान्तरयोग-

आनन्दवाची । लोकेऽपि तस्यानन्दसाधकत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव । तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् । अत एव, ।

‘ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः’ ॥

इत्यत्रापि वपुः स्वरूपम् ।

‘माया ह्येषा मया सृष्टा’ इत्यादि भगवद्वाक्यं, भगवन्मायया भगवन्त-
मन्यथा पश्यन्तीत्याह । न तु भगवानेव मायिक इति । शरीरे सति जीवत्वमेवेति
निश्चयः । अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात् सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैव ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

चक्रपदस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यामाहुः अत एवेत्यादि । तथाचात्रापि वं सुखं पुष्पातीति
योगेन ब्रह्मैवोच्यते । अत एव स्मृत्यन्तरे ।

‘आदित्यमण्डलासीनं रुक्माभं पुरुषं परम् ।

ध्यात्वा जपेत्तदित्येतन्निष्कामो मुच्यते द्विजः ॥

आदित्यमण्डलान्तःस्थं परं ब्रह्माधिदैवतम् ।

छन्दोनिवृत्त्याद्वायत्री मया दृष्टा सनातनी’ ॥

इति गायत्र्या ध्येये सूर्यमण्डलान्तःस्थे वपुःपदं नोच्यत इति न तेन शरीराङ्गीकारः कर्तुं
शक्य इत्यर्थः । नन्वत्र केवलस्वरूपाङ्गीकारेऽन्यत्रापि स्वरूपमेव न्यायवलेन साधितुं शक्यम् ।
तथा सति ।

‘माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न मां पश्यन्ति सूरयः’ ॥

इति विश्वरूपाकृतेनारायणस्य यद्भारते वाक्यं तस्य विरोधो दुर्वार इत्यत आहुः माये-
त्यादि । तथाचास्मिन् वाक्येऽपि, यन्मां सर्वभूतगुणैर्युक्तं पश्यसि एषा माया मया सृष्टेति पद-
संबन्धान्न विरोध इत्यर्थः । ननु किमित्येवं निर्वन्धे शरीरवत्ता निराक्रियते । कर्मजन्यस्यैच्छिकश-
रीरस्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मत्वाक्षतेरित्याशङ्क्यामाहुः शरीर इत्यादि । मास्तु कर्मजन्यत्वं शरीरस्य,

रश्मिः ।

व्यवच्छेदकः । मन्तव्यमित्यस्यार्थः मननीयमिति । अत एवेत्यादीति सति संभवे तद्वत्त्वाभावादेव ।
अन्यथाश्रुतिविरुद्धपुराणं तन्नं स्यात् । श्रुतिविरुद्धोऽंशः तन्नं पुराणे उपपन्नन्ति स्म अत इत्यादि ।
छन्द इत्यादि । छन्दोभिर्ध्यायतीत्यर्थः । निवृत्त्यती ध्यायती चासौ गायत्री च एतेन पुराणमुपबृंहण-
मतिक्रम्यार्थान्तरोपन्यासो न सांप्रतमिति निरस्तम् । माया ह्येषेति इदं वाक्यं शंकरभाष्य
उपन्यस्तम् । पदसंबन्धादिति माया त्रिगुणा तन्मते ततो वावच्छेतुं माया ह्येषेत्यत्र मायेन्द्रियाणि
ततश्च ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यत्र मायायाः करणतयोल्लेखाद्यन्मां पश्यतीत्यत्र मायिकं मां
पश्यतीत्यर्थाभावात् किं तु इन्द्रियविशिष्टं मां पश्यति इत्यर्थात् । ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे
योगमैश्वरम्’ इत्यत्र विशिष्टकरणदानस्य मायिकं मां पश्यतीत्यर्थे विरोधात् भिदां ‘मायामात्रमनूद्यान्ते
प्रतिपिध्य प्रसीदति’ इति भिदाया एव मायामात्रत्वात् । ‘भगवानपि ता रात्रीः’ इत्यत्र ‘योगमाया-
मुपाश्रितः’ इत्यत्र योगमायाश्रयणादिन्द्रियरूपमायायाः करणत्वम् । विषयविधयात इन्द्र इन्द्रियरूप-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥

इतोऽपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति श्रुत्यन्तरे आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्दिष्टम् । यद्यपि तत्राकारो न श्रूयते, तथापि हिरण्यवाक्येनैकवाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथापि शुद्धसत्त्वात्मकत्वं त्रिगुणात्मकत्वं वा तु सर्वथाङ्गीकार्यम् । तेन सह संवन्धश्चाभिमान एव वाच्यः । तथा सत्यभिमान्ता जीव इति तापनीये श्रावितस्य जीवलक्षणस्य तत्र सत्त्वाज्जीवत्वमेव । यदि च नियन्त्रित्वं तदाऽन्यस्याभिमानिनस्तत्र सत्त्वाद् ब्रह्मशरीरत्वाभावः । यदि च संवन्धान्तरं, तदापि ।

‘स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः ।

प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादिपि’ ॥

इति नारसिंहवाक्यविरोध इति शरीराङ्गीकारे जीवत्वापत्तिरनिवार्येति तदभावाय निर्बन्ध इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥ ननु पूर्वोक्तोक्तेनैव हेतुना सिद्धे ब्रह्मत्वे किमिति

रश्मिः ।

मायाभिः पुरुरूपः चाक्षुषः शाब्दोनुमित उपमित इत्येव मीयते प्राप्यते इति पदसंवन्धः । भगवतो मायेति संवन्धविशेषनिवेशश्चायं पदसंवन्धस्तस्मादित्यर्थः । एतेन शंकरभाष्याद्विशेषे दर्शिते स्मरणं सभाजितम् । त्रिगुणेत्यादि त्रिगुणमुपक्रम्य ‘अभ्यपद्यत लीलया’ इतिवाक्यात् । अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रादन्य इति साध्यानुकर्षादधिकारसूत्राद्ब्रह्म इत्यनुवर्तनाद्वा न पक्षहेतुनिर्देशो दोषायेति ज्ञेयम् । अत एव रामानुजभाष्यं ‘अन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि च यः पुरुषः प्रतीयते स जीवादित्यः परमात्मैव कुतः तद्धर्मोपदेशादिति’ । अस्मन्मतेपि परमात्मान्यपदार्थ इति विशेषो न । नियन्त्रित्वमिति जीवशरीरयोः संवन्धः अथान्तर्यामिब्राह्मणे । ब्रह्मेति किं तु नियन्तुर्ब्रह्मणोन्यस्याभिमानिनः शरीरत्वं स्यादिति भावः । तस्मिन् सत्यन्तर्यामिब्राह्मणविरोधः । एवं चाभिमाननियन्त्रित्वान्यतरसंवन्धे विवक्षिते त्वाहुः यदि चेति । संवन्धान्तरत्वमभिमाननियन्त्रित्वान्यतरत्वं तदापि संयोगसंवन्धासंग्रहाद्वाक्यविरोध इत्याहुः तदापीति । वसुदेवे संक्रान्तः संयोगसंवन्धेन वर्तमानो वासुदेवः अयं पुरुषो जीवः । तथा च पुरो जीवस्य च संयोगसंवन्धः । विद्याविद्यावच्छिन्नजीवस्य वासुदेवाभेदसंभवमालोच्याह प्रकृतीति । अभिमानो मिथ्येति प्रकृतिः । स्पर्शाभिमानाख्यस्तस्य राहित्यात् । नियन्तुरंशत्वात् स्वातन्त्र्यं तस्मात् । वैभवं वैभवं तत्त्वमस्तीतिवद्वासुदेवोऽयं पुरुष इति तस्मादपि ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥ भाष्ये । आधिदैविकमिति आदित्ये तिष्ठन् इत्याद्युक्तादित्ये स्थित्यादिमन्तं निर्दिष्टं जानीयादिति शेषः । सूर्येत्यादि सूर्यमण्डलं जडम् । तदभिमानि चेतनः वेदेत्यनेन ज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वबोधनपुरस्कारेण नेति नञा निषेधात् । ज्ञानवत्त्वस्याधारे जडे बाधात्ताभ्यामित्यर्थः । प्रकृते । समानेति समानप्रकरणं ब्रह्मप्रकरणेनोद्गीथप्रकरणं समानं तदुक्तधर्मान्तरं परमात्मत्वं तस्य । परमात्मत्वमोद्गीथत्वं तद्विद्योक्तधर्मवत्त्वम् भाष्ये । एक-

अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठंस्तद्धर्मैर्न संबध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय स्वधर्मैस्तत्र बध्यते । खलीलासिद्धयर्थं तच्छरीरमिति । तस्य नियमनं तदर्थमिति । चकाराद्धर्मा उच्यन्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

हेत्वन्तरोपन्यास इत्याकाङ्क्षायामाहुः यद्यपीत्यादि । तथाच समानप्रकरणोक्तधर्मान्तरस्यापि प्राप्त्यर्थं हेत्वन्तरमित्यर्थः । नन्वत्र भेदव्यपदेशमात्रेण कथं परमात्मलाभ इत्यत आहुः अन्तर्यामीत्यादि । तदिति सामान्ये नपुंसकम् । अभिमानीत्यर्थः । अत्र हि जडाजीवाच्च भिन्नत्वेनान्तर्यामी प्रतिपाद्यते । तत्र, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तर इति जडं मण्डलमाधारत्वेन निर्दिश्य ततोऽन्तरत्वकथनात् ततो भेदो बोधितः । तेन तद्धर्मैर्न संबध्यत इति बोधितम् । तत आदित्यादन्तरत्वं तदभिमानीनो जीवस्याप्यस्तीति ततोऽपि भेदबोधनाय, यमादित्यो न वेदेति तदभिमानीपक्षेयत्वकथनेनाभिमानीधर्मैर्न संबध्यत इत्याह । तथा यद्यभिमानी तं जानीयान्मुक्तः स्यात् । अतस्तदभावाय स्वासाधारणैर्ज्ञानापहतपाप्मत्वादिभिर्धर्मैः कर्तृभिस्तद् आधारभूतम् अभिमानी वस्तु न बध्यते, न व्याप्यते । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्' । 'सैषा त्रय्येव विद्या तपति' इति स्मृतिश्रुत्युक्तधर्मैर्मण्डल एव

रश्मिः ।

वाक्यत्वादिति स्वार्थबोधे समाप्तयोर्हिरण्मयपदवटितान्तर्यामिपदवटितवाक्ययोर्द्वन्द्वप्रयोगात्परस्पर-साकाङ्क्षयोरेकवाक्यतया द्वन्द्वप्रयोगिमीमांसको ज्ञानाङ्गमित्येवमेकवाक्यत्वात् । द्वन्द्वं ब्रह्मात्मरूपम् । 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इति श्रुतेः । ननु साकारं ब्रह्मेति वक्तव्ये सर्वत्रेत्येवमिति च कुतः । इति चेच्छृणु सर्वत्रेत्यवश्यं वक्तव्यम् । एकत्र सिद्धः शास्त्रार्थोपरत्रापि तथेति न्यायात् अन्यथैकत्रान्यथापरत्रान्यथेति शास्त्रार्थो भिद्येत । एवेत्यपि वक्तव्यमुक्तश्रुतेः । पुरुषविधब्राह्मणाच्च । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तः' इति गीता । 'समान एवं चाभेदात्' इति वैयाससूत्रम् । 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णम्' इति समाधिभाषा तदेकवाक्य-तया । द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये ज्ञानस्य कथनात् ब्रह्मणे चतुर्भुजरूपप्रदर्शनाच्च । तच्च निर्गुणपूर्वक-मिति सुष्ठूक्तं सर्वत्रेति एवेति च ध्येयम् । प्रकृते । भेदव्येति हेतुना । परमात्मलाभः भावप्रधान-परमात्मशब्दः तेनान्यद् ब्रह्मसूत्रान्तरादनुवृत्तं परमात्मेत्युच्यतेन्यपक्षग्रन्थत्वात् तस्य लाभ इत्यर्थः । तेनात्र वक्ष्यमाणसाध्यपक्षयोर्न विरोधोत्र । अभिमानीधर्मैरिति तद्धर्मैरधोक्षजत्वादिति । सर्व-मुक्तीत्यादिभाष्यं विवरिष्यन्त आहुः तथा यदीत्यादि । मुक्त इति । ज्ञानत्वेन मुक्तित्वेन कार्यकारण-भावादिति भावः । बध्यत इति बध बन्धने इति धातोः कर्मणि प्रत्यये रूपम् । बन्धनं चाप्रीत्यनुकूलो व्यापारः सा च प्रकृते व्यापनरूपस्वरूपलक्षिका । धातूनामनेकार्थत्वमित्याशयेनाहुः व्याप्यत इति । यदेत्यादि उत्तरार्थं तु 'यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति । सैषेति तैत्तिरीये 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ताः ऋचस्तदृचां मण्डलं स ऋचां लोको अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साक्षां लोको अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेर्चिंषि पुरुषस्तानि यजृषि स यजुषां मण्डलं स यजुषां लोकः । सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति श्रूयते । स्मृतिश्रुतीत्यादि धर्मादिष्वनियमात् साधुः प्रयोगः । अन्यथा 'अन्यार्हितं

भाष्यप्रकाशः ।

व्याप्यते, नाभिमानीति स न मुच्यते । यद्वा दिवादिर्भावादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिवद् बध्यत इत्यपि कर्तरि प्रयोगः । तथा सति स्वधर्मैस्तमभिमानिनं न व्याप्नोतीत्यर्थः । तात्पर्यं तूभयथापि समानम् । तेन ततोऽपि भेदः । एवमुभयाद्भेदे सिद्धेऽपि तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां, यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयतीत्याह । तत्र जगद्धासनं दिग्विभागो धर्मप्रवृत्तिरित्यादिरूपा स्वस्यैव लीला तत्सिद्ध्यर्थं तन्मण्डलं शरीरं, न त्वधिष्ठानार्थम् । तेन जीवतुल्यता वारिता । एवं, 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा' इत्यादिष्वपि भगवल्लीलात्वं बोध्यम् । तेन पृथिव्यादिकार्यस्यापि लीलात्वं तेषां लीला-शरीरत्वं च ज्ञातं भवति । शरीरस्य तादृशत्वे गमकमाह य आदित्यमन्तरो यमयतिती । अत्रादित्यपदं मण्डलाभिमानिनोः संग्राहकम् । तथाच तस्यादित्यादेर्नियमनं तदर्थं तादृश-
रश्मिः ।

पूर्वम्' इति सूत्रप्रवृत्तिर्न स्यादेव । तदुक्ता धर्मा जगद्धासनादयः । आकृतिगण इति आकृत्या गण्यते इति व्युत्पत्तिः । क्षीयत इत्यादि । यद्यपि क्षि क्षये भ्वादिः । क्षि निवासगत्योस्तुदादिः । क्षि हिंसायां क्रयादिस्तथाप्याकृतिगणः संभवति । मृग्यतीति मार्गं अन्वेपणे चुरादिः, मृग गतौ भ्वादिः, परस्मैपदी उभयस्य मृग्यतीति रूपं मृग्यमिति तथा । दिग्विभाग इति सूर्योदयानन्तरं प्राच्यादिव्यवहारात् । लीलेति स्थानलक्षणलीला । एवं गामिति आदिपदार्थोऽग्रे वक्ष्यते । भगवदित्यादि पृथ्वीधारणमपि स्थानम् । सृष्टायाः पृथ्व्याः मर्यादया पालनरूपत्वात् । ओषधीनां सोमरसमर्यादया पालनम् । जाठराग्नेश्चतुर्विधान्नपाचनस्य मर्यादारूपत्वेन स्थानत्वम् । अग्निर्ज्ञानं क्रियात्मा । सर्वस्य स्मृतिर्ज्ञान-मपोहनं च मर्यादया पालनम् । अत्र ब्रह्माग्निविचारः 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति दश-विधलीलासंपृक्त इति 'लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः' इत्यपि बोध्यम् । इति 'गतिस्मित' इति श्लोकोक्तभगवत्परिग्रह उक्तः । तथा च सुबोधिनी एकैकस्मिन् पदार्थे दशविधलीलाविशिष्टो भगवान् तिष्ठतीति । आदिपदार्थवाक्यानि तु यदादित्यगतमिति वाक्यानन्तरम् ।

‘गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चोषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टोः मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' । इति

लीलात्वमिति विसर्गलीलात्वम् । 'विसर्गः पौरुषः स्मृतः' इति तल्लक्षणात् । 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' इति श्रुतिः सर्गे । शरीरत्वमिति यौगिकं शरीरपदं वेदान्ते योगमात्रादत्र तु रूढमित्यन्तर्यामिणः शरीरं योगरूढं वा । संग्राहकमिति अभिधयैव संग्राहकं विशिष्टे शक्तेः । अन्तर्यामी तु साकारव्यापकेन्तर्भवति तद्रूपस्थितसाकारव्यापकेषु त्रिषु रूपेषु व्यक्तौ शक्तिरिति पक्षे चिन्त्यम् । नन्वस्त्वेवं तथाप्यभिमानिस्मरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः तथेति । तथा चाभिमानि-स्मरणस्य प्रसिद्धशरीरत्वज्ञानं प्रयोजनमन्तर्यामिणो लीलाज्ञानं प्रयोजनं द्वा सुपर्णेति श्रुतेरित्यर्थः ।

तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादन्य एव, नाभिमानी । उपचारव्यावृत्त्यर्थमन्य-
पदेनोपसंहारः ।

भाष्यप्रकाशः ।

लीलार्थम् । तं यदि, भीषास्मादित्याद्युक्तरीत्या न नियमयेत्तदा सा सा लीला न सिद्ध्ये-
दिति । अत्र पुनरप्यन्तर इति पदम्, अन्तरं करोतीत्यन्तरयति, अन्तरयतीत्यन्तर इति
सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । एवमेते चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सूत्रे तु चकारात् पूर्वसूत्रोक्ता
धर्माः समुच्चीयन्ते । तेन हेतुभेदेऽपि साध्यैक्यान्नाधिकरणभेदः । एवं श्रुतिं सूत्रं च
व्याख्याय सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तथाच भेदव्यपदेशात् सर्वविलक्षणत्वेन व्यपदेशा-
दादित्यान्तर्वर्ती परमात्मा अन्य एव, नाभिमानीत्यर्थः । नन्वत्रान्य इत्यस्य साध्यत्वेन
निर्देशादिदमधिकरणान्तरमेवास्त्विति चेत्तत्राहुः उपचारेत्यादि । तथाच, नेतरोऽनुपपत्तेरि-
त्यादिना पूर्वाधिकरणं निषेधमुखेन विचारितं यथोपचारनिवृत्त्यर्थं तथेदमन्यपदेनोपसंहृतमिति
तत्रेवात्रापि नाधिकरणभेद इत्यर्थः । ननु, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्य-
नेनोपासनाकथनात् तस्याश्च वाचो धेनुत्ववदारोपिताकारेणापि सिद्धेः किमर्थमयमाग्रह इत्यत
रश्मिः ।

तस्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्येत्यादिना । भीषेत्यादि ।

‘भीषास्माद् वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः’ ॥

इति तैत्तिरीये । उक्तरीत्येति उक्तरीत्या नामस्थानलीलार्थं न नियमयेदित्यर्थः । सा सेति
प्रजायेयेति न्यायेनोच्चनीचभावेन सा सा लीला न सिद्ध्येत् सर्वस्य भगवत्त्वेन समत्वात् ‘स्थितिवैकुण्ठ-
विजयः’ इति स्थानलक्षणोक्तविजये तु सा सा लीला स्यादेव । अनेति य आदित्यमन्तर इत्यत्र
पुनरनन्तरपदस्यार्थः । सर्वान्तरिति सर्वानन्तरं करोतीत्यर्थेनानुवादकत्वमिति भावः । चकारादि-
त्यादि भाष्यार्थमाहुः सूत्रे त्वित्यादि । तेनेत्यादि चकारकृतपूर्वोक्तहेतुसमुच्चयेन । अन्यत्वरूपसाध्यै-
क्यात् । साध्यभेदस्त्वधिकरणं भिन्द्यात् । यथोत्तरत्र । तस्मादित्यादीति । पूर्वं साध्यं परमात्मत्वं न
त्वादित्यान्तःस्थत्वं तस्य संदिग्धसाध्यत्वेन पक्षत्वात् । अत्र तु परमात्मनः पक्षत्वं संदिग्धसाध्यव-
त्त्वात् । अन्यत्वं साध्यं भेदव्यपदेशो हेतुः । अत्र साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरैक्यात्साध्यसाधन-
त्वव्यावृत्तिर्दोषः । अन्यथा प्रसिद्धानुमाने वहेहेतोरपि वह्निसिद्धिः स्यात् । अतो हेतुपरिष्कारपूर्वकं
सिद्धं सूत्रार्थमाहुः तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादिति । तथा च सर्वविलक्षणत्वत्वं हेतुतावच्छेदक-
मिति तयोर्भेदान्नोक्तदोष इति भावः । परमात्मनि तल्लक्षणेन सर्वविलक्षणत्वं सिद्धं, पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते
गन्धवत्त्वात् इत्यत्र यथा, सर्वविलक्षणत्वेन हेतुनान्यत्वसिद्धिः । यथा लक्षणेन सर्वविलक्षणत्वसिद्धि-
स्तथा भेदव्यपदेशोपीति समानव्याप्तिज्ञानविषयत्वेन हेत्वोरैक्यं सारम् । उपेत्यादि ‘आनन्दमानन्द-
मयोवसाने’ इति द्वितीयस्कन्धात् जीवस्थाप्यानन्दमयत्वेनानन्दमयस्य तद्वाचकत्वे उपचरितत्वं स्यात्त-
न्निवृत्तये इत्यर्थः । उपसंहृतमिति तथा चादित्यान्तःस्थाभिमानिव्यावर्तकत्वेनोपचारनिवृत्त्यर्थमेवमुप-
संहृतमित्यर्थः । अनेनेति इतिश्रुत्यन्तर्गतवेदेतिपदेन । उपासनेति वेदेत्यनेनोक्तोपासनेत्यर्थः । वाच

ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं वा, उपासना वेति, नास्मत्सिद्धान्ते कश्चन विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्त्वयुक्त एव । कार्यं पुनः कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फलायेति सर्वत्र व्यवस्थितिः ॥ २० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे षष्ठमन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः ब्रह्मत्व इत्यादि । तथाच भवतूपासना, तथापि पूर्वसूत्रोक्तधर्मस्तस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तदा-
कारस्याकल्पितत्वमप्यनुपपत्त्यभावात् सिद्धमेवेति वेदनस्य ज्ञानत्वमुपासनात्वं वास्तु, मनो-
व्यापारत्वस्योभयत्र तौल्यादतस्तत्र नास्मत्सिद्धान्ते कश्चिदाग्रह इत्यर्थः । नन्वतस्मिन्तद्धर्मा-
नारोप्य तत्त्वेन चिन्तनमुपासना, तस्य तत्त्वेन निश्चयो ज्ञानमिति स्वरूपभेदात् कुतो न विशेष
इत्यत आहुः कारण इत्यादि । अस्त्वयं विशेषस्तथापि हीने उत्कृष्टधर्मारोपस्य लोके कार्य-
साधकत्वस्य विपरीते वैपरीत्यस्य च दर्शनात् कारणे यः कार्यधर्मारोपः स तु हीनत्वापाद-
कत्वेन कार्यासाधकत्वादयुक्त एव । वेदे हि सर्वत्रान्नं ब्रह्मेत्यादौ कार्ये कारणधर्माणा-
मुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तृत्वादीनामारोपेणोपासनात् फलप्राप्तिः श्रूयते । तत्र हेतुः कार्यस्य कारणा-
भेद एव । सर्वत्र तथा दर्शनात् । कारणस्य कार्याभेदस्तु प्रत्यक्षाच्छास्त्राच्च विरुद्धः ।
यत्र पुनः सर्वथा भेदो यथा वाग्धेनोस्तत्रापि शब्दापेक्षयार्थस्योत्कृष्टत्वम् । शब्दशेषित्वाद-
र्थस्य । अतो ज्ञानोपासनयोर्विशेषसत्त्वेऽपि यथैकदेशिभिः स्वीक्रियते तथा नास्तीति फल-
जनकत्वांशे विशेषाभावकथनं तत्रोपपन्नमेवेत्यर्थः ।

माध्वास्तु, पूर्वाधिकरणविषयवाक्येषु, अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्त इत्युक्तम् । तच्चाह-
श्यत्वम्, अन्तःप्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं सहैव सन्तं न विजानन्ति
देवा इत्यत्रान्तःस्थस्य कस्यचिदुच्यते । तदग्रे च, इन्द्रो राजा जगतो य ईशे इति । सप्त
युञ्जन्ति रथमेकचक्रं त्वष्टारं ५ रूपाणि विभुर्वन्तमित्यादिभिरन्ये प्रतीयन्ते । अतः को वाऽनन्द-
मय इति संदेहे, इन्द्रो राजेत्यादितत्तदेवतावाचकश्रुत्या, सप्त युञ्जन्तीत्यादित्यलिङ्गाच्च
रश्मिः ।

इति 'वाचो धेनुमुपासीत' इति श्रुतिः । उपासनेति यथा वाचो धेनुमित्यत्र । तस्येति । तत्त्व-
तस्तत्त्वेन । कार्यं पुनरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म वेदे हीत्यादिना । सर्वत्र जगति घटपटादौ । इदं
स्वर्वेत्येत्यादिभाष्यविवरणम् । प्रत्यक्षादिति सुवर्णं न कटकादि ब्रह्माहमस्मि न त्वहं ब्रह्मेत्यादि-
प्रतीतेरित्यर्थः । अत्राब्रह्माहं नास्मि अहं ब्रह्मास्मीति योजना । अत्राभेद उपपादनीये कारणतावच्छेदकं
नोद्देश्यतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं नो विधेयतावच्छेदकं कारणतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकं
कार्यतावच्छेदकमुद्देश्यतावच्छेदकं तु भवति । कुतः मायावच्छिन्नमविद्यावच्छिन्नमस्मत्पदार्थः इत्य-
भेदो भवति विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते इति यत्र पुनः साधनेन भेदे विगलिते ब्रह्म शुद्धं न तत्रास्म-
त्पदार्थभेदः तस्यैवाभावादिति हेतोः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' 'कार्यकारण-
वस्त्वैक्यमर्शनं पठतन्तुवत्' इति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे शास्त्रमुक्तमेव । भाष्यसूचितार्थ-
माहुः यत्र पुनरिति । तथा नेति एकादशशुचोर्धिन्यामुप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणमुपासनमुक्तं
तदत्रापीति भावः । अत्र शांकरमते भास्करमते रामानुजमते चाधिकविशेषाभावान्माध्वमतमादावाहुः
माध्वा इति । आदित्येत्यादि सप्तमुखाश्चरयत्वात् तस्य विपश्चितमिति सूर्यनामेति शब्दसामर्थ्या-

भाष्यप्रकाशः ।

कश्चिदेवताजीवविशेष एव तत्र युक्तः । श्रुतेः सर्वापेक्षया प्रबलत्वाज्जगतो य ईश इत्यादि-
योगस्यापि तदुपोद्बलकस्य तत्र दर्शनाच्चेति प्राप्त इदं सूत्रद्वयं प्रवृत्ते । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्'
'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इति । अन्तः श्रूयमाणो विष्णुरेव । कुतः । 'अन्तःसमुद्रे मनसा
चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते । मरीचीनां पदमिच्छन्ति
वेधसः । यस्याण्डकोशश्शुष्ममाहुः प्राणमुल्वम्' इत्यादि तद्धर्मोपदेशात् । श्रुत्यर्थस्तु समुद्रे
अन्तरर्णे अन्तर्जले मनसा चरन्तं यथेष्टं विहरन्तं दशहोतारं, हु दानादनयोः, दशेन्द्रियवि-
पयदातारं ब्रह्मा अन्वविन्दद् व्यजानादिति तथा । मरीचीनां जीवानां पदमाश्रयभूतं वेधसः
भूतभाविनो ब्रह्माण इच्छन्तीति । अण्डकोशं ब्रह्माण्डं यस्य शुष्मं वीर्यमाहुरिति । अत्र
समुद्रशायित्वब्रह्माण्डवीर्यत्वादीनामन्तःप्रविष्टनिष्ठतयोपदिष्टानां लिङ्गानां विष्ण्वेकनिष्ठत्वादन्तः-
प्रविष्टः कर्ता विष्णुरेवेति । प्रलयाणवशायित्वब्रह्माण्डवीर्यत्वयोः कथं विष्णुलिङ्गत्वमित्या-
काङ्क्षायाम्, आपो नारा इति व्यासस्मृतिवाक्यं, चतुर्वेदशिखाश्रुतिश्चोपन्यस्ता । ननु तस्ये-
न्द्राद्यभिन्नत्वं तर्ह्यस्त्विति शङ्कायां द्वितीयसूत्रे, 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्चहोता । वायोरा-
त्मानं कवयो निचिक्षुः । अन्तरादित्ये मनसा चरन्तस् । देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्दत्' इत्या-
दिष्वेकस्यैव सर्वदेवान्तर्वर्तित्वकथनेन यथेष्टचारितयान्तर्यामित्वबोधनेनेन्द्रादिभ्यस्तस्य भेद-
व्यपदेशात् सोऽन्य एव तेभ्य इति वदन्ति ।

शैवास्तु छान्दोग्यश्रुतिमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य साधकानुग्रहार्थं तत्र हिरण्मयं किमपि
रूपं समाध्याय सवितृमण्डलेऽधिवसति । तच्च त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टम् । न चाक्षिणी
इति द्विवचनविरोधः । तस्य पुण्डरीकोपमाबोधनार्थत्वात् । तृतीयस्य नेत्रस्य मुकुलितत्वेन
तत्र पुण्डरीकोपमाया अभावात् नचैतावता तृतीयाभावः शङ्क्यः । यथाहि कंचित् त्रिपुत्रं
ब्राह्मणमुद्दिश्योच्यते, द्वावस्य पुत्रावग्निकल्पौ । न तावता तृतीयाभावः, आयाति । किन्तूप-
माभाव एव । तथात्रापि शक्यवचनत्वाद् । ध्येयः सदेति वाक्यं तु लौकिकानां भाक्तमेव ।
नापि पुण्डरीकाक्षत्वलिङ्गेन विष्णुः शङ्क्यः । कमलनेत्रत्वस्य लौकिकसाधारणत्वेन लिङ्गत्वा-
भावात् । नचास्मिन् हिरण्मयपुरुषवाक्ये शिवासाधारणलिङ्गादर्शनात् कथं शिवाकारत्वनिश्चय
इति शङ्क्यम् । अस्य वाक्यस्य संदिग्धत्वेनासंदिग्धेन वाक्यान्तरेणैतदर्थस्य निर्णयत्वात् ।
तैत्तिरीयाणां महोपनिषदि, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके, य एषोन्तरादित्ये
हिरण्मयः पुरुष इत्यादित्यान्तर्यामिणमभिधाय तदग्रिमानुवाके, आदित्यो वै तेज इत्यादि-
रश्मिः ।

दित्यर्थः । श्रुतेरित्यादि निरपेक्षवरूपायाः श्रुतेः सर्वेषां लिङ्गादीनामपेक्षयेत्यर्थः । चतुर्वेदेत्यादि
अहं न तेजोरश्मीन् नारायणं पुरुषं जातमग्रतः पुरुषात् प्रकृतिर्जगदण्डमिति श्रुतिः । अहं तेज-
आदिकं न किं तु पुरुषान्महत्सृष्टविष्णोर्द्वितीयरूपाद्विष्णोः प्रकृतिः प्रकृतिअमः सुखानन्दसः जगत्
जीवान्द्यमपीति नारायणत्वमुभयथा विष्णुलिङ्गम् । अण्डमिति ब्रह्माण्डवीर्यत्वं लिङ्गम् । पञ्चहोतेति
पञ्चज्ञानेन्द्रियादिदाता पञ्चहोता पञ्चहोता वायुरिति चिन्तिश्रुतेः । उपमाभाव इति अशिकल्पपदोक्तो-
पमाभावः । तृतीयोग्निकल्पो नेति । भाक्तमिति स्वाधिष्ठाने लाक्षणिकम् । आश्रयतासंबन्धो लक्षणा ।
लिङ्गत्वेति असाधारणधर्मत्वाभावेन लौकिकेतिव्याप्तेस्तथा । अमृतपदशक्तिं शिवे साधयति भगवान्

भाष्यप्रकाशः ।

नाऽऽदित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय एष पुरुष एष भूतानामधिपतिरिति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य तदग्रिमानुवाक्येषु, सर्वो वै रुद्र इत्यादिषु, हिरण्यवाहवे अम्बिकापतय उमापतय इत्युपसंहारेण तत्र शिवाकारनिर्णयात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति कथनाच्च । जावालौपनिषदि, एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानीति शतरुद्रियप्रशंसावाक्येन अमृतपदस्य शिवपरतानिर्णयादत आदित्यान्तर्वर्ती त्रिलोचननीलकण्ठादिशरीरवानित्याहुः । तन्मन्दम् । शरीरपक्षस्य प्रागेव दूषितत्वात् । आकारेऽप्यक्षिद्वित्वस्य पुण्डरीकोपमाबोधनार्थत्वं तदा स्याद्यदि नीलग्रीवादिकं त्रिलोचनत्वसाधकमस्मिन् वाक्ये एतन्निर्णायकवाक्यान्तरे वा स्यात् । भूतानामधिपतिरित्यस्य तु न निर्णायकत्वम् । भूतपदस्य, क्षरः सर्वाणि भूतानि, पादोऽस्य विश्वा भूतानीतिवत् प्राणिमात्रवाचकत्वेन प्रेतवाचकत्वाभावाच्च नीलग्रीवादिरूपवह्निङ्गत्वम् । तस्य प्रेतमात्रवाचकत्वे च परिच्छिन्नैश्वर्यबोधकत्वेन परमैश्वर्यविधटकतया तस्यालिङ्गत्वमेवेत्युभयथापि तदगमकत्वात् । सर्वो वै रुद्र इत्यादीनां तु नैतद्वाक्यशेषत्वम् । आदित्यो वै तेज इत्यनुवाकान्ते, इत्युपनिषदित्यनेन विद्यासमाप्तिबोधनात् । एवममृतपदस्यापि न निर्णायकत्वम् । शतरुद्रियस्याऽमृतनामत्वेऽप्यमृतपदस्य शिवनामत्वाभावात् । इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्च्यते । यत्पुनर्ध्येयः सदेत्यस्य लौकिकवाक्यत्वमुक्तं, तच्च त्रिपुराण-रश्मिः ।

शैवः । जावालौत्यादि । तत्र माध्वाचार्यमते विष्णुगुणावतारपरत्वं यच्छ्रुतीनामुक्तं तन्नारायणशिवो-विष्णुरितिवाक्यान्नारायणादीनां ब्रह्मनामत्वात् तत्परमेवैतेतावान् विशेष इति तन्मतमपहाय शैवं निराकुर्वन्ति स्म नन्मन्दमित्यादिना । निर्णायकत्वं कोशादिभ्यां तदा स्याद्यदान्येषां पदानां शिववाचकत्वं स्यादस्य च प्रायपाठेन यथाकथंचिदप्यन्यपरत्वं तस्यां न त्वेवमित्याहुः भूतपदस्येत्यादि । अलिङ्गत्वमिति तव मते लिङ्गत्वमिति बोध्यम् । उभयथापीति उभे प्राणिमात्रवाचकत्व-प्रेतमात्रवाचकत्वे अवयवौ यस्य प्राणिमात्रवाचकत्वप्रेतमात्रवाचकत्वसमुदायस्य स उभयस्तस्मिन् प्रकार इत्यर्थः । एतदुपपादितं प्रहस्ते द्वितीयवादे शिवेशानादिपदानां शिवे रूढिखण्डनप्रस्तावे । वस्तुतः सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थत्वस्य महाभाष्याद्यभिमतत्वेन ब्रह्मवाचकत्वस्यैवामिप्रेतत्वात् । प्रतिनियततावन्मात्रकार्यकरणेन ब्रह्मानुकारितया व्यवहारार्थमेव च शक्तिसंकोचे कोशेषु शिववाचकत्वदर्शनेपि ब्रह्मवाचकत्वस्यापि पर्यवस्थेयत्वादित्यादिना ग्रन्थेन । एतद्वाच्येति 'य एपोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति महोपनिषद्वाक्यशेषत्वम् । विद्यासमाप्तीति तदुत्तरविद्यास्थानां सर्वो वै रुद्र इत्यादीनामुत्तरविद्याशेषत्वमिति भावः । समाप्तपुनरात्तत्वदोषात् । न चानेकार्थसंकटे वाक्यशेषप्रवृत्तौ प्रतिबन्धे समाप्तेरप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । स्यादेवं यद्यनेकार्थत्वं स्यात् । तदेव तु न प्रायपाठात् । एवं च समाप्तेरस्यान्तरप्रायपाठविधटकत्वाभावेन रुद्रादिपदानां समाप्तिवैयर्थ्यपरिजिहीर्षयानेकार्थसंकटाभावे किञ्चिज्ज्ञापकत्वेन समाप्तेरप्रयोजकत्वाभावात् । इदमिति शरीरपक्षस्येत्यारभ्य निरुक्तम् । उपपादितमिति शरीर इत्यारभ्य हेत्वर्थकविभक्त्यन्तं प्रहस्ते प्रथमवादे उपपादितम् । आकारप्रतीति-ब्रह्मण एव सर्वाकारत्वादेवोपपन्नेत्यादिग्रन्थेन । आकार इत्यारभ्य स्यादित्यन्तमन्तर्यामिविचारे पुण्डरीकाक्षत्वाक्षिद्वित्वाभ्यामादित्योभूद्यदा हरिरिति वैष्णवाः । ध्येयः सदा सवितृमण्डलेत्याद्यग्निपुराण-श्रीमद्भागवतवाक्ययोर्मकरकुण्डलत्वादिलिङ्गकथनाच्चेत्यादिना संदर्भेणोपपादितम् । लौकिकेत्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

दर्शनादेवेति । गायत्र्यां तु भर्ग इति पदं सान्तम् । द्वितीयपादे चास्यान्वयो मैत्रायणीयो-
रश्मिः ।

लौकिकानां वाक्यत्वं यदि च लौकिकानामित्यस्य स्मार्तानामित्युच्यतेऽर्थः एतर्हपि वाक्यसामानाधि-
करण्यं सुष्ठु लौकिकं वाक्यं तत्त्वमिति न तु वाक्यसंवन्धिकत्वम् । ननु दृढतरमेतदुपोद्वलकं यद्गायत्र्यां
सवितुर्वरेण्यं भर्ग इति तत्राहुः गायत्र्यां तु इत्यादि । त्रिपदा गायत्री । त्रिपदेति संध्याश्रुतेः ।
द्वितीय इत्यादि तिस्रो व्याहृतयः अस्य प्रथमपादस्यस्य वरेण्यपदस्य द्वितीयपादे अच्युतप्रवाचक-
भर्गःपदेनान्वये मैत्रायणीये उपनिषदि ।

‘रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।

तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोच्युतः’ ॥

इति श्रुतौ सिद्धः । अयमर्थः । सवितुर्देवस्य वरेण्यं तद्भर्गो धीमहि यः सविता नो धियः
प्रचोदयात् । शश्वत्सूयमानात्सूर्यः सवनात्सवितेति श्रुतेः । सविता ब्रह्मेति यत्तदोः सामानाधिकरण्यम् ।
तस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं भर्गो धीमहीति तत्पदं लुप्तपष्टीकम् । तत्सवितुरिति समस्तं पदं धामत्वाश्रौता-
न्वयः । इमं च भर्गःशब्दस्य सान्तत्वेऽचकथम् । केचित्तु सवितुर्देवस्य वरेण्यं तं भर्गं चिन्तयामि यः
पूर्वोक्तोऽस्माकं बुद्ध्युपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि प्रेरयतीति योऽस्माकं भर्गो धियः प्रेरयति सवितुर्देवस्य
तद्वरेण्यं धीमहीति चान्वयमाहुः तन्न । अदन्तत्वपक्षे तदित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः सुप्लोपकल्पनाऽव्ययत्व-
कल्पना वा भर्गपदे व्यवहितान्वयो वा विभक्तिव्यत्ययो वा । न च तदित्यस्याव्ययत्वस्य व्यवहिता-
न्वयस्य च सार्वत्रिकत्वेनादोषादन्वयोऽदुष्ट एवेति शङ्क्यं अव्ययत्वकल्पनाया अन्वयासंभवफलकत्वा-
द्व्यवहितान्वयस्य पूर्वतन्ने तृतीयस्याष्टमे पादे मासं तु सवनीयानां नोदनाविशेषात् इति मांसाधिकरणे
शाक्यानामयनं नाम षट्त्रिंशदादिकं सत्रम् । तत्र संस्थितेहनि गृहपतिर्मृगयां याति स प्रतिपद्यते
स यान् मृगान् हन्ति तेषां सरसाः सवनीयाः पुरोडाश भवन्तीति श्रूयते तत्रेदं तरसं सर्वेषां
पुरोडाशानामुत सवनीयानामिति विचिकित्सा । उद्देश्यः पुरोडाशः सवनीयेषु विशेषेण न शक्यते इति
सर्वपुरोडाशार्थं तरसं नवनीतवत् । सवनीयपदं तु सर्वपुरोडाशेषु लाक्षणिकमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते तरसं
संनिहितं सवनीयपदमतिहाय पुरोडाशेनान्वेति व्यवहितान्वयदोषप्रसङ्गात् । अतः सवनीयपुरोडाशे-
ष्वेव तरसत्वमिति सिद्धान्तयता दोषत्वकथनादिति । स्यादेतत् । भर्गमिमं तं चिन्तयामि इति
मैत्रश्रुतेः तद्भर्गाख्यं किमपीति स्मृतेश्च भर्गाःशब्दस्यादन्तत्वज्ञापनेन अस्ज पाके इत्यस्माणिचि
‘अस्जो रोपधयोः’ इति रमागमे तदीयाकारमकारयोरित्वालोपे प्रज्जत्यतो ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’
इत्यनेनाकर्तर्यजि प्राप्ते ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यनेन कर्तरि घञि ‘ज्जित्यादिर्नित्यम्’ इत्यनेनाद्युदात्तत्वे च भर्ग
इति व्युत्पत्तिमचकथत् । अत एव तलवकाराणां कः सविता का सावित्री इत्युपक्रम्य द्वितीयः पादो
भर्गमयः इति ब्राह्मणं संगच्छते इति । अत्र वदन्ति स्म भर्गाख्य इत्यस्य ‘शकन्ध्यादिषु पररूपं
वाच्यम्’ इत्यनेन पररूपे भर्गमय इत्यस्य ‘षोदरादीनि यथोपदिष्टम्’ इति सलोपे च कृते सिद्धिरिति
तरसन्त्यायेन संनिहितान्वयबोधनादनुन्तमेतदिति । अत एव विष्णुसंज्ञमिति श्रुतिः । काचित् वरेण्यं
सवितुर्भर्गो विष्णुमभिधं जगौ ।

याज्ञवल्क्योपि पुरुषं व्योम्नि तद्विष्णुसंज्ञितं ।

भ इति भास्यते लोकान् र इति रक्षते प्रजाः ॥

ग इत्यागच्छते तेजस्तं भरगाद्भर्ग उच्यते ।

इत्याह गायत्र्यर्थस्य व्याकृतौ योगशास्त्रके ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पनिषदि सिद्धः । तथा,

‘रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।

वह्निमध्ये स्थितं सत्यं सत्यस्यान्तः स्थितोऽच्युतः’ ॥

इति तत्रैव मन्त्रः । योगियाज्ञवल्क्येऽप्येतादृशमेव वाक्यम् । ताभ्यामपि सर्वान्तरच्युत एवोक्तो ध्येयत्वेन च भगवानेवाहृत इत्यतोऽपि शैवमतमसंगतमेवेति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रभिक्षुस्तु काण्वपष्टाध्यायस्थं, ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेषु । य एपोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्या-
धिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्’ इति
वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र किं जीवविशेष उच्यते, उत परमेश्वर इति संदेहे विज्ञान-
मयशब्दस्य योगरूढिभ्यामात्मसामान्यवाचित्वाज्जाग्रदाद्यवस्थाभिर्जीवस्यैव प्रक्रान्तत्वाज्जीव एवेति
प्राप्ते । अन्तः परब्रह्मैव भवितुमर्हति । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । सर्ववशित्वशुभाशुभकर्मफला-
भागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणामुपदेशात् । न चैते धर्माः सिद्धेः पूर्वं जीवेषु संभ-
वन्ति । सत्कर्मणैव पदप्राप्तेश्चेत्यादियुक्तिभिर्हेतुं साधयित्वा, न केवलं धर्मव्यपदेशादेवान्तःस्थो
विज्ञानमयो जीवादित्यः परमेश्वरः । किं तु, भेदव्यपदेशाच्चान्यः । भेदव्यपदेशश्च यथात्रैव
वाक्यशेषे । येषां नोऽयमात्मा, आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति । आधाराधेयभावस्य भेदतत्त्व-
त्वादित्याद्युक्त्वाह । ‘आधुनिकास्तु, य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यमय इति छान्दोग्यवाक्यं
विषयतया वर्णयन्ति । तन्न । पाप्मभ्य उदित इत्यनेनोक्तस्य पाप्मभ्य उदयस्य पापनाश-
रूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । धर्मान्तरस्य चात्रानुक्तत्वात् । प्रत्युत तेनैव लिङ्गेन चन्द्रनक्ष-
त्रादिदेवताप्रकरणपठिततया च देवताविशेषावधारणाच्च । न चादित्यस्यान्तरिति भेदनिर्देशा-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदित्यस्यान्तरापि आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादेः स्मरणात् ।

‘ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम् ।

वेदमूर्तिधरः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः’ ॥

रश्मिः ।

इति च संगच्छते । यत्तु अथ भर्ग इति यो ह वा अस्मिन्नादित्येभिहितस्तारकोक्षिणीवेष भर्गाख्यो
भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गो भर्जयतीति वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनो ‘अथ भ इति भासयतीमां-
लोकान् र इति रञ्जयन्तीमानि भूतानि ग इति गच्छन्त्यभिन्ना गच्छन्तीमाः प्रजास्तस्मात् भरगत्वा-
द्भर्गः । ‘शश्वत्सूयमानात्सूर्यः । सवनात् सविता’ इत्यादिश्रुत्या रुद्रपदादकारान्तस्य भर्गशब्दस्यैव
तद्वाचकत्वात् तत्त्वमेव युक्तमिति तन्मन्दम् । रुद्रपदस्य प्राणवाचकत्वात् । कतमो रुद्र इति
‘दशमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादश’ इतिश्रुतेः प्राणस्य च ब्रह्मवाचकत्वमतिदेशाधिकरणे लङ्घयिष्यामः ।
विशेषस्तु प्रहस्ते लङ्घित एवेत्युपरमामः । भिक्षुमतनिरूपणे ब्रह्मधर्मेत्यादि पापं विना तन्नाशस्या-
शक्यवचनत्वेन तथात्वादित्यर्थः । पूषेति सूर्यः तथासति पूष्णि त्रयाणामुपासनाः सन्तु तत्राहुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति मात्स्यादिषु हिरण्मयशब्दाद्विरण्यगर्भ एवात्रोपास्यत्वेन गम्यते । किंच, ध्येयः सदेति-
रूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नारायणाख्यहिरण्मयस्य सूर्यमण्डल उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिरण्य-
श्मश्रुत्वादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव, न परमेश्वरपरत्वम् । अपिच । यस्मिन् वाक्ये रूपसंस्थाना-
दिकं श्रूयते, तत्र तत्तद्देवतापरिग्रह एवौत्सर्गिकः । असाधारण्यात् । ब्रह्मणश्च स्वतो नीरूपताया,
'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । क्वचित्तु प्रकरणादिबलाद्देवादीन् विहाय
देवादिरूपैरेवारूप ईश्वर उपास्य इष्यते । न चेह तथा बलवत् प्रकरणादिकमस्ति । अन्यथा देव-
तोपासनमात्रोच्छेदापत्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मोपासनसंभवात् । लीलाविग्रहोऽपि विष्ण्वादिवतानामेव
स्वस्वाधिकारसंपादनार्थः । न त्वीश्वरस्य । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः, अक्षरात् परतः परः', 'न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिश्रुतीनां संकोचे प्रमाणाभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

‘स देवोऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ।

करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिः’ ॥ इति ।

तत्र विषयवाक्यव्याख्यानादिकं तु न दुष्टम् । तथाप्येतस्य विषयवाक्यत्वेऽधिकरणस्य
पूर्वाधिकरणेन सह न स्फुटा संगतिरिति बोध्यम् । यत्पुनश्छान्दोग्यवाक्यस्यस्यालिङ्गत्वा-
दिकमुक्तं, तत्त्वबुद्ध्यैव । अत्र पाप्मभ्य उदयस्य सर्वकर्मज्जनराहित्यरूपस्य विवक्षितत्वादिति
प्रागेवोक्तम् । नच पाप्मशब्दस्य पापे शक्तत्वात् तत् उदयस्य पापनाशरूपत्वमेव युक्तं, न
यावत्कर्माज्जनराहित्यरूपत्वमिति वाच्यम् ।

‘स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।

कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः’ ॥

रश्मिः ।

हिरण्मयेत्यादि । क्वचिदिति रामतापिनीयादौ ।

‘रमन्ते योगिनो नन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते’ ॥

‘चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।

उपासकानां कार्यार्थे ब्रह्मणो रूपकल्पना’ ॥ इति ।

बलवदित्यादि छान्दोग्ये ॐ इत्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत इत्युद्गीथप्रकरणं तत्र रूपोपासने
बलवत् । मायादिप्रकाराणां संभवात् । हिरण्मयपदकृतं बलवत्त्वं वारयन्ति स्म अन्यथेत्यादिना ।
नन्विति यथा श्रीभागवते ‘सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा’ इत्यादि तथा न । नाशं चेति
चकारेणोत्पत्तिर्ग्राह्या । एतद् दूषयन्ति स्म तत्र विषयेत्यादिना । यावदित्यादि कर्मत्वावच्छिन्न-
विहितनिषिद्धकर्मजन्यपुण्यपापाज्जनराहित्यरूपमित्यर्थः । अशुद्धिशावल्यासोभयत्र तौल्यादुभयोः
पाप्मत्वमेवेत्याहुः स्वे स्वे इत्यादि । स एव गुणो नेतरः तदुपपादयति स्म भगवान् कर्मणामिति ।
यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यां अनेन गुणदोषविधानेन कर्मणां नियमः संकोचः कृतः । कुत इत्यत आह
जात्योत्पत्त्यैवाशुद्धानां तत्त्वप्राप्तानां संगानां त्याजनेच्छया । अयं भावः । पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न
प्रवृत्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्यैव तस्य मलिनत्वात् । नापि सहसा सर्वतो निवृत्तिः संभवति
अत इदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते ‘उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु

भाष्यप्रकाशः ।

इति विधिप्रतिषेधयोर्व्यवहारनियमार्थत्वबोधके वाक्ये कर्ममात्रस्य जात्यशुद्धत्वबोधनेन तदञ्जने पुण्यरूपेऽप्यशुद्धिशावल्यास्य दुरपोहत्वेन सर्वस्यैव पाप्मरूपत्वात् । अन्यथा पुण्यफल-स्यापि मुमुक्षुपादेयताद्यापत्तेः । अतो धर्मान्तरानुक्तावपि न वाक्यस्य जीवपरत्वं शक्यशङ्कम् । आदित्यान्तस्तु न हिरण्यगर्भादिः । मात्स्ये परं धामोद्दिश्य तस्य पूषत्वकथनेन तत्र परब्रह्मण एवाभिप्रेतत्वनिश्चयात् । ध्येयः सदेति वाक्येऽपि परमेश्वर एवोच्यते ।

‘नारायणः शिवो विष्णुः शंकरः परमेश्वरः ।

एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम्’ ॥

इति वाराहपुराणवाक्येन तस्य ब्रह्मनामत्वात् । नीरूपेश्वरवादस्येक्ष्यधिकरणव्याख्यान एव निरस्तत्वात् । नचैवं, ‘यो देवानां नामधा एक एव’, ‘एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति’ इत्यादि-श्रुत्या, ‘हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक्’ इत्यादिस्मृत्या च सर्वत्र ब्रह्मोपासनायाः शक्य-वचनत्वेन देवतामात्रोपासनोच्छेद इति शङ्क्यम् । ज्ञानपूर्वकोपासकान् प्रति तस्येष्टत्वात् । अज्ञान् प्रति तु तदभावात् । ‘येऽप्यन्यदेवताभक्ता’ इत्यादिभगवद्गीतावाक्यसंदर्भेण तथा निश्चयात् । स्वरूपे विग्रहस्तु नास्त्येव । आकारस्तु स्वरूपात्मक एवेत्यसकृदुक्तमुपपादितं च । तेन ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ इत्यादिश्रुतीनां न विरोधः । अरूपवदेवेति सूत्रे तु रूपवद्विग्रहेमेवोच्यते, न तु रूपरहितम् । नजः पर्युदासार्थत्वात् । अन्यथा त्वरूपमित्येतावतापि रूपाभावबोधन-सिद्धिर्मतुर्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । अतो, ‘न तस्य कार्यं करणं च’ इत्यत्र संकोच एतदेव सूत्रं प्रमाणमित्यसंकोच एव प्रमाणाभावः । श्रुतयस्तूक्ता वक्ष्यन्ते च । उक्तं विष्णुपुराणवाक्यं रश्मिः ।

स्वजनेषु च’ इत्यादिना एकविंशे वेदस्य प्रवृत्तिपरत्वनिषेधात् इति श्रीधर्यनुसारेण ‘गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्याजनेच्छया’ इत्यर्थेन सह श्लोकान्वयः । मुमुक्ष्विति आदिशब्देन पुण्यफलार्थं प्रवृत्तिः । धर्मान्तरस्येत्युक्तं दूषयन्ति अतो धर्म इति । धाम्नः परमिति विशेषणान्तरलब्धमर्थमाहुः परं धामे-त्यादि । तत्रेति परधामपूषणि । एवकारो हिरण्यगर्भादिव्यवच्छेदकः । पूषत्यस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् । देवतामात्रेति देवतैव देवतामात्रं तस्योपासनाया उच्छेद इत्यर्थः । तस्येति उच्छेदस्य । अज्ञानिति पूर्ववाक्याज्ञानित्यर्थः । तथेत्यादि ‘तेपि मामेव कौन्तय यजन्त्यविधिपूर्वकम्’ इति तत्र कथनादिति भावः । पर्युदासेति ‘पर्युदासः सद्यग्राही’ इति रूपवद्विग्रहे सति रूपवद्वत्त्वेत्यर्थः । अन्यथेति नजः प्रसज्यप्रतिषेधकत्वप्रकारकत्वे तु । रूपवदभावापेक्षया रूपात्यन्ताभावस्य लघुत्वात् । अत इति पर्युदासाश्रयणादेव संकोचे लौकिककार्यादौ । एतदिति पर्युदासार्थकनञ्-घटितमरूपवत्सूत्रस्यासंकोचः पर्युदासं विना यथाश्रुतव्याख्यानं संकोचे । तथा च कार्यत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः करणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च विद्यते इति न श्रुत्यर्थः । किं तु लौकिककार्यत्वेत्यादिस्तथा लौकिककरणत्वेत्यादिरर्थः । सूत्रानुसारेण निरुच्य श्रुत्याकाङ्क्षामौनैवत् । श्रुतय इत्यादि ‘सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिविवर्जितम्’ इत्याद्याः ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति । तत्र संशयः । भूताकाशो ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र संदेहः । आकाशव्योमशब्दा ब्रह्मण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनिरूपणे तु महाभूतवचनः । यथा, आकाश आनन्दो न स्यात्, परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते-

भाष्यप्रकाशः ।

त्ववान्तरस्थितिनाशविषयकं, न तु महाकार्यविषयकम् । शरीराणीति बहुवचनेन तथानिश्चयात् । अत इदं भिक्षवैयग्र्यदशायामेवावादीति दिक् । अतो यत्रासाधारणधर्मोपदेशोऽभिमान्यादि-मेदव्यपदेशो वा तत्र रूपोक्तावनुक्तौ वा परं ब्रह्मैवाभिधीयत इति निश्चयः ॥ २० ॥

इति षष्ठमन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ॥ ६ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥ छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकथं विषयवाक्यमुपन्यस्याधिकरणप्रयोजनं विचारयन्ति नन्वित्यादि, विचार इत्यन्तम् । तत्र कथं पदे गृहीतं प्रकारं विभजन्ते आकाशेत्यादि । यद्यपि लोकप्रसिद्धेः प्रयोगप्राचुर्याच्च संदेहः संभवति, तथाप्यस्य वाक्यस्य प्रकरणावरुद्धत्वेन प्रकरणे चाकाशपदेन कारणमुक्त्वा कार्यनिरूपणस्योपक्रान्ततया रश्मिः ।

‘कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।

ॐकारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥

यस्मिन् संलीयते शब्दः तत्परं ब्रह्म गीयते ।

इति ब्रह्मविद्योपनिषदि लयस्य महेश्वरात्प्रवचने स्वाप्ययादिति सूत्रे च ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कुतः स्वस्मिन्नप्ययालयात् । स्वस्वरूपं तु द्वादशे ‘एष नैमित्तिकः’ इत्यत्र विश्वसृकपदेन ज्ञानं तल्लक्षणं सर्वोपनिषदि अवस्थात्रयभावाद्भावसाक्षि स्वयं भावरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यमित्युच्यत इति । ‘अनन्तासनपदेन पूर्वव्यापकं चैतन्यं तत्रैवानन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदि सुवर्णतन्तुकार्येषु अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते इति आत्मभूयदेवानन्दोनाम सुखचैतन्यस्वरूपमपरिमितानन्दसमुद्रः अविशिष्टसुखस्वरूपश्च आनन्द इत्युच्यते’ इति । निश्चयादिति महाप्रलयेऽशरीरिणः कर्तृत्वम् । भिक्षेत्यादि विज्ञानभिक्षुत्वादिन्द्रभिक्षुत्वं विज्ञानक्षरणादियं भिक्षवैयग्र्यदशेत्याशयः । असाधारणेति पूर्वसूत्रोक्ता अपहतपाप्मत्वादयः । अभीत्यादि अयं द्वितीयसूत्रे य आदित्ये तिष्ठन् इत्यत्र ॥ २० ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ॥ ६ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥ गृहीतमित्यादि ‘किमश्च’ इत्यनेन प्रकारे थ्यमुप्रत्ययात् प्रत्ययांशेन गृहीतं प्रकारमित्यर्थः । विभजन्त इति प्रकरणाभ्यां विभजन्ते । तथा च प्रकरणमेदात् न द्वितीयकोटिरतः संशये द्वितीयकोटिः किंप्रकारेति प्रश्नः । कोशप्रसिद्धिं श्रीभागवतादौ भूताकाशे प्रयोगप्राचुर्यं च समाकलय्य लौकिकस्फूर्तिं पुरस्कृत्याभ्यस्तवेदान्तानां पूर्वपक्षविगानं समादधानाः किंचिदाहुः यद्यपीत्यादिना । प्रकरण इत्यादि उभयोरुपकार्योपकारकयोः कार्यकारणयोरा-

त्यादि । आत्मन आकाशः संभूत इति कार्यनिरूपणम् । अतः प्रकरणादेव
संदिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारम्भः । जन्मादिलक्षणसूत्रेण चायमर्थो निर्णीतः ।
अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि संदेहः स्यात् । महाभूतवेदादिषामवकाशम् । तस्मात्
प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असंदिग्धे प्रकरणे तर्पण
निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि संदिग्धम् । अतो विचारः ।

अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव
पर्यवसानमिति लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौतिक एवेति पूर्वपक्षस्तथाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकरणादेवाकाशशब्दार्थस्य निर्णयसिद्धेरुपपत्तिः प्रकरणादिति सप्रयोजनम् । अथ प्रकरणापेक्षया
लिङ्गस्य बलिष्ठत्वात् तेन निर्णिनीया तदा तु जन्मादिग्रन्थे लिङ्गस्य निर्णीतत्वात् तेनैव तदा
प्यनिर्णयसिद्धेः सूत्रमेव न प्रणेतव्यम् । अथ जन्मादिग्रन्थे लक्षणस्यापरीक्षितत्वाच्च लिङ्गत्वात्
तदा त्विदानीं तस्याः सिद्धत्वादाकाशो ब्रह्मलिङ्गादित्येवं प्रणेतव्यम् । न तु सलिङ्गादिति पूर्व-
पक्षाशयः । प्रतिवचनाशयस्तु स्फुट एव । प्रकरणस्य संदिग्धत्वं तु उपक्रमे उद्गीर्णोपाय-
स्योक्तत्वाच्च परोवरीयोरूपस्योत्कृष्टस्य फलस्य कथनाच्च हेयम् । तेन विचारस्यावश्यकत्व-
मिति । अधिकरणसंगतिस्तु प्रसङ्गरूपा । पूर्वाधिकरणयोः प्रत्ययकृते संदेहे पारितोष्य प्रकृति-
कृतसंदेहस्य वारणीयत्वादिति । प्रयोजनमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहः अगान्तरित्यादि । यथा
च यथा जानश्रुत्युपाख्यानं संवर्गविद्यायां पर्यवसितं तथास्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्य-
वसितः ।

काङ्क्षारूपे ब्रह्मप्रकरणेऽत्र तूद्गीर्णप्रकरणे चकारेण विपर्ययावये । अथ लोकस्य भूतस्य गतिः
कारणम् । निर्णयेत्यादि । आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वनिश्चयो ज्ञानं तस्य सिद्धिरित्यर्थः । भाष्ये ।
कार्यनिरूपणं किमित्याकाङ्क्षायागाहः आत्मन इति । प्रकृतं । जन्मादिलक्षणेत्यादिभाष्यं
विवृण्वन्ति सा अथेत्यादि । लिङ्गस्येति जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपस्य श्रुतिसामर्थ्येण । ब्रह्म-
लिङ्गादिति । नन्वसिद्धस्य लिङ्गस्य कुत उपन्यासः व्यासोक्तत्वात् शेष्यतीति । न तु सलिङ्गादिति
तस्माल्लिङ्गात्तलिङ्गादित्यर्थेऽसिद्धत्वात् । प्रतीत्यादि उच्यते इत्यादिनोक्तस्य प्रतिनवनयेत्यर्थः ।
प्रतिवचने किंचिद्विवृण्वन्ति सा प्रकरणस्येति । उक्तत्वादिति 'उर्मिलोदक्षरमादीश्रुतासीत्'
इतिश्रुत्येत्यर्थः । परोचरीय इति आकाशः परायणमित्यस्याग्रे पठन्ते 'स एव परोवरीयान्दीश्रुतः' इति ।
एवं च महाप्रकरणवदवान्तरप्रकरणमपि ध्यात्मपरमाकाशपरं वेति संदिग्धं धरीयतः का शास्त्रो गतिरिति
स्वर इति होवाचेत्यादिश्रुत्युक्तस्वरप्राणाच्चादेः सकाशादतिशयेन यः धरीयान् इति व्युत्पत्तिः ।
परोवरीयान् परमात्मेति तदर्थः । विरुद्धा द्वितीया कोटिः पूर्वपक्षभाष्याच्च । अतो विचार इत्यत्र
भाष्येऽत इत्यत्र सार्वभिक्रिकस्तमित्याशयेन तस्य भाष्यस्य विवरणम् । तेन विचारस्येति ।
स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपं प्रसङ्गं स्मारयन्ति सा पूर्वेत्यादि । प्रत्ययेत्यादि यद्यपि भयप्रत्यय-
मात्रकृतसंदेहो वारितस्तथापि अधिकरणानां न्यायरूपत्वेनैवमुक्तम् । किं च पूर्वाधिकरणं यद्यपि
हिरण्यशब्द आनन्दवाचीति भाष्येण प्रकृतिकृतसंदेहोपि वारितस्तथापि प्रकृतिमात्रकृतसंदेहो न
वारितः इति प्रत्ययकृत इत्युक्तम् । अत्र तु विविक्तप्रकृतिकृतसंदेहो वारितः । इतिर्विचक्षणारम्भ-
प्रयोजनसमाप्तौ । जान इत्यादि छान्दोग्ये प्रष्टे प्रपाठके इदमस्ति । जनश्रुतस्यापर्य जानश्रुतिः

आकाशस्तलिङ्गात् ॥ आकाशः परमात्मैव । कुतः । तलिङ्गात् । श्रुति-
लिङ्गादयो नित्यात्मकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिह्यपि गृह्यन्ते । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यम् ; एकवा-
क्यता च सर्वार्थां ब्रह्मश्रुतीनाम् । तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसंदिग्धेषु

भाष्यप्रकाशः ।

वसानम् । लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति लोकभाष्यन्यायेनात्र भूताकाश-
ग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात् । ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्र-
करणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्’ इति जैमिनिस्त्रयात् । ब्रह्मग्रहणे तु
लक्षणापत्तेः । बाधकं विना तदादरस्यानुचितत्वात् । नचाकाशते, आकाशयतीति वा योगेन
प्रकाशकं ब्रह्मोच्यतेऽतो न दोष इति वाच्यम् । रूढ्यपेक्षया योगस्यापि दुर्बलत्वात् । नच लिङ्ग-
बोधकवाक्यसंगतिः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति सर्वपदस्य भूतपदस्य च वाय्वादिषु
संज्ञोच्चात् सुखेन संगतेः । किंचेह, इमानीति कथनादत्रान्तरभूतसंबन्धवकाशरूप एव स
शाब्दः । फलं तु तादृशोपासनावलादेव भविष्यतीति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा समा-
दधाना व्याचक्षते आकाशा इत्यादि । नित्यात्मकत्वेनेति अर्थविशेषनिर्णायकत्वेन ।
श्रुतिसामर्थ्यमिति अन्यानपेक्षस्य शब्दस्य स्वरसेनार्थबोधकत्वम् । एकवाक्यत्वेति ।

रुद्धिः ।

स्तदुपाख्यानं ‘वायुर्वायु संवर्गः’ इत्याद्युक्तायां संवर्गविधायाम् । संवर्गपदस्य योगस्तु संवृद्धे स्थितिकाले
सर्वमात्मनि स्थापयतीति संवर्ग इति शब्दाद्वाऽग्निरुद्भायति वायुमेवाप्येति इति श्रुतेः उद्भायतीत्यस्य
शान्मयीत्यर्थः । लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम् ।
नाध्याहारादिभिरेषां कल्पयितव्योर्थः परिभाषितव्यो वैति जिज्ञासाधिकरणस्थं शावरभाष्यं तदेव
लोकभाष्यपदेनोच्यते तेन न्यायेनेत्याहुः लोक इत्यादि । लक्षणेति । आकाशपदस्येत्यर्थः ।
शरीरशरीरिणोरध्यासकः संबन्धो लक्षणा । वीजस्य तात्पर्यानुपपत्त्यन्वयानुपपत्त्यन्यतरस्याभावाल्लक्षणापि
न संभवतीत्याहुः बाधकमित्यादिना । वाय्वादिष्विति “आकाशाद्वायुर्वायोरधिरग्नैरापः”
इति श्रुत्युक्ताकाशकार्येषु । इति कथन इति इदमोरूपस्य प्रत्यक्षगत्वेनावान्तरभूताकाशस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात्तथेत्यर्थः । तादृशेति तादृशाकाशोपासनावलात् । अर्थेत्यादि एतेन तलिङ्गादित्यस्य श्रुतेर्लिङ्गा-
दित्यर्थोऽत्रोद्दिष्टः । इदानीं तस्य तात्पर्यनिर्णयस्य लिङ्गं तलिङ्गं तस्मादित्यर्थं हृदिकृत्याहुः विभाग
इत्यादि । अयमाशयोत्र बोध्यः । ब्रह्मवाक्यानामेकवाक्यतोक्ता सा च दुर्लभा बहुत्वविशिष्टेषु
ब्रह्मवाक्येषु एकत्वावच्छिन्नाया वाक्यताया अशक्यवचनत्वात्, एकत्वस्य बहुत्वविरुद्धत्वात् । तस्माद-
त्रैकवाक्यता पूर्वतन्त्रकृता गृह्यते लाघवात् सेयमेकवाक्यता भावार्थपादभाष्येऽतन्वन् श्रीमदाचार्याः ।
एकस्मिन् वाक्ये न तु बहुषु वाक्येषु तामेव गृह्णीमः । अस्य लोकस्येत्यस्याकाशपरत्वमपास्य
ब्रह्मवाक्यत्वमत्र सूत्रे व्यासपदैर्निरणायि । एवं चास्य यतो वा इमानि इत्यस्य चाधिकरणसंगत्या
विभागेपि साकाह्यत्वेन ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपेणैकत्वादेकं वाक्यमपरनये वेदलोकशब्दयो-
रेकत्ववत् । अथैकत्वमाकाशपदस्य भौतिकाकाशपरत्वापवदनेन भवति तदपोहितमाकाश इत्यने-
नाधिकरणांशेन तत्र रूढ्या योगस्यापहरणात् कथमाकाशपदवाच्यत्वं ब्रह्मणः इत्यत उत्तरमपाठीत्
तलिङ्गादिति तस्य तात्पर्यस्य योनिर्निर्णयः तस्य लिङ्गादिति । अयमर्थः । आकाशपदस्यास्तु रूढिः परं
त्विह नास्ति । तात्पर्यवृत्तिनिर्णायकानां पदानामासीत्सत्तानन्दानामिह सत्त्वात् इति । नहि

सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मेण्यव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य दुर्बलत्वाद्

भाष्यप्रकाशः ।

विभागे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकता । सा च समन्वयरूपा । उपपत्त्यात्मकं तात्पर्य-
निर्णयलिङ्गम् । तेन तल्लिङ्गादित्यस्य श्रुतिसामर्थ्यात्तात्पर्यनिर्णयलिङ्गाच्चेत्यर्थः सिद्ध्यति ।
मुख्यत्वादिति मुख्यार्थत्वात् । तथाच, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिषु निखिल-
जडजीवकारणत्वं ब्रह्मणि सिद्धम् । अत्रापि तदेव सर्वपदेन निखिलान्पुद्गिभ्यः, भूतपदेन च
देहविशिष्टजीवतया महाभूततया च तानि जीवजडरूपेण निष्कृष्य तत्कारणत्वमाकाशे बोध्यते ।
तथा, एभ्य इत्यनेन पूर्वोक्तान्येव भूतानि परामृश्य ततो ज्यायस्त्वं च बोध्यते । तथा परम-
स्थानत्वरूपं परायणत्वं च । तद्यदि भूताकाशो गृह्येत, तदा सर्वपदार्थसंकोचेन सर्वपदसामर्थ्य-
स्यार्धबाधाद् भूतादीनां पदानामपि तद् बाध्येत । तच्चासंगतम् । एकपदानुरोधेनानेकपदार्थ-
संकोचात्मकस्य सामर्थ्यबाधस्यानुचितत्वादिति । किंच । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति 'तं
त्वौपनिषदम्' इति च श्रुत्या सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति सिद्धम् । तद्यदि निरङ्कुश-
सर्वकारणत्वमस्मिन् वाक्ये भूताकाशस्योच्येत, तदार्थभेदाद् विभागे साकाङ्क्षत्वाभावाच्च सर्वासां
श्रुतीनामेकवाक्यता व्याहन्येत । यद्यपि सर्वे वेदा इत्यत्रासंकुचितवृत्तिना सर्वशब्देन ब्रह्मणि
सर्वशब्दवाच्यत्वं तत्तत्पदार्थरूपतया सिद्धं, तथापि तत्र वेदे वाक्यार्थापेक्षया तदेकदेशभूतस्य
पदार्थस्य दुर्बलत्वाद् वाक्यार्थ एवादरणीयः । वाक्यार्थस्तु सर्वगतित्वादिः । गतिराश्रयः ।
प्रश्ने, शालावत्येनैतल्लोकगतेः पृष्टत्वेऽपि जैवल्लिना तदुपपादनार्थं सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयाधारत्वं
रश्मिः ।

जगज्जन्मादिकर्तृवाचकपदानि प्रयुज्जतो भगवतो व्यासस्य भौतिकाकाशे तात्पर्यास्तित्वं वक्तुं शक्यम् ।
नवार्थासंगतौ रूढिमादृणीमौ त्रयं लिङ्गाभावात् । अत उक्तमेकार्थस्य ब्रह्मरूपस्य प्रतिपादकता ।
सा च समन्वयरूपेति । ननु तर्हि तात्पर्यलिङ्गादित्येव सिद्धे निर्णयपदमधिकं तिग्रहस्थानमिति चेन्न
तात्पर्यलिङ्गेन चेत्येव तल्लिङ्गादित्यनेन तदपत्युलत् । तथाप्यत्र यदुददानं तत्फलं तु ह्योमित्येकाक्षरं
ब्रह्म सर्वं तस्योपव्याख्यानं इति निर्णयस्तत्संग्रहणार्थम् । अन्यथाकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतिरूपाप्रतिहताज्ञेन
वेदेन ब्रह्मशरीरे समन्वयः स्यात् एतदग्र उपपादयिष्यामौ वयम् । निष्कृष्टमर्थमाहुः रूपेत्यादि । अत्रेदं
विशेषणमुत्पत्त्यात्मकस्यास्य लोकस्य का गतिरित्यादिश्रुतिस्थत्वेन सूत्रे व्यावृत्त्यर्थं किं त्वेकवाक्यतया
श्रौतं यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्युक्ता उपपत्तिरेव लिङ्गं प्रथमज्ञप्तेः पूर्वतन्ने उत्पत्तिपदार्थत्वात् ।
तात्पर्येत्यादि । आकाशशब्देनात्र ब्रह्मबोधो भवतु इत्याकारिकेच्छा वक्तुस्तात्पर्यम् । सिद्ध्यतीति ।
न च ब्रह्मलिङ्गादित्यर्थः साधुः तस्याधिकारसूत्रलभ्यत्वेपि साध्यत्वात् । अर्थस्य ब्रह्मणो मुख्यत्वेन
रूपेणोपस्थितिरित्याहुः मुख्यार्थेत्यादि । पूर्वभाष्यार्थस्तु सिद्धमिति शास्त्रयोनित्वादिति सूत्राज्ञेन
सिद्धम् । सर्वशब्देति कार्यकारणैक्यमर्षणात् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म सर्वं तस्योपव्याख्यानमिति श्रुते-
रेवकारः । एवं पदवाच्यत्वमुत्तवा वाक्यवाच्यत्वमपि ब्रह्मणीत्याहुः तत्र वाक्यार्थेति । दुर्ब-
लत्वादिति यथा घटः भवत्येतयोरेकतरानुक्तौ सत्यां न शक्यार्थो दुर्बलो भवति परस्परं सापेक्षत्वात्
सापेक्षमसमर्थं भवति इत्युक्तेः एकतिङ् वाक्यमिति सापेक्षत्वाभावो वाक्यार्थः प्रबलः । सापेक्षत्वा-
भावात् अन्यत्सर्वमग्रे स्फुटम् । तत्र ब्रह्मैवेत्यारभ्य यावत्समाप्तिं सर्वोपि ग्रन्थस्तावदुपपत्तिरूप-

रश्मिः ।

तात्पर्यलिङ्गरूपद्वितीयार्थोपपादनायेत्याहुः तथा चेत्यादिना । अत्रेति ब्रह्मवाक्ये । सर्वपदेति सर्वाणीति विषयवाक्यस्य सर्वपदार्थस्य संकोचेन आकाशमात्रकार्येषु संकोचस्तेन । अर्धवाधादिति । कैयलोत्पन्नकार्यरूपत्वस्य ब्रह्मत्वात् बाधेन तथेत्यर्थः । भूतादीनां वाय्वादीनां पदानां वाय्वादि-वाचकानां सर्वपदसामर्थ्यं तत्तद्वाचकत्वेन बाध्येत ततश्च सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीत्यत्र भूतानीत्यस्य सर्वाणीति विशेषणासंगतिरिति भावः । एकपदेत्यादि आकाशपदेत्यर्थः । सर्वशब्देत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किं चेत्यादिना । योगजधर्मेण प्रत्यासत्त्यात्मकेन अयं महान् पुरुष इत्यत्र ब्रह्मणः सर्वशब्द आब्रह्मतृणशब्दस्तच्छब्दपर्यायो महापुरुषशब्दः तद्वाच्यत्वम् । यद्वा सर्वाणीतिशब्दस्तद्वाच्यत्वम् । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेरशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः एवं च सर्ववाचकः शब्दः सर्वशब्दोकारशब्दश्च तद्वाच्यत्वम् । अत्र कठवल्लीवृहदारण्यकश्रुती प्रमाणयन्ति सर्वे वेदा इत्यादि । पदमक्षरमामनन्ति अभ्यस्यन्ति व्यष्टिसमष्टिभेदेन समष्टेरुक्तत्वाव्यष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् उपरमामः । ब्रह्मपदं वेदार्थं वेदात्परात्परे च वर्तते तत्र वेदार्थं 'मां विधत्तेभिधत्ते मां' इति भगवद्वाक्या-द्वेदार्थं ब्रह्मण्यभिधा वेदात्परात्परे तात्पर्यं वक्तुरिच्छात्मकम् । यद्यपि अस्मत्पदेन मामित्यत्र परात्परमुच्यते तथाप्यदृश्यत्वाधिकरणेऽक्षराभिन्नमक्षरे स्थितमित्युक्तयोपपन्नम् ।

‘नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।

सगुणं ब्रह्म सैवेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥

ब्रह्मेति पठ्यतेस्माभिर्यद्वपं निर्गुणं परम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत्' ॥ इति

ज्ञानं तु ह्यभिधया प्रतिपादनानन्तरमतो ज्ञानानीत्यत्राभिधावृत्तिः श्रीनारायणादौ लभ्यते । न ज्ञायते इत्यत्र वाङ्मनोगोचरातीते त्वपोद्यतेतस्तत्र तात्पर्यम् । यदा पदं पदनीयमिति कठवह्नयनुसार्थः तदा तु तात्पर्यवृत्त्या प्रतिपादयन्ति । न चानेकार्थसंकटे तात्पर्यज्ञानं कारणं न तु वृत्त्यन्तरम् । वृत्तिस्तु शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्ध इति शङ्क्यम् । शास्त्रान्तरत्वात् । व्यञ्जनाया आलंकारिकसंमतत्वाच्च । प्रस्थानरत्नाकरे तु व्यञ्जना तात्पर्येणैव गतार्थेत्युपपादितम् ।

‘गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्' ॥

इत्यत्र सा त्वं गम इत्यभावे न व्यञ्जनापि तु तात्पर्यवृत्त्यैव निर्वाहः । लक्षणावृत्त्येति नैयायिकाः । तत्र पुष्पवच्छब्दव्यतिरिक्तस्थले युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । तत्र वाक्यार्थेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यद्यपीत्यादिना । तत्तत्पदानि घटपटादिपदानि तदर्थतया व्यष्ट्येति यावत् । तदुक्तम् ‘सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते’ इति । एवं चास्मिन् पक्षे ह्याकाशपदं न शक्त्यात्मपरमपि तु गौण्येति । तथापि तत्रेति व्याख्येयम् । वेद इति व्याख्या एतद्व्यवच्छेदकं पदं लोकाद्वैदिकपदपदार्थानां भिन्नत्वाद्वैदिकेषु वाक्येषु लौकिकपदार्थस्य शेषत्वख्यापनाय भाष्योक्त-त्वाच्च । सर्वगतित्वादिरित्यत्रादिपदेन उपसंहारं घटयांभूवुरूपक्रमोपसंहारयोरर्थनिर्णायकत्वात् । अस्य लोकस्य का गतिरित्यत्र गतिराश्रयः कारणमिति यावत् । मध्ये सर्वभूतोत्पत्तिः सर्वभूतास्तगमनं ज्यायस्त्वे विषयवाक्यनिरुक्तानि ज्ञेयानि वाक्यार्थसमुदायस्य महावाक्यार्थत्वात् । यथादिपदेन

वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद् वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न लक्षणा । मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्यपरत्वं संभवति तावन्न कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा । तस्माद्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति वदन्नाप्याकाशो ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे सप्तमं तल्लिङ्गाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वदता परायणपदेन सर्वगतित्वं प्रतिपाद्यत इति । तथा आदिपदेन सर्वज्यायस्त्वं परोवरीय-स्त्वमनन्तत्वं च । तत् तस्मात् कारणाद् वाक्यार्थान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्त्यापि, आकाशपदस्य ब्रह्मण्येव तात्पर्यमित्यर्थः । सर्वशब्दवाच्यत्वादित्यादिग्रन्थस्तूतानार्थः । एवमत्र श्रुतिसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन उपपत्तिरूपेण तात्पर्यलिङ्गेन चेति द्विधा व्याख्यातम् ।

रश्मिः ।

भाष्ये आकाशः परायणमित्यग्रहीपुराचार्यास्तथादिपदेन विषयवाक्याग्रेतनानां स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोनन्त इति श्रुत्युक्ताः प्रतिपाद्यन्ते इति । एकतिङ् वाक्यं तेन परायणमित्यस्य क्रियापदमन्तरा विभक्त्यनुत्पत्तेर्वाक्यत्वमेवमग्रेपि । तद्वाक्यार्थेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्तस्मादित्यादि । वाक्यार्थेति वाक्यार्थस्य सर्वगतित्वादेः अन्यथाभातिभाकाशपरत्वेन उपपत्तिस्तद्रूपयत्यर्थः तात्पर्य-मिति आकाशपदस्य तात्पर्यवृत्तिर्न तु गौणीत्यर्थः । उक्तानार्थ इति मुख्यार्थत्वात्तद्वाधाभावान्न लक्षणेति प्रयोजनमेकमपरमाहुः यावदिति । इतिवदिति य एष आकाशः परमात्मा न स्यात् जगज्जन्मादि-कर्ता कः स्यात् अतः परिशेषात् आकाशपदवाच्यं ब्रह्मैवेति सिद्धमित्यर्थः । अतोस्माभिः प्रासङ्गिक-विवरणमात्रं कृतं न तूपपादनादीति भावः । उपपत्तीत्यादि । ननु तात्पर्येण श्रुतिसामर्थ्यलिङ्गमित्ये-वास्तु किंचाकाशपदार्थो ब्रह्मेति तदिति भाष्ये आकाशपदवाच्यं तत् लिङ्गादित्येव सूत्रान्वयध्वननं विना तल्लिङ्गादित्यत्र समासं ब्रह्मपदानुवर्तनात् । तत्कथं द्विधा तल्लिङ्गादिति लिङ्गव्याख्यानं वाढम् । एतदपेक्षया कुतः तल्लिङ्गादिति भाष्यस्यैव विस्पष्टत्वात् । सामर्थ्यपदेनैव चारितार्थ्यात्तत्पदवैयर्थ्यापत्तेः । श्रुतिपदवैयर्थ्याद् द्वितीयो हेतुरावश्यकः श्रुतिपदात्तात्पर्योपलब्धेः इति कुतो द्विधा व्याख्याने दोषः । एवं चाकाशपदवाच्यं तल्लिङ्गादित्येव सूत्रान्वयः । व्यङ्ग्यार्थापेक्षया शक्यार्थस्य बलीयस्त्वादिति । द्वितीयं लिङ्गम् । तथा च पूर्वपक्षाशयवर्णने तल्लिङ्गादिहेतुः आकाशः प्रकरणादिति प्राप्ते आकाशस्त-ल्लिङ्गात् प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलिष्ठत्वादुक्तं एवमपि जन्मादिसूत्रेण सिद्धसाधनत्वात् पुनरुक्तिः जन्मादिसूत्रीयलिङ्गस्यापरीक्षितत्वात् काञ्चनमयधूमहेतुवदलिङ्गता अलिङ्गतायां तस्माल्लिङ्गादिति कर्मधारयसमासगर्भिततल्लिङ्गादित्यस्याप्यलिङ्गता । तन्निवृत्त्यर्थं तस्य लिङ्गं तल्लिङ्गमिति षष्ठीतत्पुरुषे तच्छब्दवैयर्थ्यं तदा ब्रह्मेति जिज्ञासासूत्रादनुवर्त्य ब्रह्मलिङ्गादिति हेतुः । आकाशः तत् जगत्कर्ता ब्रह्मलिङ्गादिति हेतुः सिद्धः । तत्र ब्रह्म वेद इति श्रुतिसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यमभिधा-लक्षणं तेनाकाशते आकाशयतीति वाकाशः इत्याकाशे योगरूपव्यभिधारूपेण लिङ्गेनाकाशस्य जगत्क-र्तृत्वेनानुमिति विषयत्वं यदा तु यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्युपपत्तिरूपेण तात्पर्यलिङ्गेनानन्दत्वे नानुमिति विषयत्वम् । जगत्कर्ता आकाशत्ववानित्यनुमितिः । इदमनुमानं ब्रह्मविदि साधारणं ब्रह्मविदि ब्रह्मलिङ्गरूपहेतुसत्त्वेपि जगत्कर्तृत्वरूपसाध्याभावेन साध्याभावरूपवद्वृत्तित्वाद्धेतोः । श्रुतिसामर्थ्य-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्ये तु, तल्लिङ्गादित्यस्य, ब्रह्मासाधारणधर्मादित्यर्थं वदन्ति । कैचिच्चैवं सूचयन्ति । तत्सत्तैऽधिकरणवैयर्थ्यम् । तद्वर्मोपदेशाधिकरणेनैव गतार्थत्वादिति ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, काण्वचतुर्थाध्याये सुषुप्तं जीवमुपक्रम्य पठ्यते, 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इत्यादि । तत्र किं भूताकाशस्तदेवता वा ब्रह्म बोध्यत इति संशयः । तद्वीजं तु उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्रह्मात्मादिपदवन्मुख्यवाक्ये भूताकाशादिवाचकस्याकाशपदस्य श्रवणम् । अन्यतरस्य गौणत्वे नियामकाभावंस्त्रयाणामपि स्वाप्ताधारत्वादविशेषश्च । निर्णयस्तु, आकाशो ब्रह्मैवेति । हेतुस्तु तल्लिङ्गात् । लिङ्गानि तु, स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्' इति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' तस्योपनिषत्तस्यस्य सत्यमित्यादीनि । सर्वश्रुतिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात् । अचेतनस्य भूताकाशस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वात् । तद्देवतायाश्च सर्वदेवान्तर्गतत्वेनाकारणत्वात् । य एवायमाकाशे पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाशदेवताया ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च । सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन ब्रह्मण्येव व्याख्यातम् । तत्र सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तदपेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमिति श्रुत्यैव स्पष्टमुक्तत्वात् । स्कान्देऽपि,

रश्मिः ।

मुपपत्तिरूपं लिङ्गद्वयं सांख्याभाविवद्वृत्तिगृहीतमतो व्याख्यातमित्यर्थः । अन्य इति भास्कराचार्याः । वदन्तीति तथा च तद्भाष्यम् । तल्लिङ्गमव्यभिचारी धर्म इति । कैचिदिति शंकराचार्यादयः । तथा च तद्भाष्यं परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम् । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इतिरामानुजभाष्यम् । निखिलजगदेककारणत्वं सर्वस्मादयान्यस्त्वं परायणमित्यादीनि परमात्मलिङ्गान्युपलभ्यन्ते इतिमाध्वभाष्यम् । स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोनन्त इत्यादि तल्लिङ्गादिति । एवमसाधारणधर्मं स्वतात्पर्यवृत्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । शैवमाध्येष्येवं ज्ञातव्यम् । इतीति बोध्यमिति शेषः । तदेषामिति । स जीवः प्राणानामिन्द्रियाणां स्वविज्ञानेन चैतन्येन विज्ञानं प्रकाशनेसामर्थ्यमादाय गृहीत्वा उत्तानार्थेयमग्रे । स्वापेत्यादि इदं तद्भाष्यप्रामाण्यात् सुषुप्तं श्रुत्यन्तराच्च मनसोप्याधारत्वं सुषुप्तं 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतेः । यथोर्णनाभिरिति श्रुतिर्वृहदारण्यके तस्य ब्रह्मणः उपनिषदिति नाम । अकारणेति द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुर्दध्रे इत्येवं नियतकार्यकारणत्वेनान्यत्राकारणत्वादित्यर्थकः व्यापकत्वेन वा तथात्वात् । पूर्वेत्यादि 'य एवायमाकाशे पुरुष एतमहं वा ब्रह्मोपासे' इतिगार्ग्यवाक्यं ब्रह्मत्वप्रतिषेधकं तु सहोवाचाजातशत्रुर्ममेतस्मिन् संवदिष्टा इत्यजातशत्रोर्ब्राह्मणस्य वाक्यं तेनेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरेणाप्याकाशदेवतातिरिक्तत्वमाह भगवान् भिक्षुः सत्यस्येत्यादिना । निषेधशेषमिति ।

स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ्

न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः ।

नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्

निषेधशेषो जयतादशेषः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

‘चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादि सकलं जगत् ।

असत्यरूपं सत्यं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षया’ ॥

इत्युक्तत्वाच्च । अतः शब्दसाम्येऽपि ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मवाकाशशब्दार्थः । आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया विभुत्वनिलेपत्वादिगुणलाभाय, मुखे चन्द्रवच्छ्रुत्या प्रयुक्तः । अत एव, ‘परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता’ इत्यादिषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते । नानार्थताया, गङ्गायां घोष इतिवत्लक्षणायाश्चायुक्तत्वादिति । एवं प्राणज्योतिरादयः शब्दा अपि जीवनत्वप्रकाशनत्वादिप्रतिपादनाय रूपकत्वेनैव व्याख्येयाः । वस्तुतस्तत्वाकाशप्राणज्योतिरादयः शब्दा आकाशादिभावापन्नब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति । केवलब्रह्मपरत्वे सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्तेः । यत्तु छान्दोग्यवाक्यमाधुनिका इहोदाहरन्ति, ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इत्यादि । तन्न । प्रकरणादिशून्यात् केवललिङ्गाच्छ्रुतेर्वलवच्चस्य पूर्वमीमांसासूत्रादेवावधारणात् । तत्र च श्रुतिप्रकरणयोरभावात् । किंच । प्रश्ने, अस्य लोकेत्यनेन भूर्लोकजना एवोक्ता इति प्रत्युचरे भूतानीत्युक्तत्वात् सर्वाणि भूतानीति ब्रह्मलिङ्गं न भवति । आकाशसाधारण्यात् । आकाशाद् वृष्टिद्वारेणां भूर्लोकस्थानां सृष्टिस्थितिसंहारादित्याह । तदसंगततमम् । सूत्रविरोधात् । सूत्रे केवलस्य लिङ्गस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात् । त्वद्रीत्या

रश्मिः ।

इति गजेन्द्रस्तुतौ तु स्पष्टम् । उक्तत्वाच्चेति । तथा च कुम्भकुण्डादि सत्यस्य सत्यमिति श्रुत्यर्थः फलितः । श्रुतावाकाशपदोक्तेस्तात्पर्यमाहाचार्यो विज्ञानः आकाशशब्देत्यादि । रूपकेति अनुभयोक्तिरूपताद्रूप्यरूपकं यथा ‘अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना’ इत्यत्रानुभयोक्तिताद्रूप्यन्यूनताद्रूप्याधिकताद्रूप्यभेदेन ताद्रूप्यरूपकस्य त्रैविध्यम् ।

‘विषयभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् ।

रूपकं तन्निधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः’ ॥

इति तल्लक्षणात् । विषयिणः उपमानस्य पद्मादेरभेदेन ताद्रूप्येण च विषयस्योपमेयस्य रञ्जनं रूपकमित्यर्थः । यद्वा । अभेदरूपकं वा तत् । ‘अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात्’ इत्यत्र यथा । विश्रुत्वेत्यादि तथा च गौणीवृत्तिरिति भावः । प्रतिष्ठितेति ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योम्नि प्रतिष्ठिता’ इत्यर्थः । ननु वृत्तेर्द्वैविध्याल्लक्षणयैव निर्वाहे किं गौण्येति चेत् तर्कपादीयगौण्युपपादकयुक्तिहृदय आह लक्षणाया इत्यादि । एवं प्राणेति ‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्तु श्रोत्रस्य श्रोत्रम्’ इत्यादिवृहदारण्यकादयेतनाधिकरणेषु प्राणादयो व्याख्येया इत्यर्थः । एवं विभागाद्वैतप्राप्त्याऽविभागाद्वैताय पक्षान्तरमाह भगवान् वस्तुतस्तित्वत्यादि । आकाशादीत्यादिपदेन प्राणज्योतिरादयः तेनायं भगवानाचार्यः तावद्व्युच्चरणमाकाशभावापन्नब्रह्मकर्तृकं तादृशब्रह्मणः सकाशाद्वैति मन्यते । तेन तल्लिङ्गादित्यस्याकाशभावापन्नब्रह्मलिङ्गादित्यर्थः पर्यवसितः । प्रकरणेत्यादि ‘उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्’ ‘निरपेक्षो रवः श्रुतिः’ इति पूर्वमीमांसासूत्रं पूर्वं निरुक्तम् । तत्रेत्यस्य छान्दोग्यीयवाक्ये इत्यर्थः । वृष्टिद्वारेति अयमाचार्यो मन्यते । ननु सत्यं व्याससूत्रेण जैमिनिसूत्रदौर्वल्यं तथापि श्रुतिलिङ्गादय इत्यादिभाष्यप्रामाण्यात् त इह तथैवोपादेया इतिलिङ्गा-

भाष्यप्रकाशः ।

तु, श्रुतिलिङ्गप्रकरणैरिति पाठापाताच्छ्रुतिविरोधाच्च । श्रुतौ सामाद्यदोलोकान्तगतिज्ञानवतः शालावत्यस्यैतल्लोकगतिप्रश्नेन सामाद्येतल्लोकान्तस्य परमाश्रये परमोपजीव्ये वा प्रश्नपर्यवसानात्, तादृशत्वस्य चाकाशेऽसंभवात् । अतश्छान्दोग्यवाक्यस्याविषयत्वकथनम-संगतम् । अन्येषामाधुनिकत्वकथनमपि तथा । स्वस्य सर्वावाचीनत्वात् । प्राचीनवृत्त्यादीनामनाश्रयणाच्च । आकाशशब्दस्य भूताकाशतद्देवताब्रह्मसु साधारण्यकथनमपि तथा । ब्रह्मणि रूपकविधया प्रयोगाङ्गीकारेण गौण्या वा निरूढलक्षणाया वाऽऽदराद् ब्रह्मवाचकत्वस्याभावेन रश्मिः ।

पेक्षया सिद्धान्तेपि ह्याकाशश्रुतिर्वलवत्तरेति चेत्तत्राहुः श्रुतीत्यादि । सामादीति का सामो गतिरिति स्वर इति होवाचेत्यारभ्य अमुष्य लोकस्य का गतिरित्यं लोक इति होवाचेत्यन्तया श्रुत्येत्यर्थः । असंभवादिति आश्रयमात्रे उपजीव्यमात्रे तथा संभवः । आकाशे तु 'आकाशाद्वायुः' इति श्रुतेः वायूपजीव्यत्वं तथाचाकाशादिभावापन्नब्रह्मणः परमाश्रयत्वपरमोपजीव्यत्वान्यामस्पर्शात्प्रश्नविषयत्वमसंभवीति भावः । ब्रह्माधिकारात् । एवं चैतत्सिद्धं भाष्यविरोधस्तदा स्याद्यदीदं लिङ्गतात्पर्यवृत्तिवेलामतिक्रामच्छ्रुतिमतिक्रामेन्नत्वेवमतो लिङ्गं बलीयः श्रुत्यपेक्षयात्रेति श्रुतिलिङ्गेति सूत्रं तु तात्पर्यवृत्त्यवेलयां प्रतिबन्धकाभावात् परैरभिधादिवृत्त्या प्रवर्तितमिति ज्ञेयम् । तथा च लिङ्गस्य बलीयस्त्वे सूत्रं प्रतिबन्धकं तात्पर्यं तु सूत्रप्रतिबन्धकमुत्तेजकं व्याससूत्रम् । संबन्धात् । अतोऽसंगततममित्यत्र तमवपि योज्यः । अत इति व्याससूत्रविरोधादिदूषणेभ्य इत्यर्थः । ननु प्राचीनवृत्तिकल्पगीतास्कन्धाद्यनुसरतामस्माकं सर्वेभ्यः पूर्वत्वं व्याख्यानप्रयुक्तमपि चाधुनिकत्वं लोकरञ्जकत्वं लाक्षणिकमत्रेति नायं हेतुरिति शङ्कायामाहुः प्राचीनेत्यादि । किं च लोकरञ्जकत्वं तदा स्यात् यदि तदुत्तरमस्मद्भाष्ये विषयत्वं तस्य वाक्यस्य नाद्यतं भवेदिति । न चास्याप्रसिद्धत्वात्तदज्ञानादाद्यतत्वमिति शङ्क्यम् 'अनागतमतीतं च' इत्यादिवाक्यात् । गौण्येत्यादि द्वितीयाध्याये गौण्यसंभवादिति सूत्रे आचार्येण भगवता गौणीत्वेन गौण्या पदार्थ उक्तः तत्काव्यप्रकाशे लक्षणात्वेन वर्णितस्य भेदास्त्रयोदशोपवर्णिताः । उपादानलक्षणा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र । लक्षणलक्षणा गङ्गायां घोष इत्यादौ । शुद्धा सारोपालक्षणा आयुर्धृतमित्यादौ । गौणी सारोपालक्षणा गौर्वाहीक इत्यादौ । शुद्धसाध्यवसानीलक्षणा आयुरेवेदम् । गौणी सार्धवसानालक्षणा गौरयमित्यादौ । एवं षड्विधा प्रयोजनवती । आसां व्यङ्ग्योत्थापनफलकतया नियमेन तासां सव्यङ्ग्यत्वमेव । तच्च व्यङ्ग्यं द्विविधम् । गूढमगूढं चेति । काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यं गूढम् । अनत्यन्तसहृदयैरपि झटिति ग्राह्यमगूढम् । यथा 'मुखं विकसितस्मितम्' इति 'श्रीपरिचयात्' इति चोदाहरणे । एवं द्वादशधा प्रयोजनवतीलक्षणा । निरूढलक्षणा कर्मणि कुशला इत्यादौ । सैकविधैव । एवं च गौर्वाहीक इतिवत् आकाशो ब्रह्मेति गौण्या सारोप्येत्यर्थः । ननु सारोपत्वं केन प्रकारेणेति चेद्ब्रह्मगौरवभीतिकानुज्ञया तत एव विदांकुर्वन्तु विद्वांसः । तथा च गोसदृशो वाहीकः गोनिष्ठाज्ञत्वादिगुणविशिष्ट इतिवदाकाशसदृशं ब्रह्माकाशनिष्ठस्वापाधारत्वादिगुणविशिष्टमिति तन्मतेऽर्थः । अत्र सादृश्यातिरिक्तकार्यकारणभावादिसंबन्धानामविवक्षातो नो शुद्धा सारोपा संबन्धान्तरेण सारोपा शुद्धा भवतीति । तथा च भास्कराचार्यभाष्यम् । सर्वमभिव्याप्य प्रकाशते इत्याकाशः तत्सादृश्याद्वेति द्वितीयवेत्यस्य प्रयोजनं पूर्वतन्त्रे कचित्प्रसिद्धम् । यथा 'सेवायां वा कथायां वा' इत्यत्र श्रीमदाचार्योक्तौ । पूर्वोक्तेर्ये तज्जन्मादिसूत्रभाष्यविरोधमाकलय्याहुः । किं च । यथा गौरित्यादावज्ञत्वाद्यतिशय एव प्रयोजनमेवं प्रकृते स्वापाधारत्वातिशय एव प्रयोजनं वाच्यं तस्याभावादाहुः निरूढेत्यादि । कर्मणि

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥ (१।१।८)

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते । कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र संशयः । आसन्यः प्राणो ब्रह्म वेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववदेवेत्यतिदिशति ।

भाष्यप्रकाशः ।

साधारण्यस्याभावादिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमं तल्लिङ्गाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥ अत्रापि छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकथं वाक्यं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति प्रस्तोतरित्यादि । अत्रापि देवतापदेनोपक्रमादन्नादित्यसहपाठाच्च प्रकरणं न ब्रह्मणः । प्राणस्य प्राणमित्यादिर्ब्रह्मप्रकरणस्या श्रुतिः पुराणप्रसिद्धिश्च संदेहवीजम् । श्रुतौ तु प्रस्तावः सामोपासनाविशेषः । अन्वायत्ता अनुगता प्रस्तावाख्योपासनाविषया । प्राणश्च वायुवत् प्रतीयमानोऽपि न वायुन्निकारः । 'बुद्धिः प्राणस्तु तैजसः' इति पुराणेषु भिन्नकारणकत्वेन सिद्धत्वात् । श्रुतौ च प्राणाद्वायुरजायतेति वायुजनकत्वेन, 'यो वायुः स प्राणः' इति श्रुतौ वायुत्वेन च कथनात् । यद्यपि लोके वायुविकारत्वेनोक्तस्तथापि तदपेक्षया वेदहृदयरूपस्यैतदुपबृंहणस्य बलिष्ठत्वात् । अतः स आसन्यो ब्रह्म वेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु पुराणप्रसिद्धेरासन्यो ग्राह्य इति । सिद्धान्तस्तु असंकुचितवृत्तेः सर्वशब्दस्य सामर्थ्यादेवात्र प्राणशब्देन ब्रह्म ग्राह्यम् ।

रश्मिः ।

कुशल इत्यादौ यथा कुशान् लात्यादत्ते इति विग्रहे 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये च निष्पन्नः कुशलशब्दः । तस्य कुशग्राहिरूपमुख्यार्थस्य क्रियासामान्यवाचके कर्मणीति पदे सति सवाधत्वात् मुख्येन शक्यार्थेन विवेचकत्वसाधर्म्यरूपस्य संबन्धेन निरूपणरूपोऽमुख्योर्थो लक्ष्यते इति कुशग्राहिणि पुरुषेऽसतां कुशानां परित्यागः सतां च ग्रहणं विवेचकत्वम् । एवं निपुणेपि सतोर्थस्य ग्रहणमसतः परित्याग इति विवेचनीयम् । तद्वत्प्रकृतेऽप्याकाशते दीप्यते सूर्योदयोत्रेत्याकाशः 'हलश्च' इति घञ् तस्य दीपनरूपमुख्यार्थस्य य एषोन्तर्हृदय इति पदेषु सत्सु सवाधत्वान्मुख्येन दीपनब्रह्मणा शक्यार्थेनाधारत्वसाधर्म्यरूपसंबन्धेनाकाशभावापन्नब्रह्मरूपोऽमुख्योर्थो लक्ष्यते इति निरूढलक्षणा तथेत्यर्थः । साधारण्येत्यादि ब्रह्मणि लक्षणा आकाशे रूढिरिति तथा । इतिः समाप्तौ । यदपि तत्तद्भावापन्नस्य ब्रह्मणः तत्तच्छब्दवाच्यत्वमित्युक्तं तदपि न । ॐकारस्य ब्रह्मवाचकत्वात् सर्वेषां शब्दानां चाकारविकृतित्वादिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥ पुराणेत्यादि बुद्धिः प्राण इत्यादिवक्ष्यमाणा । अस्या अपि पर्यायमाहुः प्रस्तावेत्यादि । तैजस इति राजसाहंकारकार्यमित्यर्थः । श्रुतौ चेति 'प्राणाद्वायुरजायत' इति श्रुतौ चेत्यन्वयः । तेनाग्रे पुनः श्रुतावित्युक्तेपि न पुनरुक्तिः 'पुराणं हृदयं स्मृतम्' इति वेदहृदयत्वम् । संशय इति त्रिकोटिक इत्यर्थः । श्रुतौ त्विति अत्र प्रस्तोतरि संबोधनम् । अभ्युज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । भास्कराचार्यभाष्येऽयमर्थः । ननूक्तं प्रकरणं न ब्रह्मण इत्यत

नन्वधिकरणानां न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति, किमित्यतिदिश्यत इति । उच्यते । प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेशनं स्वापादौ श्रुतावेवोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्मपरत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति, न न्यायेन प्राप्नोति । अतोऽति-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य वलिष्ठत्वात् । पुराणस्य चान्यत्र सावकाशत्वेनात्रानुपवृंहणतायामपि विपरीतवलावलभावस्याशक्यकल्पनत्वादिति । अत्राधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्कते नन्वित्यादि । समादधते उच्यत इत्यादि । उपपाद्यत इति धर्मत्वेनोपपाद्यते । तत्रेत्यादि तत्र प्राण-विद्यावाक्ये पुरुषस्वापप्रयुक्तं भूतसंवेशनं, तत्प्रबोधप्रयुक्तं च भूताधिजननमुच्यते, न तु स्वतन्त्रमतो यथा न प्राणविद्याया ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि वाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वं स्याद्यदि श्रुति-सामर्थ्यरूपे हेतौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवेको न क्रियेत । इतिहेतौ । प्राणविद्यासाधारण्यस्य बाधकस्य सत्त्वात् तेन न्यायेनास्य ब्रह्मपरत्वं न प्राप्नोति । अतोऽप्राप्तत्वादितिदिशति । एव-कारेण बाधकयोगं व्यवच्छिन्दन्नत्र तं हेतुं प्रापयतीत्यर्थः । एतस्यातिदेशस्य फलमाहुः रश्मिः ।

आहुः प्रकरणेत्यादि । लिङ्गं सर्वशब्दसामर्थ्यम् । अन्यत्रेति प्राणविद्याविशेषे । विपरीतेत्यादि 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं वलावलम्' इत्यप्यत्र न प्रवर्तते इत्यर्थः । तथा च छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति सूत्रोक्तमेव ज्यायः । पुराणापेक्षयेति अतिदेशोग्रे सिद्धान्तनिरूपणे निरूप्यः । भाष्ये । गमिष्यतीति न्यायो गमिष्यति । प्रकृते । धर्मत्वेनेति प्राणधर्मत्वेन ।

‘अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोभिधीयते’ ॥

इति पूर्वतन्त्रसिद्धमतिदेशपदार्थमाहुः एवकारेणेत्यादि । सूत्र एवकारेण बाधकयोगमत्यन्ता-योगमत्रपक्षे प्राणशब्दवाच्ये ब्रह्मत्वे साध्ये तं हेतुं तल्लिङ्गादिति हेतुं प्रापयतीत्यर्थः । भगवान् सूत्रकारः । तथा चेयं सूत्रयोजना । प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म तल्लिङ्गाद्भवत्येवेति । ब्रह्म तल्लिङ्गहेतुकप्राणशब्दवाच्य-त्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदवदिति बोधः । न चैवं भवतेरध्याहारादोषः इत्ययोगव्यवच्छेदकोन्ययोग-व्यवच्छेदको भवत्येवकार इति शङ्क्यम् । तथा सति ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यत्वायोगव्यवच्छेदवत् ब्रह्मान्यः प्राणशब्दवाच्यत्वयोगव्यवच्छेदवान् इति ब्रह्मापेतप्राणपदवाच्यत्वं स्यात्तदसंगतम् । आनन्दमयादि-पदवाच्यत्वं निरुच्य ज्योतिरादिपदवाच्यत्वस्य निरुच्यमानत्वात् । तद्वदत्रेति । यद्वा अत इत्यस्य तल्लिङ्गं हेतुरर्थः एवकारस्यायोगव्यवच्छेदोर्थः । तथा च तल्लिङ्गहेत्वयोगव्यवच्छेदवत् प्राणपदवाच्यं ब्रह्मेति सूत्रार्थः । बाधकशून्यात्पूर्वोक्ताल्लिङ्गात् इति तु फलितोर्थः । भाष्ये । न्याय आपादित इति यद्ययं न्यायो न स्यात् तदा प्राणविद्यासाधारण्यं स्यात् तस्माद्विषयवाक्यमतिरिक्तन्यायवदित्येव-मापादित इत्यर्थः । विषयवाक्यं अतिरिक्तन्यायवत् प्राणविद्याऽसाधारण्यात् यदेवं तदेवं ब्रह्मविदामोतीत्यादिविद्यावत् यन्नैवं तन्नैवं भार्गवीवारुणीविद्यान्तर्गतान्नाविविद्यावदित्यनुमाने ।

दिशति । अनेन चायमतिरिक्तो न्याय आपादितः । यत्रैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद् बाधकं तत्रैव ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति, न त्वन्यस्मिन् संभवे तत्परत्वमिति । अत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ॥ २२ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादेऽष्टममतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अनेनेत्यादि । न त्वन्यस्मिन् संभव इति संभवान्तरे सति तु नेत्यर्थः । सिद्धमाहुः अत एवेत्यादि । बाधकशून्यात् पूर्वोक्ताल्लिङ्गात्तथेत्यर्थः । नच, 'प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणश्चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनो यदा प्रबुद्ध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते' इत्यत्रेन्द्रियसंवेशनमुच्यते, न भूतसंवेशनमिति विषयभेदात् कथमस्य साधारणत्वशङ्केति वाच्यम् । 'दीपश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग्भवेत्' इत्यादिषु पुराणवाक्येष्विन्द्रियाणां भूतापृथग्भावस्योक्तत्वेन भूतविशेषत्वस्य सिद्ध-तयेमानीत्यस्य श्रुत्यन्तरे वागादिरूपत्वेनोक्तानीत्यर्थस्य शक्यवचनत्वेन शङ्कोदयस्य संभवात् । अतः सर्वथेदं समाधेयमिति । एतेन माहात्म्यज्ञानोपयोगिनीनां देवान्तरोपासनानामनुच्छे-दायेदमधिकरणम् । अन्यथा तु लोके पित्रपेक्षया क्वचित् पुत्रमाहात्म्यदर्शनात्, केचिद् ब्रह्म-कार्यत्वेऽपि ब्रह्मापेक्षयाऽधिका भविष्यन्तीति शङ्का स्यादिति तेनोपोद्घातः संगतिरिति बोधितम् । एवं चात्रातिदेशाङ्गीकारे, 'आपो वा इदं सर्वम्' इत्यादिवाक्येष्वपि सर्वात्मकत्वादि-ब्रह्मलिङ्गदर्शनादवादिशब्दानामपि ब्रह्मप्रकरणे ब्रह्मवाचकत्वमित्यपि साधितं ज्ञेयम् । अधि-करणानां न्यायरूपत्वादिति ।

रश्मिः ।

प्रकृते । बाधकेति बाधकं प्राणविद्यासाधारण्यं तच्छून्यादित्यर्थः । तथेति प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेत्यर्थः । अनुमानावर्णनाद्विपरीतसूत्रपाठकमः । यद्वा जिज्ञासासूत्राद् ब्रह्मेत्यनुवृत्तेर्न सूत्रे ब्रह्मपद-मुक्तम् । विषयेति इन्द्रियपञ्चमहाभूतरूपविषयभेदात् । साधारणेत्यादि ब्रह्मपरत्वबाधकसाधारणत्व-शङ्केत्यर्थः । पुराणेत्यादि एकादशस्कन्धादिषु इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां भूतेभ्यो दीपादिभ्योऽपृथग्भाव-स्येत्यर्थः । श्रुत्यन्तरे 'अन्नाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'प्राणादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र वा शक्यवचनत्वेन भूतानां चेन्द्रियसारत्वात् । इति भास्कराचार्यभाष्यात्तथेत्यर्थः । अत इत्यादि शङ्कोदयसंभवात् । इदं शङ्काविषयभूतम् । एतेनेति ब्रह्मविद्यातिरिक्तप्राणविद्याच्छेदेन-त्यर्थः । क्वचिदिति वेनात्पृथुनाममाहात्म्यं वसुदेवाच्च श्रीकृष्णस्य । स्यादिति तथा चैवं विधनिरङ्कुशजगत्कारणत्ववादिनीनां ब्रह्ममात्रपरत्वादेव न शङ्केति भावः । भिक्षुमते त्वयं शङ्का स्यादेव । पञ्चाङ्गेधिकरणे न्यूनं पूरयन्ति स्म तेनेत्यादिना । अत्र सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यं ब्रह्मजिज्ञासा-धिकारवाक्यं तत्प्रयोजकत्वेन ब्रह्मजिज्ञासोपपादकत्वेन स्मृतस्य साकारब्रह्मणो रूपजातस्योपेक्षा-नर्हत्वं भवतीत्युपोद्घातः । ननु विशेषलक्षणं गौणं कुतः आहतोत्रेति चेन्न । संगतिव्यवहारस्तु तत्र तत्र स्पष्टत्वाय हेतुतादिभिः प्रयोजकधर्मैरेव वक्तव्य इति तत्रैवेक्ष्यत्यधिकरणे निरुक्तत्वात् । एवं चात्रातिदेशाङ्गीकारेण 'आपो वा इदं सर्वम्' इत्यादिवाक्येष्वपि सर्वात्मकत्वादिब्रह्मलिङ्गदर्शना-दवादिशब्दानामपि ब्रह्मवाचकत्वमित्यपि साधितं ज्ञेयम् । अधिकरणानां न्यायरूपत्वादिति

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र सर्वेऽपि ब्रह्मासाधारणधर्ममेव हेतुकृत्याधिकरणं योजयन्तीति तद्दूषणमपि पूर्व-
वदेव बोध्यम् ।

माध्वास्तु, 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यदेवान्
प्राणयो न वा' इति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्याधिकरणं रचयन्ति तत्र
लोकप्रसिद्धिः, ईशानः प्राणदः प्राण इति विद्वद्भूढिः संदेहबीजम् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या-
वित्यादि तल्लिङ्गं हेतुत्वेनाहुः । अतिदेशप्रयोजनं तु किमपि नाहुः । अत्रापि पूर्ववदेव दूष-
णम् । किंचात्र हेतुः पुरुषसूक्तस्थो, विषयवाक्यं भर्तृसूक्तस्थमतो हेतुसाध्यवैयधिकरण्यपरिहार-
प्रयासश्चाधिक इत्यवधेयम् ।

विज्ञानभिक्षुस्तु कौषीतकिब्राह्मणादिस्थां ब्रह्मप्रकरणीयां श्रुतिं विषयत्वेन वक्तीति
तद्दूषणमपि पूर्ववदेव ॥ २२ ॥

इत्यष्टममतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

कचित्पुस्तके ह्येवं चेत्यारभ्य इतीत्यन्तः रश्मावुक्तः मूले प्रकाश एव पठ्यते । सर्व इति
शंकररामानुजशैवमास्कराचार्याः । तद् दूषणमिति अधिकरणवैयर्थ्यरूपम् । महान् भोगः परमानन्दः
श्रुता । 'तद्वै त्वं यो यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं परास्य भारं पुनरस्तमेति' । श्रुत्यर्थस्तु यदा भारं भर्तुं
तन्द्रां कुरुते तदा संकर्षणव्यूहेन भारं परा अस्य असु क्षेपणे क्षिप्वेति तथा च यस्त्वमस्तमेता तद्वै त्वं
प्राणोऽभवः । किं च प्रजापतेर्महान् भोगः । अपरं च भुजः भोगात् करिष्यमाणः यद्यस्माद् देवान्
प्राणय उ न प्राणय वा किं तु सर्वानित्यर्थः । विद्वद्भूढिरिति कचित्प्रसिद्धा विष्णौ । दूषणमधिक-
रणवैयर्थ्यरूपम् । महामोगरूपस्य परमानन्दस्यापि कृष्णलिङ्गत्वादिति । श्रुतिमिति । भाष्ये । श्रुतिं
दृष्ट्वा दूषणं पूर्ववदुच्येयम् । भाष्ये । अत एवेत्यादि अत्रापि प्राणत्वेन ब्रह्मोपस्थितिरशक्योपपादना ।
नहि पटत्वेन तन्तूपस्थापनं शक्नोति कर्तुं कश्चित् प्राणपदवाच्यत्वेन तूपस्थापयितुं शक्नोति यः कश्चिद्
ब्रह्म । यथा सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र हरित्वेन विष्णुतूपस्थापयितुं शक्नोति न तु हरिर्वर्षायां इत्यत्रापि
किं तु वर्षोपदसमभिव्याहारान्मण्डूकवाचकं हरिपदमित्यवधारितेन हरिपदवाच्यो मण्डूक इत्येवं
हरिपदवाच्यत्वेन मण्डूकोपस्थितिर्न तु हरित्वेन स्ववाचकपदोपस्थितस्यैव विशिष्टबोधे विशेषणमर्या-
दया भानस्य घटः पृथ्वीत्यादिस्थले दर्शनात् ॥ २२ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ॥ ८ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदं तावद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति ।

तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्मैवेति संशयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥ आमनन्तीति छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके वदन्ति । श्रुतौ तु, विश्वतः पृष्ठेष्विति सर्वेषामुपरि अयं च विश्वशब्दो न संकोचसह इति ज्ञापनाय तदर्थकं शब्दान्तरं सर्वतः पृष्ठेष्विति । शेषं स्फुटम् । संशयमाहुः तत्र ज्योतिरित्यादि । अत्र लोकप्रसिद्ध्या, 'अनादिमत् परं ब्रह्म' इति प्रकृत्य पठितेन, 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' इति गीतावाक्येन च कोटिद्वयोपस्थितिः संशयबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः अत्रेत्यादि । अयमर्थः । लोके तमोविरोधी पदार्थ आदित्यादिज्योतिःपदेनाभिधीयते । अत्र च दीप्यत इत्युक्तं, प्रकाशकत्वमपि तस्यैव लिङ्गम् । तथाग्रे, तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति, तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदधुरिवाग्रेज्वलत उपशृणोतीति जाठरस्याग्रेलिङ्गम् । नच सूर्यादिप्रकाशस्य दिवोर्वागपि दर्शनाज्जाठरप्रकाशस्य च क्वाप्यदर्शनादुभयोर्वाधे गीतावाक्यादिभिर्ब्रह्मैव ज्योतिःपदवाच्यतयादरणीयमिति वाच्यम् । ब्रह्मासाधारणधर्मस्य तत्प्रकरणस्य चात्रानुपलम्भात् । अतस्तेजोधर्मस्यात्र दर्शनाद्, बहिराज्याधिरश्मिः ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥ वदन्तीति यद्यपि आ अभ्यासे तथाप्युपसर्गवलेनायमर्थः । 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते' इतिवाक्यात् । मनिन च ज्ञाने दिवादिः । मणिनण् स्तम्भे चुरादिः । मन् विबोधने तनादिरेषामात्मनेपदित्वात् 'ये धातुशब्दा यत्रार्थे' इति पत्रावलम्बनवाक्यस्य वेदराशिपरत्वात् । ननु वेदपदेनैव चरितार्थत्वे राशिग्रहणं ज्ञापयति भाष्यादीनामपि तथैव भाष्योर्थः इति चेन्न । षडङ्गपरत्वेनैव चरितार्थत्वादिति । स्फुटमिति । अत इत्यस्य स्वर्गालोकादित्यर्थः । अनुत्तमेष्वित्यत्र न विद्यते उत्तमं येभ्य इति बहुव्रीहिः । न च तत्पुरुषः शङ्क्यः । तमपाकर्तुमेवाग्रे उत्तमेष्विति बहुव्रीहिफलितार्थकथनात् । इदं पूर्ववदनुत्तमेषूत्तमेष्वित्येतयोर्व्याख्याने । लोकेष्वित्यस्य जनलोकादिष्वित्यर्थः । अत्रासाधारणब्रह्मधर्माभावात्पूर्वपक्ष इति भाष्ये हेत्वपेक्षितं पूरयन्तः पूर्वपक्षस्वरूपमाहुः अयमर्थ इत्यादिना । तस्यैवेति तस्य ज्योतिषो दृष्टिर्दर्शनमेषा का यत्र यस्मिन्काले श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायः को यत्र यस्मिन् काले कर्णावपिगृह्याङ्गुलीभ्यां पिधाय निनदमिव रथवोषमिव नदधुरिवर्षभकूजितमिवाग्रेरिव ज्वलत उप स्वान्तर्गतमेव शब्दमेतच्छ्रवणं यथा स्यात्तथा शृणोतीति श्रुत्यर्थः । दिवोर्वागपीति तादृशश्रुत्युक्तज्योतिषस्तु 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति दिवः परं दीपनमुच्यते इति भावः । गीतेत्यादि आदिपदेन ज्योतिर्ब्रह्मणं 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति सूत्रं च संगृह्यते । एवमपेक्षितं पूरयित्वाऽसाधारणब्रह्मपदं ब्रह्मप्रकरणस्याप्युपलक्षकमिति सूचयन्तो हेतुभाष्यार्थमाहुः ब्रह्मेत्यादि । बहिराज्येत्यादि । अयं न्यायः पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य चतुर्थपादेस्ति तत्र 'बहिरुलूनाति' 'आज्यं विलापयति' 'पुरोडाशं पर्यग्न-

अत्रासाधारणब्रह्मधर्माभावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति 'एतावानस्य - महिमा, अतो ज्यायांश्च पुरुषः, पादोऽस्य सर्वा भूतानि

भाष्यप्रकाशः ।

करणन्यायेनात्र शास्त्रप्रसिद्धपेक्षया लोकप्रसिद्धेरेवात्र फलवत्त्वाच्च त्रिवृतकृतं वा प्राकृतमेव तेज इह ग्राह्यम् । अवटमानो धर्मो द्युमर्यादत्वादिर्यः स तूपासनार्थः । किंच । यदि ब्रह्मैवात्रोपास्यत्वेनाभिसंहितं स्यात्तदाऽस्या उपासनायाश्चक्षुष्यः श्रुतो भवतीत्यल्पं फलं नोच्येत । अतः फलमपि वाक्यस्य तेजस्तात्पर्यकत्वगमकमतः प्राकृतं तेज एवात्रादरणीयमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते युक्तिमाहुः सिद्धान्ते त्वित्यादि । नन्विह कुत्र चरण उक्तो यस्य ब्रह्मधर्मत्वमुच्यत इत्यत आहुः एतावानित्यादि । तथाच यद्यप्यत्र नोक्तस्तथापि वाक्यान्तर उक्तस्तस्य चैतस्य चैकवाक्यत्वमतश्चरणलाभ इत्यर्थः । कथमेकवाक्यतेत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति रश्मिः ।

करोति' इत्यत्र द्रव्यनामानो वहिराज्यपुरोडाशशब्दाः श्रुताः ते शास्त्रज्ञैः संस्कृतेषु प्रयुज्यन्ते । असंस्कृतेषु जातिमात्रे कैश्चिदशास्त्रज्ञैस्तत्र तेषां किं संस्कारनिमित्ततो जातिवाचकतेति संशयः पीत्वादिबद्धश्वचालवच्च शास्त्रस्य याज्ञिकप्रसिद्धिः सार्वत्रिकी । अशास्त्रस्य म्लेच्छकतिपयसिद्धेर्वलीयसीति संस्कारनिमित्ततेति पूर्वः पक्षः । तेषां जातिवाचितेति सिद्धान्तः । नहि शास्त्रस्थाः सर्वलोकस्थाश्च जातिमपहाय प्रयुज्यते । संस्कारं विहाय जातिमात्रे तु केचन प्रयुज्यते । यथा वहिषा यूपवटमवस्तृणातीत्यत्र संस्कारमन्तराप्यास्तरणमिति तेन जातिमेते न व्यभिचरन्ति । व्यभिचरन्ति तु संस्कारमतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अत्र दृष्टान्तप्रपञ्चः कस्यचित् । पीलुशब्दं म्लेच्छा हस्तिनि ह्यार्या वृक्षविशेषे प्रयुज्यते । आदिशब्देन यवशब्दस्तं च दीर्घशूकेष्वार्याः प्रियङ्गवादिषु म्लेच्छाः । आश्ववालः प्रस्तर इत्यश्ववालः वाक्यविशेषात् तृणविशेषः । आदिपदेन त्रिवृद्धहिष्पवमानमित्यत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोर्थः । वाक्यशेषाद्वक्तृयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां वहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणां 'उपास्मै गायतां नरः' इत्यादीनामृचां नवकमर्थस्तद्वदिति । ननु न न्यायोक्तिर्नूनं साधीयसी जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽयं न्यायोन्यत्रापीत्युक्तेस्तस्यैवान्यत्र संचार इत्यस्यान्यत्रासंचारादिति चेन्न तस्यास्वमतत्वात् । फलेत्यादि फलपदं प्रयोजनवचनं तेनोपासनारूपप्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः । त्रिवृदित्यादि तासां तेजोवन्नानां देवतानामेकैकान् द्विधा विभज्य पुनश्चैकं भागं द्विधा कृत्वा तत्त्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तन्निगुणरज्जुवत्त्रिवृतं करवाणीति त्रिवृत्करणश्रुत्यनुसार्यर्थः परत्र । सिद्धान्ते तु रोहितशुक्लकृष्णरूपैस्त्रिधा भवनं पुरुषं प्राप्य त्रेधाभवनं च त्रिवृत्करणश्रुत्यर्थः । त्रिवृत्करणश्रुतिस्तु 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति वाय्वाकाशयो रूपाभावात्पुरुषं प्राप्य त्रेधाभावाभावालोचनाच्च तेजोवन्नानि तावदिच्छापुरस्सरं परस्मादात्मनो जातानीति चोत्पत्तिमद्व्यवहर्तृप्राणिनिकायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तानि त्रिवृतकृतानि न तु पञ्चीकृतानि । अत्रिवृतकृतानि तु त्रिवृत्करणात्पूर्वाणि छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोसृजत' 'तदपोसृजत' 'ता अन्नमसृजन्त' इति श्रुतिप्रोक्तानि । ननु यदतः परो ज्योतिर्दीप्यते इत्यवधिवाचकपञ्चम्या श्रुतस्य द्युमर्यादत्वस्य का गतिस्तत्राह अवटेत्यादि । एवं भाष्यं व्याख्याय शांकरभाष्यीयामपि युक्तिमाहुः किं चेत्यादिना । चक्षुष्य इत्यादि । चक्षुषे हित इत्यर्थः । तस्मै हितमित्यधिकारे शरीरावयवाद्यत् इति यत् । न तु चक्षुषा दर्शनीयः । सूत्राभावात् । श्रुतः । विख्यातः । ब्रह्मधर्मत्वमिति हृदयब्राह्मणाद्बृहदयं ब्रह्म तस्य विधा धर्मः ज्योतीरूपस्तत्त्वम् ।

त्रिपादस्याऽमृतं दिवि' इति पूर्ववाक्यम् 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' इति गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्व-
मुक्तम् । पुरुषसूक्तेऽप्याश्रमचतुष्टयस्या जीवाः पादत्वेनोक्ताः । तथा प्रणवब्रह्मविद्या-
यामप्यकारोकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः ।
तद्विष्णोः परमं पदमिति च । ब्रह्म पुच्छमिति च । सत्यकामब्राह्मणे तु स्पष्टा एव

भाष्यप्रकाशः ।

गायत्रीत्यादि, सिद्धमित्यन्तम् । उक्तरीत्या तां ब्रह्मप्रतिपादकविद्यां वक्तुं यस्मात् तस्या
भूतादिपादचतुष्टयं प्रतिपाद्य तदेतदद्याऽभ्यनूक्तमिति तत्पदेन तदेव चतुष्पात्त्वं परामृश्य ब्रह्मण-
श्चतुष्पात्त्वमृचोक्तम् । यदि हि सा ब्रह्मविद्यात्वेन न विवक्षिता स्याच्चैवं कथनं निष्प्रयोजनकं
स्यात् । अत एव गायत्र्या ब्रह्मविद्यात्वेन प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे, एकप्रकरणगतत्वेनैकवाक्य-
तेत्यर्थः । नन्वग्निमस्रैकदेशे प्रकरणस्य ब्राह्मताया आक्षेप्यमाणत्वेन संदिग्धत्वान्न तावन्मात्रेणात्र
ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्धिरिति हेतोः साध्यसमत्वमत आहुः पुरुषसूक्त इत्यादि । तत्र पुरुषं प्रकृत्य
पठिते एतावानिति मन्त्रे श्रावितानां पादानां द्वितीयस्कन्धीये पुरुषसूक्तविवरणाध्याये,

‘पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽवृहद्व्रतः’ ॥

इत्येनेन विवरणादाश्रमवद्देहविशिष्टा जीवाः पादत्वेन सिद्धा इति तत्प्रत्यभिज्ञानादत्र
ब्रह्मपादसिद्धिः । किंच । यद्येकत्रैव कचिद् ब्रह्मणः पादनिरूपणं स्यात् तदा कथंचित् संदि-
रश्मिः ।

भूतादीति भूतपृथिवीशरीरहृदयरूपं पादचतुष्टयमित्यर्थः । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति या वै सा
गायत्रीयं वा व सा येयं पृथ्वीति या वै सा पृथ्वीयं वा व सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरमिति ।
यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदं वा व तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे हृदयमिति श्रुतिभिः । ऋचोक्तमिति ‘तावानस्य
महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः । पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति ऋचोक्तमित्यर्थः ।
एवमिति पूर्वपरामृष्टार्थकथनाय इयं वक्ष्यमाणा ऋक् इत्यभेदकथनमित्यर्थः । एतद्वाक्यतेति
एकार्थप्रतिपादकता । अग्निमेत्यादि ‘छन्दोभिधानाच्चेति चेत्’ इत्येकदेश इत्यर्थः । हेतोरित्यादि
ब्रह्म चतुष्पाद् ब्रह्मप्रकरणादित्यत्र हेतोः साध्यतुल्यत्वं न सिद्धत्वमतो यत्र प्रकरणे ब्राह्मत्वमसंदिग्धं
तत्स्थलमाहुरित्यर्थः । प्रकृत्येति ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’ इत्यनेन । एतेनेति श्लोकार्थस्तूपदेशभेदान्नेति
चेदिति सूत्रे स्वयमेव वक्तव्यः । आश्रमेति आश्रमवन्तो देहविशिष्टा जीवा इत्यर्थः । तत्प्रतीति
तावानित्यृचि सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वेन यावत्सर्वनामशब्दैः पुरुषसूक्तोक्तार्थस्य प्रत्यभि-
ज्ञानात् इमे पादाः इत्येवं तत ईक्षाप्रकारकज्ञानविषयत्वाद्ब्रह्मपादसिद्धिः । न तु गायत्रीपादसिद्धिः ।
तस्याः शब्दात्मकत्वेनार्थपादत्वासंभवात् । एवं तावानित्यस्याः सिद्धे ब्रह्मपादनिरूपकत्वे ‘अथ यदतः
परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ इत्यत्रापि पूर्ववाक्ये द्युसंबन्धित्वेन प्रसिद्धं ब्रह्मैव प्रत्यभिज्ञायते प्रत्यभिज्ञा-
विषयीक्रियते इति चतुर्थपादसिद्धिरित्यर्थः । ग्रन्थोत्थाधिक्यरूपं निग्रहस्थानं निराकुर्वन्ति स्म
किं चेत्यादिना । कथंचिदिति ब्रह्मणो निरंशत्वात् कथमंशरूपाः पादाः इति प्रकारेणेत्यर्थः ।

ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्यां चतुरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

हेतापि । अस्ति तु तद् बहुषु स्थलेष्विति बोधयितुमाहुः तथेत्यादि । तथाच माण्डूक्यादौ काठके तैत्तिरीये छान्दोग्यस्थसत्यकामब्राह्मणे च नानाप्रकारेण पादश्रावणान्न ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वे संदेह इति न हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं, तथापि ते चत्वारो न पशोरिवावयवाः किंत्वंशा एव वाच्याः । तच्च न युज्यते, ब्रह्मणोऽनंशत्वादित्यत आहुः अत इत्यादि । यतो जन्माद्यधिकरणेषु ब्रह्मणस्त्रिरूपता, कार्यकारणभावो, विरुद्धधर्माधारत्वं रहिमः ।

बहुषु स्थलेष्विति । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं फलिष्यति ब्रह्मणः । माण्डूक्यादावित्यादि आदिपदेन ब्रह्मोपनिषच्च । तत्र मण्डूके 'ॐमित्येतदक्षरं सोयमात्मा चतुष्पात्' इति चोपक्रम्य ।

‘बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्थितः’ ॥

इति पादत्रयं संगृह्य तुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोस्मीति तुरीय उक्तः । अथर्वशिखायां चतुष्पादे ‘तदक्षरं परं ब्रह्म पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारः द्वितीयान्तरिक्षमुकारः तृतीया धौर्मकारः चतुर्थ्यर्धमात्रा सा लुप्तमकार इत्यकारोकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा उक्ताः । नादसंज्ञो लुप्तमकार इति नारायणकृतटीकोक्तोर्थः । एतेन चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक इति शैवाचार्य-कल्पितोऽपपाठः परास्तः । अग्रसिद्धेः काव्यप्रकाशदूषणोल्लासोक्तदोषात् । काठके चतुर्थवह्याम् ।

‘स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ ॥

इत्यत्र यथाकथंचित्साधनीयाः उभौ स्वप्नान्तजागरितान्तौ येनेति च्छेदः । अत्र स्वप्नान्तमित्यस्य स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञेयमित्यर्थात् स्वप्नसाक्षी तैजसो लभ्यते । एतद्वेदेरूपसुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञश्च लभ्यते जागरितमध्ये जागरितज्ञेयमिति विश्व उपलभ्यते । आत्मानमिति तुरीयक उपलभ्यते ‘इन्द्रियैरथोप-लब्धिर्जागरितम्’ । ‘करणेषूपसंहतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः’ । ‘सर्वप्रकारक-ज्ञानोपसंहारो बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः’ । ‘ब्रह्मप्रकरणानूद्यो निरङ्कुशजगज्जन्मादिकर्तृत्वा-वच्छिन्नो वा तुरीयः’ इति तैत्तिरीये शिक्षायां ‘यश्छन्दसामृषभः’ इति चतुष्पाद्भौः तात्पर्यवृत्त्या तु कामवर्षक इत्यन्यदेतत् । भाष्ये । तद्विष्णोरिति संहिताप्रथमाष्टके तृतीयप्रश्ने ‘गमध्वै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्रा ह तदुसगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरेः’ इति । ‘विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे इन्द्रस्य युज्यः सखा’ ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम्’ इति । श्रुत्यर्थस्तु नित्यलीलावादे स्फुटः । प्रकृते । सत्येत्यादि । षष्ठप्रपाठक इदम् । तत्र नानाप्रकारेण ‘ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीत्युपक्रम्य प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलो-दीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः’ इति । एवमेवाग्रे अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण इति एवमग्रे प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कला इत्येवं नानाप्रकारेणेत्यर्थः । नेत्यादि तथा च चतुष्पाद् ब्रह्म प्रकरणात् ज्योतिर्ब्रह्म चरणाभि-धानादिति ब्रह्मसिद्धमिति हृदयम् । अनंशेत्यादि निष्कलमिति श्रुतेस्तथा । त्रिरूपतेत्यादि इदं

तत्रापि षड्विधत्वप्रतिज्ञानाद् भूतपृथ्वीशरीराणां परिचायकत्वेन षड्विधत्वमनिरूप्य हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयस्तस्य ह वा एतस्येत्यादिना पञ्च देवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपालत्वज्ञानानन्तरम्, 'अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यते'

भाष्यप्रकाशः ।

च साधितमत एवं चतूरूपत्वादेवमंशाः सुखेन युज्यन्त इत्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं तथाप्यत्र प्रकरणे सत्यकामब्राह्मणवत् कार्यरूपा एव भूतादयः पादा निरूप्यन्ते । तेषां च न ज्योतिर्वाक्याकाङ्क्षा । गायत्रीं प्रकृत्योक्तत्वात् । नापि ज्योतिर्वाक्यस्य तदाकाङ्क्षा । अथेति प्रकृतच्छेदात् । उभयत्राप्याकाङ्क्षोत्थापकपदाभावाच्च । यदि च तेषामृचा विवरणाद्विचि च पुरुषपदाद्गायत्राणामपि तेषां ब्राह्मत्वं विभाव्यते, तदापि ऋचि ज्योतिर्वाक्ये च परस्पराकाङ्क्षोत्थापकपदाभावाच्च तयोरेकवाक्यता । तदभावे च प्रकरणैक्येन साधितमप्येकवाक्यत्वमप्रयोजकमित्याकाङ्क्षायां तयोः परस्पराकाङ्क्षां साधयितुमाहुः तत्रापीत्यादि । यत्र गायत्र्याश्चतुष्पदात्वमुक्तं तत्रापि तस्याः षड्विधत्वप्रतिज्ञानादस्ति पण्णां विधानामाकाङ्क्षा । तत्र भूतपृथिवीशरीराणां पादत्वेन प्रतीयमानानामपि पार्णिप्रपदाङ्गुल्यादिवत् पादपरिचायकत्वमेव

रश्मिः ।

भिन्नं पदम् । अयमाशयः । जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चत्वेन ब्रह्मत्वेन कार्यकारणभावः सिद्धः । समन्वयाधिकरणेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन परीक्षितः । तेन विरुद्धधर्माधारता बोधिता । ईक्षत्यधिकरणे चिद्रूपेऽव्याप्तिः परिहृता प्रकृतिपरमाण्वादौ चातिव्याप्तिश्च । तेन चिदंशो ब्रह्मणि बोधितः सदंशस्य च कारणता बोधिता सदेव सोम्येत्युपक्रमात् । आनन्दमयाधिकरणे आनन्दे लक्षणयोजनेन तत्राव्याप्तिः परिहृता तेनानन्दांशो ब्रह्मणि बोधितः तेन त्रिरूपता बोधिता । एवं त्रिरूपताकार्यकारणभावः समवायित्वनिर्णायकधर्मकथनेन तृतीयेधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वं च साधितमिति । अतो विरुद्धधर्माधारत्वात् प्रकरणैक्यप्रयुक्त एकवाक्यत्वेऽप्रयोजकत्वं शङ्कते नन्वित्यादि । तेषामिति कार्याणाम् । न ब्रह्मप्रतिपादकज्योतिर्ब्राह्मणाकाङ्क्षा ब्रह्मणो कार्यत्वादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह गायत्रीमित्यादि । तथा च कस्यैते पादा इति संवन्धित्वेनापि न ब्रह्माकाङ्क्षेति भावः । अथेति भिन्नप्रक्रमवाचकेनाथेत्येवं पदेनेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षा तथापि ।

‘स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते’ ॥

इत्यङ्गाङ्गित्वापेक्षयैकवाक्यतास्तु इत्यपेक्षायामाहुः उभयत्रेत्यादि । नन्वस्ति तावदाकाङ्क्षोत्थापकपदसत्त्वं तदेतद्व्याख्यानूक्तमिति श्रुत्या तदेतत्पदाभ्यामुक्तस्य पूर्वं निरूपितस्वर्गाकाङ्क्षोच्यते । ऋचि च पुरुषपदं पादसापेक्षमिति चेत्तर्हि अस्तु तत्रैकवाक्यत्वं विवक्षितस्थले तु नास्त्यैक्यमित्याहुः यदि चेत्यादिना । ऋचेत्यादि । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति पूर्वमुक्तं तत्कथं षड्विधत्वमित्याकाङ्क्षायां वाच्यवाचकयोरभेदमाश्रित्याकाङ्क्षा पूरणीयेत्याशयेन तेषां पादानामृचा तावानित्यादिकया विवरणादित्यर्थः । तर्ह्यस्तु तत्रैकवाक्यता विवक्षितस्थले तु नास्त्येवेत्यत्राहुस्तदापीति । तदभाव इति परस्पराकाङ्क्षोत्थापकपदाभाव इत्यर्थः । पादपरीति वक्ष्यमाणप्रकारेण गायत्र्याः सर्वभूतात्मकत्वपरिचायनाय भूतानां पृथिवीत्वेन संकोचः पृथिव्याः शरीरत्वेन शरीरस्य हृदयत्वेनैवं हृदयात्मक-

भाष्यप्रकाशः ।

न तु पादत्वं, न वा तद्विधापूरकत्वमित्याशयेन तेषां षड्विधत्वमनिरूप्य हृदयस्यास्ति तथात्वमित्याशयेन हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयन् वक्ता तस्य ह वेत्याद्युक्तरीत्या पञ्चविधाज्ञानानन्तरमथेति प्रकृतविच्छेदेन पूर्वोक्तविधाभ्यो ज्योतिषो वैलक्षण्यं बोधयंश्चतुर्थपादस्य षड्विधत्वप्रतिपादनाह्वयब्लोपे पञ्चमीप्रतिपादनं कृत्वा, अतस्तृतीयातस्तसिः, अनेन प्रकारेण चतुर्थपादेत्युक्तरीत्या तदेव ज्योतिरन्तःपुरुष उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं मन्त्रेति पादस्येति कथनात् पादत्रयमुपरि यतोऽतोऽत्र, तस्य ह वेत्यारभ्यान्तं विधानिरूपके वाक्ये चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम् । तथाच षड्विधत्वप्रतिज्ञाया विधानिरूपणसाकाङ्क्षत्वाद्विधोपपादनस्य चाकस्मिकत्वाभावाय प्रतिज्ञासाकाङ्क्षत्वादुभयोरेकवाक्यत्वम् । अतः परं ऋगवशिष्यते । सापि चतुष्पदात्व-षड्विधत्वप्रतिज्ञयोरनन्तरं तद्विवरणतयोक्तेति तच्छेषस्तस्मादुपपादनवाक्यात् पूर्वं च पठिता । तस्यां च त्रिपादस्याऽमृतमिति रीत्या पादत्रयं कण्ठत उपरितनलोकेष्वित्युक्तत्वादस्ति चतुर्थपादाकाङ्क्षा । चतुर्थश्च पादः सर्वभूतात्मको हृदयाधिष्ठानक इति तदधिष्ठानस्य हृदयस्य ज्योतिर्वाक्यपर्यन्तेन विवरणादाकाङ्क्षा पूर्यते । विव्रियमाणपादविधानां च स्वाधारभूतपादस्वरूपविवरणाकाङ्क्षा । सा च पादोऽस्य सर्वा भूतानीति भूतविवरणेन ऋचा पूर्यते । तथा रश्मिः ।

पादपरिचायकत्वम् । निरूपयन्निति वेदान्तकृदिति भावः । ल्यब्लोप इति । अनुनासिकात्परोनुस्वारः इत्यत्र यथा तथेत्यर्थः । कृत्वेति अत्र प्रतिपादनं विधायेति पाठः । अस्मिन् पाठे यद्यपि त्वः प्रयोगेर्धैक्यं तथापि ल्यब्लोपो नाम ल्यवन्तशब्दाज्ञाने प्रत्यासत्त्या ल्यवन्तधात्वर्थकर्मण्यधिकरणे च पञ्चमीति शब्देन्दुशेखरे व्याख्यानात् । अत इति व्याख्येयमिदम् । अन्तःपुरुष इति अस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति श्रुतेः । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादित्यादि । विषयवाक्यात्पूर्वमन्त्रे । पादत्रयमिति अनुकरणशब्दोऽयं त्रिपादिति श्रौतस्य तेन सुषां सुलुक् इत्यनेन त्रिपादित्यत्र ङसो लुग्व्याख्यातः । त्रिभिः पद्यत इति च तथा च त्रिपादोऽस्येत्यन्वयः । अभेदषष्ठ्या त्रिपादभिन्नममृतं क्षेममभयमित्युक्तं पादत्रयमित्यर्थः । गूढार्थोग्रे वाच्यः । अत इति चतुर्थपादाकाङ्क्षायाः सत्त्वादित्यर्थः । आन्तमिति अन्तमन्तःपुरुषे ज्योतिरिति वाक्यं तदभिव्याप्येत्यर्थः । हृदयषष्ठविधायां ज्योतिषि चतुर्थः पादः इति भाष्यीयचतुर्थत्वं समर्थयितुं किञ्चिदाहुः तथा चेत्यादि । प्रतिज्ञेति षड्विधात्वप्रतिज्ञेत्यर्थः । भाष्ये । उपरितनेति ।

‘पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्धसु’ ॥

इत्यनेनैकवाक्यतायै बहुवचनम् । पादत्रयमुपरितनलोकेषु, चतुर्थः सर्वत्रेति । प्रकृते । तच्छेष इति व्याख्यानस्य व्याख्येयार्थत्वेन पारार्थ्यादिति भावः । पारार्थ्यं शेषलक्षणम् । उपेत्यादि तस्य ह वा एतस्य हृदयस्येत्यादिषड्विधोपपादनवाक्यं तस्मादित्यर्थः । त्रिपादस्याभितीति भाष्ये त्रिपाद्, अस्य, अम्, ऋतमिति पदच्छेदं सत्वोक्तम् । अत्र पक्षे संवन्धोऽभेदो बोध्यः । आकाङ्क्षेति चतुर्थपादाकाङ्क्षा पूर्यत इत्यर्थः । सर्वभूतात्मक इति सर्वाणि भूतानीति पादस्य भूतरूपस्य विवरणात् स च पृथ्वीरूपः पृथ्वी च शरीररूपा शरीरं च हृदयरूपमिति संकोच इति हृदय-विधारूपचतुर्थपादो ज्योतीरूपः सर्वभूतात्मकः । हृदयं व्यवच्छेत्तुं विशिष्यन्ति स्म वीत्यादि । स्वाधारभूतेति एतादृशः पादो हृदयात्मा । भूतेत्यादि करणे तृतीया । ऋचेति कर्तरि तृतीया ।

भाष्यप्रकाशः ।

ऋचि, दिवीति पदादत्र च परो दिव इति कथनादृचि पुरुषपदेनोक्तः पादत्रयाधारो ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञायते । अतश्चतुर्थः पादोऽस्मिन् वाक्ये निरूप्यत इत्युक्ता सहाप्यस्यैकवाक्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम् । अत्र गायत्रीमुपक्रम्य तस्याः सर्वभूतात्मकत्वं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूप-
जिज्ञासायां, वाग्वै गायत्रीति तत्स्वरूपमुक्त्वा वाचः कथं गायत्रीत्वमित्यपेक्षायां सर्वभूत-
गातृत्वात्तत्रातृत्वाच्च गायत्रीत्वमुक्तम् । तर्हि तस्याः कथं सर्वभूतात्मकत्वमित्यपेक्षायां या
वै गायत्रीयं वा व सेत्यादिना तस्याः पृथिवीत्वं प्रतिपाद्य तेन रूपेण सर्वभूतधारकत्वात्
सर्वभूतत्वे समर्थिते, किं तत् सर्वं भूतं का च तद्वारिका पृथिवीत्यपेक्षायां तां शरीरत्वेन
संकोच्य शरीरं हृदयत्वेन संकोचयति । तत्र प्राणांश्च प्रतिष्ठापयति । तेन प्राणरूपाणि भूतानि
शरीरैकदेशहृदयात्मकपृथिवीरूपेण वाग्रूपा गायत्री धारयतीति प्रतिपाद्य तस्याः स्वरूपमाह ।
सैषा चतुष्पदा पञ्चविधा गायत्रीति । तत्र वाग्रूपायाः कथं पृथिव्यादिरूपत्वं भूतधारकत्वं च ।
तथा पदशब्दोऽपि किं स्थानवाची, उत चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति श्रुत्युक्तपरा पश्यन्ती-
मध्यमावैखरीति वागवस्थाचतुष्टयवाची वा पादवाची वेति संदेहवारणाय तदेतद्वचाभ्य-
रश्मिः ।

पादत्रयेत्यादि पुरुषस्यावयवित्वेनावयवभूतपादत्रयाधारत्वमिति ज्ञेयम् । ज्योतिःपदेन
प्रत्यभिज्ञायते षष्ठविधात्वेनान्तिमत्वात्तुरीयपादेऽप्यत्र पर्यवसित्या प्रधानं हृदयं तदिदं ज्योतिरिति
तथा । ननु 'यदतः परः' इतिविशेषणेन प्रथमपादभूतभूतादिनिविष्टपुरुषव्यतिरेकात् तत्कथं पुरुषो
ज्योतिरिति प्रत्यभिज्ञा तदिदं जलं सेयं दीपमालिका यथा । किं च । परस्य पुरुषरूपज्योतिषः
प्राज्ञतैजसतुरीयरूपत्वेऽपि शरीरपृथिवीहृदयरूपत्वं च कथमित्यतो गायत्री वा इदं सर्वमित्यारभ्य
य एवं वेद इत्यन्तस्य योर्थः सिद्धस्तं सिद्धान्ते आहुः अत्रेदमित्यादिना । अत्रेत्यादि
'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च' इति ह्यन्तपदद्वयमग्रे संबध्यते । सर्वभूतेत्यादि
सर्वं भूतं गायति च त्रायते च या सा गायत्रीति श्रुतेरित्यर्थः । तर्हीति वाग्रूपत्ववेलायाम् ।
इत्यादिनात्रादिना 'येयं पृथिव्यस्याऽहीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते' इति नातिशीयते
नातिवर्तते यद्वा शिग् तनुकरणे शिनोति शिनुते इत्यर्थे वा शीयते इति छान्दसः । तामित्यादि
'यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वा व तद्यदिदमस्मिन् तत्पुरुषे हृदयम्' इति संकोचयतीत्यर्थः । तस्मिन्
हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता इति श्रुतेराहुः तत्रेत्यादि । एतेनातिदेशाधिकरणसंगतिरपि सूचिता,
प्रसङ्गरूपा । प्राणनिरूपणेन तदाधारहृदयं तन्निष्ठपुरुषो ज्योतिस्ताभ्यामाधाराधेयभावसंबन्धः
सामानाधिकरण्यसंबन्धश्चेति संबन्धित्वात् । एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं
प्रसङ्गसंगतिः । चत्वार्येत्यादि 'चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः
गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इतिश्रुतिः । एतदर्थस्तु वाचः
परिमितानि वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुषः । वागित्यत्र डसः स्वादेशो वा । परिमितानीत्यस्य
शास्त्रनिर्णीतानीत्यर्थः । पदान्यवस्थाविशेषरूपाणि । ताश्चावस्थाः परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाः ।
मनीषिणोऽध्यात्मकुशलाः । तेषां मध्ये त्रीणि गुहायां शरीरे आधारनाभिहृदयेषु निहितानि ।
नेङ्गयन्ति न जानन्ति । तुरीयं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति मनुष्याणां वदने वर्तमानोर्थबोधकः

इति चतुर्थपादस्य षष्ठविधत्वप्रतिपादनात् । अतश्चतुर्थपादे पञ्चपुरुषास्ततः परो दिवोज्योतिः षष्ठस्तस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुषे उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं 'त्रिपादस्याऽमृतं दिवि' इत्युक्तत्वादस्य त्रिपात्संबन्धि अमृतमुपरितनलोकेष्विति । अतोऽत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम् ।

अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

नूक्तमिति प्रतिज्ञाय ऋचा विवृतम् । यावान् सर्वभूतात्मकत्वादिरूपोऽर्थः पूर्वमुक्तस्तावान् अस्य गायत्रीनाम्नः पुरुषस्य महिमा माहात्म्यं विभूतिः । तत उक्तरूपान्महिम्नः पुरुषो ज्यायान् अधिकः । पूर्वोक्तं कथमस्य महिमेत्यत आह पादस्येत्यादि । तथा चोक्तरूपस्य सर्वस्यैतत्पादरूपत्वान्महिमत्वम् । तत एव च पुरुषस्य ज्यायस्त्वम् । एतेन पदशब्दार्थोऽपि निर्णीतः । पादा एव पदशब्दवाच्या इति । एवं चार्थरूपपादबोधनेन गायत्र्या वाग्रूपत्वं निवारितम् । तेन पुरुषस्य गायत्रीवाच्यत्वाद् गायत्रीत्वम् । तेन वाग्रूपाया गायत्र्यास्तद्विद्यात्वमित्यपि साधितम् । ततः पुरुषः को वेत्यपेक्षायां तं पूर्वोक्तपार्थिवशरीरवतः पुरुषाद् व्यावर्तयितुं यद्वैतद् ब्रह्मेत्यारभ्य, योऽयमन्तर्हृदय आकाश इत्यन्तेन तत्स्वरूपमाह । तेन मन्त्रे पुरुषत्वेन यदुक्तं तद् ब्रह्म आकाशो, न तु शरीरी पुरुष इत्युक्तम् । तत आधेयस्य कथं महिमाधारत्वमित्यतस्तथात्वं साधयितुं तस्य व्यापकत्वं तदुपासनं तत्फलं चाह । तदेतत्पूर्णरश्मिः ।

शब्दो भवतीत्यर्थः । ऋचेति तावानित्यादिकया । निवारितमिति अन्यथा परापश्यन्तीमध्यमावैखर्याख्यपादचतुष्टयं वदेदिति भावः । किंरूपत्वं तस्या इत्यपेक्षायां पुरुषो ज्योतिरिति प्रत्यभिज्ञानुसारेण वाच्यवाचकयोरभेदोक्तयाराद्ब्रह्मरूपत्वमित्याहुः तेनेत्यादिना ग्रन्थेन । यद्वेत्यादि ऋक् समनन्तरमेव यद्वैतद्ब्रह्मेतीदं वा व तद्योयं वहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स वहिर्धा पुरुषादाकाशोयं वा व स योयं अन्तःपुरुष आकाशो यो वै सोन्तःपुरुष आकाशो यं वा व स योयमन्तर्हृदय आकाश इत्यन्तेन वाक्येन । वहिर्धेत्यस्य वहिरित्यर्थः । आकाशस्याधिभौतिकादिभेदेन त्रिधा निरूपणं ज्ञेयम् । तेनाकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणेनावसरूपा संगतिरुक्ता । तदेतदित्यादि तदेतत्पूर्णमप्रवृत्तिपूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद इत्यनेनेत्यर्थः । अप्रवर्तीत्यस्य न कुतश्चित्प्रवर्तितुमुत्पत्तिं प्राप्तुं शीलमस्येत्यर्थः । अप्रवर्तिनीमित्यस्याविनाशिनीं कल्पस्थायिनीमित्यर्थः । इत्यादिनेत्यत्र आदिना पञ्च देवसुषयः स योस्य प्राङ् सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोन्नाद्यमित्युपासीत तत्तेजस्यन्नादो भवति य एवं वेदाथ योस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान् यशस्वी भवति य एवं वेदाथ योस्य प्रत्यक् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत तद्ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद । अथ योस्योदक् सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेदाथ योस्योर्ध्वसुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदेति श्रुत्या निवेशयतीत्यर्थः । अत्र प्राक् सुषिश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

मित्यादिना । ततः कास्तद्विधा इत्यपेक्षायां तस्य ह वा एतस्य हृदयस्येत्यादिना पञ्चग्राणा-
निन्द्रियाणि तदेवांश्च द्वारपालकोटौ निवेशयति । पष्ठेन ज्योतिषा च पदसंख्यां पूरयति ।
तेनैते षडपि विधाः । एतद्व्यतिरिक्तः प्राणविद्यायां, प्राणो हि पिता प्राणो मातेति प्रसिद्धो
जीवात्मकः प्राणः पाद इति सिद्ध्यति । सोऽपि न विविक्तः किंतु शरीरविशिष्ट इति तद्वि-
शिष्टानां जीवानां पादत्वं, तस्य च मुख्यं स्थानं हृदयं, विधाश्च तत्रैव भूयस्य इति हृदयमपि
पाद एव निविशते । ज्योतिश्चात्र हार्दमेव यदाकाशशब्देनोक्तं, हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुत्यन्तराच्च ।
अतः पूर्वोक्तरीत्या एकवाक्यत्वं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ।

यत्तु केचित् पुरःस्फूर्तिकमालम्ब्य गायत्र्या भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदेन चतुष्पात्त्वं,
तस्या वाग्रूपत्वकथनाद् हृदये प्राणानां चोक्तत्वात् तदुभयसहितानि तानि भूतानि संख्यायां
निवेश्य तैः षडभिर्गायत्र्याः षड्विधत्वं व्याख्याय, इदं यावदुक्तं तावानस्य महिमा विकार-
स्ततो ज्यायान् पुरुषो महान् विकारोऽस्य पुरुषस्य सर्वाणि भूतानि पूर्वं गायत्र्यात्मनोक्तान्येकः
पादोऽस्य गायत्रीब्रह्मणस्त्रिपाद् अमृतं दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्येवं मन्त्रं व्याख्याय
तस्य गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मणो हृदयाकाश उपास्यत्वं च व्याख्याय तत उपास्यङ्गभूतं
पञ्चद्वारपालोपसानं च व्याख्याय गायत्र्युपाधिकस्य हृद्युपास्यत्वेनोक्तस्यैव कौक्षेयज्योतिः-
प्रतीकत्वेनोपासनम् 'अथ यदतः परो दिवः' इत्यादिना विधीयते । अत्र चाथशब्दो
विद्यान्तरोपक्रमार्थ इत्याहुः ।

रश्मिः ।

सुषिरिष्ठद्रम् । असेति हृदयस्य । कीर्तिः परोक्षख्यातिः । व्युष्टिपरोक्षख्यातिः । एते इति
पञ्च द्वारपाला ज्योतिश्चेत्येत इत्यर्थः । तेन प्राणरूपाणि भूतानि इत्यादिस्वोक्तसंदिग्धत्वात् प्रपञ्चयन्ति
एतद्व्यतीत्यादिना । प्रसिद्ध इति पितृत्वमातृत्वे जीवानां प्रसिद्धे ईश्वरस्य तु पिताहमस्य जगतो
मातेति न प्रसिद्धे । किंत्वित्यादि । पितृत्वमातृत्वयोः शरीरिधर्मत्वादिति भावः । धातृपितामह
समभिव्याहारात् । भूयस्य इति षड्धर्मा इतिसंख्यातात्पर्यात् । हृदयमिति 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ
हि तदर्शनात्' इति सूत्रादौ । निविशन्त इति तथा चाश्रमवदेहविशिष्टा जीवाः पाद इति
तथेति भावः । ज्योतिरित्यादि 'योयमन्तर्हृदय आकाशः' इत्यत्राकाशशब्देनोक्तं यद्दार्दमाकाशं
ज्योतिर्ब्रह्मैवेति योजना । ज्योतिश्च चकारेण पंचसुषयो जीवाः हृदयं हृदि अयमिति च्छान्दोग्य-
व्युत्पत्तेस्ततो ज्योतिः षष्ठीविधा । अत्र योयमिति श्रुतौ जीववद्दार्द 'द्वौ सुपर्णौ भवतः' इति श्रुतेः
परं तु ज्योतिर्न सुषिः हृदये आकाश इति हृदि अयं जीवस्तत्समीपे आकाश इति आत्मासन्
काशः । वर्णलोपः । काश्रु दीप्तौ आसमन्तात् काशत इति वा । सुषयस्तु न काशन्ते । आकाशशब्दस्य
ज्योतिःसामानाधिकरण्ये श्रुतिं प्रमाणयन्ति स्म हृद्यन्तरिति । अत इत्यादि उपपादनात् ।
भाष्योक्त 'तावानस्य महिमा' इत्यादिरीत्या ऋग्विषयवाक्ययोरेकवाक्यत्वं निष्प्रत्यूहमिति । 'निःप्रत्यूहो
महान् भोगः' इत्याचार्यप्रयोगात् । इत्यर्थ इति इदमेव वाक्यत्वं निःप्रत्यूहं निरुपसर्ग इति निष्कृष्टेयौ
बोध्यः । इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । अर्थपदाभावे तु सुष्ठुन्वय इति ज्ञेयम् । स्वोक्तं व्याख्यानं
दृढीकर्तुं शांकरव्याख्यानमुपक्षिपन्ति यच्चित्यादि 'अङ्गं प्रती कोऽवयवः' इति कोशात् प्रतीकोवयवः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तन्मन्दम् । पुराणोपबृंहितश्रुत्युपपत्त्येन व्याख्यातप्रकारेण पादानां विधानां च विवेकसिद्धावेवं सांकर्येण पादविधयोर्व्याख्यानस्यासंगतत्वात् । उक्तपुराणश्रुत्योरेवंविरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानस्याप्यसंगतत्वात् । अथ योऽस्य दक्षिणः शुपिरित्यादावप्यथशब्दस्य सत्त्वेऽपि तत्र न विद्याभेदकत्वम्, 'अथ यदतः परः' इत्यत्र विद्याभेदकत्वमित्यत्र बीजानुपलम्भाद् अङ्गोपास्तिभेदप्रायपाठविरोधाच्चेति । एवमेकवाक्यतामुपपाद्य सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अत एव ।

रश्मिः ।

दूषयन्ति स्म तन्मन्दमित्यादिना पुराणेन 'पादेषु सर्वा भूतानि पुंसः' इति श्लोकद्वयात्मकेनोपबृंहिता या श्रुतिः ।

‘तावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ ॥

त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः' इतिपुरुषसूक्तस्था तदुपपत्त्येन प्रकृतश्रुतिव्याख्यान-प्रकारेणेत्यर्थः । प्रकारपदं ज्ञापयति ह्यपरस्यापि मायावादप्रकारस्य पुराणान्तरः उपपत्त्योऽस्तीति कृष्णवाक्यानुसारित्वं सिद्धान्ते उत्कर्षः । अयमर्थः । पुराणेन वेद उपपत्त्यव्यो न युक्त्या । केवलयुक्तीनां तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे प्रत्याख्यानात् तदपेक्षया पुराणस्य महत्त्वात् । तत्र च पादेषु च भूर्भुवः सुवो महर्लोकस्था व्यष्टिजीवाः प्रथमः पादः । जनलोकस्था ब्रह्मचारिणो व्यष्टिजीवा द्वितीयः पादः । तपोलोकस्था वानप्रस्थाः व्यष्टिजीवास्तृतीयः पादः सत्यलोकस्थाः संन्यासिनो व्यष्टिजीवाश्चतुर्थः पादः । एतदनुरोधेन पुरुषसूक्ते पाद इत्यत्र सुपां सुः पादा इत्यर्थः । तथा च पुराणे साधिष्ठानानां जीवानां पादत्वं पुरुषसूक्तेऽपि विश्वा भूतानीति साधिष्ठानानामेव तेषां तत्त्वमित्यत्रापि भूतपृथिवीशरीरपरिचायितहृदयस्थानं तस्य ह वेत्यादिनोक्तानां जीवानां पादत्वं तेषामेव च पञ्चपुरुषाणां ज्योतिषश्च षड्विधात्वमिति सिद्ध्यति । इति पादानां विधानां च विवेकसिद्धावित्यर्थः । पादयोरिति वाक्प्राणौ निवेश्य पादयोश्चतुष्पदाषड्विधयोर्व्याख्यानस्येत्यर्थः । तथा च सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति वाक्यं न पादानुवादकं तत् षड्विधात्वानुवादकं च किं तु प्रतिज्ञावाक्यम् । पादतद्विधानां प्रतिपादकं तु तस्य ह वा इति वाक्यमिति हृदयम् । एवं तदुक्तपादान् दूषयित्वा तावानिति मन्त्रव्याख्यानं दूषयन्ति स्म उक्तपुराणेत्यादिना । न च पुरुषपदं पुरुषावतारवाचकं तथा वाक्येऽपि पुंसः इति पदं पुरुषावतारपरमिति शङ्क्यम् । 'तस्माद् विराड्-जायत विराजो अधिपुरुषः' इति तस्य तत्कार्यश्रावणात् । अतः 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इतिश्रुतेरत्र परमकाष्ठापन्नवस्तु पुरुषपदाभिधेयम् । न तु विकृतः पुरुषः । एवं पुराणवाक्ययोरपि पुरुषसूक्तविवरणात् स एवार्थः । किं च पुराणे व्यष्टिजीवाः पादेषु व्याख्याताः । अत्र तु सर्वाणि भूतानि तेजोवन्नादीनि सस्थावराणि जङ्गमानि गायत्र्यात्मनोक्तान्येकः पादोतो विरोधेनेत्यर्थः । गायत्र्युपाधिकस्येत्यादिनोक्तं दूषयन्ति स्म अथ य इत्यादि । नन्वङ्गोपासनातः कौक्षेयज्योतिरुपासनस्य भेदसाधनाय तथाव्याख्यायत इति चेत्तत्राहुः अङ्गोपास्तीत्यादि । अङ्गोपास्तिभेदे प्रायपाठविरोधोऽङ्गोपास्तिभेदप्रायपाठविरोधः सुप् सुपेतिसमासः । तथा सतीति सामानाधिकरण्ये सप्तमी । असमस्तपाठोत्र भाति । द्वारपालोपासनेङ्गोपास्तित्वं त्वविरुद्धम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मृगवाक्ययोरपि परस्पराकाङ्क्षासत्त्वेन पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्योतिषो ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्रैतद्बोध्यम् । मन्त्रे, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इत्यत्र, 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' इति गीतोक्तः क्षरः पुरुषो जीवसमष्ट्यात्मको यद्यपि वक्तुं शक्यते । किंच 'हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषः' इति श्रुत्या जीवस्य हृदयं स्थानं, तद्विराड्जीवस्य स्वर्लोकः 'हृदा स्वर्लोकः' इति द्वितीयस्कन्धात् । अत्र च स्वर्लोकस्य द्वारपान् वेदेति तत्प्रत्यभिज्ञानात् । तथापि मन्त्रे, त्रिपादस्याऽमृतं दिवीति विशेषकथनात् पुरुषसूक्तविवरणाध्याये च तेषामाश्रमत्रयस्थत्वेन व्यष्टितया निगमनात्, पादोऽस्येत्यत्रापि व्यष्टिजीवा एव ग्राह्याः । अन्यथा त्रिपादित्यादेर्विरोधापत्तेः । एवं सिद्धेऽत्रत्यानां सर्वभूतानामुपरितनानां च व्यष्टिजीवत्वे तेषां सर्वेषां हृद्यन्तरिति श्रुत्या हृदयमेव स्थानमिति तस्यैकत्र षड्विधत्वेऽन्यत्रापि तथात्वमिति ब्रह्मपादानां गायत्रीपादतुल्यत्वं तद्विधानां च गायत्रीविधातुल्यत्वं भवति । एवं सति यथा प्रणवविद्यायां ब्रह्मणः पादसंख्यापूरकत्वं तथास्यां गायत्रीविद्यायां विधासंख्यापूरकत्वम् । एवमत्र चरणानां ब्रह्मधर्मत्वात् प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे शब्दमात्रस्य ब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तत्वात् । 'तमेव भान्तम्', 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्दीपनात्मकस्य तेजोलिङ्गस्यापि ब्रह्मण्येव समन्वयात् 'अहं वैश्वानरो भूत्वा' इति गीतावाक्येन जाठरधर्मस्योष्णिमादेरपि तत्र समन्वयात् । द्युमर्यादत्वस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनाधिक्यबोधनार्थत्वात् । चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति फलस्यापि भगवदीयत्वेन दृश्यो विख्यातश्च

रश्मिः ।

इति न दूषितम् । ऋगवाक्ययोरिति तावानित्यस्य विषयवाक्यस्य च । न हि खल्ववयववाचकपदस्यावयववाचकत्वं प्रसिद्धम् । अतश्चरण इत्युक्ते पुरुषस्याग्रहणात्कथमत्र ब्रह्मज्योतिरित्याशङ्कां प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं साधयन्तोऽपनयन्ति स्म अत्रैतदित्यादिना । वक्तुमिति पादत्वेन वक्तुम् । श्रुत्यापि जीवसमष्ट्यात्मकत्वं पादस्य संभवतीत्याहुः किं चेत्यादिना । तत् स्थानमित्यर्थः । हृदेत्यादि ।

‘भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः’ ॥

इत्युक्तकल्पितपदेनान्वयः । ननु प्रकृतश्रुतौ स्वर्लोकः कुत्र प्रत्यभिज्ञातः इत्यत आहुः अत्र चेत्यादि । तथा च श्रुतावपि पुरुषो जीवसमष्ट्यात्मको वक्तुं शक्यत इति भावः । अन्यथेति ग्रहणे जीवसमष्ट्यात्मकपुरुषप्रकारे सति । एवमिति त्रिपादित्यादेर्विरोधचिन्तनप्रकारेण । ननु सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति गायत्र्याः पादानां षड्विधत्वं न तु ब्रह्मणः पादानां तथात्वमित्याशङ्कायां तत्र तस्यातिदेश इत्याहुः तस्यैकत्रेत्यादिना । अन्यत्रेति प्रणवादिविद्यायामपि पादस्य षड्विधत्वमित्यर्थः । पादसंख्येत्यादि । 'तुरीयं परममृतमजं ब्रह्म' इति श्रुतेः । विधेत्यादि ज्योतीरूपस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । एतावता प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं साधितमतः परं ज्योतिषो ब्रह्मवाचकत्वं साधयितुं पूर्वपक्षोदितदोषान् दूरीकुर्वन्तो हेतूनाहुः शब्दमात्रस्येत्यादिना । अन्तिमपादत्वात्तु ह्यभिधावृत्तिर्ज्योतिःपदस्य ब्रह्मणीति सिद्धम् । ब्राह्मणश्रमणेत्यादि ब्राह्मणश्चेच्छ्रमणः श्रमशीलश्चेदत्युक्तकृष्टः इति न्यायेन । एवं ब्रह्मणोपि व्यापकरूपस्य तेजसो द्युमर्याददीपनाश्रयत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वादत्युक्तकृष्टमित्यर्थः । भगवदीयत्वेनेति उपक्रमे 'ॐमित्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत' इति ह्युपसंहारे च 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य' इति निरोधलक्षणग्रन्थोक्तरीतिदर्शनादुपक्रमोप-

ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्वव्यावृत्त्यर्थम् । एत-
न्निर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णीता वेदितव्याः ॥ २३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

भवतीत्याकारकत्वात् । 'अपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्वियन्ते
भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः' इति पञ्चमस्कन्धोक्तरीत्या तस्य महाफलत्वात् । 'वसन्ते
ज्योतिषा यजेत', वाचैव ज्योतिषेत्यादिश्रावणेन ज्योतिःपदस्य तेजोमात्रवाचकत्वाभावाच्च
ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति हृदयम् । एवं सिद्धान्तमुक्त्वा, तद्धर्मोपदेशाधिकरणेनास्य गतार्थताशङ्कां
परिहरन्ति ब्रह्मेत्यादि । तथाच तत्र हेतोः सिद्धत्वेनात्र तु साध्यत्वेन फलभेदान्न गतार्थ-
तेत्यर्थः । ननु ब्रह्मप्रतिपत्तिरूपस्य फलस्याऽन्यथापि सिद्धेः का हेतुसाधनावश्यकतेत्यत आहुः
एतदित्यादि । पादनिर्णयेन पादवत्योऽन्या अपि विद्या निर्णीताः स्युरित्येतदर्थं तदा-
वश्यकतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

रहिमः ।

संहाराभ्यामर्थनिर्णयादुक्तमेतत् । तस्य महेत्यादि संपद्याविर्भावाधिकरणन्यायेन प्राप्तं शरीरं यस्य
तस्य दर्शनीयत्वं व्याख्यातत्वं च भगवदीयत्वेनेति महाफलत्वमित्यर्थः । इत्यादीति ह्यत्रादिपदेन
मनोज्योतिर्जुषतामित्यस्य संग्रहः । हेतोरिति धर्मरूपस्य । साध्यत्वेनेति हेतुत्वेनोक्तश्चरणाभिधां
गायत्रं ब्राह्मं वेति संदेहात्साध्यत्वेनेत्यर्थः । ननु ब्रह्मेति औपचारिकत्वव्यावृत्त्या चरणानां
ब्रह्मप्रतिपत्तिरूपस्य फलस्य । अन्यथेति तुरीयचरणचरमत्वादिति हेतुप्रकारेणापि सिद्धेः ।
हेतुसाधनेति हेतौ ब्राह्मत्वसाधनावश्यकतेत्यर्थः । नन्वन्तस्तद्धर्माधिकरणेनैकान्तरितश्रुति-
विचारोपि कृतः ।

'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते' ॥

इत्यारणात् । अत्र तु चरणानां ब्रह्मधर्मत्वोक्त्या प्रकाशाश्रयवद्देति सूत्रोक्तब्रह्मब्रह्मधर्माभेदाय
प्रतिबन्धकं चरणौपचारिकत्वं तद्व्यावृत्त्यर्थं विचारः कृतः इति फलभेदः कुतो नादत्त इति चेन्न ।
अस्यार्थस्यैव ननु ब्रह्म इत्यादिभाष्यविभागेनोक्तत्वात् । विद्या इति । ताश्च 'सर्वासामविरोधः सामान्य-
तदभावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्' इति तार्तीये सूत्रे शंकरभाष्ये प्रसिद्धा भाष्यविभागे प्रपञ्चिताश्च ।
इत्यर्थ इति तथा चैष सूत्रार्थः । ब्रह्म ज्योतिःशब्दवाच्यं चरणाभिधानात् । चरणप्रत्यभिज्ञानादिति ।
चरणप्रत्यभिज्ञानं त्वेवम् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यत्र सर्वनामत्वेन प्रसिद्धार्थवाच-
केन यच्छब्देन तावानिति पूर्ववाक्ये द्युसंवन्धित्वेन प्रसिद्धं ब्रह्मात्रापि द्युसंवन्धात्प्रत्यभिज्ञायत इति ।
अत्रेदं विज्ञेयम् । ज्योतिषो ब्रह्मत्वमित्यनेन ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणमिति भाष्यं विरुध्यते ।
ज्योतिःपदस्याभिधावृत्तौ ब्रह्मणि सत्त्वात्, ज्योतिःपदस्य चरणे वृत्त्यभावात् । तत्कथं ब्रह्मधर्मनिर्णय
इति । उच्यते । चरमस्य धर्मिवाचकत्वेपि धर्मवाचकत्वस्य तुरीयं परममृतमजं ब्रह्मेत्यादौ दृष्टत्वात्
चरमचरणवाचकत्वमपि ज्योतिःपदस्येति । न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यं, अमुष्य वस्तुन
एव तथात्वादिति ॥ २३ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्

तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पात्ररूपितं किंतु गायत्रीछन्दः । 'गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच' इत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय, 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । तदेतद्वचाभ्युक्तं, एतावानस्य महिमा' इति । तस्यामेव व्याख्यानरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद् ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । यद्वै तद् ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दसः प्रकृतत्वात् तत्परमेवावगन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेरब्रह्मोपनिषदिति वच्छब्दब्रह्मेति च । तस्माच्छन्दस एव पादाभिधानान्न ब्रह्मधर्माः पादा इति चेन्नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात् । तथा तेन द्वारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते । 'गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच' इति । न हि वर्णसमाम्नायरूपस्य सर्वत्वमनुपचारेण संभवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति । कुत एतदेवं प्रतिपाद्यत इति, तत्राह । तथा हि दर्शनम् । तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति । स्थूला बुद्धिर्नाहृत्यैव ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन

भाष्यप्रकाशः ।

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

आक्षेपांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । अकस्मादिति तात्पर्यलिङ्गोपष्टम्भं विना । तथाचोपक्रमस्य तात्पर्यलिङ्गत्वादसंजातविरोधत्वेन प्रवृत्त्याच्च तदनुरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानमुचितमिति मन्त्रेण ब्रह्मपादासिद्धेर्हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति तथा तेनेत्यादि । अत्र हि तथा चेतोऽर्पणनिगदे सर्वरूपत्वोक्तिर्लिङ्गम् । वाग्रूपायां गायत्र्यां तस्यासंभावितत्वात् । तदेव च विरुद्ध्यमानमुपक्रमस्य प्राबल्यमपहन्ति । निवृत्ते च तस्मिन् प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं मन्त्रवर्णादेव निश्चीयते अतस्तथेति । अग्रिमं व्याकुर्वन्ति कुत इत्यादि । वेदेनेति शेषः । एवं निरूपणप्रयोजनमाहुः एतेनेत्यादि । तथाच सर्वासां मन्त्रोपासनानां निर्णयार्थ-
रश्मिः ।

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

भाष्ये । अभ्युक्तमिति कचिदभ्यनूक्तमित्यपि पाठः । प्रकृते । तात्पर्येत्यादि तात्पर्यस्य लिङ्गं तस्योपष्टम्भस्तं वित् । तात्पर्येत्यादि तात्पर्यस्य तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य लिङ्गं ज्ञापकं तत्त्वादित्यर्थः । किं च । असंजातेति न संजातो गायत्रीप्रतिपादनविरोधो यस्य तत्त्वेन । स्वरूपासिद्ध इति पक्षेऽभावात्तथा । तस्येति सर्वरूपत्वस्य । तदेवेत्यादि सर्वरूपत्वमेवेत्यर्थः । तस्मिन्निति उपक्रमप्राबल्ये । मन्त्रवर्णादिति तावानिति मन्त्रवर्णादेव निश्चीयत इत्यर्थः । भाष्ये । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणीति न च भर्गःपदाच्छिवः, तमउपाधिकं ब्रह्म तत्प्रतिपाद्यं न शुद्धमिति शङ्क्यम् । सर्वेषां पदानां शुद्धब्रह्मणि शक्तेः । अन्यत्राहस्ते स्फुटम् । प्रकृते । मन्त्रेत्यादि

सर्वा मन्त्रोपासना व्याख्याताः । हि युक्तश्चायमर्थो लोके स्वतो यन्न प्रविशति तदुपायेन विशतीति । न त्वदृष्टद्वारा । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तस्मात् पादा ब्रह्मधर्माः ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥

किंच । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारि । न ह्येतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति । ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं कल्पनीयम् । अयमर्थः । पूर्वहेतौ छन्दसोऽपि पादा व्यपदेशाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मण एव युक्ता इति । पुरुषसूक्ते एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अस्मिन् वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः किंतु ते ब्रह्मण एव पादा इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मेतदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥ युक्त्यन्तरं वदतीत्याहुः किंचेत्यादि । अयमर्थः । त्वया हि गायत्र्याः प्रकरणित्वमुपगम्य सन्निहितत्वाद् भूतादय एव पादत्वेन वाच्याः । ते च स्वरसेनासंभवन्तो गौण्या योज्याः । गौणीत्वेकत्र वास्तवत्वेऽन्यत्र भवत्यतस्तथेति स एव मुख्यो विवक्षित इति श्रुतौ वक्ष्यमाणपरामर्श बोधयितुं सैषेत्येतत्पदमुक्तम् । अन्यथा तु पूर्ववदियं वा व सेत्येवं वदेदित्यर्थः । नन्वयमर्थस्तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्ध इत्यस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः अयमर्थ इत्यादि । पूर्वहेतौ चेतोऽर्पणनिगदरूपे छन्दसोऽपि पादा गौण्या कथनाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मणः पादा युक्ता इति ज्ञायते । नच तर्हि भूतादय एव मुख्यतया ब्रह्मणः पादा भवन्त्विति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्ते, एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । तदर्थस्य चात्र विवरणार्थं प्रत्यभिज्ञानात् । नच तत्रापि सर्वभूतपदेनैतान्येवोच्यन्त रश्मिः ।

‘प्रयोगकरणभूतः शब्दो मन्त्रः’ तदुक्तोपासनानाम् ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥ पूर्वसूत्रे भूतपृथ्वीशरीराणां परिचायकत्वेनेति भाष्येण तेषां पादत्वं नोक्तम् । अत्र तु भूतादीनां पादत्वमुक्तं तत्कथमित्यपेक्षायां तत्प्रकारमाहुः अयमित्यादि । वास्तवत्वं इति यथा गौर्वाहीक इत्यादिस्थले जाड्यादेर्गवि वास्तवत्वे । अतस्तथेति यतो ब्रह्मपरिग्रहाभावे गौण्यापि पादा न योजयितुं शक्याः । अतो ब्रह्मपरिग्रह इतीति । स एवेति भूतादिपादव्यपदेशो मुख्य एवेति ‘सैषा चतुष्पदा पञ्चविधा’ इत्यत्र श्रुतौ वक्ष्यमाणानां ‘तस्य ह वा एतस्य’ इत्यादिना पादानां विधानां च समीपतरवाचिनैतत्पदेन परामर्शं बोधयितुं सैषेत्येतत्पदमुक्तमित्यर्थः । यद्वा । श्रुतौ सैषा चतुष्पदेत्यत्र गायत्रीपदेन लक्षणया वक्ष्यमाणस्य तद्वैतद्वहेति ब्रह्मणः परामर्शं बोधयितुं सैषेत्यत्र समीपतरवाच्ये तत्पदमुक्तमित्यर्थः । अत्र युक्तिमाहुः अन्यथेति । ब्रह्मपरामर्शाभावे प्रकारे सति तु समीपतरवर्तिवाचकस्यैतत्पदस्य निष्प्रयोजनत्वे सति पूर्ववद्या वै सा पृथिवीयं वा व सा इति श्रुताविव प्रत्यक्षवाचकस्येदम एव प्रयोगः कृतः स्यादित्यर्थः । सर्वभूतेत्यादि सर्वा (विश्वा) भूतानीत्यस्यार्थकथनमिदम् । तस्य च सर्वभूतवाचकत्वेन विश्वभूतपदेनेत्यर्थः । विश्वभूतपदेनेति वार्थः । एतानीति भूतपृथिवीशरीरहृदयानीत्यर्थः ।

तद्वाचकत्वेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्था न शब्दस्य पादा भवन्ति, किंत्वर्थस्यैवेति । तस्माद्ब्रह्मवाक्यत्वे भूतादीनां पादत्वमुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात् पादानां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥

‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि’ सर्वाणि भूतान्येकः पादः । पादत्रयममृतं दिविलेकोऽर्थः ।

‘पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्द्धसु’ ॥ इत्यपरः ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्तविवरणाध्याये चैतद्व्याख्यान आश्रमचतुष्टयस्थानां भौतिकशरीर-विशिष्टजीवानामेव व्याख्यातत्वाच्छरीरवैशिष्ट्ये च भूतपृथिव्यादेरपि परिचायकत्वेनैव संग्र-हान्मुख्यतया ग्रहणे तद्विरोधापत्तेस्तन्मुख्यताया वक्तुमशक्यत्वात् । नच गायत्री वेति वाक्य-विरोधः । अस्मिन् वाक्य इत्याद्युक्तरीत्या तेषां गायत्र्यामुपचारेणोपसंहार इति तद्विरोधा-भावादित्यर्थः । तद्वाचकत्वेनेति ब्रह्मवाचकत्वेन । उपसंहार इति सैषा चतुष्पदेत्यादिनोक्तः सः । तथाच पादानां ब्रह्मधर्मत्वाभावे गायत्र्यां तद्व्यपदेशस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् त्वया स्वमतोपपादनायाप्यसदुक्तमवश्यमङ्गीकरणीयमिति, गले पादुकान्यायेन तदङ्गीकारणं प्रयोजन-मित्यर्थः । एतेन सूत्रस्थमेवंपदं व्याख्यातम् । स्फुटमन्यत् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥ सूत्रं व्याख्यातुं तदर्थं रश्मिः ।

तन्मुख्येत्यादि तेषां भूतपृथिवीशरीरहृदयानां मुख्यपादताया इत्यर्थः । स इति चतुष्पाद् ब्रह्मत्वेन दृष्टा गायत्र्येतदुपासनोक्तफलाय भवतीत्येतदर्थं पादानां विधानं चोपसंहार इत्यर्थः । वृत्त्यनुसारेणेदं प्रतिज्ञावाक्यमुक्तम् । गले पादुकान्यायेनेति अयं क्वचित्प्रसिद्धः कैकेय्या रामराज्यार्थं यतन्त्या रामपादुकां गले स्वे कृते इति न्यायो वा । भरतेन रामपादुके सेविते इति तथापि तथा । एवमनिच्छतोपि ग्राहिते पादुके यथा तथेदमपि वृत्तमित्यर्थः । ब्रह्मण एव पादा युक्ता इति सूत्रस्थस्यैवंपदस्यार्थ इत्याहुः एतेनेत्यादिना । वृत्तौ त्वेवमित्यस्य तव मतोपपत्तिरित्यर्थ उक्तः । अन्यदिति तस्मादित्यादिना सिद्धकथनं स्फुटार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥ अत्रैवं भाति । बहुधा हि पादनिरूपणं भवति तत्र ‘पादेषु सर्वभूतानि’ इत्यत्र भूरादयः पादाः ‘पादास्त्रयो बहिश्च’ इत्यत्राश्रम-स्था जीवाः पादाः । पादोऽस्येत्यत्र सर्वभूतान्येकः पादोऽमृतादयस्त्रयस्त्रयः पादा इति सिद्ध्यति । किं चाकारउकारमकारार्धमात्राकाराः पादाः ब्रह्मविष्णुकपर्दिनुरीयपादाः भूतपृथिवीशरीरहृदयानि पदानि । प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलाः पादाः । पृथ्वी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रं कलाः पादाः । अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलाः पादाः । प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलाः पादाः । एकशब्दश्च संख्यावाची । मुख्यत्वं च पुरःस्फूर्तिकत्वे

पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत् । ननु दिवीति मन्त्रे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परमित्यत्र पञ्चम्या अनाधारत्वमत उपदेश-
भेदात् पूर्वोक्तपरामर्शाभावाच्च ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेन्नैष दोषः । उभय-
स्मिन्नप्यविरोधात् । मन्त्रे दिव्येवोक्तम् । अस्मिन् वाक्ये सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमतो मन्त्रं व्याकुर्वन्ति पादोऽस्येत्यादि । एकोऽर्थ इति पुरःस्फूर्तिकः सर्वादृतस्त्वृती-
योऽर्थः । अस्मिन् पक्षे श्रौतं दिवीति पदं द्योतनात्मस्वरूपपरम् । अतः पादसंख्यापूर्तिस्त्व-
मृतात्मकेन स्वरूपेणैव । न तु जीवैर्न वा लोकैरिति । द्वितीयस्कन्धानुसारेणेतरमाहुः
पादेष्वित्यादि । श्लोकार्थस्तु तिष्ठन्ति येष्विति स्था भूरादिलोकाः स्थितिपदवाच्यास्ते
पादा यस्येति स्थितिपात् । तस्य स्थितिपदो भगवतो भूरादिषु पादेषु सर्वाणि भूतानि विदुः ।
त्रिमूर्ध्नो भूरादित्रयोपरिवर्तमानस्य महर्लोकस्य मूर्ध्वपरितनेषु जनस्तपःसत्येषु, 'अमृतं क्षेमम-
भयम्' इति सुखत्रयमधायि । अतो भूरादिचतुष्के अनित्यं सुखमित्यर्थादायाति । अस्मिन् पक्षे
श्रौते पादशब्दे, सुपां सुलुगिति सुपः स्वादेशः । अस्येत्यस्य स्थितिपदः पुंस इत्यर्थः । दिवीति
अनित्यं सुखमित्यर्थादायाति । अस्मिन् पक्षे श्रौते पादशब्दे, सुपां सुलुगिति सुपः स्वादेशः ।
अस्येत्यस्य स्थितिपदः पुंस इत्यर्थः । दिवीति जनआदित्रयोपलक्षकम् । अमृतपदममृतत्वस्यानु-
व्यवसीयमानत्वात् सुखत्रयोपलक्षकम् । एवं सति द्वितीयस्योपपादनसापेक्षत्वात् प्राञ्जलः पूर्व
रश्मिः ।

सति सर्वादृतत्वं तदेतदभिसंधायाहुः पुरःस्फूर्तिक इत्यादि । अस्यार्थस्य तृतीयत्वमुपपादयन्ति
स्म अस्मिन्नित्यादिना । इतीति तथा चास्यार्थस्योपबृंहितत्वेन श्रौतमात्रत्वान्तृतीयत्वमित्यर्थः ।
यदि चास्याप्यर्थस्य 'पादास्त्रयः' इत्यनेनोपबृंहितत्वं तदा द्विधा पादनिरूपणम् । एतच्चैवकारोप्यर्थः
इत्यादिनाग्रे सूचयिष्यन्ति । तथा चोभयस्मिन्निति सौत्रं पदं सिद्धम् । तिष्ठन्तीत्यादि । अत्र
चत्वारो लोकात्मका ब्रह्मपादाः सेत्स्यन्ति । स्थितिपदेत्यादि स्था इत्यत्राधिकरणे घञ् । स्थितिशब्दश्च
लोकेषु रूढ इति भावः । जनस्तप इत्यादि अत्र सान्तः । अमृतमित्यादि अमृतं तु जनलोके
सुखम् । तस्य स्वरूपतः स्थानतश्च नाशाभावात् । तथा च न विद्यते मृतं नाशो यस्येत्यमृतम् ।
तपोलोके तु क्षेममक्षेमदर्शनाभावात् । जनलोके तु महर्लोकात् पलाय्यागतानां दुःखितानां
दर्शनरूपमक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोके तु नैवमिति तत्सुखस्य क्षेमत्वम् । सत्यलोके तु सुखमभयरूपं
मोक्षप्रत्यासन्नत्वादित्येवममृतादिभेदो ज्ञेयः । आयातीति 'यान्त्युष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वा-
दयोर्दिताः' इतिवाक्यात् महर्लोकेषु स्थानत्यागलक्षणस्य दुःखस्य विद्यमानत्वेनानित्यप्रायमेव
सुखमिति भावः । श्रुत्येकवाक्यत्वायाहुः अस्मिन्नित्यादि । सुप इति सप्तमीबहुवचनस्येत्यर्थः ।
तथा च पादोस्य विश्वा भूतानीत्यस्य पादेषु स्थितिपदः पुंसो विश्वा भूतानि इत्यर्थः । जन आदीति
जनपदं सकारान्तमत्र क्वचिच्च ग्रीवायां जनलोकोस्य इत्यादावकारान्तं पदमिति बोध्यम् । अमृतपदेन
तात्पर्यानुपपत्त्यनुसंधानात्तदीयोपरितनत्वादिधर्मैः सादृश्याद्गौणी सारोपा । अत्र द्योतनाद्यतिशय एव
प्रयोजनम् । गौर्वाहीक इतिवत् । द्यौर्जनःतपःसत्यानि हीति । सुखत्रयेत्यादि त्रिपादित्यस्य
त्रिभिः पद्यते प्राप्यते इति त्रिपादिति विग्रहः । अत्रापि गौणी सारोपा । मृतममृताभयक्षेममिति ।

विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुद्धते । अतःशब्देन न तत्राविद्यमानत्वं किं तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते । तस्मात् सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीये तु । ननु मन्त्रे अमृतपदमत्र ज्योतिःपदमत उपदेशभेदाच्चतुर्थश्च पादो

भाष्यप्रकाशः ।

एव ग्राह्य इति शङ्कायामाहुः पुरुषेत्यादि । एवकारोऽप्यर्थः । पूर्वस्यापि पादास्त्रय इत्युक्तरीत्या पुरुषसूक्तानुसारित्वात् । एवमभिप्रेत्य सूत्रं द्वेधा व्याकरिष्यन्त आहुः प्रथमे तावदित्यादि । प्रथम इति पुरःस्फूर्तिके तृतीये । पूर्वोक्तपरामर्शाभावादिति विभक्तिभेदेन मन्त्रोक्तस्य दिव्शब्दस्यास्मिन् प्रत्यभिज्ञाभावात् । सिद्धान्तग्रन्थे पञ्चम्याः कथं सर्वत्र विद्यमानताबोधकत्वमत आहुः अत इत्यादि । अतो दिव इत्युक्त्वा, सर्वतः पृष्ठेष्वित्यादिश्रावणेन पञ्चम्या ल्यब्लोपीयत्वे, इमं द्युलोकमारभ्येत्यर्थात् तथेत्यर्थः । अत्र सर्वे, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति विभक्तिभेदेऽपि यथैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञा तथात्रेति दृष्टान्तमात्रमाहुः । अत्र तु विभक्तिभेदस्य प्रयोजनमप्युक्तमिति विशेषः । द्वितीयपक्षेण व्याकर्तुं पूर्वपक्षमाहुः ननु मन्त्र इत्यादि । अन्यमप्युपदेशभेदमाहुः चतुर्थश्च पादो हृदयमिति । मन्त्रे लोकात्मकः पादः । ब्राह्मणस्य तु हृदयमुपक्रम्य पठितत्वाद् हृदयं पादत्वेन तत्र सिद्ध्यतीत्युपदेशभेद इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

पादास्त्रय इत्यादि । श्लोकस्तु ।

‘पादास्त्रयो वहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽवृहद्ब्रतः’ ॥ इति ।

श्लोकार्थस्तु चत्वारश्चाश्रमाः भगवतश्चत्वारः पादाः यतो भगवान् तानधितिष्ठति तत्र त्रयः पादाः ब्रह्मचारी वानप्रस्थः संन्यासी च ते त्रयोपि त्रिलोक्या वहिश्चासन् चकारेण स्वेच्छयान्तरेपि । न जायन्ते प्रजादिरूपेणेत्यप्रजाः गृहस्थव्यतिरिक्ताः । अपरो हीनः गृह एव मेधा बुद्धिर्यस्येति गृहमेधः । वृहत् स्थूलमूर्ध्वरेतोरूपं व्रतं यस्य नास्ति सोऽवृहद्ब्रत इति । अस्मिन् पक्षे त्रिपादाश्रमत्रयात्मकः पुरुषः ऊर्ध्वं उपरितनामृतसुखार्थमुदैत् । उपरितनेषु जनस्तपःसत्येषु लोकेषु गतवान् । अस्य पादो गृहस्थाश्रमीह त्रिलोकीसुखार्थं पुनरभवात् पुनः पुनरुत्पन्न इति त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः इति श्रुत्यर्थः । एवमिति उपबृंहणेनैवं द्वेधा मन्त्रार्थमभिप्रेत्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेत्यादि अयं चोपदेशभेदादित्यस्यार्थः । उभयस्मिन् विभक्तिभेदादिना भिन्नविधेप्युपदेशे ब्रह्मवाक्यत्वस्याविरोधादिति सूत्रशेषार्थः । ल्यब्लित्यादि । ज्ञापित इति शेषः । सर्व इति शंकराचार्यादयः । प्रयोजनमिति सप्तम्या तत्रैव विद्यमानत्वमुच्यते पञ्चम्या तु सर्वत्र तदिति ह्यन्यत्र सत्त्वं प्रयोजनमित्यर्थः । लोकात्मक इति तावानिति मन्त्र उपपृम्भकेन पुराणेन लोकात्मको लोकस्थिताश्रमस्थजीवात्मको वा पाद इत्यर्थः । लोकात्मकपदस्योपलक्षकत्वात् । ब्राह्मणस्येति तस्य ह वा एतस्य हृदयस्येति । हृदयमुपक्रम्याथ यदतः पर इति ब्राह्मणस्य पादस्य पठितत्वादित्यर्थः ।

हृदयम् । अतःशब्दाच्च सर्वस्माद्भेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदान्नैकवाक्यता
अस्मिन् वाक्ये चरणाभावात् । स्वरूपासिद्धौ हेतुरिति चेन्नैष दोषः
उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च प्रयुज्यमाने एकार्थत्वान्न विरोधः । पाद-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यमपि भेदकमाहुः अतःशब्दादित्यादि । अत इत्यस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वसाद् भेदे
प्रत्यायिते पूर्वोक्ताद् ब्रह्मणोऽपि सकाशाज्ज्योतिषो भिन्नत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत इत्यादि एवं
प्रकारत्रयेणैकदेशभेदान्मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वेनोपदेशभेदादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अस्मिन्नि-
त्यादि । ब्राह्मणवाक्ये तदभावादेकवाक्यत्वाभावेन मन्त्रतः ग्राह्यभावात्तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं
व्याचक्षते नैष इत्यादि । एकार्थत्वादिति उभयोर्ब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थत्वान्नैकवाक्यताविरोधः ।
ननु तथापि पादभेदेन विभागे साकाङ्क्षत्वाभावात् कथमेकवाक्यतेत्यत आहुः पादेत्यादि ।
आश्रमचतुष्टयस्थजीवानां पादत्वपक्षे लोकानां च पादत्वपक्षे यथायथं हृदयरूपं चरणस्थानं,
पादान्तर्बर्ति ब्रह्म च ज्योतीरूपं सर्वत्रेति पादभेदेऽपि तदुपलक्षकस्य तदन्तःस्थितस्य च
सार्वत्रिकत्वेनोभयत्रापेक्षणाद्विभागे साकाङ्क्षतायाः सत्त्वान्नैकवाक्यत्वमङ्ग इत्यर्थः । ननु

रश्मिः ।

पूर्वोक्तादिति गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्रीरूपादित्यर्थः । तेनेति एकवाक्यताभावसाधनेन ।
तथेति स्वरूपासिद्धत्वप्रकारेण हेतुरित्यर्थः । पादभेदेनेति मन्त्रब्राह्मणयोरिति शेषः । पादेत्यादीति
अत्र मन्त्रब्राह्मणयोः पादत्रयमुपरितनलोकेषु जनस्तपःसत्येषु समानमेकवाक्यत्वादुभयोः पादान्त-
ज्योतिः सर्वत्र ब्रह्मत्वात् न तु हृदयं न वा पञ्च स्वर्लोकपा न वा जीवाः नापि लोकाः अतश्चतुर्थत्वेन
ज्योतिषो ह्युपादानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति चतुर्थं सर्वत्रेति तत्कथमुपपद्यते । उच्यते । उभयस्मिन्नपि
पक्षे चरणयोः बहुत्वविशिष्टजीवलोकयोः स्थानं हृदयं वाच्यं पदं यथायोग्यम् । जीवानां स्थानं
हृदयं स्पष्टम् । लोकानां लोकं दर्शनं इति धातुपाठात् ज्ञानात्मकत्वे हृदयं योग्यं स्थानं च
हृदयं स्वाभिन्नपञ्चसुष्यात्मकं ते च तेजोमनआकाशात्मानः इति चतुर्थं सर्वत्रेति सुष्ठूपपन्नम् ।
तेजआदीनां व्यापकत्वात् । पादानां विश्वामृतक्षेमाभयानां ब्राह्मणोदितानां मन्त्रोदितानां
सर्वभूतपृथिवीशरीरहृदयानां च भेदेऽपि तदुपलक्षकस्य सुखत्रयोपलक्षकस्यामृतस्यामृतान्तःस्थित-
स्यामृतत्वस्य सार्वत्रिकत्वात्त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युभयत्र श्रवणात् । सार्वत्रिकपदं ज्ञापयति ह्यन्यत्र
पादेष्वप्येवम् । तथाहि पूर्वोक्तानि चतुश्चतुरंशकानि चत्वारि पादानि छान्दोग्यपाष्ठानि । तत्र
प्राचीदिक्कलादिष्वमृतत्वं परेण मृत्युतिक्रान्ता इति बृहदारण्यकश्रुतेः । पृथिवीकलादिषु अवृहद्व्रतः
'भारतभूजयो वरम्' इति वाक्यात् । अग्निकलादिषु क्षेमं तुरीयचन्द्रप्रवेशात् । निरुक्ते वाय्वग्नि-
सूर्येन्दूनां चन्द्रस्य तुरीयत्वात् । प्राणकलादिष्वभयम् । मनःप्रवेशात् । मनोमयो वेदः 'मनोमयं
रूपमुपेत्य' इति वाक्यात् । वेदार्थस्तु 'यश्चन्द्रसामृषभो विश्वरूप' इति विश्वरूपपदसाहचर्या-
च्छेष्टार्थं ऋषभः पूर्वं गौरुक्तो धर्मात्मा स्मृतस्तत्रापि छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संवभूव समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु
अमृतस्य देवधारणो भूयासं इत्यमृतपदमुपलक्षकमिति तथा । वाक्सुपिर्नोक्तः पञ्चमः । तस्य
व्यापकत्वं प्रसिद्धमिति तुरीयप्रतिपादिका वाक्सर्वत्र । तथा च मुण्डके चतुर्थं पादं ब्रह्मेति सर्वत्र ।
अथर्वशिखायां नादश्चतुर्थः पादः । सर्वत्रैवमिति । नूनमुभयस्मिन्मन्त्रब्राह्मणयोरविरोधचिन्ता

त्रयमुपरितनलोकेषु चतुर्थं सर्वत्रेति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापद्येत । परिच्छेद-
विरोधश्च । अतोऽमृतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावादेकवाक्यत्वम् ।
अतोऽत्र चरणसद्भावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥ २६ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे नवमं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्पष्टस्य ब्रह्मधर्मस्यात्राभावेऽपि निर्वन्धेनैवं व्याख्याने का वोपपत्तिरित्यत आहुः अन्यथे-
त्यादि । गायत्रीपरतया व्याख्याने गायत्र्याः शब्दत्वेन पादानां चार्थत्वेनांशांशिभावाद्गीकारे
वैजात्यं पादानामापद्येत । किंच । गायत्री परिच्छिन्ना । अत्र तु, सर्वतः पृष्ठेष्वित्यादिना
परिच्छेदराहित्यं प्रतिपाद्यतेऽतः परिच्छेदविरोधश्च । तथाच गायत्रीपक्षे दोषद्वयसत्त्वं ब्रह्मपक्षे
तदभावश्च व्याख्यानिर्वन्ध उपपत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वमुपपाद्य सिद्धमाहुः अत इत्यादि ।
अत इति पक्षान्तरस्याघटमानत्वात् । अत इति एकवाक्यत्वस्य सिद्धत्वात् । तथाच प्रकरणस्य
ब्रह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मधर्मस्य तत्र सिद्धत्वादुपसंहारगतमपि ज्योतिःपदं ब्रह्मवाचकत्वेनैव
सिद्धमतस्तथेत्यर्थः । अत्र पादवतीनां विद्यानां ब्रह्मस्वरूपपरत्वप्रतिपादनादध्यायसंगतिः ।
आश्रमचतुष्टयस्य जीवस्थितितद्भोग्यसुखरूपकार्यद्वारा तत्प्रतिपादनात् पादसंगतिः । ज्योतिषः
स्थितिकार्यकत्वेन ब्रह्मलक्षणेऽतिव्याप्तौ प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थं ज्योतिःपदे संदेहवारणादवसरोऽधि-

रश्मिः ।

अत्र तु न्यायप्राप्ता विपुलीकृता तेन सार्वत्रिकत्वेनोभयत्र मन्त्रब्राह्मणयोश्चतुर्थपादस्य ब्रह्मत्वेनैकरस-
त्वादपेक्षणादित्यर्थः । वा इति वै निश्चयेनेत्यर्थः । शब्दात्मकं जगदिति पक्षे दोषाभावादाहुः
किं चेति । गायत्रीत्यादि । परिच्छिन्नत्वमस्याः पर्यविद्वद्दशायाम् । सर्वत इत्यादिस्थले यद्यपि
प्रथमत्यागे मानाभावाद्द्विश्वतःपृष्ठेष्वित्यादिनेति पाठ्यं तथापि विश्वशब्दस्य संकोचसहिष्णुत्वमत्र
नास्तीति सर्वतःपृष्ठेष्विति व्याख्यातमतोऽसंदिग्धत्वादिदमेवोक्तम् । भाष्ये । एकवचनत्वमिति
एकवाक्यत्वमित्यत्र पाठः एकब्रह्मवाचकत्वम् । प्रकृते । अत्राध्यायपादाधिकरणानां संगतयो न
स्फुटा इति ता उपपादयन्ति स्म अत्र पादेत्यादिना अध्यायसंगतिः । पादवतीनां प्रणवादिविद्यानां
मध्ये चतुर्थस्य पादस्य ब्रह्मत्वेन तत्प्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मणि समन्वयात् समन्वयाध्यायस्याधिकरणेन
संगतिर्निर्वाहकलक्षणा संगतिः समन्वयायास्याधिकरणस्य वचनं संगतमित्यर्थः । तत्प्रति-
पादनात् कार्यप्रतिपादनात् । पादसमिति तथा चात्रापि कार्यप्रतिपादकस्य ब्रह्मणि समन्वयात्
न कार्यसमन्वयरूपपादार्था संगतिरित्यर्थः । ज्योतिष इत्यादि । अयमाशयः । जन्माद्यधिकरणे
यद्यप्याकाशजन्मकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेन निष्कृष्टम् । तस्यापि ब्रह्मासाधारणधर्मत्वात् । तथाप्युप-
लक्षणविधया तत्स्थितिकर्तृत्वं तल्लयकर्तृत्वं च सिद्ध्यति तथा चैतन्मिलितं सदेव लक्षणमिति न ।
किं तु पृथक् पृथक् । किं चाधिकरणानां न्यायरूपत्वेन यतो वा इमानि भूतानीत्यत्राप्ययं न्यायः
प्रवर्तते इति स्थितिकर्तृत्वस्य ब्रह्मलक्षणस्य ज्योतिष्यतिव्याप्तौ प्राप्तायामिति । संदेहेत्यादि
ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनेनान्यपरत्वसंदेहवारणात् । अधीत्यादि धर्मिनिरूपकाधिकरणैः प्रतिबन्धकी-
भूतजिज्ञासानिवृत्तौ धर्मेतिव्याप्तिवारणावसरः । वृत्तौ त्वत्र ज्योतिषोन्तःपुरुष उपसंहृतत्वेन स
यश्चायं पुरुष इत्यानन्दमयाधिकरणे विषयवाक्ये श्रावितस्य पुरुषान्तःस्थस्यात्र निर्णयादुपोद्घात

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २७ ॥ (१-१-१०)

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनसंवादः । प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरित्यादिना, एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यादित्येतदन्तम् । तत्र वरदाने मामेव विजानीहेत-
देवाहं मनुष्याय हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिनात्मानं प्रशस्य
खोपासनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षायां, प्राणो वा
अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्वेत्युक्त्वा आयुषः प्राणत्वमुपपाद्या-
मृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य, प्राणेन हेवामुष्मिल्लोके अमृतत्वमाप्नोतीति, अमृतत्वं
योगेन प्रतिपादयति । तत्र संदेहः । प्राणः किमासन्यो ब्रह्म वेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

करणसंगतिः । तेनापो वा इदं सर्वमित्यादावप्ययं न्यायो बोध्यत इति न न्यूनता ।

माध्वास्त्वत्राधिकरणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र प्रथमसूत्रस्याग्निसूक्तं विषयवाक्यम् । 'वि मे
कर्णा पतयतो विचक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति आ धीः किंस्विद् वक्ष्यामि
किमनुमनिष्ये' इति । अत्र विशब्दो विरुद्धार्थकः । पतयत इति पततो विरुद्धं चरत इत्यर्थः ।
इदं चरणं हेतुः । शेषं समानम् । वस्तुतस्त्वत्र विचरणमुक्तं न तु चरणमतश्चिन्त्यम् ।
छन्दोऽभिधानादिति त्रिसूत्रमधिकरणान्तरम् । तत्र छन्दोग्यस्थमुक्तमेव विषयवाक्यम् ।
समानमितरत् । अत्रापि सूत्रे साध्यानुल्लेखात् सूत्रकृदाशयगोचरत्वं संदिग्धम् ॥ २६ ॥ ९ ॥

इति नवमं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २७ ॥ विषयवाक्यमुदाहरन्ति अस्तीत्यादि । तथाच
संपूर्णः पञ्चमाध्यायोऽत्र विषयवाक्यमित्यर्थः । कथमस्य विषयत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदर्थं वदन्तो
मतान्तरीयाः सर्वेऽपि, मुख्यः प्राणो वा देवतात्मा वा, जीवो वा, ब्रह्म वेति चतुष्कोटिकं
संशयं वदन्तीति ततो वैलक्षण्यबोधनाय व्युत्पाद्याहुः तत्र वरेत्यादि । योगेनेति प्राण-
रश्मिः ।

एव संगतिरित्युक्तम् । न न्यूनतेति न्यूनतारूपनिग्रहस्थानं नेत्यर्थः । अतिदेशाधिकरणोपान्ते
इदं रश्मौ प्रोक्तम् । अत्र त्वत्रेति । श्रुताविदं परिदृश्यमानं जगत् । अत एव सुबोधिण्यां अवात्मा
नारायण इति निरुक्तम् । वि म इत्यादि मे मम कर्णा । आवोडा कर्णावित्यर्थः । चक्षुर्विचरति इदं
ज्योतिर्विचरति मे मम मनश्च विचरति । आ तन्मर्यादीकृत्य धीश्चरति तदप्राप्य किं स्विद्वक्ष्यामि ब्रह्म
'हु' इति वितर्के किमनुमनिष्ये अवबोधं करिष्ये इति श्रुत्यर्थः । माध्वाचार्यमते इदं ज्योतिर्हृदये
व्याहितं यत्तल्लक्षीकृत्येति विशेषः । विष्णुरेव ज्योतिः कर्णादीनां विचरणाभिधानादिति भाष्यात् ।
उक्तमिति सर्वद्वयम् । साध्यानुल्लेखादिति छन्दोभिधानादित्यस्य हेतुत्वादिति भावः । संदिग्ध-
मिति । सर्वत्राधिकरणारम्भे साध्यशून्यस्य सूत्रस्यादर्शनादधिकरणत्वांशे संदिग्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति नवमं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २७ ॥ प्राणपदस्य बहुवचनान्तता प्रायशः । प्राणा इति
भाष्यपुस्तकान्तरे बहुवचनान्तप्राणपदप्रयोगात् । पञ्चमेत्यादि पञ्चमाध्यायो द्रष्टव्यः । तत्र वरे-
त्यादीति श्रुत्यर्थशेषेण समम् । श्रुत्यर्थस्तु दिवोदासस्यापत्वं दैवोदासिः स इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम

‘अत एव प्राण’ इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे संदेहः । अत्रार्थेऽपि संदेहः । बाधकं च वर्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारणधर्मस्याभावाद् बाधकानां विद्यमानत्वान्न ब्रह्मत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमं साधकधर्ममाहैकेन । त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् । प्राणः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि । पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

संयोगेन । तथाचेन्द्रेण स्वस्मिन् प्राणत्वस्यैवोपपादितत्वेन प्रज्ञापदस्य बुद्धिवाचकतया चेतन-धर्माणां तत्रोपचरितत्वाद् द्विकोटिक एव युक्त इत्यर्थः । ननु चतुष्कोटिक एव युक्तोऽन्यथा पूर्वाधिकरणेनास्य गतार्थत्वं स्यादित्यत आहुः अत एवेत्यादि । उक्ताधिकरणे विषयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्य विद्यमानत्वात् प्राणशब्दः कथं प्रयुक्त इति प्राणशब्दमात्रे संदेहः । अत्र तु प्राणे प्रज्ञात्मत्वकथनादायुष्टोपपादनाच्चासन्नो वा, जीवो वेति प्राणशब्दार्थे संदेहः । किंच जीव-मुख्यप्राणलिङ्गादिकं बाधकं वर्तत इत्यतस्तथेत्यर्थः । युक्तिपूर्वकं पूर्वपक्षमाहुः तत्र साधके-त्यादि । कथमेवमित्यत आहुः तत्र प्रथममित्यादि । सूत्रं व्याकुर्वन्ति प्राण इत्यादि ।

रश्मिः ।

युद्धेन च पौरुषेण युद्धकारणपुरुषार्थप्रदर्शनेनेत्यर्थः । तमवलोक्येन्द्रो वक्ति प्रतर्दन ते वरं दास्यामीति तदा सहोवाच प्रतर्दनः हे इन्द्र त्वमेव वरं वृणीष्व यत्त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति । एवमुक्त इन्द्रो वरदाने ‘मामेव विजानीहि एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये’ इति स्वोपासनमुक्तवान् । ततश्च त्वाष्ट्रवधादिनात्मानं प्रशस्य स्वोपासनाफलं पापाभावं भणितवान् । एवमैन्द्रगुणविशिष्टोपासनोक्ता । ततः कस्त्वमित्यपेक्षायां प्राणो वेत्यादिना प्राणगुणकां द्वितीयोपासनामुक्तवान् । प्राणस्यायुष्टं तु प्राणो हि भूतानामायुरिति तैत्तिरीयश्रुतेः । स्फुटमग्रिमम् । संयोगेनेति यद्यपि प्राणितीति प्राणः न मृतं येन तदमृतमिति योगेनेत्यर्थः । तथापि सम्यग् योगेन ब्रह्मत्वादित्यर्थः । त्रयाणामेक-कोटिपातित्वेन द्विकोटिकत्वमित्याहुः तथा चेति । एवकारेण प्राणव्यवच्छेदः । उपपादितत्वेनेति अयं प्रज्ञेत्यादौ हेतुः तथा च धर्मोपपादनं प्रसङ्गः सिद्ध इति भावः । प्रज्ञा ब्रह्मरूपा धर्मिरूपापि कोशात्तस्याः प्रसङ्गो वारितः । प्रज्ञादेवतात्मन्यस्येत्येवं सति संभवति न प्रज्ञात्मेति भावः । किंत्वात्मधर्मः प्रज्ञा वेदार्थ इन्द्रे वेदान्तार्थः । तत्रेति इन्द्रजीवे प्राणरूपे । उपचरितत्वादिति तथा च मनोधर्म-रूपायाः प्रज्ञाया एकार्थप्रत्यासत्त्या जीवेन्द्रधर्मरूपत्वम् । प्रज्ञापदेन जीवो गृहीत इति भावः । जीवो वेति अत्र त्रिकोटिकः संशयः फलति । एवं च भाष्ये प्राणपदं जीवस्याप्युपलक्षकमिति भावः । यद्वा । प्राणे प्रज्ञात्मत्वोक्तेर्जीवप्राणयोरैक्याद् द्विकोटिकः संशयः इति भावः । एवं च भाष्य इन्द्रः प्राण इति लक्षणया प्रतीत्या प्रज्ञापदं च जीवधर्मवाचकमित्युक्तरीत्या द्विकोटिक एवेति भाष्याशयः । प्राणपदस्य जीवे देवतायां च शक्त्यभावादाहुः एवेति । तत्र साधकेत्यादि । अत्र भाष्ये अमृतत्वपापाभावरूपसाधारणधर्मदर्शनादसाधारणेति धर्मविशेषणम् । बाधकानि प्राणप्रशंसारूपाणि

उपक्रमे तावद् वरं वृष्णीष्वेति इन्द्रः प्रतर्दनोक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप । त्वमेव मे वृष्णीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्विततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एव । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति श्रुतेः । प्रज्ञात्मत्वं च तस्यैव संभवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत इति, एष लोकाधिपतिरित्यादि च । तस्मात् सर्वत्रानुगमात् प्राणो ब्रह्म ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥

बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति, तन्न । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपाख्येति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथं ब्रह्म स्यात् । तथाच वाचो धेनुत्वोपासनवद्देवतायाः प्राणत्वोपासना बोध्यते ।

अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति कथमस्य ब्रह्मोपाख्यातत्वमिति

भाष्यप्रकाशः ।

तथा ब्रह्मपरत्वेऽनुगमात् पदार्थानां समन्वयादिति सूत्रार्थ इति तमुपपादयन्ति उपक्रम इत्यादि । संभवतीति चिद्रूपत्वात् संभवति । सर्वत्रानुगमादिति आद्यन्तं पदार्थानां ब्रह्मधर्मत्वेनैव समन्वयात् । एवं साधकधर्मो व्याख्यातः ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥ बाधकमाहेति सूत्रांशेनाहेत्यर्थः । उपदिशतीति मामित्यहंकारवादेनोपदिशति । ब्रह्मधर्मा इति रश्मिः ।

ज्ञेयानि । उपक्रम इत्यादि । अत्र भाष्ये नहीत्यादि वाक्यान्वयाधिकरणे स्फुटमिदम् । कर्मक्षयः पापक्षयः कारणनाशे कार्यनाशात् ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥ अयमाभासो न सूत्रस्येत्याहुः सूत्रांशेनेति वस्तुतस्तु वाचस्य पूर्वपक्षान्तर्गतार्थमात्रवृत्तित्वेन सूत्रे च बाधांशश्च तयोः समाहारः सूत्रांशं तेनेत्यर्थः । अहमित्यादि । [अस्मत्प्रत्ययगोचरोऽथवा सुवर्णवनवत् विज्ञानचिन्मात्रस्वभाव आत्मा यदावभासते तदा त्वंपदार्थप्रत्यगात्मा] अयं वादो न भवति अनात्मनो देहादीनमिमन्यते सोमिमानः । आत्मनो बन्ध इति बन्धे पर्यवसानात् वादस्य मोक्षे पर्यवसानात् इति चेन्नैवम् । अहंनामाभवदिति पुरुषविषयब्रह्मणात् । अहमिति ब्रह्मणि सति यौगिकं सत्ताथेस्यात्तेर्मदिक् । रूढमिति माध्वाः तथा च स्मृतिः 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'अहमेवासमेवाग्रे' इति च । तं करोतीत्यहंकारः । पुरुषविषयः तस्य वादो मोक्षपर्यवसायीति अहंकारवादः । स यत्पूर्वोऽस्मात्पर्वस्मात् सर्वान् पाप्मनः औषत् तस्मात् पुरुष इति श्रुतिः । आत्मवादः । ब्रह्मवादः पूर्वमुक्तः । द्वन्द्वप्रयोगादुभयं युक्तम् । शीतोष्णसुखदुःखादिवत् । तथा च श्रुती 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'आत्मेवेदमग्र आसीत्' इति च । पुरुषविषयब्रह्मणे ।

चेन्न । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् । अस्मिन् प्रकरणे अध्यात्मसंबन्धः । आत्मानमधिकृत्य यः संबन्धः । आत्मशब्दो ब्रह्मवाची । वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वाय तथा वचः । तस्य संबन्धः । तद्धर्माः । तेषां बाहुल्यं प्रतीयते । एष लोकपाल इत्यादि । यावद् यथाकथंचिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सिद्ध्यति, तावदन्य-प्रकरणत्वमयुक्तमिति हिशब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञानात्मत्वम् । स्वातन्त्र्येणायु-

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वसूत्रव्याख्यान उक्ताः । निराकरणांशं व्याकुर्वन्ति अस्मिन्नित्यादि । अधिकृत्येति अधिराधिक्ये । अधिकं कृत्वा । आत्मपदार्थस्य संदिग्धत्वादाहुः आत्मेत्यादि । ननु तर्हि ब्रह्मपदमेवास्मिन् सूत्रे कुतो नोक्तमत आहुः वस्तुत इत्यादि । ऐकात्म्यवादेन जीवस्य ब्रह्मत्वं बोधयितुमात्मपदम् । अत एव सूत्रे परिहारांशप्रयोगो नकारस्य न कृतः । संबन्ध इति सम्यग्बन्धोऽस्याऽसौ संबन्धः । तथाच जीवात्मनः सकाशात् परमात्मानमधिकं कृत्वा तद्धर्म-बाहुल्यमस्मिन् प्रकरणे प्रतीयते । अतोऽत्र बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्राणः परमात्मेत्यर्थः । ननु किमित्येवं निर्वन्ध इत्यत आहुः यावदित्यादि । तथाच पूर्वसूत्रे साधकहेतुमुक्त्वाऽत्र हिशब्दकथनात्, सर्वे वेदा यद् पदमिति श्रुत्यनुरोधेन निर्वन्ध इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति प्राणस्ये-
रश्मिः ।

‘निर्धर्मको वा भिन्नो वा निरोधं कुरुते यदि ।

तदा निरोधो व्यर्थः स्यादित्येवं षड्गुणाभिधा’ ॥

इति गुणप्रकरणकारिका । अहंकारस्तु

‘ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ।

वैकारिकस्तौजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥

तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः’ । इति ।

ततो महतो विकुर्वतः कालेन क्षुब्धगुणात्रिवृत् त्रिव्यूहः चिदचिन्मयः चिदाभासत्वाच्चिद-चिद्वन्धिरूप इति भेदः । ऐकात्म्येत्यादि वस्तुत इत्यस्यार्थः । यतो वस्त्वैकात्म्यं श्रुत्युक्तत्वात् विभक्तिस्तु तृतीया प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् । यागाय याति इत्यस्य यष्टुं यातीति विवरणवत् । अत्राहुः ब्रह्मत्वमित्यादि । वादशब्देन भक्त्यर्थमैकात्म्यं यत्तन्निवर्त्यते द्वितीयाध्याये भोक्त्रापत्तिसूत्रे ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वादिति भाष्येण सिद्धं गृह्यते । स च शरीरब्राह्मणे अणुः पन्थाः विततः पुराणो यांस्पृष्टो वित्तो मयैव तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः । अग्रे यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एवेति प्रोक्तः । दहराधिकरणे जीवब्रह्मवादः स तु तत्रैव दूषितः । अत एवेति ब्रह्मजीवयोरंशांशिभावेनैक्यात् तद्धर्माणां ब्रह्मधर्मत्वादेव वक्तुरात्मोपदेशादिति चेन्नाध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्निति न सूत्रितमित्यर्थः । तथा सति ह्यात्मजीवैक्यं सर्वथा व्यासचरणैर्नि-पिद्धं स्यादिति भावः । संबन्धशब्दस्यासाधारणधर्मवाचकत्वं वक्तुं योगमाहुः सम्यगित्यादि । बन्ध इति चन्ध संयमन इति धातोर्धञि निष्पन्नः । तथा च सम्यक् बन्धो नियम आधेयत्वेन यस्य स धर्मः संबन्धपदवाच्य इत्यर्थः । एतेन सिद्धमाहुः तथाचेत्यादि । प्रतीयत इति ते च धर्माः परमहितत्वभ्रूणहत्यादिरूपमहापापनिवर्तकत्वलोकपालत्वादिरूपा बोध्याः । हिशब्देत्यादि

दातृत्वम् । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य, तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष (प्राण एव) प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद् ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ २८ ॥

तर्हि बाधकस्य का गतिरित्यत आह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रेणापरिहृतमत्र परिहरति तुशब्दः । अयं दोषो व्यवहारदृष्ट्योपदेशो । अहं ब्रह्मेत्यापेण दर्शनेन तूपदेशः । ननु, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते । तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव ब्रह्मत्वावगतिर्मुख्या । न प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं वा पुरुषार्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवविधा । केवलस्य चैतन्यमात्रस्य

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । भूतमात्राः शब्दादयः । प्रज्ञामात्रा ज्ञानेन्द्रियांशाः । तस्मादिति प्रज्ञात्मत्वाद्युपदेशात् ॥ २८ ॥

तर्हीत्यादि प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वाङ्गीकारे । वक्त्रा इन्द्रेण यः स्वात्मोपदेशः कृतस्तस्य बाधकस्य क उद्धरणप्रकार इत्यर्थः ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥ व्याकुर्वन्ति पूर्व्वेत्यादि । अयं दोष इति स्वात्मोपदेशरूपो दोषः । तथाचार्यज्ञानेन स्वात्मानं ब्रह्मात्मकमवगत्येन्द्रेणैव सुपदिष्टमतोऽत्रैवं प्रकारभेदे भासमानेऽपि ब्रह्मण एवोपदेशान्नानेनान्यथा संभावयितुं शक्यमित्यर्थः । कथमेवमवगम्यत इत्यपेक्षायां दृष्टान्तमवतारयन्ति नन्वित्यादि । प्रत्यधिकारमिति अधिकारं लक्ष्यकृत्य । नैवविधेति । नेन्द्रजीवस्य ब्रह्मत्वबोधनपरा । तर्हि, न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यग्रे श्रावणाजीवसामान्य एव शास्त्रदृष्टिरस्त्वित्याशङ्क्याह केवलस्येत्यादि । सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादीनां धर्माणां परस्परविरोधाद्भागत्यागलक्षणया निर्विशेषस्य रश्मिः ।

अस्यार्थस्य युक्तत्वं हिशब्दस्य वाच्योर्थः । आसन्यपक्षे सर्वत्र गौणाद्यापत्तिरिति सूचितोर्थः भाष्यं ज्ञेयः । विशिष्यार्थस्याधिकरणसमाप्तौ वक्तव्यत्वात् । अर्थसंक्षेपमाहुः भूतमात्रेति । यथा रथस्यारेष्विति 'आरं शीघ्रे च चक्राङ्गे शीघ्रगे पुनरन्यवत्' इति विश्वाच्चक्राङ्गेषु । नेमिरिति 'नेमिब्रिज्यायां कूपस्य चक्रान्ते तिनिग्रदुमे' इति विश्वाच्चक्रान्तम् । नाभाविति 'नामिः प्रभावे कन्तूरीभदे च कचिदीरितः' इति विश्वाच्चक्रप्रधानेङ्गे । विषयेन्द्रियेति विषया भूतमात्राः । इन्द्रियाणि प्रज्ञामात्राः ॥ २८ ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥ पूर्व्वेत्यादीति पूर्व्वसूत्रेणापरिहृतमिति द्वितीयः पाठः प्रथमं भाष्ये न परिहृतमित्यत्र नैकवेत्यादिवत् नशब्देन सह सुपसुपेति समासात् 'न दोषो नञः' इत्यनेन न नलोपः । एवमिति मामेव जानीहीत्येवम् । अन्यथेत्यादि यद्यत्र मूलप्येवामिप्रायः स्यात् नाहंकारवादेनोपदिशेदतोत्र महातिरिक्तं किंचिदुपदिष्टमित्येवमन्यथा संभावयितुमित्यर्थः । लक्ष्यकृत्येति यथाधिकारमिति यावत् । वक्तारमिति जीवम् । विरोधादिति

तादृशे ब्रह्मण्यैक्यावगतिर्विरोधात्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽध्यवसीयते । न तु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति । वामदेववत् । तद्वैतत् पश्यन्नुपिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । य एव प्रत्यबुध्यत स सर्वं भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम् ।

ततः कारणलय एव सर्वभाव इति मनुरभवं सूर्यश्चेत्यवयुल्यानुवादोऽ-

भाष्यप्रकाशः ।

चैतन्यमात्रस्य जीवस्य निर्विशेषे चैतन्यमात्रे ब्रह्मण्यैक्यावगतिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ इति निश्ची-
यते । न त्वानन्दाज्जराऽमरत्वादयो ब्रह्मधर्मा ऐक्यावगतिविरोधिनस्तत्र जीवे वक्तुं शक्यन्ते ।
अतोऽत्र वक्तृत्वादिवैशिष्ट्यस्योक्त्या केवलस्यात्राविवक्षितत्वाद् ब्रह्मणोऽपि तादृशत्वेनात्राविव-
क्षितत्वाज्जीवसामान्ये शास्त्रदृष्टिरपि न वक्तुं शक्येति नायं समाधिरुपपन्न इत्यर्थः । परिहारं
व्याकर्तुं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति तद्वैतदित्यादि । इदं बृहदारण्यके पुरुषविधब्रह्मणस्य वाक्यम् ।
तत्रेति अस्मिन् वाक्ये । एकमेवेति ब्रह्मात्मकतयैकमेव । कारणलय इति कारणे ब्रह्मणि
लये । अवयुल्यानुवादोऽनुपपन्न इति । स्वसर्वत्वविध्यंशं पृथक्कृत्य मन्वाद्यनुवादः स्वस्य
रश्मिः ।

भाष्यानुवादः । भागत्याग इत्यारभ्य निश्चीयत इत्यन्तम् । सर्वोपनिषदि 'सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सुवर्ण-
धनवद्विज्ञानचिन्मात्रस्वभाव आत्मा यदावभासते तदा त्वंपदार्थः प्रत्यगात्मेत्युच्यते' । 'त्वंपदार्थादौ-
पाधिकाद्विलक्षण आकाशवत्सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रस्तत्पदार्थश्चात्मेत्युच्यते' इति श्रुत्योर्निर्विशे-
षस्येत्यादिरर्थः । 'कर्मानुसारी भूत्वा प्राप्तशरीरसंघन्धवियोगमप्राप्तशरीरसंघन्धमिव कुर्वाणो यदा
दृश्यते तदोपहितत्वाजीव इत्युच्यते' । अत्र भागत्यागस्तथा 'ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तसर्वप्राणिबुद्धिरष्ट-
विशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते' । 'कूटस्थाद्युपरहिताभेदानां
स्वरूपलभहेतुर्भूत्वा मणिगणं सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा प्रकाशते आत्मा तदान्तर्यामी-
त्युच्यते' अत्र भागत्यागश्च यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र यथावद्भागत्यागेन लक्षणा भागत्यागलक्षणा भागस्य
त्यागो यस्यां सा चासौ लक्षणा चेत्यत्र गौरवम् । वरानेकपदलक्षणातो ह्येकपदलक्षणेति । आत्मा
द्वितीयैकवचनान्त्युष्मत्पदार्थानुः 'एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश'
इति श्रुतेः । भाष्यं व्याख्याय फलितमाहुः अतोत्रेत्यादिना । तादृशत्वेनेति केवलत्वेन ।
न वक्तुमित्यादि तथा च यद्यत्र भागत्यागलक्षणया केवलस्य चैतन्यमात्रस्य ज्ञापनादिकं विवक्षितं
स्याद् ब्रह्मधर्मा अत्र नोक्ताः स्युरिति भावः । भाष्ये वामदेववदिति इतिकरणमन्तरापि सूत्रप्रती-
कत्वं 'सर्वं विष्णुमयम्' इत्यस्य प्रक्षिप्ताध्यायसुबोधिण्या विष्णुपुराणवाक्यप्रतीकत्ववत् । प्रकृते ।
कारण इत्यादि साकारब्रह्मत्वात् कृतकानुरोधेन तादृशतादृशब्रह्मणि लयो बोध्यः । स्वसर्वत्वे-
त्यादि स्वसर्वत्वप्रयोजकविध्यंशं कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवाति हन्त तिरोसानीतीति
पूर्वोक्तप्रकारस्यात्राप्यनुकर्षात्तत्र संभवातीति लेटोक्तं विध्यंशं यद्वा स सर्वं भवतीत्यत्र लेडाश्रयणात्
भवतीति पाठाद् वा विध्यंशं पृथक्कृत्य यद्यपि सारस्वतीयधातुपाठे यु मिश्रण इत्येव तयापि धातुतर-
ङ्गिण्यां तट्टीकायाममिश्रणे च सिद्धान्तकौमुद्याममिश्रण इत्यन्य इति निरुक्तेः साधुः । संभवातीत्यस्य

१. प्रकृतयोर्धौ यद्वा रेपु अन्यकत्राची भ्वादिरात्मनेपदी सेट् । यद्वा रिप् हिंसायां भ्वादिः परस्मैपदी सेट् । यद्वा रुप्
रोपे दिवादिधुरादिश्च परस्मैपदिनौ सेटौ । वर्णविकारः सर्वत्र बोध्यः ।

नुपपन्नः । तत्र यथा ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिरेवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मणि लीनत्वादनुपपन्नः । न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मभूतानां भिन्नतया स्वानुसंधाना-
भावबोधनात् । तर्हि कथमेवमुक्तं तत्राहुः तत्र यथेत्यादि । ब्रह्मावेशादिति शास्त्राभ्यास-
रश्मिः ।

संभोगं कुरुतादिति पूर्वत्रार्थः । प्रकृते तु मा मामात्मन एव जनयित्वा कथं नु संभवाति सम्यक् प्रकारे-
णैक्यप्रकारेणाभक्तिमार्गीयेण भवाति भवतात् सत्तां कुरुतादित्यर्थः । हन्तेति खेदे । तिरोसानि रूपान्तरेण
तिरोभूतो भविष्यामीति अथवा स्वसर्वैत्यत्रेयं प्रक्रिया । भू सत्तायां लेट् 'लिङ्गर्थे लेट्' इति सूत्रात् लेट्स्तिप्
भूति इति स्थिते 'सिञ्चहुलं लेटी'त्यतः सिप् इलोपे कृते भूस्ति इति स्थिते 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इत्यने-
नेतो लोपे भूस्ति इति स्थिते 'लेटोडाटौ' इति सूत्रेणाट् टित्वादाद्यः भूस् अत् 'आर्धधातुकस्येड्गलादेः'
इत्यनेन सिञ्चहुलं णिद्वक्तव्यः इति वार्तिकेन सिपि णिति वृद्धौ चेद् । भाव इस् अत् । अज्झीनं परेण
संयोज्यमिति भाविसत् । पत्वे भाविषत् । प्रण आयूःषि तारिषत् इतिवत् । सिप् इलोपस्य चाभावे
पताति विद्युत् प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवातीतिवत् । सिप् इलोपस्याटश्चाभावे सर्वं भवतीति । ननु यत्र
सिचिलोपौ तत्रैव ह्यट् । तारिषत् ज्योषिषदासाविषत् इत्यत्र यथा यत्र तु सिचिलोपौ न स्तस्तत्र ह्याट्
यथा पताति भवातीति ह्यत्र तु सिचिलोपाभावेन कथमट् किंत्वाटा भाव्यमिति चेत्सत्यम् उदाहरणापेक्षया
सूत्रमतस्य प्राबल्यं चुरादिगणे मनोरमायां माननदित्यत्रोक्तत्वात् । 'लेटोडाटौ' इति सूत्रे वृत्तौ
वास्य विशेषस्यानुपलम्भात् । वृत्तिस्तु लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पिताविति । भक्तिमार्गीयां-
शस्य पृथक्कृतत्वात्, ज्ञानिवेलायां द्वितीयपक्षे ज्ञानमार्गीयांशस्य पृथक्कृतत्वात्, मुक्तोपस्यव्यप-
देशादिति सूत्रेणाधिकारवेलायां सत्तामाहुः स्वस्येत्यादिना । तत्र हेतुमाहुः न प्रेत्येत्यादिना ।
शास्त्रेत्यादि शास्त्राणामभ्यासः पौनःपुन्यं कीर्तनं स्मरणं वा स्वनिर्वाहकस्मरणोपलक्षकं तेषां यद्
दाढ्यं शतधापि व्यसनसंपातेनुच्छेदो बाहुल्यं च तयोः समाहारो दाढ्यबाहुल्यं तेन । तथा
चास्य योहंकारवादः स ब्रह्मात्मभावेनैव न स्वात्मभावेनेत्यतस्तत्र यथा स न मायिकत्वेपि ब्रह्मवाक्य-
बाधकः तथात्रायमपीति भावः । नन्वत्र ज्ञानावेशादिति भाष्यं पूर्वत्र तु स्वसर्वत्वेत्यादिना भक्तिरपि
कैचिद्ब्रह्माख्यातेति चेत् सत्यम् तदाहुः यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्त इत्यादिना ब्रह्मविद्यया सिद्ध-
देवर्षिमनुष्याणामुत्तवा वामदेवर्षिप्रतिपत्तावहं मनुष्यं सूर्यश्चेति साकारब्रह्मवादो निष्कृष्टः तद्वक्ष्यमाणं
नित्यनिरतिशयं श्रेयःप्रतिवित्सव आहुरिति तदाहुरित्यस्यार्थः । अथ योन्यां देवतामुपास्तेन्योसाव-
न्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति ह्यभेदोपासनाया ज्ञानमार्गीयायाः समर्थनार्थं
भेददृक् पशुरिति निन्दितः । 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इत्यत्रान्तरायभूताभेदज्ञानं भक्ताय न
ददाति इति तृतीये साधनाध्याये निर्णीतम् । तत्राभेदवान् निन्दितस्ततोत्र ज्ञानमार्गे भेदज्ञानवतो
निन्दायां पशुशब्दस्य रूढिः पशु वन्धे चुरादिपरस्मैपदी सेट् योगो वा योगरूढिर्वा निरुक्ता तस्य
भेददृशि पुरुषे गौणी उपासकत्वादिगुणयोगात् । तस्य तात्पर्यवृत्त्या देवादिप्रियोर्यो हि काकां
कृतायां विरुध्यतेतो भक्तिमार्गानुसारेणाहुः श्रुतयस्तात्पर्यवृत्तिं पशोः । यथा ह वै बहवः पशवो
मनुष्यं भुज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किं तु बहुषु
तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति । भुज्युर्दोहनादिना पालयेयुः भुनक्ति पालयति

त्वाष्ट्रवधादयो ब्रह्मधर्मा एव । तदावेशेन क्रियमाणत्वात् । 'नन्वेव वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः । तेनैव शशुं जहि विष्णुयन्त्रितः' इति-वृत्रवचनं श्रीभागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु 'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति सूत्रे सुपुत्रौ ब्रह्मसंपत्तौ च ब्रह्मधर्माविर्भावो न त्वन्यदेति कथमेवमिति चेन्मैवम् । उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिविषये ब्रह्मप्राकट्यमित्यङ्गीकर्तव्यम् । 'मय्येव सकलं जातम्' इत्यादि-वाक्यानुरोधात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

दार्ढ्यबाहुल्येन तदावेशात् । ननु यदि शास्त्रदृष्ट्योपदेशः स्यात् तदा जगल्लयादय उक्ताः स्युर्न तु त्वाष्ट्रवधादय इन्द्रकर्तृका इत्यत आहुः त्वाष्ट्रेत्यादि धर्मवचनमित्यन्तम् । अत्रा-गामिसूत्रविरोधमाशङ्कते नन्वित्यादि । परिहरन्ति मैवमित्यादि । नान्यदेति नियमरूपः सूत्रार्थो नाङ्गीकर्तव्यः । किन्तूभयत्र नियतोऽन्यत्र त्वनियत इत्यङ्गीकर्तव्यः । तत्र हेतुः उपदेशेत्यादि । तथा चैवंविधवाक्यानि पश्यन् व्यासः कथमेवं नियमयेदतो नैवं सूत्रार्थः । आदिपदेन 'एतत्साम गायत्रास्ते' इत्यादिश्रुतीनां, 'कस्याश्चित् पूतनायन्त्याः' इत्यादिवाक्यानां

रश्मिः ।

अप्रियमिति छेदः । किंत्वित्यस्य किंपुनरित्यर्थः । पशुभावाद् व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानं कुर्युरिति विद्यु-रित्यस्यार्थः । अत्रैतद्वीकाकृत् पशुभावाद् व्युत्थानं देवा विद्विषन्तीत्याहेत्येकस्मिन् एव पशवादीयमाने इत्याद्या आभासयांचकार पशुभावाद् व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विपन्ति इत्याहेति तस्मादेपा-मित्याद्या आभासयांवभूव देवाश्च नाभूत्या ईशते इत्यत्रोक्तान् देवान्देवपदार्थत्वेन ग्राहयामास तदन्यथा यथाकथंचिन्नेयम् । अथाह वै बहव इत्यत्र सोपपत्तिकविद्याकथनानन्तरमित्यथशब्दार्थात् त्रे देवा नात्र गृहीतुं शक्याः किं तु त्यदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वाच्चैवं स देवानामित्यत्रोक्तान् देवान् ग्राहयाम इति को भेद उभयेषाम् । तेषामभेदद्विषामेषामित्यस्यार्थः । अस्माकं तु भेदद्विषा-मेषामित्यस्यार्थः । यमर्थमिच्छामः । काका तु संभवति । अन्यथा प्रकृतापरामर्शं तु पूर्वविद्याकथन-विच्छेदकायश्रौतपदविरोधापत्तेः । काकस्तु ह्यप्रियं भवति किमपि तु न किं तु बहुषु ह्यपि तु न, न प्रियमपि तु प्रियमिति । एवमपि वेदोक्षरमात्रमपि नान्यथा वदतीति भाष्यविरोधः । तदा काका विनापि भेदद्विषां भेददृश उपादाने सिंहादिकर्तृकेऽप्रियत्वं विरोधाभासेनालंकृतमिति भेदकदृशो भक्तत्वं गमयति । भक्तास्तु ह्यभेदद्विषोपि वेदान्तकृदादेः सकाशात्प्राप्तेष्टाभेदकवन्त इव चकासतीति तदुपादा-नान्य प्रियाण्येव 'अहं भक्तपराधीन' इति स्मृतेः । 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इत्यत्र स्फुटम् । जगल्लयेत्यादि स्थितेर्विद्यमानत्वालय उक्तः । तथा च ब्रह्मवेशोत्रेति न लयादय उक्तास्ते तु ब्रह्मत्वे सतीति भावः । इत्यादीत्यादि हावु हावु हावु अहमन्नमहमन्नमहमन्नं अहं विश्वं भुवनम-भ्यभवां सुवर्णज्योतिरित्यादयो ब्रह्मवेशबोधकाः आदिपदार्थाः । हाव्वित्यादीनि त्रीणि पदानि आश्चर्ये अन्यत्र त्रिरुक्तिराश्चर्यं यथा आत्मबोधोपनिषदि अमृते लोकेऽक्षितेऽमृते लोके अक्षिते अमृते लोके अक्षिते अमृतत्वं गच्छत्यमृतत्वं च गच्छत्यमृतत्वं च गच्छत्यो नम इति अमृतविन्दूपनिषदि । न स भूयोभिजायते

इहैव समवनीयन्ते प्राणाः । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यप्याविर्भावापेक्षम् । तस्य

भाष्यप्रकाशः ।

च संग्रहः । तथाच वाक्यानां सूत्रोपजीव्यत्वेनोक्तसूत्रस्थे संपत्तिपदे उपलक्षणविधयोत्तमाधिकारोऽपि संग्रहीतुं शक्यते इति न तद्विरोध इत्यर्थः । ननु तद्वैतदिति, मय्येवेति श्रौतं वाक्यद्वयं पूर्णज्ञानिन इति तस्याहंकारवादेन तथा कथनं युज्यते, न त्वावेशिनः । इन्द्रस्त्वावेशीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् । न चेन्द्रस्यापि पूर्णज्ञानित्वं शक्यवचनम् । तथा सति वामदेवादेरिवेन्द्रस्यापि मुक्तत्वात् तद्वदेवमुपदेशस्यापि फलत्वमुक्तं स्यादित्यत आहुः इहैवेत्यादि । अस्तु तस्य पूर्णज्ञानिवाक्यत्वं तेषां मुक्तत्वं च । तथापि ज्ञानमुक्तयोराविर्भावापेक्षत्वं तु निर्विवादम् । इहैवेति श्रुतौ ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्मभावे सत्येव मोक्षकथनाद्, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुत्यन्तरे ज्ञानेन ब्रह्मभावंश्रावणाच्च । ब्रह्मभावश्च स्वस्मिन् ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्मस्फूर्तिरूप एव । न तु तद्व्याप्तिरूपो, न वा तादात्म्यरूपः । तस्य सार्वदिकत्वेन सर्वावस्थासाधारणतया ज्ञानित्वाद्यप्रयोजकत्वात् । नापि निष्प्रपञ्चतत्स्फूर्तिरूपः । सर्वभावस्फूर्त्यादिरश्मिः ।

न स भूयोभिजायते न स भूयोभिजायत इति । वाक्यानामिति ब्रह्मावेशबोधकानाम् । उपजीव्यत्वं कारणत्वं तेन । उत्तमेत्यादि उत्तमाधिकारो ज्ञानम् ।

'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ' ॥

'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः' इति गीतायाः ।

अत एव ज्ञानी चेद्भजते कृष्णमिति निबन्धे प्रोक्तं श्रीमदाचार्यैः । उत्तमाधिकारो ब्रह्मवरणसहितप्रेमापि 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः', 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति श्रुतिभ्याम् । भावनादीनां साधनत्वं तृतीयाध्यायचतुर्थपादे सहकार्यन्तराधिकरणे वक्ष्यते । श्रीभागवते त्रिभिरध्यायैर्हीनाधिकारस्त्रिभिर्मध्यमस्त्रयोदशभिरुत्तम इति प्रथमस्कन्धोधिकारस्कन्धः । एतादृशाधिकारस्योपलक्षणविधया सूत्र उपादाने हेतुमाहुः तस्येत्यादिना । अहंकारवादेनेति प्रारब्धशेषरूपाविधारूपेणेत्यर्थः । सिद्धान्ते तु चिक्रीडिषया रुद्ररूपाहंकारेण नित्यक्रीडाप्रविष्टांशेन । गुणिरुद्रभिन्नगुणिरुद्रसदृशेन । आवेशीति प्रथमस्य तृतीयाध्यायसुबोधिण्यामस्ति । कार्यकाले संक्रमणमावेशः । तद्वदेवमिति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति सर्वभावरूपफलत्ववदित्यर्थः । एवमुपदेशस्येत्यस्य स्वात्मनः परमात्मत्वेनोपदेशस्येत्यर्थः । इदानीं ब्रह्मभावस्वरूपं निश्चिन्वन्ति ब्रह्मभाव इत्यादिना । एवेति पञ्चाध्याय्यां तथोपपादनात् । साकारब्रह्मवादायैवेति व्याप्तिरूप इति स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्याप्तिरत्र तिलेषु तैलस्य दधनि सर्पिष इव तादात्म्यं तदात्मनोभावस्तद्रूपत्वमिति यावद् आत्मसृष्टौ । तस्येति ब्रह्मव्यापनरूपस्य तदितरस्य च । ज्ञानित्वादीत्यत्रादिनाधिकारः । नन्वस्तु ब्रह्मधर्मः सत्यत्वाद्यभावाभावलक्षणस्तत्पूर्वकनिष्प्र-

च प्रायिकत्वात् सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मुक्तानामपि परममुक्तेर्वक्तव्यत्वाच्च ।
असंप्रज्ञातसमाधाविवाविर्भावदशायामेव शरीरवियोगे वियोजकाभावाद्

भाष्यप्रकाशः ।

विरुद्धत्वात् । अतः प्रकृते उपदेशरूपकार्यदर्शनेन तत्कारणरूपे ज्ञाने ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वक-
ब्रह्मभावे चेन्द्रस्य सिद्धे तथा वाक्यकथनस्य युक्तत्वान्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् । एतावान्
परं विशेषो यन्मुक्तस्योक्तविधब्रह्मभावः सार्वदिक आवेशितस्तु कादाचित्कः । अतस्तस्य
प्रायिकत्वाद् वामदेवादिसर्वत्ववन्न सूत्रे तस्य फलत्वमाह । किंच । सर्वभावस्यापि साधनत्वे-
नावान्तरफलत्वमेव, न परमफलत्वम् । परममुक्तिश्च जीवन्मुक्तानामप्यग्रे वक्तव्या, सुतरा-
मावेशिन इत्यतोऽपि नाहातो न तदनुक्तिर्दोष इत्यर्थः । ननूक्तस्थले ब्रह्माविर्भावाङ्गीकारो
न युक्तः । तस्मिन् सति वागादिविलयस्यैवैवेति श्रुतौ कथनाद् वक्तुस्तदापन्योपदेशना-
संभवापत्तेः । तस्य मुक्तिपूर्वावस्थारूपत्वेनार्चिरादिगतिकथनापत्तेश्चेत्यत आहुः असंप्रज्ञाते-
त्यादि । सत्यमस्ति तत्र तथात्वं पुराणे दधीच्यादिषु प्रसिद्धं च । तथाप्युक्तश्रुतौ, अथाका-
सयमान इति प्रतिज्ञाय लयकथनाद् कामाभावे सत्येव प्राणानां लयो न तु तदभावे ।
प्रकृते तु दधीचिवदसंप्रज्ञातसमाधेरभावादधिकारित्वेन तदानीमिन्द्रियवियोजकस्य कामा-
भावस्य चाभावान्न वागादिलय इति नोपदेशानुपपत्तिः । ब्रह्मभावस्य प्राप्तत्वान्नार्चिरादिग-
त्युक्तिश्चेत्यर्थः ।

यद्वा । ननूपदेशभावनादिषु ब्रह्माविर्भावो न युक्तः । यदि तत्र स स्यात्तदोपदेष्टुः
सद्यो मुक्तिः स्यात् 'इहैव समवनीयन्ते प्राणाः' इत्यादिश्रुतौ तथैव सिद्धेः । तथा सति तस्या-
विर्भावस्य फलत्वमपि व्यासैरुच्येतेत्यत आहुः इहैवेत्यादि । सत्यं सद्योमुक्तिरादिर्भावापेक्षा ।
परंतु ब्रह्मैव सन्निति श्रुतावधारणकथनाद् यत्र सर्वथा ब्रह्मभावस्तत्रैव सद्योमुक्तिः । उपदेश-
भावनादौ तु न तथा । ब्रह्मिःस्फूर्तेरपि सत्त्वेन केषुचिदेव तद्भवनेन तस्याविर्भावस्य प्रायिकत्वा-
रश्मिः ।

पञ्चस्य दृशिमात्रस्य ब्रह्मणः स्फूर्तिरूपः । अत इति कार्येण कारणानुमानात् । प्रायिकत्वादिति
उत्तमाधिकारजन्यत्वेन प्रायिकत्वात् 'कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः' इत्यादौ तादृशभक्तिसाध्यत्वेन
दुर्लभत्वप्रयुक्तात्तथात्वादित्यर्थः । सूत्र इति स्वाप्ययसूत्रे । दधीच्यादिष्विति ।

‘एवं व्यवसितो दध्यङ्गाथर्वणमुनिस्तनुम् ।

परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन् जहौ’ ॥

इतिवाक्यात्प्रसिद्धम् । असंप्रज्ञातसमाधिः निर्वीजसमाधिः यत्रेति नेतीति वाक्यसंवादी ।
यत्र भगवतो रूपस्य न भानम् । ‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ इत्यत्र प्रपञ्चोस्य । असंप्रज्ञातसमाधिः
शमीकस्याग्रे वक्ष्यते । अधिकारित्वेनेति खलोकपालत्वात् । ब्रह्मेत्यादि ब्रह्म चासौ भावश्चेत्यपि
सम्मतः । ब्रह्मावेशानन्तरं ब्रह्मभाव इति पक्षे पष्ठीतत्पुरुष एव । भाष्ये तु वागादिमात्रं लीयते इति
तलयकथनात् भाष्यविरोध इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः यद्वेत्यादि । उपदेशेत्यादि उपदेशोक्त्यः ।
भावनासदादिकर्तृका तस्याम् । आदिपदेन संयोगे वियोगवृत्तिरूपे प्रेम्णि । न तथेति न सर्वथा ब्रह्मभाव
इत्यर्थः । तत्र हेतुर्ब्रह्मिःस्फूर्तेरित्यादि । तथा चोक्तद्विरहे ब्रह्मभावस्तत्र ब्रह्मिःस्फूर्तेरभावादिति
भावः । यथान्तर्दृष्टगतानाम् । ननु तदतिरिक्तानां सर्वथा ब्रह्मभावस्मरणात् सद्योमुक्तिप्रसङ्ग इति चेन्न ।

वागादिमात्रं लीयते । तस्य च प्राप्तत्वादेव नार्चिरादिगतिः । तथापि प्रायिकत्वान्न सूत्रगीतादिषु तद्वचनम् । सगुणनिर्गुणभेदेन नियमवचनं त्वप्रामाणिकमेव ।

भाष्यप्रकाशः ।

झगवान् व्यासस्तस्य फलत्वं नाह । न तु तावता सर्वत्र नाविर्भाव इति वक्तुं शक्यमित्यर्थः । यदि तादृशाविर्भावस्य न फलत्वं तदा तस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्यत आहुः जीवन्नित्यादि । तथाच पारम्याभावात् फलत्वानुक्तावपि नाफलत्वमित्यदोष इत्यर्थः । ननु यदि तादृशस्याविर्भावस्य जीवन्मुक्तिसंपादकत्वं तदा तस्यार्चिरादिगतिरुच्येत । सा च नोच्यतेऽतो नैवमित्यत आहुः असंप्रज्ञातेत्यादि । शरीरवियोग इति । अर्चिरादिगतिरिति शेषः । वियोजकाभावादिति तादृशादृष्टाभावात् । भावनादौ वागादिमात्रं लीयते । तस्य ब्रह्मणश्च प्राप्तत्वात् तत्प्राप्त्यर्थार्चिरादिगतिरत्र नोक्ताऽतो न दोष इत्यर्थः । ननु मुख्याधिकारस्यैवंविधत्वे सूत्रादिषु कुतस्तदनुक्तिरित्यत आहुः तथापीत्यादि । प्रायिकत्वं संभावितत्वमनियतत्वमिति यावत् । तथाचातोऽनुक्तिरित्यर्थः । ननु सगुणोपासकस्यार्चिरादिगतिर्निर्गुणपरस्य तु 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुत्या केचिदेकदेशिनः सगुणनिर्गुणोपासनाभेदेनाधिकारिभेदमङ्गीकुर्वन्ति तत् कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः सगुणेत्यादि । रश्मिः ।

'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' 'न स्त्रियो व्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल' इति सूत्रस्मृतिभ्यां मुक्तत्वेपि मध्ये वरप्राप्तानन्दभुजो भूत्वोक्तकालं समासाद्य गोप्यो हरिं गता इति । न चेहैवेति श्रुत्यानन्दभोगप्रतिपादकस्मृतिबाधः इति वाच्यम् । अत्र स्मृतीनामुपवृंहणत्वस्वीकारात् । 'इतिहासपुराणैस्तु वेदं समुपवृंहयेत्' इति वाक्यात् । यथा 'भस्मान्तो देहः' इति श्रुतेः । 'कृमिविड्भस्मसंज्ञितः' इति पुराणमुपवृंहणम् । न तु बाध्यं प्रत्यक्षविरोधात् । अर्चिरादीत्यादि दृष्टान्तानुरोधोत्र द्रष्टव्यः ।

'भिद्यते हृदयग्रन्थिदिछद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' ॥

इति परब्रह्माविर्भावे तद्दर्शनेन हृदयग्रन्थ्यादिभेदादौ वागादिमात्रं लीयते इत्यसंगतं मुक्तौ प्रतिबन्धकामावादित्याशङ्क्यामिच्छाविषयादृष्टाभावान्न मुक्तिः किं तु वागादिमात्रस्य लय इति नासंगतमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति तादृशादृष्टेत्यादिना । अस्य देहवियोगो अनेन भवत्वित्याकारिकेच्छाविषयधर्माधर्माभावादित्यर्थः । इच्छायाः फलबलकल्प्यत्वादिति भावः । वागादिमात्रं लीयते परमाविर्भावदशायामेव पश्चात्तु ह्युपदेशनसंभवोऽस्त्येवेति । एवं चात्र वियोगान्तं संपूर्णमनुवर्तते । असंप्रज्ञातसमाधिः शमीकस्य भगवतः । प्रकृते । प्रथमस्कन्धे परीक्षित्सङ्गे 'उन्मील्य शनकैर्नैत्रे दृष्ट्वा स्वाप्ते मृतोरगम् । विसृज्य पुत्रं प्रपच्छ' इति वाक्यात् । तस्येति भाष्यानुवादः । प्राप्त्यर्थं ब्रह्मप्राप्त्यर्थं । नोक्ता, निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । दोषः अर्चिरादिगत्यनुक्तिरूपः । निर्गुणेत्यादि निर्गुणोपासकस्य । श्रुत्यर्थस्तु तस्याचार्यवतः पण्डितस्य मेधाविनो मुक्ताविद्याबन्धस्य आचार्यवान् पुरुषो वेदेति पण्डितो मेधावीति च पूर्वं श्रुतत्वात् तावदेव तावान् काल एव चिरं विलम्बः सत्संपत्ताविति शेषः । यावत्कालपर्यन्तं न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते । प्रारब्धकर्माणां भोगाद्विनाशेन यावद्देहपातो न भवतीत्यर्थः । अथ तदा प्रारब्धक्षयाद्देहपातसमकालमेव संपत्स्ये संपत्स्येते मुक्तो भवतीति । एकदेशिनः शांक्ताः । सगुणेत्यादि विद्वन्मण्डवे स्फुटमुपपादितमेतत् ।

ब्रह्मवादे गुणानङ्गीकाराच्च । तस्माद्युक्तमुक्तं शास्त्रदृष्ट्यातूपदेश इति ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मवादे ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणभावाभावेनाधिकारिभेदाभावात् तथागत्यादिनियमकथनमप्रामा-
णिकमेव । सांख्यप्रतिपन्नानां गुणानां व्यासेनानङ्गीकारादपि तथेत्यसंगतत्वान्नाद्रियत
इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मादिति अभ्यासबाहुल्येन ब्रह्मावेशात् ॥ २९ ॥

रश्मिः ।

‘अभेदादनुपाधित्वाज्जगदप्रत्ययासितः ।

सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तित्वान्नास्य बाधनम्’ ॥ इति ।

न चाथ मायाशवलितं ब्रह्मासीदिति श्रुतिविरोध इति शङ्क्यं मायाशब्दस्येन्द्रियपरत्वस्य निबन्धे
व्यवस्थापनात् । अनङ्गीकारादिति ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय केवलादेव जन्माद्यस्य यतः इति वदता
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति गुणसाम्यावस्थां खण्डयता व्यासेन भगवता गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे
तथेत्यर्थः । अभ्यासेत्यादि व्याकृतम् । इदानीं पूर्वोक्तोर्थः पुनरुच्यते । यत्र वामदेवस्याहंकारवाद
उक्तस्तत्रैव तदाहुर्यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वम-
भवत्, ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्’, ‘तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति’, ‘तस्मात्तत्सर्वमभवत्’, ‘तद्यो यो
देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत्तर्पणां तथा मनुष्याणाम्’ इति सर्वभावो युक्तः । मध्यमपद-
लोपी समासः तेन सर्वात्मभावोप्यर्थः । य एव प्रत्यबुद्ध्यतेति सामान्यनिर्देशात् । तदतिशयं
श्रेयोजिज्ञासवः आहुरिति तदाहुरित्यस्यार्थः । भविष्यन्त इत्यस्य भविष्याम इत्यर्थः । मन्यन्त इत्यस्य
संभावयन्तीत्यर्थः । इति पुनरुक्तं संवन्धार्थं पृच्छति किमुतेति । यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् तद्
ब्रह्म किमु किमात्मस्वरूपमतिरिक्तं वाऽवेत् स्वरूपं तदतिरिक्तं वा यस्मात् तत्सर्वमभवत् तदपि
किमिति ब्रह्मविद्याधिकारिप्रमेयप्रमाणप्रश्न इत्यर्थः । क्रमेणोत्तराणि । ब्रह्मेति । अत्रेवबोधोधात्प्राक् । इदं
जीवरूपं चैतन्यं शरीरस्थमंशत्वेन ब्रह्मैवासीत् । तज्जीवरूपं चैतन्यमात्मानमेवमहं ब्रह्माक्षरात्मकं
पुरुषोत्तमाधिष्ठानमस्मीत्यवेत् । सेवनादिरूपसाधनसंपत्त्या इति शेषः । तस्मादेव विज्ञानात्तज्जीवरूपं
चैतन्यं परब्रह्माविर्भावे इहैव समवनीयन्ते इति श्रुत्यन्तरेण तत्र प्राणादिलयेन तद्रूपत्वे जाते सर्वं
सर्वरूपमभवदिति । तदाहुराचार्याः ‘ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम्’ इति । तत इति सेवातः
इति तदर्थः । अधिकारिणमाह यो यो देवानामिति । देवानामिति निर्धारणे षष्ठी तेषां यो यो देवः
प्रत्यबुद्ध्यतात्मानमक्षरब्रह्मत्वेन यथावद्वोधितवान् स एव देवस्तत्परब्रह्मभवत् व्यापकत्वादिप्रादुर्भावेन
विरुद्धधर्माधारोऽभवदित्यर्थः । ‘आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति श्रुत्योः परब्रह्माक्षरब्रह्मणोराश्रयाश्र-
यिभावः सिद्धः । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यत्र कर्तृकर्मभावोप्युपपन्नतरः । अक्षरस्यापि परब्रह्मत्वेनाथ योऽन्यां
देवतामुपास्तेन्योसौ अन्योहमस्मीति न स वेदेत्यग्रेतनश्रुतेरपि न विरोधः । भक्त्याक्षरात्मकत्वेन
स्वज्ञानं भवतीति तृतीयाध्याये तृतीयपादे व्युत्पाद्यम् । इदानीं प्रकृतमुच्यते ॥ ३४ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह
तद्योगात् ॥ ३० ॥

अन्यद् बाधकद्वयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूयांसः प्रकरणे श्रूयन्ते । तद्ब्रह्मजीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च बाधकाः सन्ति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि । अत्र हि वागादिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्येति शरीरधारणं मुख्यप्राणधर्मः । मा मोहमापद्यथा, अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात् ।

यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सहवृत्तित्वादुपचारो युज्यते । उत्क्रान्तिश्च । ननु सर्वथा विलक्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वान्न ब्रह्मप्रकरणमिति चेन्न ।

भाष्यप्रकाशः ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥ व्याचक्षते अन्यदित्यादि । एतद्वाणमिति एतच्छरीरम् । तथाच वागादिकरणाध्यक्षत्वस्य जीवलिङ्गस्य शरीरधारणस्य मुख्यप्राणलिङ्गस्य च ब्रह्मवाक्यत्वबाधकस्य विद्यमानत्वान्नेदं ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । ननु यथैते लिङ्गे ब्रह्मवाक्यत्वबाधके तथा अमृतत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमेतद्बाधकमिति नात्र कस्यापि निर्णय इत्यतः स्वपक्षे गुणमाह यो वा इत्यादि । इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्व इति अस्मिन् प्रकरणेऽङ्गीकार्यत्वे । उत्क्रान्तिरिति । सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामतीत्यनेनोक्तोत्क्रान्तिः । सर्वथा विलक्षणस्येति । उत्क्रान्तिविरोधिन्या व्यापकतया जीवात्, तथा चैतनतया च मुख्यप्राणाद् विरुद्धधर्मणः । तस्मादिति । उक्तरूपस्य महाबाधकस्य सत्त्वात् । तथाचैतेन बाधकेन ब्रह्मलिङ्गानामुपासनार्थत्वस्य शक्यवचनत्वान्नेदं रक्षितम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥

भाष्ये । 'मा मोहमापद्यथाः' इत्यादि वागादीन् प्रति प्राणवाक्यम् । पञ्चधेति प्राणापानादिभेदेन । प्रकृते । अङ्गीत्यादि अत्र त्वप्रत्ययर्हितः पाठः प्रतिभाति । इदं प्रकरणाधिकरणकाङ्क्षीकार्यत्व इत्यर्थो वा । भाष्ये । उपचारो अमृतत्वादिव्रह्मलिङ्गानाम् । प्रकृते । एतैरित्यादि समीपतरवर्तिभिः प्राणैः । उत्क्रान्तिरित्यस्य युज्येत इति पूर्वेण समं संबन्धः । तथेति उत्क्रान्तिविरोधिन्या व्यापकतयेत्यर्थः । महेति पूर्वपक्षांशे विपरीतलक्षणया स्वरेण वापाततो बाधकं तन्न तु परमार्थत इत्यर्थो बोध्यः । वीत्यादि 'मामेव विजानीहि' इति श्रुतावित्यर्थः । अर्थत्रयं ब्रह्मजीवमुख्यप्राणरूपं घटादीनां प्रसक्त्यभावात् । प्रसक्तानां त्रयाणां च व्यवच्छेदायोगात् व्यवच्छेद्याभावेन तथेत्यर्थः । ननु शिवस्य व्यवच्छेद्यत्वं ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वात् विष्णोर्ब्रह्मगुणगणगणगुणितां गणितानन्दगुणकस्यातिरेकादिति चेन्न । भेदकस्य तमसो मायिकत्वेनैतत्प्रतीतिः । पूर्ववाप्येवम् । 'एकतिङ् वाक्यम्' 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति प्रोक्तलक्षणकं वाक्यं तस्य भेदः । आश्रितत्वादिति भाष्याग्रे अत एव 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं

उपसात्रैविध्यात् । अयमर्थः । किमत्र चोद्यते । जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद् ब्रह्म-
धर्माणां जीवपरत्वं, त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा, लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यता-
मिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः । न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिणेतुं
शक्या इति । द्वितीये दूषणमाह । उपासात्रैविध्यात् । तथा सत्युपासनं त्रिविधं
स्यात् । तद्वाक्यभेदप्रसङ्गान्न युक्तम् । तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि
न विरुद्ध्यन्ते । आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्मा अपि
भगवदाश्रिता एव । इहेत्युभयत्र संबन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु तद्योगात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मप्रकरणमिति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः । समाधानांशं व्याकुर्वन्ति अयमर्थ इत्यादि ।
उच्यतामिति । उपपाद्यताम् । पूर्वमेव परिहृत इति । न वक्तुरिति सूत्रे ब्रह्मधर्मबाहु-
ल्यप्रतिपादनेन ब्रह्मनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वालम्बनात् परिहृतः । परिहारस्याकारमाहुः न
हीत्यादि । अत्राशक्यत्वं बहुषु लक्षणाया आप्त्या ज्ञेयम् । द्वितीय इति लक्षणादोपरा-
हित्यात् त्रयाणां स्वातन्त्र्येण प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । विजा-
नीहीत्यस्यावर्तनेन, मामिति पदस्यार्थत्रयकल्पनेनैवकारार्थविरोधेन च वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तृतीय इति ब्रह्मधर्मत्वोपपादनचोदनापक्षे । ब्रह्माधारत्वादिति । 'अस्यावयवभूतैस्तु
व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुत्या जीवस्यावयवत्वबोधनेन तस्य ब्रह्माधारत्वात् । नच वैपरीत्यं
शङ्क्यम् । संयोगादुत्पत्तिरिति पक्षे तथात्वे, विभागादुत्पत्तिरिति पक्षे तदभावादिति । इहे-
त्युभयत्र संबन्ध इति । इहाऽऽश्रितत्वादिह तद्योगादित्येवं संबन्धः । ब्रह्मवादपदं माया-
रश्मिः ।

जातो भवसि विश्वतोमुखः' इत्यादिश्रुतिरित्याकाशवाणीपाठः । वञ्चसि गच्छसि । तस्येत्यादि
शरीरे करादय इति प्रतीत्या करादीनां शरीराधारत्ववत् तस्य जीवस्य ब्रह्माधारत्वात् । वैपरीत्यं
तन्त्वधिकरणकपटनिरूपितेत्यादिविद्वन्मण्डने कपालेषु घट इति प्रतीत्यावयवविभूतब्रह्मणोवयवभूत-
जीवस्याधारत्वं शङ्क्यमित्यर्थः । संयोगादुत्पत्तिरित्यादि ईश्वरचिकीर्षावशात्परमाणुषु जायमानया
क्रियया परमाणुद्वयसंयोगादुत्पत्तिः । तथात्वे अवयविनोवयवस्याधारत्वे । विभागेत्यादि अयमर्थः ।
सिद्धान्ते प्रथमस्यान्तिमस्य च कार्यस्य विभागादुत्पत्तिः अवान्तरस्य तु यथासंभवं संयोगविभागाभ्यां
सा 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः' इति पञ्चमीश्रवणात् । परमाणु-
कारणवादस्य तर्कपादे दूषणीयत्वात् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितम् । तदभावात्
अवयवानामवयवव्याधारत्वाभावात् । संबन्ध इति देहलीदीपकन्यायेनेति भावः । इहेत्यस्य
सर्वात्मभाववति जीवे इह ब्रह्मणि आश्रितत्वात् तद्योगादित्येवमर्थसमर्थनार्थम् । न चैवं सो महिषि-
ह्याश्रितत्वव्याख्याने ।

‘मन्त्रोपासनवैदिकतात्रिकदीक्षार्चनादिविधिभिर्गः ।

अस्पृष्टो रमते निजभक्तेषु स मेस्तु सर्वस्वम्' ॥

इति हुंपासाऽविषयत्वं विरुद्धमिति वाच्यं मन्त्राणामुपासनेति व्याख्यानात् । अत एव सुक्ति-
स्कन्धे उपासना उपं समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणमिति सुबोधिनी । भाष्यप्रकाशसमाप्तौ चोपास-
नाधित्तसाधनपरंपरा । मायावादव्यवच्छेदसूचकब्रह्मवादपदकथनतात्पर्यमाहुः । अतएव देवताभेदम् ।

तेन योगस्तद्योगस्तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न विरुद्ध्यन्ते । प्राणस्य भगवत्सं-
बन्धात् तद्वर्माणामपि भगवत्संबन्धात् । अथवा वक्तृत्वादयो न जीवधर्माः
किं तु ब्रह्मधर्मा एव । जीवे आश्रितत्वाद्भासन्ते । परान्तु तच्छ्रुतेरिति न्यायात् ।
प्राणेऽपि तथा । स्वाप्ययसंपत्त्योर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वम् । आध्यात्मिकाधिदै-
विकरूपत्वान्न संयोगः । प्राणस्य तु संयोग एव । तस्मात् सर्वे धर्मा
ब्रह्मणि युज्यन्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

वादिमते जीवब्रह्मणोरभेदादाश्रयाश्रयिभावानङ्गीकारेण तस्य विरुद्धत्वबोधनार्थम् । भगव-
त्संबन्धादिति । भगवतो नियामकतया तन्नियम्यत्वरूपात् संबन्धात् । तथाच,

‘न प्राणेन, नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ’ ॥ इति ।

तत्सामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वात् तद्वर्माणामपि परंपरया भगवद्धर्मत्वमित्यर्थः । अस्मिन्
पक्षे जीवप्राणधर्माणां न साक्षाद् भगवद्धर्मत्वमिति लक्षणेवाऽऽपद्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः
अथवेत्यादि । ब्रह्मधर्मा इति साक्षाद्ब्रह्मधर्माः । ननु यद्येवं प्राणे स्यात् तदाऽऽश्रितत्वमेव हेतुत्वे-
नोक्तं स्यात् तु तद्योगोऽपीत्यत उपपादयन्ति स्वाप्ययेत्यादि । तथाच स्वाप्ययादौ जीवस्य
ब्रह्माश्रितत्वम् । अवस्थामेदकृतात् तादात्म्यान्न संयोगः । उभयप्रवेशपक्षे तु स्वाप्यये संप-
त्तिवद्भ्रुतेः संयोगः कादाचित्कः । प्राणे तु संयोग एव सार्वदिक इति हेतुद्वयकथनं युक्त-
मित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मादिति अनया रीत्या ब्रह्मणः प्रयोजकत्वेन
लक्षणादोपासंसर्गात् । नन्वस्त्वेवमन्येषां भगवद्धर्मत्वं तथापि सहोत्क्रमस्यैकत्वव्यापकत्व-
रस्मिः ।

तस्येति प्रत्यक्षाविकरणवाचकस्येहेतिपदस्येत्यर्थः । न प्राणेनेत्यादिश्रुतिः पञ्चमवलीत्या-
तत्सामर्थ्यस्य प्राणसामर्थ्यस्य । परंपरयेति हस्तपुस्तकसंयोगस्य कायधर्मत्ववदित्यर्थः ।
लक्षणेवेति शक्यसंबन्धो लक्षणा । संबद्धसंबन्धः परंपरेति सादृश्याधिक्येवेत्यस्य प्रयोगः । जीव-
प्राणधर्मवाचकपदवाक्यानां जीवप्राणयोर्धर्मत्वावच्छिन्नेषु शक्तिस्तदाधारयोर्लक्षणा ब्रह्मणो योगात्सं-
बद्धसंबन्धः जीव आश्रयाश्रयिभावः । प्राणे योगमात्रमित्युभयमुपात्तम् । भाष्ये । परादित्यादि
द्वितीयस्य तृतीयचरणे पराब्रह्मणः सकाशात् जीवानां कर्तृत्वं तच्छ्रुतेः ‘यमघो निनीषति तमसाधु
कारयति’ इत्यादिश्रुतेरित्यर्थको न्यायोस्ति तस्मादित्यर्थः । प्रकृते । अत्र पक्षे तद्योगादित्यंशवैयर्थ्य-
भागह्वय समादवति स्म ननु यदीत्यादिना । स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिर्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्युक्तो
लयः । कुतः संबन्वादित्यत आहुः अवस्थेत्यादि । तादात्म्यं च भेदसहिष्णुरभेदो न संयोग इति
तयोरिति शेषः । उभयेत्यादि सह ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः इति धर्मधर्मिणोः पृथक्त्वपक्षे
देहे प्राणप्रज्ञयोरुभयोः प्रवेशस्तस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । एतच्चात्रैवाग्रे स्फुटम् । कादाचित्क इति
परिष्वङ्गस्य संयोगवाचकत्वादित्यर्थः । हेत्वित्यादि संबन्धद्वयबोधकहेतुद्वयकथनमित्यर्थः ।
भाष्ये । न संयोग इति किं त्वभेदः ‘यस्तु आध्यात्मिकः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः’ इति
वचनात् । प्रकृते । प्रयोजकत्वेनेति परान्तु तच्छ्रुतेरिति न्याये कारयतीत्यत्र ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’
कर्तृप्रयोजको हेतुसंज्ञः स्यात् कर्तृसंज्ञश्चेति सूत्रवृत्तिभ्यां णिचोर्थः प्रयोजकस्तस्य भावेनेत्यर्थः ।

सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्तयोर्भगवदीययोर्देहे सहैव स्थानं सहोत्क्रमण-
मिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि बोध्यते । ननु प्राणस्तथानुगमादिति प्राण-
शब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं तत्कथं धर्मयोरुत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्मधर्मिणो-
रेकत्वपृथक्त्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा अहमस्मिन् प्रज्ञात्मेति । अत्र

भाष्यप्रकाशः ।

विरुद्धतया तस्य तु तथात्वं न युज्यत इति तस्य का गतिरित्यत आहुः सहोत्क्रम-
स्त्विति । तथाच व्यापकत्वादसंभवन्नपि शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्वस्तोत्क्षेपणवत् सोऽपि भग-
वद्धर्म एवेत्यर्थः । एवं बोधनस्य फलमाहुः देह इत्यादि । अत्र पूर्वविरोधमाशङ्कते नन्वि-
त्यादि । तत् कथमिति पूर्वोक्तविरोधेन धर्मधर्मिभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथम् । एत-
त्समाधानाय हेतुं गृह्णन्ति अत्र धर्मेत्यादि । तथाच यदि पृथक्त्वनिर्देशो न स्यादुत्क्रमणं
विरुद्धयेत् । अत्र तूभयोः सत्त्वान्न पूर्वापरविरोध इत्यर्थः । उक्तं व्याख्यातुमुपपादयन्ति
प्राण इत्यादि । अत्र विषयवाक्ये पाठभेदो देशभेदाद् बोध्यः । यथा बृहन्नारायणोपनिषदि
तैलङ्गद्रविडपाठभेदात् । यथा चैतद्वाणमवष्टभ्येति प्रश्नोपनिषद्वाक्ये ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति
पठन्तीति पाठान्तरं शंकराचार्यैरुपन्यस्तम् । तथाऽत्रैवोद्ब्रूहमित्यत्राद्बुद्धिदिति पठितम् ।
तद्वत् शंकरानन्दकृतटीकायामप्येवमेव पाठ इति । अत्र क्रियाशक्त्यनुग्राहकः प्राण इति
ज्ञानशक्त्यनुग्राहकश्च चेतन इति तदुभयवाचकयोः प्राणप्रज्ञात्मशब्दयोरिदमा सामानाधिकरण्यात्
तदुभयवानेको निर्दिष्टः । तत्तत्तं मामायुरमृतमित्युपाख्येत्यनेन तस्योपासनं विधाय तस्य
फलं चोक्त्वा तदनु तद्वैक आहुरित्यारभ्यास्तित्वेव प्राणानां निःश्रेयसमित्यन्तेन
क्रियाशक्तिप्रशंसा । जीवति वागपेत इत्यारभ्य प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापय-
तीत्यन्तेन ज्ञानशक्तिप्रशंसा । ततस्तस्योत्थोपासनां विधाय प्राणे सर्वाप्तिमुक्त्वा यो वै प्राणः

रश्मिः ।

तथात्वमिति ब्रह्मधर्मत्वम् । हस्तेत्यादि हस्तोत्क्षेपणस्य पुरुषधर्मत्ववदित्यर्थः । तथा च 'अविभक्तं
च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतायां भगवदीययोरित्यर्थः । ननु प्राण इत्यादिसूत्रे प्रज्ञात्मेति
पठ्यतेतत्र तु प्रज्ञानात्मेति पाठभेदेऽपि किञ्चिदाहुः अत्र विषयेत्यादिना पाठभेदस्तु स्वयमग्रे
वक्तव्यः । तैलङ्गेत्यादि अयं द्रष्टव्यः कचित्स्यले । इति पठितमिति शंकराचार्यैरित्यर्थः । तथा च
तद्भाष्यम् । ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थाप-
यन्तीति व्याख्येयमिति । तथा अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्व्याख्यास्याम
इत्युपक्रम्य वागेवास्या एकमङ्गमद्बुद्धत् तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं
समाख्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति इत्यादि प्रज्ञाधर्म इति । इत आरभ्य प्राणगुणविशिष्टोपासना
प्राणोहमस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपाख्येति श्रुत्यर्थमाहुः अत्र क्रियेत्यादिना । उपासनाद्वय-
प्रतिपादकश्रुत्यर्थस्तु ह्यधिकरणारम्भ उक्तः । तदन्वित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदन्वित्यादिना ।
प्राण एवेति अथ खलु प्राण एवेत्यादितृतीयोपासनाप्रज्ञागुणविशिष्टस्य । तस्योपासना
तस्मादेतदेवोत्थमुपासीतेति श्रुत्योत्थमित्यस्य देहाद्युत्थापकमित्यर्थः । पुनर्ज्ञानशक्तौ सत्कर्षं वक्तुमिति

क्रियाज्ञानशक्तिमान् निर्दिष्टः । तदन्वेकैकस्य धर्मस्य प्रशंसा, यो वै प्राणः
सा प्रज्ञा, या प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहारान्तम् । पुनस्तयोरेवोत्क्रमणप्रवेशाभ्यां
सह ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इत्युपक्रम्य सुषुप्तिमूर्च्छामरणेषु प्राणा-
धीनत्वं सर्वेन्द्रियाणामुक्त्वा आसन्यव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंह-
रति । पुनर्ज्ञानशक्तेरुत्कर्षं वक्तुम्, अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य, न हि प्रज्ञापे-
तोऽर्थः कश्चन सिद्ध्येतेत्यन्तेन ज्ञानशक्त्युत्कर्षं प्रतिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकरणाद्य
ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दिशति, न हि प्रज्ञातव्यमित्यारभ्य, मन्तारं
चिद्यादित्यन्तेन । तदनु ज्ञानक्रियाशक्तयोर्विषयभूतभूतमात्रारूपजगतो भगव-

भाष्यप्रकाशः ।

सा प्रज्ञा, या वा प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहृतेत्येतदन्ता उभयप्रशंसा । तदग्रिमसंदर्भे तूत्क्रमण-
प्रवेशाभ्यां पुनस्तयोरेव प्रशंसा । सा च तस्मिन् पाठे, सह ह्येवास्मिन्नित्युपक्रम्य सुषुप्त्या-
दिषु सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनत्वमुक्त्वा ततः प्राणस्य प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंहृता । प्रसिद्ध-
पाठे तु, तस्यैवैव दृष्टिरेतद्विज्ञानमित्युपक्रमः । सह ह्येवास्मिन्नित्युपसंहारः । वाक्यार्थस्तू-
भयत्राप्येक एव । तस्य प्रयोजनं तु क्रियाशक्त्यपेक्षया ज्ञानशक्तेरुत्कर्षप्रतिपादनमतस्तमुत्कर्षं
वक्तुमेतावान् संदर्भः । ततोऽथ खलु प्रज्ञायामित्यादिनोत्कर्षप्रतिपादनम् । तत्रापि पाठ-
भेदः । प्रसिद्धपाठे, अथ यथास्यै प्रज्ञायै, इत्युपक्रमान्न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिद्ध्येदि-
त्युपसंहारात् । अर्थस्त्वेक एव । तदग्रे तु पाठोऽपि समानः । तदर्थस्तु, धर्ममात्रत्वनिरा-
करणाद्येत्यादिना प्रतिपाद्यते । तत्र ज्ञानशक्तिमन्निर्देशो जीवसाधारण इति जीवं वारयितुं,
ता वा एता दशैव भूतमात्रा इत्यारभ्य, न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्ध्येदित्यन्तेन क्रिया-
ज्ञानशक्त्योः परस्परसापेक्षतया स्वविषयभूतरूपात्मकजगत्साधकत्वं प्रतिपाद्य, ततो, नो एत-

रश्मिः ।

भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्य प्रयोजनमित्यादि । एक एवेत्यादि । अथ बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्यो-
त्क्रान्तिकथनानन्तरं प्रज्ञायै प्रज्ञायाः संवन्धीनि सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति भगवता तथा व्याख्या-
स्यामः । तदेकीभावमेवाह वागेवास्या इति । अस्या भगवद्रूपायाः प्रज्ञायाः एकमङ्गमशं वाक् पूर्या-
मास । तस्यै नाम तस्याः भगवद्रूपायाः प्रज्ञाया नाम इत्यव्ययं प्रकाशयार्थकं परस्तात् द्वितीयमंशं
चक्षुरादिना प्रतिविहिता विषयीकृता रूपादिरूपा भूतमात्राः पूर्यांवभूवुरित्यर्थः । नामरूपात्मक-
जगदुक्तम् । तत्र क्रीडामाह प्रज्ञयेत्यादि । तया वाचं समारुह्यानुग्रविश्य तया करणभूतया सर्वाणि
नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवंरूपोर्थ इत्यर्थः । श्रुतयस्तु शंकरानन्द-
भाष्योपन्यास उक्ताः । प्रकृतमनुसरामः । ता वा एता इति ता वा एता दशैव भूतमात्राः अधिप्रज्ञं
दश प्रज्ञामात्राः अधिभूतं यदि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः
स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्ध्येदिति । प्रतिपाद्येति । एतावता त्रेधोपासनमुक्तममीमांसायाम् ।
श्रुत्यर्थस्तु अधिप्रज्ञं प्रज्ञामात्रास्वित्यर्थः । एवं भूतमात्रासु दश प्रज्ञामात्रा इत्यर्थः । एवमुक्तमुभयोः

दभेदं प्रतिपादयन्, 'स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपसंहरति ब्रह्मधर्मैः ।
अतः क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य, न तावन्मात्रं ततोऽप्यधिक
इत्येकोपासनैव विहिता । तस्माज्जडजीवरूपत्वात् सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावा-
क्यार्थः सिद्धः ॥ ३० ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे दशममनुगमाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीब्रह्मभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-

भाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञानेति तासां प्रज्ञायाः सकाशादभेदं प्रतिज्ञायोपपादयति । 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता
नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणैऽर्पिताः स एष
इति । तथाच, यद् यजनकं तत् तद्धर्मकं, यद् यद्धर्मकं तत् तदविनाभूतमिति व्याख्या
भूतमात्राप्रज्ञामात्रात्मकस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञाऽविनाभावेन तदात्मकत्वे सिद्धे तस्या अपि
स्वरूपं निर्णेतुम्, आनन्दोऽजरोऽमृत इति ब्रह्मधर्मैरुपसंहरति । अतोऽत्र प्रज्ञात्मकजीवस्वरू-
पादधिकस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वसर्वाधिकत्वज्ञानार्थमेकैकोपासना विहिता । तस्मात् साध्व-
साधुकारकतया प्राप्तस्य वैषम्यादिदोषस्यापि परिहाराद् ब्रह्म जडजीवात्मकतया सर्वोपादानत्वेन
सर्वात्मकमित्येष महावाक्यार्थः सिद्ध इत्यर्थः । तेनेदमधिकरणं पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमना-
र्थमिति बोधितम् । तथाहि । पूर्वं शास्त्रारम्भे जिज्ञासोक्ता । सा सर्वदा कर्तव्या । अन्यथा
अरुन्मुखयत्यादिवद्विनाशः स्यादिति विषयवाक्यारम्भे बोधितम् । ततो जन्मादिष्वत्रसिद्धं
सर्वकर्तृत्वं समन्वयसूत्रसिद्धं सर्वोपादानत्वं चोपपादितम् । तत उपसंहारे, ईक्षत्यानन्दमया-
धिकरणसिद्धोऽर्थः प्रज्ञात्मानन्दपदाभ्यां संगृह्य बोधितः । ब्रह्मधर्मोपदेशेन, लोकपालत्वादि-
बोधनेन, प्राणशब्दोक्त्या, स म आत्मेत्युपसंहारेण च यथायथं तद्धर्मोपदेशाद्यधिकरणार्थः

रश्मिः ।

सापेक्षत्वं प्रपञ्चयन्ति यदीत्यादि । ग्राह्यव्यतिरेकेण ग्राहकं न सिद्ध्यति ग्राहकव्यतिरेकेण
ग्राह्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । ग्राह्यग्राहकयोरभेदमाह नो इति । प्रज्ञामात्राभूतमात्रारूपमित्यर्थः । तासां
भूतमात्राणाम् । तद्यथेत्यादि रथस्य स्यन्दनस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकासु चक्रोपान्ते नेमिरर्पिता नाभौ
चक्रपिण्डिकायामरा अर्पिताः यथा तथा भूतमात्राः शब्दादयः प्रज्ञामात्रास्त्रिन्द्रियेष्वर्पिताः प्रज्ञा-
मात्राश्च प्राणे ब्रह्मण्यर्पिताः । प्राणस्य ब्रह्मत्वमाह स एष इति । तथा चानेन दृष्टान्तेन नानात्वं
नेत्यर्थः । अतः क्रियेत्यादिभाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म अतोत्रेत्यादिना । महावाक्येत्यादि
अवान्तरवाक्यार्थसमूहो महावाक्यार्थः । तथा च जडविशिष्टजीवेतिव्याप्तिवारणायेदमनुगमाधिकरण-
मिति भावः । जीव प्राणधारणे इति धातुपाठात् । प्राणरूपजडाधारो जीवः । औपाधिकब्रह्मणोऽभिन्नः
इति । अन्यदपि प्रयोजनमाहुः तेनेत्यादि । विषयेत्यादि अरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः
प्रायच्छमित्यनेन । श्रुत्यर्थस्तु न स्तु रुक् मुखे येषां तान् । शालावृका अरण्यश्वानः । तथा
चावेदान्तमुखानां निन्दाश्रावणेन सर्वदा वेदान्तमुखत्वे प्राप्ते ब्रह्मजिज्ञासापि सर्वदा प्राप्तेति भावः ।
उपपादितमिति ता वा एता दशेत्यादिना निरूपितम् । तद्धर्मैत्यादि तद्धर्मोपदेशाद्यधि-

भाष्यप्रकाशः ।

संगृहीतः । तेन तथेति । अत्रोपासात्रैविध्यादिति पदं शंकरभास्कराचार्यभिक्षुभिः स्वस्वमतेनैव-
मेवापत्तिमादाय व्याख्यातम् ।

रामानुजाचार्यैस्तु प्राचीनवृत्तिकारानुसारेणोपासात्रैविध्यपदमेकवाक्यत्वे हेतुत्वेन व्याख्यातम् ।
रश्मिः ।

करणचतुष्टयार्थः । ब्रह्मधर्मोपदेशस्तद्धर्मोपदेशः तस्मादन्तः परमात्मा लोकपालत्वादिरूपहृदयरूप-
चरणाभिधानाज्योतिर्ब्रह्म प्राणशब्दोक्त्या ब्रह्म ग्राह्यं लिङ्गात् । तल्लिङ्गाधिकरणे योर्थस्त आत्मेति
लिङ्गात् ब्रह्मैव भवितुमर्हति प्रकृते इति तल्लिङ्गाधिकरणे अतिदेशाधिकरणे च तल्लिङ्गानां हेतुत्वात् ।
तथेति अनुगमत्वमुपलक्षणं चैतत् । प्रतिज्ञा प्रथमाधिकरणे अप्रतिज्ञातार्थस्य निग्रहस्थानत्वात् ।
प्रतिज्ञातार्थस्य लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुज्ञानमिति द्वितीयाधिकरणे प्रतिज्ञातार्थविशेषलक्षणं विशिष्ट-
ज्ञानस्य विशेषणरूपब्रह्मज्ञानाधीनत्वाद् दण्डीति ज्ञानवत् । ततस्तृतीयाधिकरणे सामान्यप्रकारक-
जिज्ञासाया ब्रह्म कारणमित्यस्याविशेषप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति
जिज्ञासितम् । ततश्चतुर्थ्याधिकरणे ब्रह्मलक्षणस्य चित्यतिव्याप्तिः परिहृता । ईक्षत्याश्रयस्य चित्त्वात् ।
शब्दप्रवृत्तिसाधनेन लक्षणस्याभिधादिव्यापारश्च विचारितः । ततः पञ्चमाधिकरणे आनन्देतिव्याप्तिः
परिहृता । आनन्दस्य ब्रह्मत्वप्रसाधनेन । तेन स्वरूपलक्षणस्य असंभवः परिहृतः । कार्यलक्षणलक्षिते ।
षष्ठे तद्धर्मोपदेशाधिकरणे बृहदारण्यके चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता-
महमद्राक्षमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्धाभ्यामेत्यत्र प्रत्यक्षस्य शब्दापेक्षया
श्रद्धेयत्वोक्त्या स्मृत्यादिसिद्धप्रमेयस्य ब्रह्मत्वमुक्तम् । भाष्ये परमात्मपदात् स्मृतौ परमवस्तुनि
परमात्मपदात् तदुक्तमारणे ।

‘स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते’ ॥ इति ।

ततः सप्तमे तल्लिङ्गाधिकरणे आकाशेतिव्याप्तिः परिहृता । आकाशपदस्य ब्रह्मार्थत्वात् ।
अष्टमेतिदेशाधिकरणे न्यायो नियमार्थम् । यथान्यत्र ब्रह्मनिरूपणं न स्यात् भ्रमेण । नवमे ज्योतिश्चरणा-
धिकरणे ब्रह्मधर्माणां मुख्यत्वसाधनेन प्रकाशाश्रयसूत्रादौ न द्वैतवारणं कृतमिति धर्मविषयत्वम् ।
दशमेनुगमाधिकरणे जडजीवरूपत्वाद् ब्रह्मणो जडे कार्येतिव्याप्तिः परिहृता । जीवे तु द्वितीयाध्याय-
भोक्तापत्तिसूत्रीयाणुवादेन कार्येतिव्याप्तिः परिहृता । मय्येव सकलं जातमित्यादि निरूपितं कार्यमिति
तेनाणुभाष्यमिति समाख्या ‘ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्विविनिश्चितैः’ इति गीताया इति । आपत्ति-
मित्यादि उपासात्रैविध्यमापाद्य यदि जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि स्युः तर्जुपासात्रैविध्यं स्यात् इत्येवमि-
हाश्रितत्वात् इह तद्योगादेकैव ब्रह्मोपासनेति समाधानसूत्रं व्याख्यातम् । मायावादिभिर्मायापुरस्कारेण
बुद्धिप्राणौ ह्युपाधी स्वीकृत्य प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो जीवस्यात्यन्तभिन्नत्वाभावाद् ब्रह्मणः । इहेति विषयवाक्ये । अतो न ब्रह्मवादे
प्राणप्रज्ञात्मनो भेददर्शनविरोधः । एवं स्वमतेन । भास्कराचार्यैः भेदाभेदेन । विज्ञानेन्द्रभिक्षुभिः
अविभागाद्वैतेनेति । विशिष्टाद्वैते चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मेत्यापत्तिर्न संभवतीति पृथक् रामानुजमतोपन्यासः ।

भाष्यप्रकाशः ।

न ह्यत्र जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां त्रयाणामुपासनमुच्यते, येन वाक्यं भिद्येत । किंतु भोक्तुर्जीवस्य धर्मैर्भोग्यस्य मुख्यप्राणस्य धर्मैः स्वधर्मैश्चेत्येवं त्रैविध्यादेकोपासनैव विधीयत इति, संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते इत्यभियुक्तोक्तेः पूर्वपक्षो न युक्त इति । तेषां चौरः शैवोऽप्येवमाह ।

तच्च वाचस्पतिमिश्रैरेवं दूषितम् । एतदालोचनीयम् । कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानम् । तत्तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविपयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति । अभावार्थत्वात् । भावार्थस्य विधिविपयत्वनियमात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनुद्याप्राप्तोपासाभावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्धाटित इति ।

अत्रेदं बोध्यम् । तथाहि । अत्र हि मामेव विजानीहीत्यारभ्य, नीलं वेतीत्यन्ता ऐन्द्रगुणविशिष्टैकोपासना । तदनु सहोवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्तेत्यारभ्यैवं हि पश्याम इत्यन्ता द्वितीया प्राणगुणविशिष्टस्य । तदन्वथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोत्थमुपासीतेत्यारभ्य सिध्येदित्यन्ता प्रज्ञागुणविशिष्टस्य । तत्र पृथगुपासनाङ्गीकारे, मामेव विजानीहि स म आत्मेति विद्यादित्युपक्रमोपसंहारगतस्य वक्त्रात्मोपदेशस्य विरोध इति तदभावार्थैकवाक्यत्वस्यावश्यकत्वादुपासनात्रयपक्षस्त्वसंगतः । अथोपक्रमाद्यनुरोधेनावान्तरोपासनाववाक्यानां तदनुवादेन प्रकारविधायकत्वमङ्गीकृत्यैन्द्रवाक्यत्वं चेदङ्गीक्रियते, तदा तत्रोक्तानां प्राणधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च काल्पनिकत्वापत्तिः पूर्वोक्तरीत्या प्रतर्दनस्य पुरुषार्थासिद्धिश्चेति तदुभयं विहायात्र ब्रह्मवाक्यत्वं रश्मिः ।

कथमेकवाक्यत्वे हेतुत्वमित्यपेक्षायामाहुः न ह्यत्रेत्यादिना । विशिष्टाद्वैतार्थमाहुः किं तु भोक्तुरित्यादि । चौर इति उपासात्रैविध्यापत्त्यादिना भावस्य यद्यप्ययुक्तं तथापि दूष्यत्वेनेच्छाविषयत्वाद्युक्तमपि विशेषणमिदं भगवतः शैवाचार्यस्य लाघवात् । सोमादीत्यादि सोमपदस्य मतुवन्ते लक्षणयेत्यम् । अप्राप्तस्येतिपदेनापूर्वविधित्वं सूच्यते उपासनाया विधिविपयत्वेन तद्विशेषणस्यापि विधिविषयत्वं मत्वा निषेधम् । यद्वा 'प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यके प्रज्ञारूपब्रह्मणस्तथात्वं मत्वा निषेधमाह इहेत्यादिना । निषेधशेषत्वेनाभावार्थत्वात् । विधिश्रवणस्य गतिं नियमविधिरूपामाह वाक्यान्तरेत्यादि । तस्येत्यादि प्राणादिधर्मैरुपासारूपस्य भावार्थस्य भेदाज्जानीहीति विध्यावृत्तिलक्षणनियमविधिरित्यर्थः । अत्रेदमित्यादि । दूषणे वाक्यभेदरूपे वक्ष्यमाणव्याख्यानातिसामञ्जस्यरूपं इदं दूषणं बोध्यम् । विरोध इति प्राणस्य जडत्वादिति भावः । तदनुवादेनेति प्राणप्रज्ञागुणानुवादेन । प्राणप्रज्ञागुणैः प्रकारौ तद्विधायकत्वं प्राणप्रज्ञागुणरूपप्रकारवदैन्द्रगुणविशिष्टोपासनाविधायकत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः । पूर्वोक्तेत्यादि प्राण इति सूत्रभाष्ये न हि परमात्मनोर्यद्विहितमस्ति परमानन्दरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एवेत्यादिना प्रोक्तरीत्या प्रतर्दनस्येन्द्रात्मैक्ये ब्रह्मैक्यरूपपुरुषार्थासिद्धेस्तथा । तदुभयमिति इन्द्रवाक्यत्वं प्रतर्दनवाक्यत्वं चेत्युभयम् । यद्वा

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तितम् । तथा सति त्रितयपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वाद् विध्यावृत्त्यङ्गीकारे विधोलेखवै-
यर्थ्यप्रसंगाच्च प्रकारत्रयविशिष्टैकोपासाविधिरेव सिद्ध्यतीति वाक्यभेदस्फुटत्वं कथमित्ये-
वालौचनीयं, न तु तदभावसमर्थनमालौचनीयम् । किंच । भाष्यकृतापि ब्रह्मण एवैतदुपा-
धिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितमिति तन्मतसिद्धमुक्तमतो व्याख्येय-
विरोधोऽपीति ।

नन्वेवमस्य प्राचीनपक्षस्य निर्दुष्टत्वे सिद्धान्तितना कुतोऽयं नादृत आपत्त्या च कुतो
व्याख्यातमिति चेन्न । त्रैविध्यादित्यस्या ल्यब्लोपपञ्चमीत्वेनापत्तेरार्थिकतयाऽध्याहार्यत्वाभावेन
व्याख्याने दोषाभावात् । सिद्धान्ते तेषां धर्माणां जीवीयत्वादिना भानस्यैव भ्रान्तित्वबोध-
नेन ब्रह्मधर्मत्वस्यैव निर्णीततया प्राचीनप्रतिपन्नत्रैविध्यस्याप्यभावादिति बुध्यस्व ।

माध्वास्तु, ऐतरयोक्तं विश्वामित्रेन्द्रसंवादं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ॥ ३० ॥ १० ॥

इति दशममनुगमाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन
पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

रश्मिः ।

जीवं प्राणं चेत्युभयम् । यदुक्तम् ।

‘युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो दृढान् दोषान् ।

वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं ब्रूते’ ॥ इति ।

तत्स्फुटं दर्शयन्ति किं चेत्यादि । तन्मतेत्यादि अणुभाष्ये द्वितीयव्याख्यानेऽथ चेत्यादिना
वृत्तिकृन्मतानुसारेण व्याख्यातमिति रामानुजमतसिद्धमुक्तम् । अर्थतैर्वृत्तिकृन्मतानुसारेण व्याख्या-
नादिद्वमपि तदेवेति भावः । विरोध इति । यद्यपि वृत्तिकृन्मतानुसारेणाथवा नोपासात्रैविध्या-
दाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यायमन्योर्थ इत्यादिना वृत्तिकृन्मतेन व्याख्यानान्तरमचीकूपन् शंकराचा-
र्यास्तटीकाकारा इदमेकदेशिमतमप्रामाणिकमित्युक्त्वा नात्रोपासात्रयविशिष्टब्रह्मविधिः । आरुण्याद्यनेक-
गुणविशिष्टाप्राप्तक्रयणवत् सिद्धस्य ब्रह्मणो विध्ययोगात् वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । न च नानाधर्मविशिष्ट-
भेकमुपासनं विधीयते । एवंविधवाक्यस्यात्राश्रवणात् । नापि मामायुरमृतमित्युपास्वेत्यत्र मामिति
जीवः, आयुरिति प्राणः, अमृतमिति ब्रह्म, इति स्वस्वधर्मविशिष्टमुपासनं विधीयते इति शङ्क्यम् ।
ब्रह्माश्रुतेः । प्राणो वामृतमिति प्राणस्यैवामृतत्वकथनाच्चेति प्रथमव्याख्यानमेवमश्रुतमिति दूषितम् ।
तथापि द्वितीयस्य पूर्वापेक्षयाऽस्वरसराहित्याद्भाष्ये चास्य पक्षस्य नैर्वल्यासूचनाच्च टीकाकारोक्तमेवा-
संगतमित्याशयः । ल्यब्लोपेत्यादि तथा चोपासात्रैविध्यादित्यस्योपासात्रैविध्यमापद्येत्यर्थः ।
यथा प्रासादात्प्रेक्षते इत्यत्र प्रासादमारुहेत्यर्थः । एवं च यदि ब्रह्मजीवमुख्यप्राणानां त्रयाणामपि
स्वतन्त्रत्वं त्वयोच्येत तदोपासात्रैविध्यमापाद्य वाक्यभेदो दूषणत्वेनोच्येत इत्यर्थः । ननु तथापि
वाक्यभेदप्रसङ्गस्य त्वध्याहार्यत्वमेवेति दोषतादवस्थं तत्राहुः सिद्धान्त इत्यादिना । प्राचीन-
प्रतिपन्नेति तथाव्याख्याने समन्वयस्य अध्यायार्थस्य जीवप्राणयोः सत्त्वेनातिव्याप्तिरतोयमर्थ इति
भावः । उदाहरन्तीति ते देवाः प्राणयन्तः स एषोसुः स एष प्राणः प्राणकृत् इत्येव विद्यात्तदयं

रश्मिः ।

प्राणोधितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणो विष्णुरेव ।

‘विष्णुभेवानयन् देवा विष्णुभूतिमुपासते ।

स एव सर्वं वेदोक्तसारधो देह उच्यते’ ॥ इति स्कान्दे ।

इतिश्रीति । अणुभाष्येति अणुभ्यो द्वा सुपर्णेति श्रुत्युक्तेभ्यो भाष्यमिति चतुर्थीसमासः
लक्ष्मीप्रकाश इत्यर्थः ।

‘इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम्’ ॥

इतिगीतात्रयोदशाध्यायवाक्येभ्यः ॥ ३० ॥ १० ॥

इति दशमाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण
संपूर्णवेत्त्रा विट्ठलरायभ्रात्रीयगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते

भाष्यप्रकाशरश्मौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

संपूर्णतामगमत् ।